Історична Бібліотека Липень 1934

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 7.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітна установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Косцюшка 1.а.

Львів. Бібліотека АН, УРСР

гато. В 1169 р. ограбив її син Андрія Боголюбського Мстислав, відтак у 1203 р. Рюрик Ростиславич й нарешті татари в 1240 р. З початком XIV ст. була вже Софія без крівлі, мала розколини в склепіннях, а її західня частина лежала в румовищах. В XV ст. граблять її татари двічі, за Едігея й Менлі Гірея. Від 1596 до 1633 р. оставала Софія в руках уніятів. Тоді була вона в оплаканому стані. Але серед румовищ ще „золото й лазур виблискували в приділах, красувалися в ній ще кольони з порфіру й алябастру".

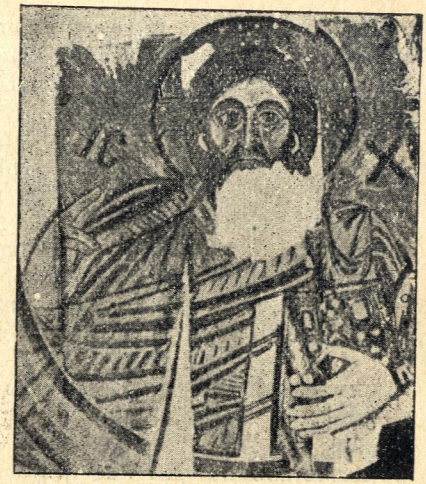

Христос - Пантократор. Мозаїка головної бані Софійської катедри в Києві.

Починаючи з 1632 р. київську Софію раз ураз обновлюють, прибудовуючи до первісного корпусу нові приділи. Згадаємо тут реставрацію катедри за митрополитів: Могили (1632—1647), Сильвестра Косова, Святополка Четвертинського й нарешті Варлаама Ясинського. Особливо поширено Софію підчас її обнови за Ясинського та гетьмана Мазепи (1690—1697). Тоді то над боковими опасаннями надбудовано поверхові приділи й добудовано ще дві широкі нави. З пятинавної сталася тоді Софія девятинавною й непомірно поширилася на боки. Тодіж таки, не рухаючи головної бані, перебудовано в барокковому стилі всі інші й добудовано чотири нові. Всі перекрито характеристичними для українського барока вигинчастими шоломами. В 1843—53 рр. переведено ще одну, а в 1882 р. останню обнову Софійської катедри. Знимки роттердамського рисівника Авраама ван Вестерфельда з 1651 р. дають нам повне уявлення про стан Софії в половині XVII ст. Досліди переведені з доручення Всеукраїнської Академії Наук І. Моргилевським, усталили остаточно стилевий характер і розподіл будівлі з часів Ярослава.

Первісно мала київська Софія пять нав і пять вівтарних закапелків (апсид) від сходу. Середня, головна апсида була ширша й довша від бокових. Поздовжні нави перехрещувалися з чотирма поперечними, до яких, від заходу, притикав партеровий притвір (нартекс). Склепіння й луки, що двигали девять, а може й 13 бань, спіралися на 12 стовбах (пільонах). З трьох боків обігало храм партерове опасання (паперти) з галєрією, сперте на кольонах і луках, особливо пишно украшених від заходу. На північньо-західньому розі церкви здіймалася вежа, з вужевидними сходами на опасання й хори. Другу вежу, напроти старої, прибудовано в XII ст. В цілому займала київська Софія прямокутник в 39×34 м.

Архангел. Мозаїка головної бані Софійської катедри.

Львівська державна наукова бібліотека 1145

З первісних мурів збереглася середня частина з склепіннями й головною банею та апсидами, що одні виступають нині зпоміж пізніших прибудівок (ст. 275). В противенстві до базилічного заложення Десятинної церкви, київська Софія мала вже виразно доосередний характер, так у поземому пляні, як і в надбудові (елєвації).

Шукаючи за правзорами для київської Софії, находили їх дослідники то в церкві в Мокві на Кавказі, то в церковному будівництві Сирії, то знов у церквах Солуні та самого Царгороду. По правді, київська Софія не була плодом механічного перенесення жадного з готових зразків, але твором так своїми формами, як технікою й конструкцією пристосованим до місцевих умов, тобто матеріялу, майстрів, традиції і естетичних вимог її фундатора.

Мозаїки й фрески київської Софії. Оскільки архітектурні форми й конструкція київської Софії були справжнім обявленням для сучасників, то її малярська і різьбарська декорація вповні їм дорівнювала. До нас вона збереглася тільки в мізерних останках, але ще чужоземні подорожники XVI і XVII ст. (Верещинський, Гайденштайн, Алепський) не могли надивуватися її красі та роскоші. Софійські мозаїки, фрески та різьби знищили не тільки воєнні завірюхи, пожежі та зуб часу, але, і що найгірше, несвідомість людей, що в добрій вірі, бралися їх „обновляти". Збереглися необновленими тільки непомітні шматки фресків у самій церкві й на стінах веж та декотрі з мозаїкових партій головної бані, побідного лука та пресвітерії. Первісно ціле нутро Софії було покрите мозаїками, фресками і різьбленими в ріжні узори плитами.

В 1848 р. відкрито в Софії фрески з часів Ярослава, що їх при обнові за Могили забілено. Зараз таки їх „обновлено трудами старця Іринарха, братії та о. Жовтоноського", й тільки фрески на стовбах головної апсиди закриті тоді іконостасом, та фрески Михайлівського приділу спаслися від тої „обнови". В 1885 р. відкрито мозаїки в головній бані та на стовбах побідного лука — Христа Пантократора, Архангела, погруддя апостола Павла та Богородиці й арх. Гавриїла в сцені Благовіщення. Мозаїчні зображення пресвітерії т. зв. Нерушимої Стіни, тобто Богородиці-Оранти, Евхаристії і галєрії отців церкви, були відслонені давніше. Збереглися теж зображення Деісуса на самому побідному луці, первосвященника Арона й пятнацять медальонів з циклю Сорока Мучеників, на підбанних арках. Тоді, як головні партії катедри (головна баня, побідний лук і пресвітерія) були покриті мозаїками, всю решту займали фрески, здебільша вже нині попсовані.

Чотири бокові апсиди були розмальовані „житіями" Богородиці, Михайла, Петра та Юрія. Стіни головної нави були покриті сценами зі Старого і Нового Заповіту. Решту стін і стовбів покривали поодиничні постаті святців, у весь ріст, в погруддях та медальонах. В цілому задержаний канонічний розподіл сцен і постатей, що вже усталився був у візантійському стінописі. (Ст. 139, 193, 201, 203 і 289.)

Крім релігійних зображень, збереглися в Софії ще й світські. Стіни наріжних машт Софії покриті циклем картин (понад 130 фігур), що зображують життя-буття княжогодвора, а саме воєнні виправи, лови, сміховинні представлення скоморохів й т. п. (Ст. 63, 185 і 291.) В головній нави катедри, де тепер бачимо... Софію-мученицю з дочками, був колись збірний портрет родини князя Ярослава, що його

Частина фрески південної башти Софійської катедри.

старався відтворити сучасний український маляр Василь Кривчевський (153 ст.).

Досліджуючи київо-софійські мозаїки, дійшли історики-візантіністи до переконання, що так розподіл картин, так і типи постатий як і стиль композицій — суто візантійські; вони теж найшли місце софійським мозаїкам поміж мозаїками XI ст. манастиря Луки в Фокиді, Дафні в Аттиці й манастиря Неа Моні на острові Хіос. „Софійські мозаїки — каже дослідник Н. Сичев — виконані не одним майстром, а гуртком мистців. В цьому гурті були першорядні мистці й другорядні майстри. Перші з них дали твори скінченої досконалости, другі дали слабші, наче нерішені форми зображень. Працею одного, мабуть головного мистця, є частина вівтарного фризу святців, а в першу чергу зображення Лаврентія, Василя Великого та Йвана Золотоустого. Обличчя Лаврентія, це без сумніву сирійсько-гелєністичний портрет, близький до мозаїчних портретів з VI ст. у Сан Віталє в Равенні. Неменче портретні й голови Василя Великого та Йвана Золотоустого, проникнуті глибокою психольогією. Блеск красок, ясних і ярких, що переливаються ніжними, голубо-зеленими відтінками в півтонах і рожевими в світлах, читкість конструкції форми й незвичайна вмілість в укладанні самої мозаїки, кажуть бачити в авторі цих подивугідних портретів майстра, що вийшов з першорядної, мистецької школи.“

Найправдоподібніше творці софійських мозаїк і фресків походили з самого Царгороду, або в ньому добували собі мистецької освіти.

Саркофаги Софійської катедри. В пресвітерії приділу Софійської катедри, близько при південній стіні, стоїть величавий, мраморний саркофаг, що його стара традиція приписує Ярославові Мудрому (161 ст.). До його середини ніхто досі не заглядав і чи справді спочив у ньому великий, київський князь — невідомо.

Про похорони Ярослава говорить літопис під 1054 роком: „А Все-

волод спрятав тіло свого батька, поклав на сані й повіз (з Вишгороду, де Ярослав помер) до Києва. І принісши, зложив у мраморній домовині, в отчинній церкві Софії".

Еріх Лясота, що їздив у 1594 р. з доручення німецького цісаря Рудольфа до запоріжців, бачив у Софії кілька нагробників, а між ними й домовину Ярослава. „Ще в каплиці, в гробниці з прекрасного білого алябастру, лежить князь Ярослав, син Володимира, з дружиною" — пише в своїх спогадах Лясота. „Ця гробниця, заввишки мало не на зріст людини іще не зруйнована, зберігла свій первісний вигляд". До речі, дружина Ярослава похована в новгородській Софії, але незвичайні розміри київської гробниці довго підтримували думку, що в ній поховано великого князя й княгиню.

Арабський подорожник половини XVII ст. Павло Алепський, так описує Ярославову домовину: „В одному зі згаданих вівтарів стоїть великий, біломраморний саркофаг з горбовидною кріплею, з хрестами. Він подібний до гробниці св. Іліяна в Емессі. Справжнє чудо! Відкіля вони привезли цей мрамор, ці великі кольони що стоять зовні церкви, бож у цій країні нема мраморних каміньоломів. Мабуть його привезли на човнах з (острова) Мармара, що біля Царгороду, по Чорному Морю, потім рікою Дніпром, що до нього впадає і вигрузили тут, у Києві".

Домозина Ярослава це велика скриня з одноцілого, мраморного бльоку, покрита двохспадною кріплею з акротеріями, викованою теж з мраморного моноліту. Усі її стіни украшені плоскорізьбою символічних, розцвілих хрестів (т. зв. „дерево життя"), кипарисів, пальм, риб, птахів та Христових монограм, у дусі старохристіянського мистецтва. На зразок античних гробниць має Ярославова домовина форму дому, що збереглася, як незрозумілий вже нині пережиток, у скринях наших гуцулів. В цілому й подробицях, виконаних рукою першорядного майстра, пробивається глубока старовина, що для культури XI сторіччя, коли вмер Ярослав, здається справжнім пережитком. На думку останнього з дослідників нашої різьби в княжій добі (М. Макаренка) Ярославова Домовина є неукраїнського, а малоазійського походження й повстала вона не в XI сторіччі, коли вмер Ярослав, а в VI а найпізніше VII-ому. „Зроблено її на замовлення інших осіб, аніж тих, про кого ми думали, а потрапила вона згодом до Києва, через кілька сот років після свого народження. Тут їй в друге, довелося виконати свою ролю, прийнявши в себе тіло великого князя Ярослава".

В томуж самому, Володимирському приділі Софійської катедри, зберігається друга мраморна гробниця, але куди менша розмірами й скромніша своїми мистецькими формами. Є це низька, широка, одноціла скриня без віка, до тогож сильно понищена. Вся невибаглива орнаментика чолової стінки гробниці зводиться докола з монограмою Христа (т. зв. хризмою) що від нього розходяться на боки хвилясті, неправильно зарисовані вітки, з хрестами на кінцях. Гробниця порожна, без назви й невідомо хто колись у ній спочивав.

„Золоті Ворота". Не пізніше, як у 1037 р. побудував Ярослав Мудрий камяні укріплення довкола поширеного Києва, а в них славні „Золоті Ворота". Первісно творили їх дві башти з грубими на 1 метер а 14—17 м. довгими стінами, що віддалені від себе на 7 метрів, були получені склепінням і завершені маленькою церковцею Благові-

щення. „Золотими" прозвано ворота мабуть, від золотої крівлі церкви, хоча збереглася лєгенда про золочені одвірки тих воріт. Подорожник XVI ст. Гайденштайн вияснює, що стіни Золотих Воріт були золочені. Письменник XVII ст. Кальнофойський бачив ще Золоті Ворота не зовсім зруйновані й прирівняв Благовіщенську церкву на них до церкви на т. зв. Святих Воротах Києво-печерської Лаври. (Ст. 287.) На рисунку Вестерфельда з 1651 р. (ст. 204.) бачимо ще добре збережені луки й одну башту Золотих Воріт. До наших часів збереглися ледви румовища двох нерівних стін і шматок склепінної арки, цінні для історика кладкою будівельного матеріялу та характеристичною для XI ст. заправою.

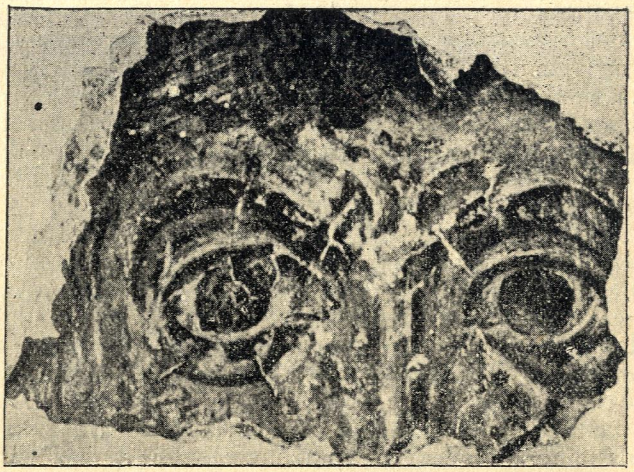

Шматок фрески Десятинної церкви в Києві. Кінець X. ст.

В польській історіографії покутує до сьогодня лєгенда, нібито Болєслав Хоробрий, помагаючи Святополкові Окаяному проти Ярослава Мудрого (1018 р.) вїхав до здобутого Києва... Золотими Воротьми. В катедральній скарбниці на краківському Вавелі зберігається навіть меч Болєслава, („щербєц") що він його нібито вищербив на Золотих Воротах. По правді, то все в тій лєгенді фальшиве: Золоті Ворота повстали щойно в двацять літ по „гостині" Болєслава в Києві.

З пізнішої історії Золотих Воріт знаємо, що в 1320 р. їх основно перебудовано, в 1649 р. вїздить через них у Київ Богдан Хмельницький, а в 1651 р. литовський гетьман Радивил. В обох випадках відіграли Золоті Ворота ролю тріюмфальних луків, що крізь них переїздили імператори й побідники староримських часів.

В 1654 р. московські стрільці завісили на чоловій стіні Золотих Воріт ікону Богородиці, що до нині зберігається в Троїцькій церкві на Либеді й зветься „Казанською". Тодіж підперто порисовані мури воріт деревляними відпірниками, що до 1745 р. зівсім погнили й ворота розвалилися. Румовища засипано, а в 1750—3 рр. побудовано над ними нові ворота, що простояли до 1799 р. Коли в 1832 р. зарівнювано старі вали Києва, відкрито останки воріт з часів Ярослава Мудрого. Тоді то кремянецький архітект Міхович звязав рештки стін залізними шпугами й підпер їх полукруглими відпірниками. В такому вигляді збереглися Золоті Ворота до нині.

Успенська церква Печерської Лаври. В 1078 рр. повстала Успенська церква Києво-печерської Лаври, що її в 1083 р. розмальовано при співучасти українського маляря О л і м п і я. По словам

печерського „Патерика", будували церкву грецькі майстри, „чотири мужі багаті вельми", що привезли з Царгороду і гроші й мощі святих. До будови причинився теж „варяг Шимон", що прийшов нібито до Києва не сам, а з цілим родом „до 3000 душ і священиками своїми". Він теж привіз з собою гроші, мощі й дорогоцінности. Між іншими привіз золотий пояс, що його колись повісив його батько в Скандинавії на хресті, почитаному „латинянами". Цим поясом міряли місце під Успенську церкву...

Дехто з істориків звертає увагу на справжнє підложжя цеї печерської легенди, яка насвітлює зустрічу двох культур — греко-візантійської й варяго-римської, на київському грунті. В переплеті з українськими стремліннями до церковно-політичної незалежности від Царгороду (вибір першого митрополита-українця в 1051 р.) створили вони той своєрідний центр культурного життя, що ним був увесь час печерський манастир. Успенська церква мала бути першим мистецьким втіленням тої многоважної зустрічі візантійських і північно-романських впливів з місцевою, українською культурою. Нажаль Успенська церква Лаври, як і інші будівлі велико-княжого Києва, не збереглася до нас у первісному вигляді й ми не маємо змоги прослідити, наскільки такі висновки істориків вірні. З первісних мурів Успенської церкви збереглися тільки дві вівтарні апсиди (середня й північна, гляди 285 ст.) та ціла західня стіна, закрита пізнішими прибудовами. В кінці XI чи на початку XII ст. прибудовано до церкви маленьку трьохнавну, однобанну каплицю Івана Предтечі, що згодом теж увійшла в поширений корпус головної церкви. Землетрус в 1230 р. дуже церкві пошкодив, вона „розсілася на четверо", а по 1240 р. деякі її частини були розібрані до вікон. Щойно в 1470 р. відбудував церкву князь Семен Омелькович. В 1516 р. обновив її князь Константин Острожський. За митрополита Могили (1638—1646), гетьмана Мазепи й у 1722—1729 рр. по великій пожежі, розбудовано Успенську церкву Лаври до нинішних пяти нав, при чому так конструкція як і форма бань, та зовнішна декорація набрала прикмет українського, барокового стилю.

Два Михайлівські манастирі. В 1088 р. повстає в Києві над Дніпровою кручею славний Видубицький манастир з церквою Михайла (ст. 173.) а в 1108 р. будує князь Святополк-Михайло Ізяславич (1093—1113) Михайлівський Золотоверхий манастир. Повстання обох цих михайлівських церков звязують історики з поширенням у нас так зв. дуалістичної науки болгарських „богумилів" (боротьба добра й духа зі злом і матерією, що її героєм є архистратиг Михайло) та ослабленням впливу, що його мав у нас Царгород за Ярослава Мудрого. „Не зриваючи цілком з візантійськими традиціями, що їх підтримує грецька митрополича катедра в Києві, діячі українського церковного життя, шукаючи нових центрів, ідуть старими шляхами, що грали таку важну ролю за Володимира Великого". (Н. П. Сичев.) Відомо, що Антоній Печерський постригся на Атоні, відкіля й датується „благословення" для Київо-печерської Лаври, відомо теж, що київські й чернигівські виходці з кінцем XI ст. придбали собі на Атоні манастир Ксігургу, що хоч і перейшов відтак до сербів, до нині зветься „Русіка".

В основу уставу Київо-печерської Лаври, лягли строгі студитські приписи, що давно вже позабуті в Царгороді, вдержувалися на Атоні. Назва Успенської церкви Лаври теж атонського походження так само,

Орнамент крівлі т. зв. Ярославової домовини.

як манастир „Святогорський" у Володимирі Волинському, був у свій час простою реплікою атонського правзору. Все те насвітлює змагання тогочасної України вибитися з залежности від Царгороду й пошукати собі нового культурно-церковного центра поза ним. Разом з тим, дорогою через Болгарію й Македонію приходять в тогочасне українське мистецтво найранші романські впливи, що булиб для нас дивні й незрозумілі, якби наша культура XII ст. була здана тільки на традиції і впливи Царгороду.

Михайлівська церква Видубицького манастиря була первісно трьохнавна з трьома полукрулими апсидами та одною вежею від північного заходу. Часто нищена ворогами й підмивана Дніпровими хвилями, вже в 1199.р. вимагала реставрації. Перевів її придворний архітект князя Рюрика Ростиславича Милоніг; він збудував масивну бетонову плятформу, що на ній станули апсиди церкви й підпер її могутніми, камяними відпірниками. Завдання Милоніга було нелегке, коли про його працю у Видубицькому манастирі повстала легенда, як про виїмкове досягнення. Але Дніпро не спочивав. В XVI. ст. східня частина Михайлівської церкви таки обвалилася; митрополит Могила заступив її деревляною, а в 1865 р. побудовано на плятформі Милоніга одну тільки апсиду церкви, куди коротшу від первісної. Решта старих мурів Михайлівської церкви збереглася разом з типовими для тогочасного будівництва вікнами.

Трьохнавну церкву Золотоверхого Михайлівського манастиря, зруйновану татарами, обновили в XVI ст. На свому північно-західньому розі мала вона первісно вежу, як Софійська катедра й церква Видубицького манастиря. Подібно, як при Успенській церкві Лаври, стояла біля неї маленька трьохнавна каплиця. В цілому плян і конструкція церкви дуже нагадували Успенську церкву Лаври з її гранчастими апсидами, тощо. Тепер має Михайлівська

церква Золотоверхого манастиря сім нав, сім апсид і стількиж бань, але первісно була вона трьохнавна й трьохапсидна; зі старих бань збереглася тільки одна, середуща.

Стінопис Михайлівського манастиря. З мозаїчного та фрескового стінопису Михайлівського манастиря збереглося до нас куди менше, аніж з стінопису Софійської катедри. Ще в XVII стор. бачив подорожник Павло Алепський в головній апсиді церкви зображення Богородиці-Оранти, Евхаристії, та кілька фризів з обличчями святих. До нас збереглася тільки середня полоса з Евхаристією (ст.303),а з циклю святців тільки постаті Степана з кадилом у руках і тонзурою на голові, та Дмитра з щитом і списом (ст. 305). Напис над Евхаристією словянський, хоч і з помилками, над святцями грецький. З михайлівських фресків відкрито покищо Благовіщення на стовбах головної апсиди та постаті пророків Захарія і Самуіла, двох святителів і двох мучеників.

Стиль михайлівського стінопису відмінний від софійського. В ньому пробиваються нові атонські та західньо-европейські, романські впливи. „Розміряний і тяжкий ритм композиції сцени Евхаристії в Софійській катедрі, замінився тут новим ритмом, відмінним від первісної одноманітности постатий і їхніх рухів. Їхні пози, повороти, й само групування повні ріжноманітности. Їхні рухи стали легкі. Мистці намагалися встановити психольогічне взаємновідношення поміж поодинокими учасниками процесії, придаючи обличчям постатий ріжні вирази, більш людські й реальні. Обличчя подрібно й мягко модельовані, відмінні від декоративно й плоско трактованих облич софійських мозаїк“ (Сичев).

Подібно як софійські, михайлівські мозаїки були твором цілого мистецького гуртка, що поводився в межах старо-візантійських традицій доволі свобідно. „Мистецтво тих мозаїк — говорить акад. Кондаков — як і в київській Софії, було візантійське, але майстерство було вже українське, а й саму мозаїку повинні були виконати почасти київські учні греків“. Проф. А. В. Прахов, захоплюючись мистецьким рівнем михайлівських мозаїк, що в них українська фантазія внесла стільки живої обсервації, переконаний, що мозаїки є твором українського мистця. „Порівняйте апостолів, що підходять зправа до Христа з чашею, з апостолами софійської Евхаристії. Ви напевно віддасьте першенство михайлівському зображенню“.

Проф. Н. В. Покровскій, хоч і допускав можливість виконання михайлівських мозаїк українськими мистцями, звернув увагу на грецькі написи біля облич Дмитра Солунського та діякона Степана. Проф. Д. В. Айналов вважав михайлівські мозаїки наслідством царгородської школи, приписуючи їх виконання печерському черцеві Олімпієві. Нарешті дослідник Н. П. Сичев переконаний, що „мозаїки Золотоверхого Михайлівського манастиря є результатом мистецьких досягнень македонської школи, так у своїх архаізуючих формах (Дмитро Солунський), як і в нових формах романізованого, македонського мистецтва, виявлених у композиції Евхаристії“.

„Святі їздці“ Михайлівського Золотоверхого манастиря. В зовнішні стіни церкви Михайлівського манастиря вмуровані дві „шіферні“ плити (з серацитового, місцевого лупаку) покриті фігурною плоскорізьбою двох святих войовників, на конях. Один з них це ніби

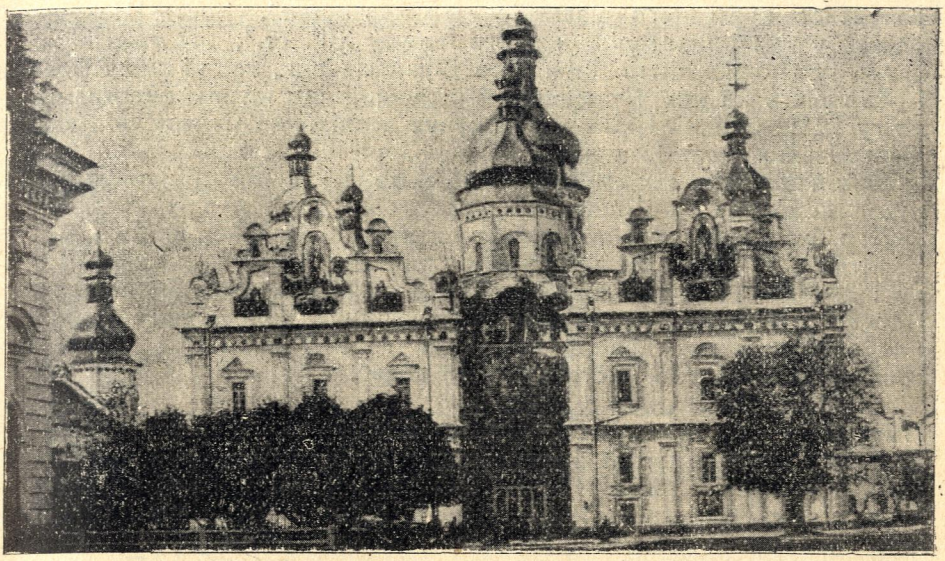

Успенська церква Печерської Лаври, в сучасному бароковому виді.

св. Юрій, другий св. Димитрій. Дехто з дослідників думає, що це портрето-ікони княжих дружинників. Дехто знову шукає для них роду в староіранських різьбах. На загал обі ці, надзвичайно цікаві різьби непростудіовані як слід і так про їх тему, як і походження та стилеву приналежність не пора ще сказати останнього слова (ст. 137).

Кирилівська церква. Около 1140 р. заклав князь Всеволод II Олегович, в Дорогожичах під Києвом, Кирилівську церкву й манастир, що став „отним" (родовим) для династії чернигівських Олеговичів. Кирилівська церква цінна для нас не тільки своїми фресками, що творять черговий етап розвитку українського стінопису, але й тим, що вона одинока з церков великокняжого Києва зберегла ненарушеним свій первісний корпус. Зовнішний, бароковий вигляд завдячує вона реставрації з часів гетьмана Мазепи й митрополита Ясинського. Тоді то перекрито церкву новою крівлею з пяти банями, а від чола збудовано бароковий фронтон з суто-бароковою, різьбарською декорацією.

Кирилівські фрески, відкриті в 1860 р. були в 1881—83 рр. обновлені під доглядом проф. Прахова, й не збереглися до нас ані в цілости, ані в своїому первісному вигляді. Найкраще збереглися фрески південньої апсиди, нинішнього „Кирилівського приділу", що ілюструють „діянія" Кирила й Афанасія Олександрійського.

Як у Михайлівському манастирі, так і тут є словянські написи, що уповажнюють дослідників признати кирилівські фрески твором місцевих майстрів. Дослідники-візантиністи причислили кирилівські фрески до тої стилевої доби візантійського стінопису, що в ньому боролися два напрямки — мозаїчний, з простотою композиції, фронтальністю постатий, непорушністю й роскішю одягів, — та малярський, живий і реалістичний. Кирилівські фрески є, на їх думку, твором другого напрямку.

Н. П. Кондаков добачується в кирилівських фресках „понурої ха-

рактеристики пізного візантійського малярства". Кость Шероцький бачить у них „сцени українського побуту XIII. ст.", для яких використано тут події з життя Кирила та Афанасія тоді, коли і стиль фресків і обильність на них македонців і солунян, що на них звертали вже увагу і Шероцький і Шміт, переконує дослідника Сичева про звязок кирилівських фресків з македонською, мистецькою школою.

В порівнанні з софійськими та михайлівськими стінописами, віднаходить Сичев у кириливських фресках елєменти нового стилю. „Характер будови фігур у деяких композиціях розвинений вже не по візантійськи й не візантійськими гранами ломляться складки одягів і драперій. Це особливо помітно в сцені навчання Кирилом царя. Постаті цеї сцени мають якийсь графічний, напружений характер і особливу гостроту форм, чужу так гелєністичній як і східній паросли візантійського мистецтва того часу".

Патріярх українського малярства — Олімпій. Подібно, як творцями перших наших будівель були чужинці, так і найраньші наші фрески й мозаїки вийшли зпід чужинецьких рук. З чужини привозилися до нас і найстарші ікони. Але з часом зявляються на нашому грунті не тільки поодинокі українські малярі, але цілі їх гуртки, що й виконували навіть більші й репрезентативні роботи. Печерський Патерик і Літопис згадує навіть трьох малярів княжої України — Мойсея, Олімпія Печерського та Авраама Смоленського. Всежтаки найбільше знаємо про Олімпія (Аліпія) Печерського. В „житіях" печерського Патерика оповідається, що малим віддали батьки Олімпія на науку до „грецьких" малярів, що в той час розмальовували Успенську церкву печерської Лаври. Тут він „учився й майстрам помагав". Колиж роботи в Успенській церкві закінчилися, Олімпій далі малював ікони для ігумена, чернечої братії й світських замовників. Заробіток ділив на три части: одну роздавав убогим, за другу купував матеріял, третю віддавав на потреби манастиря. За ці богоугодні труди висвятили його, а по смерти (17 серпня 1114 р.) визнали „преподобним". Поза тими фактичними даними до житєпису патріярха українського малярства, стрічаємо в Патерику ще й легенди про його чудотворність. Свідчить це про виїмкову пошану, що її Олімпій та його мистецтво зазнавали в сучасників. Між іншими оповідає Патерик, що Олімпій оздоровив прокаженого, помазавши його рани... малярськими фарбами. Один багатій замовив в Олімпія пять ікон Деісуса та дві „намісні". Два черці, що посередничили при замовленні, взяли від багатія потрійну плату за роботу, але не дали грошей Олімпієві, а доски призначені для ікон сховали. Обманутий замовник пожалівся ігуменові. Відбувся суд, виновників викрито й покарано, а замовлені ікони виявилися... готовими. Коли Олімпій вмірав, то ангел закінчив за нього ікону Успення Богородиці...

Кисти Олімпія приписують деякі дослідники Богородицю, що її Володимир Мономах подарував до ростовської катедри, та ікону Христа-Пантократора в іконостасі московської Успенської катедри. Нажаль ту ікону перемалював у XVIII ст. маляр К. Уланов. Дослідник Айналов думає, що Олімпій був творцем мозаїк Михайлівського Золотоверхого манастиря.

Спас на Берестові. Над дверми старого притвору Преображенської церкви на Берестові під Києвом, зберігся напис часів митропо-

пита Могили, такого змісту: „Сію церков созда великій і всея Руси князь і самодержець, святий Владимир. По літіх же многих і по разоренії от безбожних татар, обновися смиренним Петром Могилою а х м г года". Згідно з цим написом, перші дослідники українського будівництва вважали „Спаса на Берестові" памяткою по Володимирі Великому і щойно пізніші досліди над кладкою стін і технікою деревляних підвалин усталили походження церкви з XI а навіть XII ст. Правда, Спас на Берестові мав своїх попередників. Уже за Ярослава Мудрого стояла тут Петро-павлівська церква. Під 1072 р. згадує літопис „манастир германеч", прозваний так від ігумена Германа. Попалений половецьким ханом Буняком у 1096 р. обновив Володимир Мономах і збудував у ньому гробниці для свого сина, дочки й внука. Крім цього збудував собі Мономах на Берестові „новий двір", з якого в 1113 р. вийшов відомий протижидівський указ. В більш-менш тому часі повстала тут Преображенська церква, що збереглася до нас тільки частинно (ст. 309).

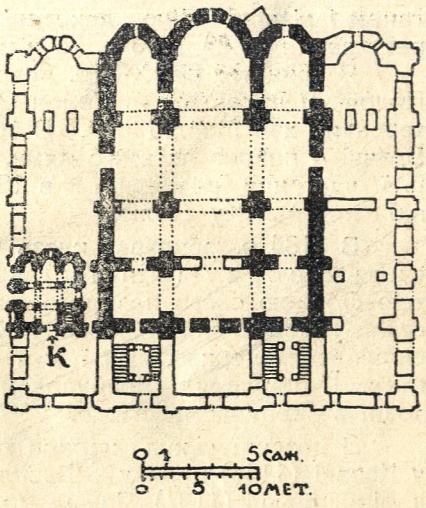

Поземний плян Успенської Лаври. Грубими лініями позначене первісне заложення, тонкими — пізніші добудови.

До київського землетрусу в 1230 р. була це трьохнавна, трьохапсидна, трьохбанна будівля з притвором й двома чоловими баштами від заходу. В одній башті була дзвініця, в другій церковця-гробниця з нішею для саркофагу й трьома апсидними закапелками в товщині східньої стіни. До церкви вели, крім чолового, два бокові входи з притворами. Головну баню підпирало чотири могутні пільони в центрі будівлі. Вівтарні апсиди були круглі знутра й гранчасті зовні.

Реставрація, переведена Могилою в 1645 р. не обняла цілої церкви, а тільки її західню половину. Зі стін башт і притвору та частини нав, по першу пару центральних пільонів, збудував Могила типову для пізнішого українського будівництва хрещату церкву й перекрив її пятьма типово-українськими, придавленими банями з ліхтарнями й маківками. Решту спаських румовищ знесено до тла в XVIII ст. при будові київської фортеці. Зацілілі останки старої будівлі легко відрізнити від могилиних прибудов по характеристичній для великокняжої доби кладці стін. Вони тепер розчищені від тинку й разом зі стовбом Іринінської церкви служать як загальнодоступні зразки будівляної техніки й декорації княжих часів (279 ст.).

Інші церкви великокняжого Києва. Троїцька церква над головною брамою Печерської Лаври (287 ст.), збудована в 1106 р. чернігівським князем Миколою Давидовичем Святошею, збереглася до нас без великих перемін. Квадратна в плані, однобанна, без апсид, нагадувала П. Алепському церковцю Благовіщення на Золотих Воротах. Свій теперішний, зовнішний вигляд з бароковою банею, хвилястим фрон-

тоном і різьбарською декорацією стін, завдячує вона мазепинській реставрації після 1696 р. та пізнійшій у 1722—29 рр.

В трицятих рр. XII ст. повстала Успенська церква на Києво-Подолі. Її перебудував Семен Олелькович, а в 1482 р. зруйнував татарський хан Менлі Гірей. В 1613 р. відбудував її архітект Себастіяно Браччі й покрив пятьма банями. Потім вона кілька разів горіла. В 1811 р. її частинно розібрано а в 1835 році перебудовано в тогочасному, ніби клясичному стилю.

В 1184 р. збудував князь Святослав Всеволодич невеличку Васильківську (пізнішу Трьохсвятительську) церкву, що витягнутою формою свого поземого пляну й слабо виступаючими апсидами стала типовою для київського будівництва XII ст. Протягом століть Васильківська церква, як і її сучасниці, затратила свій первісний характер. Її поширено прибудовами від заходу й півдня та оформлено зовні в бароковому стилю.

З позакиївських церков того часу слід згадати Юріївську у Каневі (1144) церкву у Василькові (к. XII ст.) та Андріївську в Білогородці (1197). Як відомо, нинішне с. Білогородка було колись київським „пригородом", що в ньому до нині збереглися останки оборонних валів (131 ст.). Дослідник Хвойко, розкопав фундаменти білгородської, Андріївської церкви, а в них останки фресків, стінної позолоти та цегляну, поливяну долівку.

Будівництво Чернигова. Старшим від київської Софії й повніше збереженим памятником нашого княжого будівництва є Спаська катедра в Чернигові, (ст. 137) закладена лицарським супірником а відтак вірним союзником Ярослава Мудрого — Мстиславом Сміливим († 1034), а закінчена по смерти основника. Трьохнавна, трьохапсидна, пятибанна церква, з виразним позначенням свого хрещатого заложення, підходить найблизше до київсього Спаса на Берестові. В XII стол. прибудовано до церкви вежу з південного заходу, а в 1708 р. побудовано другу, до пари. В 1675 р. церкву помітно перебудовано, при чому знищено або закрито тинком подробиці її первісної декорації. Всеж таки пізніші перебудови не знищили її основного корпусу й церква зберегла свою первісну доосередність і розподіл мас. З фрескового й мозаїчного стінопису Спаської катедри не збереглося ніщо, поза мізерними окрушинами.

З решти чернигівських церков збереглися до нас — Успенська, Іллі, Борисоглібська й Пятницька.

Успенська церква Єлецького манастиря, фундації князя Святослава з 1060 р. була в 1671 р. обновлена заходами чернигівського полковника Василя Дунін-Борковського й тоді набрала свого зовнішнього, барокового вигляду. Однонавна церква Іллі, збудована в 1072 р. зберегла характер тогочасних мініятурних, центробанних каплиць. З Борисоглібської церкви, збудованої князем Давидом Святославичем (1120—1123) збереглася ціла західня частина з середущою банею. Найгірше збереглася Пятницька церква з к. XII ст., що стояла поза оборонними валами княжого Чернигова.

В порівнанні з київськими, чернигівські церкви краще збереглися. Зате вони куди слабше обслідувані. Загальними архитектурними формами вони не дуже ріжняться від київських, але в їх декорації куди виразніші західньо-европейські, романські елєменти.

Михайлівський Золотоверхий манастир у Києві.

Різьбарські декорації києво-чернигівських церков. Поруч мозаїчного й фрескового стінопису, помітну ролю в декорації нутра києво-чернигівських церков грає різьба. Лякаючись поганського „ідолопоклонства", вона, згідно з канонами східньої церкви, оминає фігуральности, й обмежується до чистої орнаментики. Натяки на фігуральну різьбу маємо щойно в західньо українському (галицькому й холмському) будівництві.

Цінним, бо одиноким у свому роді, є капітель полукольони (чи може й хрестильниця) Борисо-глібського храму в Чернигові. (Середущий рисунок на 169 ст.) Його трапезоідна форма, як і ажурна орнаментика трьох стінок капітелю (четвертою він притикав до якоїсь стіни) типово романська. Нагадує вона почасти „скандинавську" плетінку орнаментики староукраїнських рукописів, а почасти різьбарську декорацію західньо-европейських, німецьких та французських костелів X—XIII ст. Основним своїм мотивом (плетінкою рослинних бил чи змій) підходить Борисо-глібський капітель до капітелів церкви Готгарда в Гільдесгаймі.

Капітелі кольон софійської катедри, що їх фрагменти зберігаються в катедральній хрещальні, орнаментовані плоскорізними хрестами й листками аканту (ст. 169.) мають не романський, а візантійський, стилевий характер.

Характеристичною, плоскорізьбленою, плетінковою орнаментикою, дуже різноманітною під оглядом композиції, покриті лупкові (шіферні) та мраморні перила хорів київської Софії та чернигівського Спаса. Переважає в мотивах їхньої орнаментики стяжка, що раз ураз переплітаючись, творить кола, ромби, вузли й декоративні рямці для хрестів (хризм) розет і символічних птахів у центрі композиції. Попадають тут і чисто геометричні мотиви орнаментальної композиції. Плити чернигівського Спаса куди простіші своєю композицією від софійських. Може тому, що старші, а може тому, що в порів-

нанні з великокняжим Києвом, Чернигів був усеж таки провінцією. Подібно й техніка київських плит тонша і виконання майстерніше.

В пошукуванні за правзорами наших плит, находить їх дослідник М. Макаренко в Болгарії, а саме в охридській Софії. Тамошні плити „мають тусаму, основну композицію, подібні мотиви, рисунок, техніку виконання, а навіть призначення".

Поза Болгарією існують анальогічні памятники декоративної різьби на Атоні, в манастирі Дафні біля Атен, в Царгороді, та в церкві св. Марка у Венеції. „Орнаментика наших плит прийшла до нас через Болгарію з культурного, греко-італійського світу, занесена сюди, як і решта мистецько-декоративних ідей з малоазійського культурного осередку". (М. Макаренко).

Характеристика конструкції й техніки києво-чернигівських церков. Переглядаючи памятники києво-чернигівського а почасти й волинського будівництва, бачимо, що всі вони мали сутовізантійських характер, хоча й не без романських елєментів, так у конструкції як і зовнішній декорації. Будували їх зразу „грецькі" майстри, хоча під тим іменем неслід розуміти греків у етнографічному змислі. Греками були будівничі наших перших церков по приналежности до круга візантійської, тобто грецької, чи пак східньо-римської культури. По національности могли вони бути вірменами, грузинами, македонцями, болгарами, тощо. „Греками" чейже називали польські хроніки українських мистців, що будували й декорували польські костели в XIII—XV ст. бо на тлі західньо-европейського (романо-готицького) мистецтва мали їхні твори „грецький", тобто візантійський характер.

Впоряд з чужинцями працювали при будівлях нашої великокняжої доби й місцеві архітекти-будівничі. Не було звичаєм того часу підписуватися на творах й тому так мало зберіглося до нас імен тих мистців. Всеж таки знаємо про Петра Милоніга, надворного будівничого й приятеля князя Рюрика Ростиславича, що зміцнював фундаменти церкви Видубицького манастиря. Можливо, що він був творцем інших будівель, фундованих князем Рюриком, що то мав „ненаситну любов до будування". Під 1276 р. згадує літопис якогось Олексу, що був „муж хитр" (мистець) і з доручення Володимира Василковича будував Камянець (Литовський). Посол французького короля Рубрикіс з пол. XIII ст. мав нагоду познайомитися з якимсь молодим українським будівничим. Українських будівничих було куди більше і власне їм завдячуємо конструктивно-декоративні питоменности нашого старого будівництва, що відріжнюють церкви Києва, Чернигова й Волині від їх візантійських зразків.

При всій ріжнородности в подробицях, київо-чернигівські, а почасти і волинські церкви, мали однородний, стилевий характер. Основним їх типом було зєдинення центробанної, круглої чи многокутної будівлі з базилікою. Поземий плян такого типу творив форму грецького, рівнораменного хреста в середині й зближеного до квадрату прямокутника зверха.

Центральна баня з круглим або гранчастим, зразу низьким а потім чимраз вищим підбанником, спіралася на чотирьох внутрішних стовбах-пільонах. Луки сперті на стовбах виповнювалися сферичними трьохкутниками, тобто парусами чи пендантивами, що є важним конструктивним досягненням і характеристикою візантійського будівництва.

Мозаїчна картина Евхаристії в пресвітерії Михайлівського, Золотоверхого манастиря.

Питоменністю церковних будівель того часу є стисле підпорядкування зовнішних форм внутрішній конструкції. Поздовжним навам підповідали полукруглі апсиди від сходу й розчленування головних стін від заходу пілястрами. Пілястри, що були так декоративним як і конструктивним елементом бокових стін, відповідали скількости й розмірам поперечних нав церкви. Крівлі спіралися безпосередно на склепіннях, через що й набірали пливких і спокійних ліній. Обрамування вузьких вікон з полукруглим закінченням творили вставлені одна в одну ніші. Вони теж належали до декорації стін. Вона була скромна й видержана — обмежувалася до вікон, пілястрів й півкольонок на підбанниках, глухих аркатур і легко виступаючих гзимсів. Різьби, для декорації зовнішних стін у києво-чернигівському будівництві не вживалося. Деяки ціхи романської декорації, як зубчаті фризи або декоративна аркатура, помічуємо на чернигівських церквах.

Характеристична для києво-чернигівських церков була їх будівляна техніка. Ми вже згадували про деревляну підстілку під фундаментами Десятинної церкви й Спаса на Берестові. Цей спосіб забезпечування фундументів перед осіданнєм, був принесений до нас з країн із камянистою почвою (Балкан, Арменія) і виявився цілком непригожим. Десятинна церква завалилася через те цілком, Спас на Берестові до половини. Саміж фундаменти, глибокі на 2—3 і пів метра, широкі на метер, укладалися з двох рядів грубих камінюк, що поміж них заливано своєрідний цемент, перемішаний з грузом. Характеристична теж для кожного з сторічч форма й розмір цегли. Найстарша була дуже тонка й квадратна, згодом уживали грубшої й більше прямокутної, як квадратної. Стіни церков укладалися з тонких полос цегли на переміну з грубшими полосами цементу. Київо-чернигівський цемент, особливого складу був дуже тривкий і тому його вживали більше ніж цегли. Хоч і цегла тих часів була дуже доброї якости: за стільки століть вона не вспіла збутвіти й ще нині дзвонить, мов нова. Тинкувалися зовні тільки полоси цементу, цегла залишалася без тинку, через що церкви були зверха пругасті — жовто-рожеві. Звязувано стіни деревляними та залізними шпугами, а для зменшення тягару бань, кладено в межилучники (паруси) глиняні горшки. В деяких будівлях кладено такі горшки і в стіни, а дехто з дослідників вважає їх голосниками-резонаторами. Долівки бували з камяних, часом мраморних плит, або з ріжнобарвних, орнаментованих кахлів.

Будівництво Волині. Володимир Волинський, що пишається своєю великокняжою назвою, має в своїй традиції і спогад про найстаршу церкву на цілому просторі Західньої України. В 992 р. повстала тут перша катедра, але, крім спомину, не залишилося по ній нічого. Зате, бодай почасти збереглася до нас її наслідниця, тобто Успенська катедра, збудована князем Мстиславом Ізяславичем у 1160 р. В 1491 р. спалили катедру татари. Три роки згодом єпископ Васіян вивінував спалену церкву новою обстановою, іконами, ризами, посудом та богослужебними книгами. В 1683 р. катедра знову погоріла а в 1753 р. її обновлено й прибудовано від заходу фронтон в бароковому стилю. В 1782 р. пробили в одному з церковних пільонів сходи. Пільон не витримав і завалився, а з ним разом і частина склепіння. В 1829 р. провалилася головна баня. Нарешті в 1886 р. обслідували будівлю московські дослідники Прахов, Суслов і Котов, вслід за чим в 1896 р. переведено її грунтовну перебудову, ніби то в змислі привернення памятникові його первісного вигляду й стилю з часів Мстислава Ізяславича (ст. 311.).

Доволі поверховне обслідування руїн привело названих дослідників до висновку, що володимирська катедра, як своїми архітектурними формами, так кладкою стін і стилем декорацій належить до типу київо-чернигівських храмів XI—XII ст. Тимчасом архітект В. Січинський, спіраючись на рисунках катедри зперед останньої обнови, прийшов до переконання, що „коли відкинути на рисунку зперед реставрації (ст. 267) передню, поверхову прибудову і подрібну обробку стін, що повстала в 1750 р., то в загальних масах залишається типова романська будівля з дзома квадратними вежами, що в верхній частині переходять у восьмерик і високим, трьохкутним фронтоном поміж вежами". Про романський характер первісної будівлі переконують названого дослідника не тільки історичні звістки з 1586 р. й описи пожежі в 1683 р. але й уламки старих мурів, зібрані перед війною в невеличкому музеї, що вміщався у дзвініці біля церкви. Таким чином, Успенська катедра булаб тим звеном, що обєднує візантійське будівництво Київа й Чернигова з романщиною т. зв. галицької архітектурної школи.

Архітект Котов, хоча й оперся на первісних фундаментах катедри, але розібравши загрожені стіни і склепіння, усунув теж обі чолові вежі й побудував нову баню над перехрестям нав у нібито українсько-візантійському стилю. Після такої обнови, сьогодня вже ніхто не зможе відповісти на питання — як саме виглядала первісна Успенська катедра в Володимирі Волинському. Чи справді була вона тільки реплікою київо-чернигівського будівництва, чи мала переходовий, візантійсько-романський характер. Звено, що про нього говорить архітект Січинський, пропало для нас безповоротно.

Збережені до нас останки фундаментів невеличкої, трьохнавної церковці на урочищі „Стара катедра" над р. Лугою у Володимирі Волинському, походять, мабуть, з XII ст. хоча дехто з дослідників вважає їх останками Володимирової катедри з 992 р. До недавна ще виставали вони на метер понад поверхню. Тепер вони, зрівняні з поверхнею землі, дожидають свого дослідника.

По інших володимирських церквах, як Пятницька, каплиця Якима й Анни, збудована Мстиславом Даниловичем у 1289 р., Введенівська та Михайлівська, залишилися тільки урочища.

Зате збереглася у Володимирі Волинському Васильківська

церква, цікава не тільки своїм загадочним походженням, але й незвичайною архітектонікою. Місцевий переказ оповідає, що коли Володимир Великий вертав з побідного походу на хорватів, зупинився на відпочинок у Володимирі Волинському. Кожен з вояків приніс по одній цеглі й протягом одного дня стануда дивна своїми формами, Васильківська церква (197 ст.). Історичні документи згадують цю церковцю щойно з XIV ст. почавши, коли її коляторами були Сангушки та Загоровські.

Димитрій Солунський. Мозаїка Михайлівського, Золотоверхого манастиря.

На XIV а навіть XV сторіччя означили дату її повстання історики, як В. Антонович, Прахов та Орест Левицький. Тимчасом найновіші її польські дослідники Бачиньскі та Валіцкі запевняють, що Васильківська церква у Володимирі Волинському не повстала пізніше XIII. ст. Збудована первісно в формі осьмилистої ротонди, була згодом підперта готицькими відпорниками й поширилася прибудовою прямокутнього притвору. Про її походження з княжих часів, свідчать, крім центрального пляну, ще й останки романської орнаментики порталів, вісомої з будівель Галича. На думку названих дослідників, тип поземого пляну Васильківської церкви (т. зв. октоконхоїда) витворився в арменській архітектурі, відкіля поширився аж по Льомбардію та Франконію. Дослідники звертають при тому увагу на середньовічні ротонди Мадярщини, що під їх впливом повстала якраз Володимиро-Волинська ротонда. Нажаль ніхто з українських дослідників не зацікавився тією загадочною памяткою середньовічного будівництва Волині.

Неменче слабо прослідженні церкви Успенська й Васильківська в с. Зимному побіля Володимира Волинського. Тут був той Святогорський манастир, що в ньому помер київо-печерський ігумен Варлаам, як вертався з Атону. Тут збереглися й печери на зразок київських, та до нині існує жіночий манастир і дві церкви. Головна, Успенська церква походить, мабуть, з кінця XV ст. але маленька Васильківська церква біля неї походить напевно з княжих часів. Плян її творить коротка, майже квадратна нава з полукруглою апсидою. Нава й апсида перекриті стіжковатими банями. Викрої вікон мають романський характер, а розмір цегли й кладка стін переконують нас, що маємо перед собою памятник провінціонального будівництва з перелому XII—XIII ст.

Зпоміж інших памятників волинського будівництва заслугує ще на увагу Васильківська церква в Овручі. Збудована

в XII ст., вже в XIII ст. була знищена татарами, а в XIV ст. зруйнована литовським князем Гедиміном і з того часу вже не підіймалася з румовищ. В 1908 р. на румовищах овруцької церкви збудував архітект Шусєв нову, що подібно, як Успенська катедра у Володимирі Волинському, мала відтворювати її первісні форми з княжих часів. (215 ст.)

Галицька архітектурна школа. Упадок Києва, як політичного центра, супроводять яркі прояви його культурної знемоги. Київське духовенство, письменники, мистці й ремісники, примушені шукати собі нових захистів для своєї праці. Одні тягнуть у Суздаль, до Володимира над Клязмою, другі йдуть на захід, до центрів нової, Галицько-Волинської Держави. Творці нового політичного організму, тої міри, що Ярослав Осьмомисл, Данило Романович та Володимир Василькович, дбають не тільки про успіхи внутрушньої й закордонної політики, але й про створення пригожих умов для розвитку духової й матеріяльної культури краю.

Географічне положення й безпосередні звязки Галичини й Володимирії з европейським Заходом, причинюються до помітного ослаблення старих, візантійських традицій у користь нових, зразу романських а з черги готицьких форм в образотворчому мистецтві. Нові стилеві елєменти проникають в західньо-українське мистецтво спровола; попавши на грунт з високо розвинутою культурою, не приймаються безрозбірно й безкритично, як це є звичайно з „останнім криком моди" в культурно недорозвинених громадянств. Навпаки, українські архітекти, різьбарі й малярі, засвоюють собі нові мистецькі ідеї якслід підготовані для їх органічного втілення в досьогочасну культурну скарбницю. Так звана „галицька архітектурна школа", це і є вірне, стилеве очеркнення для памятників західньо-українського, середньовічнього будівництва, що в них стара, візантійська традиція злилася з новою романщиною в живу й оригінальну цілість.

Про найстарший памятник галицького будівництва — перемиську катедру св. Івана, що її збудував князь Володар Ростиславич († 1124) знаємо тільки з нотатки польського історика Длугоша. По його словам була це будівля „найкращим способом збудована з квадратного каменя". Під церквою були гробниці. Коли в 1412 р. переїздив через Перемишль король Ягайло, закинув йому якийсь німець з окруження, ніби він підтримує „схизматиків". Щоби змити з себе цю „образу", Ягайло відібрав катедру від українців і дав латинникам. Не помогли „гіркі ридання, крики й сльози українського духовенства та народу, що вважали це великою кривдою і образою своєї віри", як говорить про цю подію польський історик Длугош. Згодом святойванську катедру розібрали й, обмивши кожній її камінь „від схизми" в Сяні, збудували пресвітерію нинішньої, латинської катедри.

З нагоди обновлювання лат. катедри в Перемишлі найдено камяну плиту з вирізьбленою на ній постатю мущини в боярському колпаку. Дехто з дослідників висловив думку, що це є нагробник князя Володаря Ростиславича...

Для нас пропав найстарший памятник західньо-українського будівництва безповоротно. Не краща доля зустріла й пізніші церкви княжого Галича.

На просторі старого Галича найдено останки фундаментів біля

30 церковних будівель, але тільки одна-одинока церква Пантелеймона (нині костел Станислава) збереглася до нас бодай до висоти крівлі, разом з своїми різьбарськими окрасами й характеристичним для візантійсько - романського будівництва розподілом мас.

Після старої, галицької катедри Богородиці, залишилася тільки память в історичній традиції та документах. Збудована в XII ст. мала три, а може й пять нав, її склепіння спіралися на луках (літописних „комарах") і була приспосіблена до фортечних завдань. Після 1255 р. гине по ній память і слід. В XVII ст., на її церквищу збудував перемиський владика Марко Шумлянський нинішну Успенську церкву в Крилосі, дуже поруйновану москалями підчас світової війни.

Кирилівська церква в Києві.

Одною з більших, розмірами, церков старого Галича була Спаська, (19·7×17 метрів), що її добре збережені фундаменти найдено на горі, званій Карпиця. Повстала вона в половині XII ст. була трьохнавна й трьохапсидна, при чому її поземий плян наближувався до квадрату. В румовищах спаської перкви найдено багато відломків різьбарських окрас та оловяну печатку єпископа Кузьми з XII ст.

Негірше від спаських збереглися фундаменти невідомої з назви церкви, найдені 6 км. на захід від міста, над р. Лімницею, під митрополичим лісом, званим Дібровою. Розмір її трьохнавного заложення (20×14·5 м.) найбільший з усіх галицьких церков XII—XIII ст. Кладка фундаментів дуже сильна й дбайлива в доборі та укладі матеріялу. Дехто з дослідників думав, що на фундаментах під Дібровою стояла колись галицька катедра. Незабутній дослідник галицьких румовищ І. Шараневич дійшов до висновку, що побудована на цих виїмково сильних і тривких фундаментах будівля, була не так обширна, як висока й тому найвеличавіша, а може й найстарша церква княжого Галича.

Одною з церков княжої фундації, що зберігалася ще дуже довго, бо аж до XVIII ст. була церква Іллі, що її останки найдено біля самого с. Крилосу. Іще в 1786 р. стояв цілий її зруб, хоч і без крівлі. Розібрано її щойно на початку минулого сторіччя, а матеріял з неї вжито на будову митрополичої палати. Ілінська церква була збудована на особливому поземому пляні. Її центральну нову творила ротонда, з пресвітерією, в три четверті кола, від сходу й прямокутним бабинцем від заходу.

„Коли відкинемо прямокутний бабинець, то матимемо перед собою

тип західньо-романської ротонди. Плян цеї трьохдільної, камяної церкви старокнязівської доби, для нас дуже цінний і може вказувати на якісь звязки українського, камяного будівництва XII—XIII ст. з деревляним будівництвом, де основним типом є теж трьохдільна (трьохзрубна) будова, у виді трьох квадратів чи восьмикутників, розставлених по одній лінії зі сходу на захід". (В. Січинський.)

В румовищах Ілінської церкви найдено останки різьбленого одвірка в формі осьмигранних кольонок і валків з архівольти, покритих рослинним орнаментом. Була вона збудована не пізніше XIII ст. з тесаного каміння й у цілости засклеплена.

З поменчих галицьких церков слід згадати підвалини однонавної, Благовіщенської церкви, найдені на урочищу „Церквищі" поміж Крилосом і його присілком Четвертками. Вона була теж трьохдільна, складена з прямокутної головної нави, дещо вужчої пресвітерії й полукруглої апсиди. В 1884 р. відкопано тут гарно збережений шматок долівки, вимощеної поливяними плитками (кахлями) що творили цікаву, килимову композицію (331 ст.). Крім цього найдено в румовищах відломки різьбарської декорації церкви, а між ними різьблену голову льва, щось у роді романських „хімер", якими закінчувалися камяні ринви тих часів.

На залуківській височині, на т. зв. Карповім Гаю, найдено прецікаві своєю формою фундаменти многокутної будівлі (т. зв. полігону) невідомого призначення. Можливо, що була це мала капличка, а може і невисока вежа.

Таким чином з усіх будівель княжого Галича одній тільки церкві Пантелеймона довелося своїм збереженим корпусом, репрезентувати архітектуру і різьбарство свого часу.

Збудована около 1200 р. збереглася пантелеймонівська церква по висоту крівлі. Її пізно-ренесансова, точніше раннє-барокова, цегляна надбудова з бляшаною крівлею й ніби-готицькою дзвіничкою (сигнатуркою). датується XVI сторіччям. Коли перемінено нашу церкву на костел Станислава — невідомо. Ще в XIV ст. була вона в українських руках, в XVI ст. застаємо вже в ній загосподарованих францісканів.

Поземий плян пантелеймонівської церкви (19·50×17 м.) трьохнавний, центробанний, характеристичний для україно-візантійського будівництва. Головна й одинока центральна баня спіралася на чотирьох масивних стовпах, що розділяли тягар бані й склепінь поодиноких піль луками на стіни, зглядно виступаючі з них полустовпи (пілястри). Характеристичне, що замкнений стовпами простір (6·10×6·60 м.) не має форми квадрату, але видовженого, в напрямі вівтаря, прямокутника й тому можна би думати, що сперта на ньому баня, була не кругла, а еліптична.

Після збереженої долішньої частини храму, та з порівнання до інших памятників українського, середньовічного будівництва, можнаб відтворити собі первісний вигляд цілости пантелеймонівської церкви. Без сумніву, царювала над цілістю баня, на високому підбаннику. Подібно, як зовнішні стіни збережених апсид, підбанник був украшений струнками полукольонами, полученими поміж собою луками, над вузькими вікнами. Само покриття бані могло бути або сферичне, прилягаюче до такогож склепіння, або шатрове чи конусове. Більшість памятників тогочасного будівництва має сферичне перекриття, а хвиляста лінія крівель сталася в нас, подекуди, типовою.

«Спас на Берестові», по реставрації П. Могили.

Розмірно невелику церкву освічував, мабуть, тільки один ряд вікон, що з них одно, хоча в зміненій формі, збереглося на чоловій стіні (фасаді). Входів було два — головний від заходу й бічний від полудня, оба обрамовані різьбленими одвірками (порталями). Особливо величавий і цінний, своїм мистецьким виконанням і стилевою видержанністю, головний портал (255 ст.). Він утворений з двох виступів і двох пар кольон, з'єднених почвірним луком (архівольтою), та наче камяний вівтар висовується з чолової стіни храму. Перша пара кольон сперта на аттицьких „підошвах" (базах) має кісткові голови (капітелі) створені з чотирьох полукруглих щитів, вершками в низ. Капітелі другої пари кольон „кошикові", створені зі стилізованих, листяних китиць, викуваних у камені з надзвичайним смаком. Властиві капітелі єднаються з „подушкою" (плінтою) в органічну цілість: орнаментика плінт є продовженням орнаментики капітелів.

Черени другої пари кольон творять вязку гладкого пруття, з романська перевязаного посередині. На капітелях кольон і виступах порталю спірається пошевка (гзимс) покрита різьбленою орнаментикою рослинних мотивів. На гзимсі спірається полукругла архівольта, розчленована згідно з кольонами й виступами долішньої частини порталю. Кольонам відповідають різьблені валки, один украшений мотивом крученої лінії (спіралі), другий мотивом плетених ліній та розет.

„Загальний характер орнаментики (головного порталю) дрібнолистий, відданий в чисельних і густих насіках та жолобленнях, в зручний і тонкий спосіб, на перший погляд, живо нагадує арабські зразки" (О. Пеленський).

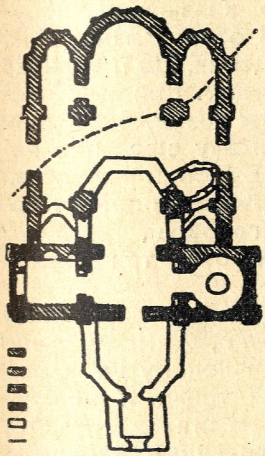

Поземий плян «Спаса на Берестові».

Орнаментика бічного порталю на загал зближена до орнаментики головного, але куди простіша й грубша в виконанню. Різьбив її підрядний майстер, що хотів, але не вмів дорівняти творцеві головного порталю, справжнього жемчуга нашого, середньовічнього мистецтва.

Цінними зразками декоративної різьби є капітелі струнких полукольон, що ними розбиті зовнішні стіни головної апсиди. Усі вони, хоч і ріжняться поміж собою в подробицях, нагадують схему листяних капітелів упрощеного, коринтійського типу.

Стіни панталеймонівської церкви, уложені зі старанно оброблених, прямокутних квадр вапняка, що біжать правильними пасмами, спокійними

тонкою заправою з вапна, піску й ріни. Старанний уклад квадр і особливий спосіб вязяння, викликає враження сили, гармонії і краси.

„Будучи, під оглядом поземого пляну й конструкції суто візантійською будівлею, решту архітектурних форм ділить пантелеймонівський храм з романським будівництвом остільки, оскільки засіб тих форм є спільний для обох стилів, або висловлюючись докладніше, оскільки романщина, виростає з східньо візантійського грунту й творить поручнього другу вітку спільного, старо християнського, мистецького пня" (О. Пеленський).

Названий дослідник, не завагався виділити останків галицького, середньовічного будівництва в окрему „галицьку архітектурну школу". „Усі віднайдені й досліджені дотепер румовища церковних будівель в Галичі, характеризує однакова техніка і стиль: тесаний камінь, однакові різьби й поздовжно-базилічний або доосередний, переважно квадратний, чотирьостовпний, трьохапсидний плян. Ті будівлі були твором одної архітектурної школи, що обєднала два мистецькі живла, приписувані дотепер двом ріжним стилям, то є візантійську конструкцію й романську різьбу. Цвіла та школа на Галицькій Україні й у самому Галичі в XII і XIII ст.".

На тлі історії середньовічного мистецтва, творить ця школа окрему, архітектонічну групу, окрему від східно-української (київо-чернигівської) й від інших, найбільше зближених до неї груп — російської (суздальської) й південно-словянської.

Різьби й деякі архітектурні форми галицької школи нагадують романські, зосібна південно-німецькі зразки. Безпосередна участь західніх будівничих і камінярів у створенні цего галицько-українського, архітектурного стилю дуже можлива, хоча, покищо, недоказана.

Меценатство Данила й Володимира Васильковича. Недостачу добре збережених памятників західно - українського будівництва заповнює нам, до деякої міри, галицько-волинський літопис. Як джерело до історії нашого мистецтва, він справді неоцінений. З особливою уважливістю змальовані в ньому будівничі змагання Данила Романовича (ст. 258) та меценатство Володимира Васильковича: „Князь Володимир, за свого князювання побудував багато городів — Береcть, Камінець, а в обох камянні вежі на 17 сяжнів заввишки, мурована церкву Благовіщення, що її украсив золотокованими іконами, обдарував книгами і посудом. Книгами й посудом обдарував церкву в Більську а в Володимирі розмалював стіни церкви Димитрія. До свого манастиря та в перемиську єпископію подарував книги, що їх сам списав і розмалював". В Любомлі збудував мурована церкву Юрія, украсив її іконами, обдарував книгами і посудом, а сам змалював на місці ікони Юрія й Богородиці, на золотому тлі. „Почав розмальовувати стіни й уже були готові три вівтарні апсиди, як захворів".

Нажаль з холмського будівництва короля Данила збереглися тільки останки двох веж — одна в селі Білявино, 2 км. від тепепішнього Холму (ст, 269), друга в Столпю, віддаленому на 10 км. від міста (ст. 7). З білявинської вежі залишилася тільки її північна стіна з незначними залишками сумежних стін. В стіні збереглося двоє гостролуких вікон, обрамованих гарно шліфованими, камяними лиштвами. Мури вежі виведені з синього, білого й жовтого каміння, мають гнізда по деревляному руштуванню. Вище третього, зруйно-

ваного вікна залишилися сліди склепінь. Вежа в Столпю, квадратна зверха, кругла в середині. Вона краще збережена від білявинської, має від заходу вхід з гостролуким обрамуванням, а над ним два, одно над другим, поздовжні вікна. Біля вікон видно гнізда по деревляних балконах чи галєріях для стрільців. Столпенська вежа не стояла колись самітно, як тепер. У віддалені 8 — 10 кроків від неї найдено фундаменти якоїсь більшої будівлі, може й замку.

Ілінська церква в Чернигові.

Нарешті з будівництва Володимира Василковича збереглася одна тільки вежа в Камянці Литовському в Берестейщині (ст. 271). Вона кругла, з цегли, трьохповерха, з частинно збереженим вінчальним гзимсом. В свому промірі має вона 13 м., висока на 27. Круглолукі вікна, гзимс і форма вежі придають нашому памятникові суторонський характер.

Ротонда в Горянах. Як відомо, тип церковних будівель княжої України створився із зєдинення круглої, доосередньої будівлі, тобто ротонди, з подовгастою, трьохнавною „базилікою". Незалежно від цього комбінованого типу, існували в нас самі ротонди й мусіли існувати чисті базиліки. Так одні, як і другі були будівлями невеликих розмірів і скромного, нерепрезентативного призначення. Знаємо про існування ротонд у Херсонесі (біля 600 р.), Вишгороді (1115), Галичі (XII—XIII ст.), Володимирі Волинському (Васильківська ц.) й нарешті в Горянах (XII—XIII ст.). Будувалися в нас ротонди й пізніше, от як у Лаврові (XV ст.), Камянці (1575), Мукачеві (1661) а згодом, на грані XVIII—XIX ст. була форма ротонд улюбленою в т. зв. „ампірному" будівництві. Самож питання ротонд на Україні доволі нове й нерозроблене, так щодо стилевого характеру, як і походження та поширення цього типу будівель.

Тим неменче гарно збережена ротонда в Горянах на українському Закарпаттю (ст. 261.) має для нас виїмкову цінність памятника цього рідкого й оспорюваного дослідниками типу нашої середньовічньої архітектури.

Теперішній латинський костел у Горянах, селі віддаленому 4 км. на півд. схід від Ужгороду, складається з старої пресвітерії-ротонди й готицької нави, прибудованої на грані XIV—XV ст. Будівля стоїть на горі й обведена довкола земляними валами, останками колишнього замку. Сама пресвітерія-ротонда, зверха кругла, має в се-

редині пять полукруглих закапелків зі сферичними склепіннями. З крівлі ротонди виростає шостикутний, невисокий підбанник, з шостикутною в насаді й сферичною в горі банею, перекритою новим (1912) гострокінчастим шоломом. Вікна, що освітлюють нутро ротонди, новішого походження й ані формами, ані розміщенням не відповідають пер існим. Перероблено теж шість вузьких вікон підбанника. Вся будівля покрита тинком, до тогож обєднана з пізнішою, готицькою прибудовою й обслідування кладки та збережених під тинком познак її старовинного походження дотепер не переведено. Не диво, що історично-мистецьке вивчення памятника, наштовхуючись на все нові недостачі й перепони, не вийшло досі поза межі гіпотез.

Остаточно погодилися дослідники горянської ротонди на тому, що в основу її стилевого характеру лягли візантійські, східні, а не романські, західні зразки.

„Ясні й льогічні форми будови, доосередність заложення і просторового обєму, широкий підбанник, спосіб перекриття, зі сферичною банею, відсутність дрібних прикрас — все це промовляє за візантійським стилем". (В. Січинський.) При повній недостачі документальних даних, час повстання горянської ротонди дасться означити тільки приблизно XII—XIII сторіччям. В той час цвіло будівництво на галицькому грунті й звязки Мадярщини, а зосібна українського Закарпаття з Галичиною, були дуже живі. Очевидно, що не слід тут виключати й західньо-романських впливів, але вони були, на диво, куди слабші, аніж у тогочасному, галицькому будівництві.

Іконопис княжої доби. З домонгольської доби збереглося до нас біля 40 ікон царгородського, корсунського й місцевого походження, але стан їхнього збереження остільки фатальний, що робити на їх основі, якісь дальші висновки — трудно. Вони здебільша грубо й невміло „обновлені" (перемальовані), погрижені зубом часу й покриті копотом сторіч. І тільки розчищення декотрих зпоміж них, дозволило дослідникові Петрову сказати: „Староукраїнського іконопису ніколи не можна називати одноманітним в порівнанні з західніми зразками. Навпаки, перед нами мистецтво з великою силою кольориту, композиційною помисловістю й високою досконалістю у виконанні. Все в ньому, починаючи від глубоко своєрідної техніки, дише незвичайно старими й міцними традиціями".

З ікон домонгольської доби згадаємо найбільш характеристичні. Починає їх цикль Христос-Пантократор, приписуваний кисти печерського маляря Олімпія, що тепер зберігається в іконостасі Успенського собору в Москві. Христос сидить на високому престолі в єпископських ризах, в мітрі й хрещатому саккосі та омофорі. Благословить двома пальцями правої руки, в лівій держить жезл з перекладиною. По боках Христа стоять — Богородиця в ризах та Іван Предтеча в волосінниці. Найулюбленішою темою нашого старого іконопису була Богородиця. До багатьох її зображень домонгольської доби належать: Смоленська, що її привіз з Царгороду чернигівський князь Всеволод Ярославич; Ченстохівська, що дісталася з Царгороду на Західню Україну (до Белза а потім Львова) й була вивезена в Польщу Володиславом Опільським у 1382 р; Холмська, що її мав привезти до Києва Володимир Великий, а до Холму придбав Данило Романович; Володимирська (253 ст.), що її привіз до Києва Мстислав Мономахович, а поміщену в Вишго-

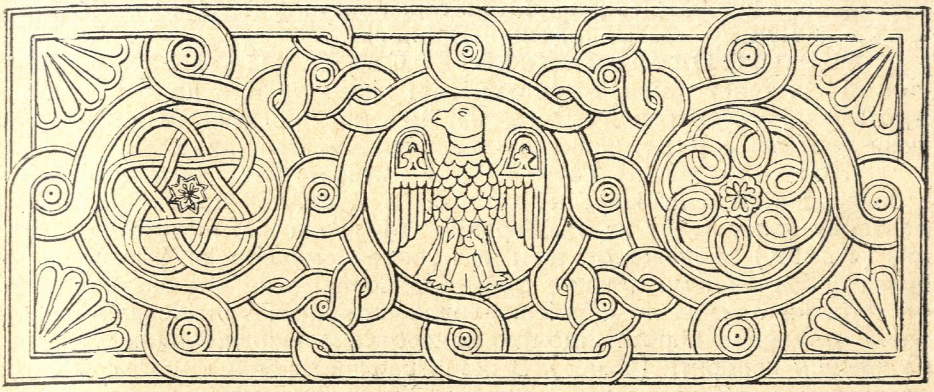

Різьблена плита Софійської катедри в Києві.

роді, збрав Андрій Боголюбський до Володимира над Клязмою; Ігорівська Богородиця Київопечерської Лаври, має бути та сама, що перед нею молився князь Ігор Олегович, перед смертю з рук збунтованих киян (1147 р.). Поза Богородицею багато старих ікон посвячено св. Миколі а з черги Юрієві, Дмитрієві Солунському, Теодорові Тиронові й Теодорові Стратилатові, Іллі, архангелам Михайлові й Гавриїлу, євангелистам, Кузьмі й Дамянові й нарешті місцевим святим, як Борис і Гліб та Антоній і Теодозій Печерський. Впоряд з поодинокими постатями чи групами святих малювали іконописці сцени з старого й нового Завіту, беручи за зразки то церковний стінопис то знов мініятурні картини рукописів. Тимто одні ікони зберігають повагу й монументальність фрескових і мозаїкових зображень, а другі є більш свобідні в композиції, реалістичні й малярські.

Ледви не з кожною іконою княжої України звязаний переказ, ніби то її привезено з Царгороду. Але ті перекази мають здебільша таку саму вартість, як традиція деяких наших Богородиць, нібито малював їх апостол Лука. Поправді, то хоч і привозилися до нас ікони з далекої чужини, то рівночасно й малювалися на місцях. Знаємо чейже імена українських малярів і маємо ікони місцевих святців, що мусіли бути продуктом місцевих сил. Що більше, завезені на Україну іконописні типи, обагачуються тут українськими мотивами й елєментами. На чужих зразках і під впливом неукраїнської культури, розвивається на дотатарській Україні живе й життєздатне, іконописне мистецтво, чимраз більше українське по суті й формі.

Мініятури й рукописна орнаментика. Поміж рукописами великокняжої доби, збереглося до нас три, що заслуговують на особливу увагу. Є це т. зв. „Остромирове Євангеліє“ з 1052 р., украшене трьома картинами Євангелистів (189 ст.), „Збірник Святослава“ з 1073 р., що має мініятури Христа на престолі, Собору святих й портрет у Святослава з родиною (ст. 171.) та т. зв. Трірська Псалтир або Молитовник Гертруди з 70-их рр. XI ст., що поруч німецьких мініятур, має пять мініятур, звязаних з Україною тематикою й походженням.

Остромирове Євангеліє та Збірник Святослава, повстали в Києві.

Українські мініятури Трірської Псалтирі повстали на Західній Україні, а саме в Луцьку або Володимирі Волинському.

Мініятури Остромирового Євангелія характеристичні тим, що їх золоті обриси виповнювані інтензивними красками, нагадують техніку перегородчатої емалі, щов ній промежутки поміж золотими дротами обрисів, заливалися многобарвним скливом.

„Збірник Святослава", як літературний твір був копією з болгарського оригіналу, написаного в X ст. для царя Бориса. На особливу увагу заслугує в „Збірнику" мініятура пятиповерхової церкви (ст. 199.) зображеної ніби в поперечному прорізі, украшена по краях зображеннями птиць. Вони змальовані з живим натуралізмом, є настільки близькі до сирійсько-геллєністичних і коптійських зображень пташиного царства, що про македонське походження їх стилізації не треба й говорити (Сичев). З іконографічного боку цінним є збірний портрет князя Святослава з родиною. Характер цього портрету іконописний, але є дані думати, що в ньому збережена велика доля реалізму. тобто схожости портрету з моделем.

„Трірська Псалтир" або „Молитовник Гертруди", що зберігається тепер у скарбниці катедри в Чівідалє (півн. Італія), складена з кількох частин. Найстарша (15—208 листи), тобто сама Псалтир написана й розмальована черцями Керальдом і Герібертом з Райхенау для трірського єпископа Егберта, в 984—990 рр. До Псалтирі долучено, небаром по її повстанню, листки з різними молитвами (219—233) й нарешті, в XI ст. пришито, з початку кодексу шість листів (5—10) з латинськими молитвами Гертруди й пятьма мініятурами східнього, візантійського типу. До молитов долучено чотири листки календарика і помяника (1—4).

Досліди виявили, що власничкою молитовника, вшитого до Егбертової псалтирі, була Гертруда, „княгиня ляховиця", мати князя Ярополка-Петра Ізяславича, що княжив у Володимирі Волинському й згинув у боротьбі з Ростиславичами (1085) з рук насланого душегубця.

Німецький дослідник Газельоф прийшов до висновку, що мініятури виконані в Києві в 1078—87 рр., коли там уже існували мистецькі майстерні при Печерському манастирі; в тих мініятурах, на думку цього дослідника, з малими відхиленнями збереглася візантійська композиційна схема та іконографія, та що вони, цінні для староукраїнського мистецтва й побуту, дуже близькі до мініятур Остромирового Євангелія й Збірника Святослава.

До відмінних висновків дійшов російський дослідник Кондаков. Він переконаний, що текст і мініятури Молитовника Гертруди були виконані на Західній Україні (Володимир, Луцьк, а навіть Галич) а виконавцем їх був не грек, але німець або словянин, що зрисовував мініятури не з візантійських, але полувізантійських і полузахідніх оригіналів.

Дослідник Сичев каже, що мініятури Гертрудиного молитовника є твором не одного маляра-мініятуриста, а трьох. Один з них малював романо-візантійську мініятуру ап. Петра, другий домалював до цього зображення родинний портрет Ярополка (ст. 175), та був автором трьох чергових мініятур, а між ними другого портрету Ярополка та його жінки Ірини. Ці мініятури є наявним зєдиненням візантійських форм з формами німецької мініятури райхенавської й регенбурської школи, часів цісаря Оттона. Нарешті третій мініятурист був автором Богородиці печерського типу, виконаної в стилю греко-македонських

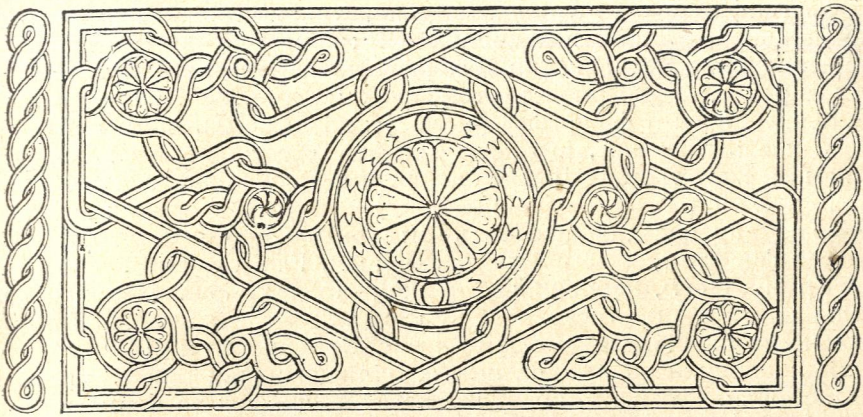

Різьблена плита Софійської катедри в Києві.

мініятур. Де саме виконано ці мініятури, важко сказати. Напевно в середовищі, що в ньому було можливе зєдинення східніх і західніх форм та прийомів.

Нажаль, ніодин з видатних памятників української мініятури не найшов свого українського дослідника. Тим теж поясняється недостача виразного окреслення їхнього становища на тлі української культури взагалі. Те, що в тому напрямі зроблено чужими руками, не може нас, чейже, задоволити.

Емаль. Високо розвинутою віткою старо-українського прикладного мистецтва, була емаль, тобто умілість покривати металеві пластинки картинками й орнаментами з ріжнобарвного склива. Емалієва техніка дуже складна, прийшла до нас з далекого Сходу, (Єгипту, Ірану, Персії) через Візантію та безпосередно. Виконували емалієві картинки й орнаменти в двоякий спосіб. Або в золотій чи срібній пластинці видовбували жолобки чи пак віконця, що їх виповнювали різнобарвним скливом, або прилютовували до пластинки золотий чи срібний дротик, що розмежовував краски й служив за контур фігуральної чи орнаментальної композиції. Скливо насипувано в жолобки чи дротяні перегородки в порошку, що топився й виповняв контури на огні. На Україні вживали обох технік, але переважала „віконцева" над „гороженою".

Найбільше памятників емалі найдено на території Києва та Поросся (Княжа гора в Каневі, Сахнівка); куди менше на Чернигівщині, а найменше на Західній Україні. З памятників української емалі, що їх багато збереглося в збірці Ханенка в Києві та Звенигородського (тепер в Америці) згадаємо найцікавіші: т. зв. київська діядема, складена з сімох емаліованих картинок, а саме Деісуса посередині (Христос з „предстоящими" — Богородицею й Іваном Предтечею) двох архангелів та апостолів Петра й Павла; наший ник з Камяного Броду (півн. Київщина) що має теж сім картинок, а поміж святими — Бориса й Гліба; це свідчить про його місцеве походження; оправа євангелія кн. Мстислава Мономаховича (ст. 187) з емаліованими іконками євангелистів; сахнівська діядема, що на її центральній пластинці зображений Олександер Македонсь-

кий на грифах, а решта покрита декоративними арабесками. Емальовані іконки були найбільш поширені й мали різне пристосування.

Володимир Василькович пожертвував перемиській катедрі „євангеліє апракос, мальоване золотом, оковане золотом і жемчугом, а серед нього Спаса з фініфтом" (емалю); до любомльської церкви дав тойже князь євангеліє, що його „окував усе золотом і дорогим камінням з жемчугом, і Деісус на ньому викуваний з золота, цяти великі з фініфтом (емальовані іконки) прекрасні на вигляд, а друге євангеліє апракос, покрите оловітом (оксамітом) і цяту поклав на нього з фініфтом, а на ній святі мученики Гліб і Борис".

Кромі діядем, нашийників та книжкових оправ находила стара емаль широке пристосування в ювілєрстві. Емалю, фігурною й орнаментальною, декорувалися в нас т.зв. „колти" (ст. 195) тобто золоті коробочки на пахощі, що їх чіпляли жінки над ухами до кіс, або шапочки. Емалю покривалися звена княжих та боярських ланцюгів (барм) і, нарешті нагрудні хрести (енколпіони) та медальони.

Дорогоцінність матеріялу вимагала високого майстерства у виконанню та багатства орнаментальних композицій. Кожній з наведених вимог відповіла староукраїнська емаль, а совісне й повне обслідування її памятників, далоб нам змогу наблизитися до праджерел нашої мистецької культури взагалі.

Золотарство. Коли князь Ізяслав Ярославич старався позискати собі допомогу німецького цісаря Гайнріха (1075) то післав йому „безцінні багатства в золотому посуді й дорогоцінних одягах". Подібно його супірник Святослав дав цісареві „стільки золота, що його ніхто з живих не затямив стільки в Німеччині" (164 ст.). Знаємо, як ссліпила роскіш київського двора Болєслава Хороброго та скільки добра в золоті, багряницях і дорогих футрах вивіз польський король Казимир з Галичини. Коли Володимир Василькович захворів і прочув, що наближається йому край, то, по словам літописця: „роздав убогим усе своє майно: „золото й срібло й дороге каміння, і пояси золоті й срібні свого батька і свої, і підноси (блюда) великі, срібні, сам перед своїми очима побив і поламав у гривні, й намиста великі своєї баби й матері, все перетопив і розіслав милостиню по всій землі"...

Справді східнім блеском осліплював київський „золотокований престіл" і свого й чужого й може той його блеск і був тією злощасною, принадою що в боротьбі за неї полилося стільки крови.

В княжій Україні розвинулося золотарство до високого рівня і виробило, з часом, цілу низку своєрідних форм і технік. (ст. 57.) Ми вже говорили, яку ролю в нашому золотарстві грала емаль. Крім неї вживано для орнаментації золотарських виробів рисунок „черню", тобто оксидований. Широко був поширений філіґран, тобто витискана чи жолоблена в металю мережа дрібних арабесок. Розмірно рідким способом декорації було в нас уживання дорого каміння, таке характеристичне для памятників готського золотарства. (133 ст. в низу). З орнаментальних мотивів нашого золотарства найстаршою була спіраль (кручена лінія) відома ще з памятників бронзової культури на наших землях.

Староукраїнські срібні нараменники здебільша були украшені гравірованим рисунком фантастичних фігур та орнаментів (133 і 257 ст.), але й бували ажурно різьблені (57. ст. рисунок 9). Типовими для нашого золотарства були ковтки в формі дужки

з нанизаними на ній трьома жемчужинами чи металевими, гравіюваними, прозірними, або емалійованими галками (57. ст, рисунок 5 і 6).

Цікаві своїм полухристіянським полупоганським характером є т. зв. „змієвики". Є це круглі медаліони що на одному боці мають зображення якогось християнського святого, а на другому плетінковий, змієвидний орнамент, що від нього й походить назва змієвика. Змієвики носилися, як талісмани й амулєти проти чарів і недуг, та були виразом доволі незясованого, релігійного світогляду наших предків. Особливо гарні змієвики найдено в Чернигові й Білгородці під Києвом. Золотий чернигівський змієвик мав належати до князя Володимира Мономаха. На лицевому його боці зображений архангел Михайло, на обороті жіноча голова, що подібно, як антична Медуза-Горгона, має замісць волося гадюки.

Капітель кольони Софійської катедри в Києві.

Нерідкі находки форм до відливання золотарських виробів (особливо цінна находка в 1893 р. на київській горі Киселівці) теж свідчать про те, що наше золотарство не було чужинецьким імпортом але місцевою продукцією.

„Давно вже доказано — говорить дослідник Грабар, — що найвигадливіші техніки мистецького промислу існували в Києві, та що находки предметів візантійського чи орієнтального стилю не все означають чужинецький імпорт, а навпаки, є памятниками місцевої роботи, в гарно засвоєному стилю, до тогож речі з очеркненим призначенням, зрозумілою для місцевого майстра орнаментикою і особисто важним для нього змістом".

Дослідниця Полонска висловлюється про памятники староукраїнського золотарства так: „Дивлючись на них, ми поневолі дивуємося ніжности й красі роботи, чарові, що його моглиб позаздрити сучасні ювілєри своїм попередникам з княжої доби. Нема тут грубости, що ціхує вироби Сибірі, тяжкости й схематичности лотських памятників, убожества фантазії окрас фінів і литовців. Тут усе гармонійне, чарівне, ярке і свіже кольоритом".

Музика. Спів і музика були одною з найбільш характеристичних признак старо-українського побуту. Без них не обходилася не тільки церква, але й світське життя. Ще дружина Володимира Великого,

царівна Анна, приїхала до Києва в окруженні грецьких духовників, що між ними були й співаки. В 991 р. вислав царгородський патріярх до Києва не тільки митрополита, але й хор з „демесником", тобто дірігентом. За Ярослава Мудрого переселилися до Києва три грецькі співаки з родинами. До князя Мстислава прийшли (ок. 1130 р.) три грецькі співаки, а між ними й пізніший смоленський єпископ Мануїл. Печерський „демесник" Степан, став зразу ігуменом, а потім єпископом. Видно, що становище учителів співу й дірігентів церковних хорів було визначне, коли промощувало дорогу до чолових церковних достоїнств.

Як і християнство само, книжність і образотворче мистецтво, мала наша церковна музика, зразу візантійський характер. Перещепили його на український ґрунт названі в горі пришелці з світу візантійської культури, разом з текстами пісень і нотами. Найстаршу „кондакарну" систему нот у церковних співаниках досі ще не розшифрували. Подібно не цілком розшифровано ноти старих ірмолоїв, тріодів і стихирів, писані т. зв. „знаменною" системою. Через те й трудно сьогодні відтворити музичну сторінку староукраїнського, церковного співу. Покищо погодилися дослідники нашої музики на тому, що староукраїнський, церковний спів, хоч і повстав на грецько-болгарському ґрунті, дуже рано виломився з повної залежности від нього. Говорять про це основні різниці поміж українськими музичними нотаціями й південно-словянськими та грецькими.

Очевидно, до пристосування греко-болгарських зразків до рівня української, музичної культури, прийшло під впливом староукраїнської світської музики, що проти неї так часто й безоглядно виступали грецькі духовники. Нажаль про неї теж не можемо багато сказати. Наші найранші історичні пісні, що найшли такий гучний відгомін у „Слові о полку Ігоревому", затратилися з часом на українському ґрунті. Північні „биліни" є їх далекою реплікою, так під оглядом тексту, як і музичної форми. Затратилася в нас стара пісенна лірика і тільки обрядові пісні зберегли ще в собі чимало староукраїнських прикмет.

Творцями й виконавцями староукраїнських історичних дум були попередники козацьких бандуристів, „словуті співці" й поети, що зпоміж них збереглися до нас імена Бояна та Митуси. Про Бояна і його талановитість знаємо з Слова о полку Ігоревому (206 ст.) про Митусу, надворного співака перемиського владики, оповідає нам галицько-волинський літопис під 1240 р. Він то, через гордість, не захотів служити королеві Данилові. Костомарів признав Митусу справжнім співцем-поетом, а навіть вложив йому в уста пророцтво про близький упадок княжого устрою, мовляв:

„Кінчились віки, зілля сухе є огонь поїдає; хай поїдає, хай загибає, Русь із князями..."

Інші дослідники (Смоленскій) вважають Митусу звичайним, а то й церковним співаком, не поетом.

Виконавцями веселих, побутових пісень, а по части й їхніми творцями, були мандрівні музиканти, співаки, танцюристи й подекуди сміхуни „скоморохи"; набожно-моралізаторські пісні, необрядового й нецерковного характеру, поширювали каліки й прохожі старці, передвісники пізніших лірників.

З староукраїнських музичних інструментів знаємо — дуті: сурми,

Успенська катедра у Володимирі Волинському по останній обнові.

роги, сопілки, свирілі, дуди, а зі смичкових — гуслі й гудки. Вживалися теж бубни й „замарни", щось у роді примітивних цимбалів.

Загальний погляд на мистецтво княжої України. Придивляючись до памятників українського образотворчого мистецтва великокняжої доби (X—XIII ст.), приходимо до переконання, що рівень їхньої техніки, змісту й форми, вповні відповідав силі, повазі й значінню Київської Держави на тлі культурно-політичних та економічних взаємин тогочасної Европи. Коли зважимо, що з нашого тогочасного мистецького надбання збереглися тільки мізерні останки, зможемо шойно зрозуміти подив, що його мали для культури Київської Держави чужинці. Київ був тоді справжнім Царгородом східньої Европи, що йому недорівнювали західньо-европейські культурні центри. Старе наслідство іранської, а впоряд з нею грецької культури, в зустрічі з впливами Персії, Індії й взагалі старих культур Малої й південної Азії, створило на грунті творчих питоменностей автохтонного, хліборобського населення України, пригожий грунт під засвоєння візантійської а потім романської культури. Ціла низка памятників архітектури, різьби, малярства й ужиткового мистецтва, служить наявним доказом засвоювання, а не безкритичного, рабського наслідування мистецьких досягнень візантійської культури з цілою мережею її геллєністичних і римських традицій та сирійських, арменських, грузинських, македонських і південно-словянських розгалужень. Ніодна з церков Києва, Чернигова чи Волині не є повторенням котрогось з чужоземних прототипів; дослідники нашої старої архітектури, бажаючи облегчити собі працю, дуже пильно шукали за такими прототипами, але даремно. Довелося їм будувати синтезу, незалежно від прийнятих у всесвітній історії мистецтва шабльонів і готових формулок, а на основі познак оригінальности й самобутности українського будівництва великокняжої доби. Те саме стверджуємо й у відношенні до українського малярства, що його стінописні, іконописні та рукописні памятники, при всій своїй „візантійськості", в цілому й подробицях є виявами українських творчих питоменностей.

Вистане, коли пригадаємо собі мозаїки Михайлівського Золотоверхого манастиря, фрески Кирилівської церкви в Києві та мініятури Молитовника Гертруди.

Українська емаль, київське золотарство й нарешті цілий круг памятників ужиткового й декоративного мистецтва, що ми їх не мали навіть змоги перечислити, заокруглює, доповнює й характеризує нашу стару, мистецьку культуру, як самостійну вітку візантійської.

Хто знає, скільки часу, енергії, майна і крови витратила Київська Держава на боротьбу з диким степом і... внутрішні, княжі й громадські міжусобиці, той може тільки дивуватися непомірним засобам енергії, вложеним у культурні досягнення епохи. А треба мати на увазі ще й те, що мистецька культура великокняжої України досліджувалася до недавна неукраїнськими, в першу чергу московськими силами, а це мало свій погубний вплив не тільки на нашу мистецьку історіографію, але й на долю самих памятників. Запропащення цінних румовищ Десятинної церкви в Києві, „обновления" софійських і кирилівських фресків, „востановления" княжих церков Володимира Волинського та Овруча, це клясичні докази ведмежої прислуги, що нею позначилися руки чужинецьких ігнорантів і „обрусителів" у ділянці української, мистецької культури.

Куди гірше збережені від східньо українських памятників, останки образотворчого мистецтва Галицько-Володимирської Держави, виявляють на тлі східніх, геллєністичних і візантійських традицій елєменти західньо-европейських, романських впливів. Помітні вже в памятниках Чернигова й Волині, щойно на західньо-українському ґрунті досягають вони гармонійної синтези форм у творах „галицької архітектурної школи". Синтетичним, візантійсько-романським було будівництво й різьба старого Перемишля, Холму, Галича й нарешті, наймолодшого поміж українськими городами, Львова (церква Миколи). Те саме можна сказати про памятники західньо-української мінятури й ужиткового та декоративного мистецтва, тобто золотарства (Молотівський скарб) та геральдики й сфрагістики (печатка Юрія Львовича з познаками готицьких елєментів). Про західньо українське малярство, при повній недостачі памятників, зможемо говорити щойно на основі тих його безсумнівно українських творів, що в XIV—XV ст. повстали на польських етнографічних землях.

А коли можна тут вжити порівнання, то з старо-українською духовою й матеріяльною культурою сталося те саме, що з культурою старої Греції, у відношенню до культури римської імперії. Рим, сам іще напів варварський, покорив політично Грецію, але піддався всеціло високій культурі завойованої країни. Литва, Польща, Московщина, опанували територію Великої Київської й Галицько-Володимирської Держави. Але культура її земель лягла в основу культури Литви і Польщі Ягайла, та Московщини, від Андрія Боголюбського, через Олексія, Петра І. аж до мистецької культури наших днів.

XVII. ПИСЬМЕНСТВО X—XIII ст.

Найстарша українська азбука. Про те, чи на дохристіянській Україні були які зародки письменства, не можемо сказати нічого певного. Знаємо, що існувала грамотність, бо існували письменні знаки, тобто якась, невідома нам близше, азбука. Болгарський письменник IX ст. Храбр, оповідає про якісь черти й карби, що ними користувалися давні словяни, замість азбуки, а щойно Кирило, тобто Константин-фільософ придумав для словян справжню азбуку, що мала 38 букв. Треба, всежтаки, думати, що оті старословянські „черти й карби" й були первісною, словянською азбукою, коли, по словам названого Храбра, можна було з них „читати й гадати". В житіях св. Кирила й Методія кажеться м. і., що св. Кирило зустрів у Корсуні чоловіка, що не тільки говорив „руською мовою", але найшов і євангелею та псалтир, писані „руськими письменами". В звязку з тією відомістю житія, усталилася в наших пізніших книжках традиція, що „руська грамота зявилася Богом дана в Корсуні русинові, що від нього перейняв її Константин-фільософ (св. Кирило) та зложив і написав книги руським голосом". (Крехівська Палея).

Народня словесність. Незалежно від пізнішої, християнської книжности, впоряд і в безупинній боротьбі з її чужим, непристосованим до нашого життя світоглядом, розвивалася в нас, з давен давніх, устна, народня словесність. Її відгомін помітний скрізь, навіть у церковних, полємічних книгах княжої України, не кажучи вже про Літопис і такий архитвір поетичної творчости княжої України, як Слово о полку Ігоревому. Пісні, приповідки й народні перекази, деколи живцем переносилися на сторінки книжньої літератури і нині, можемо їх легко найти й порівняти до залишків нашої найстаршої устної словесности в сучасних піснях, переказах і приповідках українського простолюддя. Очевидно, з вираженнями, поглядами й взагалі поганським світоглядом тієї словесности, не могли ніяк погодитися християнські книжники. Вони називали їх „бісівськими, богопротивними", старалися не допустити їх до книжности й витиснути з самого життя. Самеж письменство княжої України намагалися творити наші книжники на основі грецьких і болгарських зразків, незапідозрених у поганстві й єресі. Алеж, як ми бачили, прийняте Володимиром Великим християнство, було тільки урядовою, офіціяльною релігією. Воно обмежувалося до тонкого наскірня передових кругів староукраїнського громадянства, а в народню масу проходило з трудом, спроквола й не без протестів, а навіть саботування офіціяльної релігії. Давний, поганський світогляд народньої маси залишився під християнською поволокою, майже без перемін. Навпаки, він виповнив собою форми християнського культу й обрядовости. Характеристичне для тих часів „двоєвіря", що в ньому християнська форма покривала поганський зміст, мали ми нагоду простежити в українському золотарстві. Амулєти й талісмани тих часів, що на них, впоряд з Богородицями, Михайлами, Борисами й Глібами, бачимо поганські медузи, грифи, тощо, вживалися проти хвороб і нещасть, не простолюддям тільки, а духовними єрархами й князями. Славний чернигівський „змієвик" мав належати до такого освіченого поборника християнства, як Володимир Мономах! Поганські, похоронні звичаї цвіли впоряд з хрис-

тіянськими не тільки в старій Україні. Вони збереглися до нині. Не диво, що й народня, устна словесність виявила стільки впливу на наше книжне письменство, незалежно й проти волі наших старих письменників.

Зарання українського шкільництва. Перші школи на Україні, закладені духовенством при владичих катедрах і більших манастирях, мали церковний характер і урядове призначення. Вони мали придбати грамотних людей для потреб церкви й княжих канцелярій. Строгість шкільної дисципліни й новизна шкільної науки взагалі, не приманювали старо-української молоді до шкіл. Ми бачили, як то плакали матері за дітьми, що їх Володимир Великий силою набірав до „книжного ученія". По Володимирі дбав про шкільництво Ярослав Мудрий, захвалював „книжне почитаніє" й Володимир Мономах. Вчили в тих найстарших українських школах духовники, а до нешерокої наукової програми належала вмілість писати, рахувати й співати. З мов учили тільки церковно-словянської та грецької, а шкільна та домашня лєктура не виходила поза межі візантійського проповідництва й хронографії. Очевидно, успіхи тієї шкільної науки бували дуже скромні. Не всі наші князі знали грамоту, а коли хтось з них, як Всеволод Ярославич, знав кілька мов, або як Володимир Василькович, прикладався до „книжного почитанія", то його називали сучасники „великим фільософом, що його не було передтим і потому не буде".

Змагання до того, щоби наші школи й книжники не обходилися без книг та підручників, привело Ярослава до створення цілої артілі переписувачів і каліграфів, що їх праця лягла в основу Ярославової книгозбірні при Софійській катедрі. По ньому особливо заслужився для книжної справи на Україні, Володимир Василькович. Він не тільки казав писати, переписувати й орнаментувати книги для церковного обиходу, але писав і орнаментував їх сам. На українському ґрунті, доволі скоро поширилося збирання книг не тільки для заспокоєння потреб церкви й школи, але й з самого замилування, з біблофільства. „Солодкий є медяний сок і цукор, але солодший від оібох є книжний розум" — повчає український книжник XII ст.

Постороннє впливи. Подібно, як в образотворчому мистецтві, так і в письменстві, охрещена Україна не була здана виключно на впливи з круга візантійської культури. Письменство як і грамотність та освіта, були тоді привілеєм найвищих суспільних шарів, а знаємо, що вони, головнож князі, підтримували живі звязки з цілим світом.

Крім візантійських царівен у нас, дочки українських князів виходили за королів Франції, Англії, Німеччини, Скандинавії. Наші воєнні дружини були відомі на далекому Сході й на близшому Заході. Тимто й не диво, що французька „Пісня про Ролянда" (XI ст.) знає „полки з племени росів і словян", німецька „Пісня про Нібелюнгів" згадує „багатьох лицарів із землі Київської", а перський поет Нізамі (XII ст.) славить хоробрість „руського короля" в боротбі з... Олександром Великим. Одним словом, родинні звязки княжих династій, воєнні походи наших воїв та каравани наших купців, єднали Україну з цілим культурним світом. Всежтаки Візантія мала першенство й перевагу поміж постороннїми впливами на староукраїнське письменство

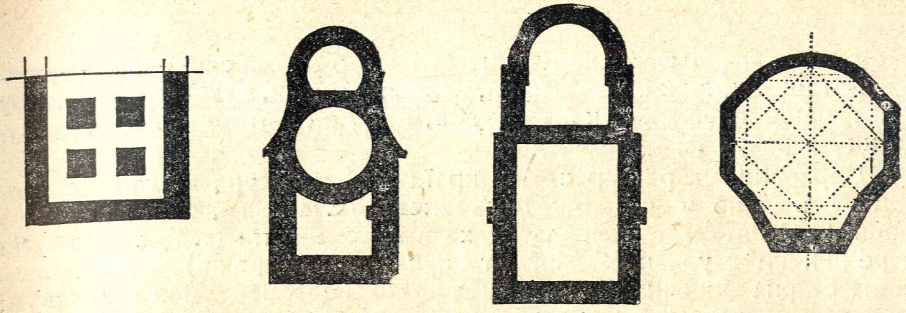

Поземі пляни галицьких церков: 1. »На цвинтарищах«. 2. Іллі. 3. Благовіщенської. 4. »Полігон«.

Кирило й Методій. В Солуні (Сальоніках) місті, що в ньому жили поруч греки й болгари, прийшли на світ два брати, що їм припала почесна роля „словянських первоучителів".

Молодший з них Константин (в чернецтві Кирило, род. 827, пом. 869 р.) учень царгородського „фільософа" Фотія, був зразу бібліотекарем при Софійській катедрі, відтак учителем фільософії й нарешті місіонарем. У 857 р. вибралися оба брати проповідувати християнство до хозар, а потім до Панонії й Моравії. Тут створив Кирило (836 р.) словянську азбуку й, до спілки з братом, переклав св. Письмо та кілька богослужебних книг на болгарську мову. Панувало в тогочасному, християнському світі переконання, що св. Письмо можна проповідувати тільки в тих трьох мовах, що ними колись виконано напис на хресті (латинській, грецькій та жидівській) й тому почин солунських братів признано мало не єресю й закликано їх до Риму, на виправдання. На щастя визнавець думки про „три божі мови" папа Микола помер; „словянські первоучителі" зуміли переконати його наслідника Адріяна в корисности свого кроку для поширення християнства поміж словянськими народами. Методій помер у Римі, а Кирило, як моравський єпископ, довго ще працював над моравянами.

Сталося, що болгарська мова перших, богослужебних книг, перейшовши з ними разом на Україну, принялася тут, як літературна. Зразу зрозуміла для всіх, сталася згодом недоторканою святістю. З початку не було в українських книжників потреби, а відтак не стало відваги працювати над рідною мовою, щоби підняти її до літературного рівня. Наслідок був такий, що всі користи, що їх внесла з собою староболгарська чи пак церковно-словянська мова, перекреслили й перевисшили шкоди, які виникли з її відчуження від життя та його все нових вимогів. В народів, що зразу приняли за свою літературну мову — латинську, скорше блиснула зірка відродження для рідної; ми возилися з церковно-словянщиною аж до часів Котляревського, а й потім покутував у галицькій літературі дух „язичія", тобто „мови" тих справжніх книжників і фарисеїв, що схиляючись до Москви, не мали терпцю навчитися, чи сміливости вживати російської мови. Жахлива змора обрусіння й кацапщини корінилася в отій злощасній церковно-словянщині.

Перекладне письменство. Славні, своїм мистецьким вивінуванням рукописи „Збірника Святослава" й „Остромирового Євангелія" є рівночасно памятниками тої первісної, староболгарської мови, що найшла собі до нас доступ разом з поширенням християнства. Пізніші

рукописи не виявляють уже тієї чистоти старо-болгарської мови — чимраз частіші примішки української, народньої мови, як теж транскрипція й вимова поодиноких букв та звуків, придають їй особливий, український характер.

Церковний характер старо-української культури взагалі переважував і в нашому старому письменстві. Євангелія, книги старого Заповіту, Псалтирі, в самих текстах і з поясненнями (т. зв. толкові) та „паремійники" (уривки з книг старозавітних пророків) були плодом наших старих книжників-перекладчиків і переписувачів - каліграфів; вони теж виповнювали церковні, шкільні й приватні книгозбірні. Улюбленими були теж твори отців церкви — Івана Золотоустого, Василя Великого, Григорія Богослова, Єфрима Сирина, Теодора Студита, Івана Дамаскина, Івана Лістьвичника. Перекладано їх і переписувано в цілости, або в уривках, що з них складалися збірники й антольогії. Твори Івана Золотоустого були відомі в нас у збірниках, як Маргарит, Златоструй, Златоуст, тощо. Антольогіями уривків з писань отців церкви були — славні „Збірники" кн. Святослава, Ізмарагди, минеї, прольоги й патерики. Збірники, прозвані „пчолами" мали мішаний, церковно світський характер. Збірники, як „Шестоднев" служили нашим прадідам, за компендії відомостей про повстання світу тоді, як „Фізіольог" старався прояснити таємниці життя буття звіринного царства. І одні й другі не мали нічого спільного з справжньою наукою, як і популярна в нас „Христіянська топографія" Кузьми Індикопльова. В тих збірниках представлено таємниці творіння й життя на землі та саму землю з суто-християнського становища, всупереч науковим досягненням старогрецьких учених. Під тим оглядом не тільки візантійська, але й західньо-европейська, середньовічна „наука" була різким поворотом у нетрі фантастичних казок і забобонів.

З історичних підручників були в нас поширені всякого роду палеї, хроніки й хронографи.

„Палеї" були в нас „історичні", що обіймали історію Старого Заповіту з ріжними апокрифічними додатками та поясненнями, а були й палеї з особливими, здебільша полемічними завданнями. Такою була „Палея толковая на юдеї". В ній маємо гостру полеміку старих книжників з жидівством і магометанством.

З поширених на старій Україні „хронік". згадаємо твори Івана Малали, Георгія Амартоля, патріярха Нікифора, Константина Манасії й інших. Збірки таких хронік, що в них розказано минуле нібито всіх народів землі від створення світу, звалися „хронографами".

Уява й жадоба знання наших предків, незаспокоєна книгами Старого й Нового Заповіту, створила собі цілу літературу апокрифів, тобто незгідних з церковною наукою оповідань про життя-буття прародичів людськости, пророків, святих, Христа й Богородиці. Старозавітні апокрифи оповідали нашим предкам про створення світа, подробиці життя Адама й Еви в раю, про хрестне дерево, про праведного Еноха, Ноя, Авраама, Заповіт дванацяти патріярхів, Мойсея, Давида й особливо про Соломона. Новозавітні апокрифи обіймали „євангелія" Якова, Хоми й Нікодима, оповідали про боротьбу Христа з сатаною, про розмову Адама з Лазарем у пеклі, видіння апостола Павла, про дванацять пятниць, тощо. Улюбленими героями апокрифічних оповідань були святий Юрій та Теодор Тирон. „Откровення

Методія Патарського" розгортало перед уявою наших прадідів історію світу від його створення до... „Страшного Суду" і т. д.

Зразу, апокрифічна література толєрувалася церковними єрархами, але коли вона почала загрожувати церкві всякими єресями, піднявся хрестоносний похід на апокрифи. Повстають списки „отречених книг", їх нищать, а переписувачів переслідують; та це тільки поширює популярність та вплив апокрифів на літературу а навіть богослужбу (акафисти). Доповненням апокрифів були книги з ворожбами, як „Громник", „Колядник", „Про часи добрі і злі", всякі „астрольогії" „звіздочетці", „сонники" „чарівники" й „волховники". Як апокрифи, так і ворожбитські книги поширювалися проти волі й бажання духовенства, й перетривали до наших днів. Людина, що не находила відповіди на цілу низку питань життя і смерти в Святому Письмі, шукала її в отих книгах, надиханих вибуялою фантастикою й поетичним чаром.

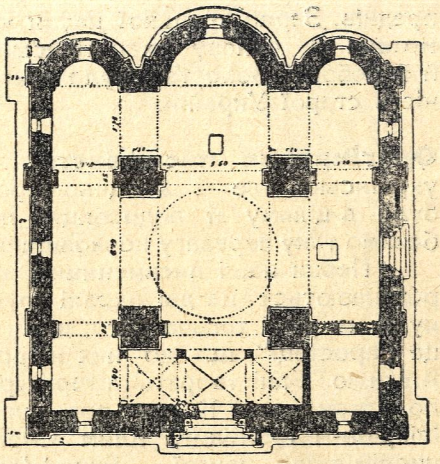

Поземий плян церкви Пантелеймона в Галичі.

З далекого Сходу, через Візантію та Болгарію, прийшли до нас перші зразки б е л є т р и с т и к и, тобто зовсім уже світських повістей та оповідань про далекі краї, незнані народи, подорожні пригоди й героїв з світу глухої старовини та фантазії.

Особливо поширена була в нас повість „О л е к с а н д р і я". Її героєм був Олександер Македонський, але... охрещений. Його далекі походи й геройські подвиги заплоднювали уяву письменників і переписувачів, були духовою поживою широких кол читачів.

Поруч „О л е к с а н д р і ї" поширюються в нас такі ніби-історичні оповідання, як „П р о т р о я н с ь к у в і й н у" і „П р и т ч а п р о к н я з і в", що були далеким відгомоном Гомерової „Іліяди". Боротьбі з сараценами посвячена поема „Д е в г е н і є в о д і я н і є" тоді, як „О п о в і д а н н я п р о в а в и л о н с ь к е ц а р с т в о" та „П р о б і л и й к л о б у к" мали на меті прославити Візантію, як наслідницю Вавилону, а царгородського патріярха, як переємника Петрового престолу.

Чаром східніх мотивів овіяні такі повісти, як жидівська — „П р о С о л о м о н а ц а р я і К и т о в р а с а" та арабська — „П р о ц а р я С и н а г р и п у". Вони натикані східніми притчами, прислівями та афоризмами. Зпід неба Індій прийшла до нас збірка повчаючих оповідань п. з. „С т е ф а н і т і І х н і л а т" (по індійськи зветься та збірка „Панчатантра", тобто пятикнижжя, по арабськи „Каміла і Дімна" тобто „Щирий і Лукавий"). Життєпис Будди прийшов до нас у формі аскетичного оповідання „П р о В а р л а а м а і Й о а с а ф а". Малюнком раю на землі, тобто держави, що в ній люди не знают біди ні горя, було фантастичне оповідання „П р о і н д і й с ь к е ц а р с т в о".

Всі ті повісти східнього й грецького походження, перекладалися в нас, перероблювалися й переписували, раз ураз пристосовуючись до способу думання, засобів знаття й естетичних уподобань наших

предків. Зерно грецької науки чи індійської фільософії, було тут обмотане в основу християнської моралі та середньовічної невіжі й забобону. Воно теж було посівом під оригінальну, літературну творчість старої України.

Оригіиальне письменство. Не тільки візантійське, а за ним українське, але й західньо-европейське, середньовічне письменство, було в цілому й подробицях повернене на спасення душі. Тому то бачимо таку перевагу церковщини навіть у творах світської літератури.

Перші наші письменники, це з правила духовники, що зразу розділюються на дві окремі групи. Перша це, „фільософи", що станули на рівні тогочасного, візантійського знання й літератури, друга, це „простеці", що до них не добилося сонце візантійської вчености й стилю. Одні творять літературу для тогочасної інтелігенції, другі популяризують її для простолюддя. До першої групи належать — Іляріон-митрополит, Клим Смолятич, Кирило Турівський, та кілька анонімів, до другої — Лука Жидята, Теодозій Печерський, Яків Мніх Нестор, Георгій Заруцький, Серапіон, та інші.

Митрополитові Іларіянові (був митрополитом у 1051—1054рр.) приписується славне й часто наслідуване в старовину „Слово про закон і благодать", тобто похвала „великому каганові нашої землі Володимирові", що охрестив Україну. Високий настрій, вироблений стиль, багатство красноречивих зворотів і порівнань, а при тому глибоке чуття й щирість вислову, ставлять твір Іляріона на чоло нашої старої реторики.

Клим Смолятич (був митрополитом у 1147—1154 рр.) з великого й цінених сучасниками літературного доробку, залишив нам тільки „Посланнє до смоленського пресвітера Хоми". Воно цінне для нас, як зразок полеміки поміж „фільософами", що то замість на св. Письмо, покликувалися на твори Гомера, Платона й Арістотеля, та „простецями", що поза св. Письмом нічого не тямили. В посланію Смолятича говориться про сучасний йому гурток київських учених і літератів, що розбірали св. Письмо „по толку", а не буквально, як неосвічені духовники. Нажаль, не збереглося до нас, по тому гуртков, ані близших відомостей, ані творів.

Кирило Турівський (був турівським єпископом у 1130—1182 рр.) піднявся до верхівка нашого старого проповідництва й був сучасниками прозваний „новим Золотоустим". По ньому збереглося до нас кілька проповідей, кілька молитов, „Сказаніє про чин чорноризців", кілька причт, як „Про чоловіка чорноризця" й інші. В порівнанні з Іляріоном, у Кирила Турівського був стиль більше штучний, театральний, зате він був цвітистий, багатий на порівнання й символи, драматизований. Під тим оглядом був Турівський передвістником пізнішої школи київських полемістів, проповідників та драматургів.

Та не тільки релігійним питанням і церковним справам та потребам служила наша стара література. Находимо в ній і відгомін громадських справ та суспільних болячок. Та своєрідна публіцистика того часу виявляє багато критичного змислу й цивільної відваги у боротьбі з невідповідними князями, несправедливими суддями, урядовцями-хабарниками і т. п. Такі твори, як „Слово про князів", „Слово про суддів і мстивих володарів, що судять не поправді", „Де бути тивунові й князеві на тому світі", „Кара князям, що дають волости й суди лукавим людям", „Слово Сираха про немилосердних

царів і князів, що несправедливо судять", дають нам ярку картину громадського життя й побуту княжої України, з її устроєвими недоманнями та змаганням до направи й досконалости.

Творці тієї публіцистики здебільша невідомі; вони ховалися перед пімстою „сильних цього світу" поза імена визначних отців церкви, це підсилювало вплив їхніх „крамольних" думок на громадянство.

На межі поміж церковщиною і світською белєтристикою, стоїть знамените „Життя і подорож Данила, ігумена української землі". Яркими, теплими фарбами змальована тут подорож до Єрусалиму, що її відбув, десь на початку XII ст. Данило ігумен котрогось з манастирів Чернігівщини. До Єрусалиму ходив він не сам, а цілою прощею, що з неї наводить імена якогось Сіделава Іванковича, Гориславa Михалковича та двох братів Кашкичів. Були це новгородці та кияни. Свої подорожні враження та помічення зясовує Данило просто, але барвно, а притому намагається докладно описати і виміряти все, що його цікавить, переплітаючи опис місцевими переказами та лєгендами. Описуючи Йордан, Данило прирівнює його до своєї рідної річки Снови, а єрусалимського короля Балдуіна (в Єрусалимі господарили тоді хрестоносці) просить дозволу поставити на Христовому гробі „свою лямпу (кандило) від усеї української землі". Цілий час своєї подорожі лине Данило думками до рідного краю й поминає його в своїх щоденних молитвах. Не диво, що „Хожденіє" Данила було улюбленою лєктурою його сучасників і наслідників. Його переписували й старалися наслідувати, але даремне. Нікому не вдалося попасти в простий стиль і щирий тон мандрівника-патріота, що вважав себе „негідним і малим" поміж своєю черничою братією...

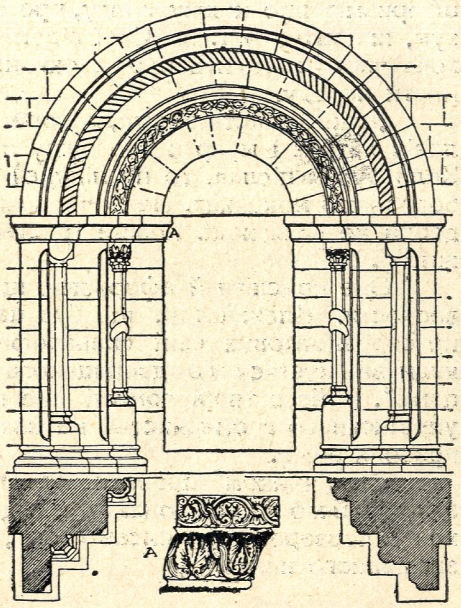

Загальна схема головного порталю пантелеймонівської церкви.

„Поученнія дітям", що його склав князь Володимир Мономах (182—183 ст.) є одним з кращих памятників нашого старого, повчального письменства. „Рука, що навикла до шаблі, незгірше справляється з пером, даючи, поруч практичної науки, повні драматизму й живости малюнки. Мова, може й не бездоганна під оглядом стилістики, пересипана щиронародніми виразами та словами й формами з живої, народньої розмови, що й досі збереглися на Україні. Коли відкинути деякі умовні прикмети візантійських зразків, та „Грамотиця" Мономаха була вже відгуком цілком новою життя і з цього погляду цей перший, світський твір нашого письменства, вартий великої уваги". (С. Єфремов.)

З першої половини XIII ст. збереглося до нас загадочне „Моленнія Данила Заточника". Є це низка оригінальних притч-

афоризмів про княжу владу, про багатство й вбогість, розум і нерозум, жіноцтво й т. п. Свої відомости черпає автор не з самих книг, хоча часто говорить про свою начитанність, але і з устної словесности народу.

„Іржа проїсть залізо, а горе людині розум відбирає. Всякий чоловік хитрує і мудрує про чужу біду, а про свою не може подумати. Коли дурня післав, то не лінуйся й сам піти за ним. Не сій жита на борознах і мокряках. Не вичерпаєш моря решетом. Лиха не зазнавши, добра не досягнеш. Краще трястею хворіти, як з недоброю жінкою жити".

Оце прислів'я й афоризми, що їх Данило переняв з устної словесности. Але ж автор, що був напевне дружинником якогось князя, не скрізь заховує свій фільософічний погляд на світ і людей. Подекуди знижується до дворацького підхлібства та помітування „холопами". В його творі помітні вже перші проблески ідеольогії розкладу українського громадянства на клясу аристократичної верхівки й безправних низів.

„Заточником" прозвано автора „Моленія" пізніше, коли до одної з копій його твору додано оповідання, ніби то він жив вигнанцем над Білоозером, а написав своє „Моленіє" для повернення собі ласки загніваного князя.

Літописи. По суті, слід би нашим давнім літописам підвести місце в історичній науці, але по своїй формі вони належать до письменства.

„Се повісти временних дій, откуду єсть пошла Руськая земля, кто в Києві нача первіє княжити і откуда Руськая земля стала єсть".

Оце повний заголовок нашого найстаршого літопису, що його неслушно приписують „літописцеві Несторові". По правді, то є зведений в одно збірник літературних праць ріжних авторів, а навіть ріжних часів. Зібрано на сторінках цього збірника не тільки сухі історичні дати та відомости, але й твори тогочасного письменства в цілости й уривках.

З сухої хроніки, початої на візантійський зразок, виріс наш „Несторів літопис" до розмірів живої енцикльопедії староукраїнського життя-буття, закріплюючи його змагання й напрямні, далекозамисли й буденні турботи. Життя тут перемагає хронікарську схему, література історіографію. Виїмкова талановитість, дар живого оповідання, добірна форма й стиль, роблять наш літопис одним з найцінніших памятників т. зв. гарного письменства.

До величавої будівлі нашого літопису зносили свої цеглини духовники й люди світські, що жили поблизу дієвих осіб нашого минулого й дбали про те, щоби память про те, що було, перейшло до потомности.

Зберігся до нас літопис у кількох списках (копіях). Найстарший з них т. зв. „Лаврентіївський" (з 1377 р.) але найцінніший для нас „Іпатський" (з 1425 р.). Найшли його на московській півночі, в Іпатському манастирі в Костромі, але повстав він не там, а на Україні.

По змісту ділиться наш літопис на „Начальний" або „Несторів", що кінчається подіями 1111 р., „Київський" до 1201 й „Галицько-волинський" до 1292 р. В перших двох частинах розкладені події по рокам, Галицько-волинський літопис є натомість, спробою властивої, прагматичної історії. Подібно різняться поодинокі частини літопису своєю формою і стилем. Перша частина овіяна простотою,

безпосередністю й теплотою, другу характеризує докладність і живість, третю поетичний кольорит, виразистість, майстерність описів, читкість характеристик дієвих осіб, а притому незрівняна, стилістична форма.

Ціле намисто народніх легенд, казок, переказів, пісень, приповідок, нанизане тут на нитку історичної черги в.ків, а й сама історія первопочин в Київської Держави з такими епізодами, як побут апостола Андрія на Україні, смерть Олега, пімста Ольги над деревлянами, анекдоти про білгородський кисіль чи заснування Переяслава, це одна велика, чарівна, поетична легенда. Прекрасне оповідання Галицько-волинського літопису про „евшан-зілля", як і сама характеристика Романа Мстиславича, це без сумніву останок з великого циклю дружинної поезії, що її одиноким памятником залишилося для нас безсмертне „Слово о полку Ігоревому".

Бічний портал пантелеймонівської церкви.

Кромі своєї суто-історичної та літературної вартости, має наш літопис ще й вартість твору тогочасної публіцистики, що на його кожній сторінці оформлена ідеольогія великої, могутньої й соборної Української Держави. Ідеольогія літопису, що славить подвиги збірної енергії й картає прояви малодушности, раз ураз стає на сторожі національної гідности й державного престіжу України, це теж цінна сторінка твору, що його можна назвати євангелієм княжої України.

Поетична творчість. Про те, що вже в сиву старовину були в нас співці-поети, ми вже говорили. Згадували ми „віщого" Бояна й „словутого" Митусу. По Бояні залишився тільки відгомін його поетичної творчости в „Слові о полку Ігоревому", щож до Митуси, то нема певности, чи був він справжнім співцем-поетом, чи тільки церковним співаком.

Одним-одиноким памятником поетичної творчости княжої України, так і залишилося величне „Слово о полку Ігоревому". (205—208 ст.)

Одинокий список „Слова" з XVI ст. загинув підчас пожежі Москви в 1812 р. а залишилася тільки копія з нього, зладжена для цариці Катерини II. Копія, зроблена з пізного, до тогож московського списку, що в нього проскочило чимало неукраїнських додатків. Але й у тій попсованій формі зберегло „Слово" стільки ярких, українських прикмет, що ніхто з дослідників не міг завагатися, щодо українського походження поеми. Не диво, що письменники часів нашого культурно національного відродження, намагалися присвоїти „Слово" сучасній, українській літературі. З цілої низки перекладчиків поеми вистане назвати таких, як Шашкевич, Вагилевич, Шевченко, Максимович, Федькович, Руданський, Мирний, Щурат, Лепкий та Загул.

Автором „Слова" був напевне сучасник, а може й учасник нещасливого Ігоревого походу на половців у 1185 р. а склав його не пізніше 1187 р., коли то Ігор вернувся з половецької неволі, а в Галичі княжив іще Ярослав Осьмомисл. Був це виїмково талановитий і неменче освічений письменник, що користав з досягнень і досвіду цілої літературної школи. Без тієї школи, він мусівби бути генієм, що сам собі виробив таку досконалу техніку й стиль. І зміст і форма „Слова" проникнуті глибокими громадськими й національними ідеями, ще сьогодня викликають потужне враження, а для свого часу остануть найвищим, творчим досягненням.

„Автор знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічні струни, жадні на всяку, справжню красу — і твір його не спопелів від часу... Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх головою розуміє але й серцем відчуває — стає перед нами на повен зріст і доповнює величню постать оригінального поета". (С. Єфремов.)

Загальний погляд на письменство княжої України. Устна словесність дохристіянської України, що її відгомонами живе український фольклор до нині, була першим проявом нашої поетичної творчости. Придушила її й виперла з сбходу висших верств народу візант йська, християнська література.

Візантійсько-болгарські богослужебні книги, тексти св. Письма, апокрифи, книги з ділянки астрольогії, географії, збірники виїмків з античної й східньої, але християнізованої науки й фільософії, лягли в основу нашої оригінальної, літературної творчости.

Почало її проповідництво, що в творах Іляріона, Кирила Турівського й Клима Смолятича, досягло високого рівня. З черги зявилося незрівняне „Поучення" Мономаха, подорожні записки Данила-паломника та збірка притч і афоризмів Данила Заточника. Література отрясається з пут церковщини, йде на службу ідеалам збірного і індивідуального життя.

Збірним зусиллям цілої низки духовних і світських письменників та політиків, повстає наш найстарший літописний кодекс. Історична наука, устна словесність, літературна творчість і публіцистика, подають собі дружню руку для створення виїмкової в свойому роді книги для пізнання всіх ділянок культурно-національного й політичного життя княжої України.

А на самому вершку духового життя, наче брилянтове закінчення золотої діядеми староукраїнської культури, виблискує всіма красками веселки „Слово о полку Ігоревому".

Щасливо збережений памятник найвищого рівня поетичної творчости, є для нас тільки акордом могутнього культурного підйому, що його трагедія почалася над Каялою, а закінчилася над Калкою...

XVIII. ЛИТОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

В останньому акті трагедії Української Державности, зявляється на нашому історичному овиді помітна особистість литовського князя Любарта Гедиміновича, зятя і правного наслідника останнього українського володаря — Болеслава-Юрія II. Разом з ним виступає Литва, як чинник нової, східньо-европейської політики.

Про Литву згадувалося вже нераз протягом нашого оповідання. Ще Володимир Великий ходив походом на ятвягів (983); „орав Литвою" Роман Мстиславич, приборкував ятвягів Данило, Лев, Володимир Василькович, мирилися, дружилися й знову билися з литовськими племенами ледви не всі українські князі й нарешті останній опер майбутнє своєї держави на литовській династії.

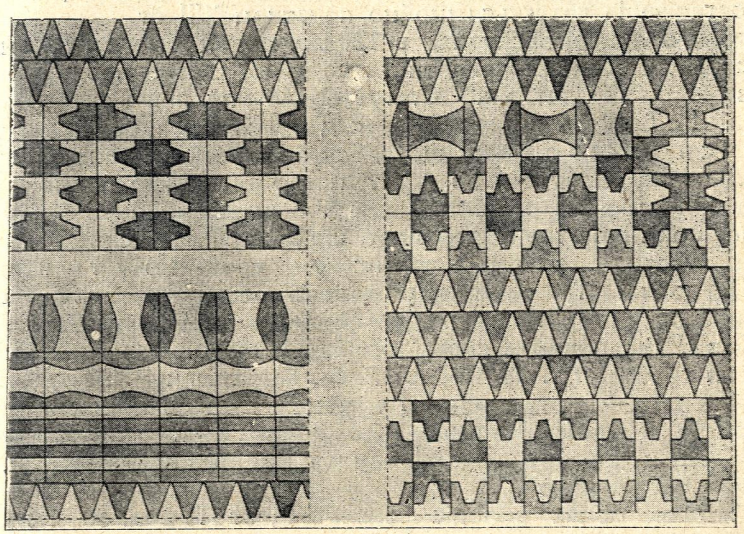

Долівка з поливяних кахлів, найдена в румовищах Благовіщенської церкви в Галичі.

Литовці й Литва. В арійській сімї народів створили литовські племена самостійну групу. Забившись в північно-східній кут Европи, над балтійським побережжам та в басейнах Німану й зах. Двини, дуже довго зберігали литовські племена свою культурно-духову окремішність, а їхня мова ще й сьогодня задержала багато елєментів індо-европейської мови т. зв. санскриту. Коли в перве наштовхнулися на них німці, й зацікавилися ними німецькі хроністи та історики, (X—XII ст.) розпадалися литовці на кілька племен: над Вислою й Німаном жили пруси; на правобережжі долішнього Німану жмудини; в басейні Вілії жили властиві литовці, на лівому березі Двини мешкало племя „жемгола", на півострові поміж балтійським морем і рижським заливом поселилися курони; племя „летгола" (лотиші) жило на північному побережжі Двини й нарешті найблизші до нас ятвяги жили понад західнім Бугом і горішнім Німаном.

До XIII ст. живуть литовські племена нарізно, а їхні села, роди

й княжі династії не творять ніякого політичного звязку й сили. Напади литовських племен на українське пограничча (X—XII ст.) не мали політично-територіяльного, а тільки грабіжницький характер. Такими були напади ятвягів, що їх українські князі остаточно приборкали і винищили до тла.

Мешкаючи в непрохідних лісах, над ріками й озерами, жили давні литовці з ловецтва й риболовлі. Хліборобству не давала розвинутися неврожайна земля й велика цивілізаційна відсталість. Поганська релігія литовців, була близька до словянської. Найстаршим богом був у литовців Перкунас, їхні жерці звалися „криве" й слухали найстаршого „криве-кривейто". Шойно натиск зовнішних ворогів примусив литовські племена і роди обєднатися в сильнний, зачіпно-відпорний, державний організм. Найраньше, під натиском українських князів, зорганізувалися, політично, ятвяги. Але їхні князі не вспіли створити міцного союзу й тому мусіли скоритися й зникнути. Справжня державна організація датується щойно початком XIII ст.

Німецькі лицарі заснували в 1202 р. орден ливонських меченосців, що рішили навернути на християнство предків сучасних лотишів — племя „летгола". Статут ордену приняв і затвердив папа Інокентій III. Трицять літ згодом усадовився над долішньою Вислою тевтонський орден, що з благословенства папи Григорія IX (1237 р.) почав навертати на християнство литовське племя прусів. По правді, то місійна ревність була тільки покришкою їхнього змагання до політично-територіяльних підбоїв. Дуже скоро „летгола" й пруси втратили, разом з поганством, свою мову та предківські звичаї й обичаї. Те саме загрожувало решті литовських племен. В огні небезпеки виступає на історичному овиді литовський князь Мендовг, що починає свою організаційно-політичну діяльність від підбоїв на території т. зв. Чорної Руси, над Німаном. „Княжучи в литовській землі — нотує наш літописець — почав Мендовг побивати свою братію й своїх братаничів, а інших вигнав з землі та почав княжити над цілою литовською землею, а загордівши дуже, нікого не вважав собі рівнею".

В 1250-их роках волсдіє вже Мендовг Городном, Вслонимом, Волковийськом, Новгородком, Здітовом і Свислочом, усіма городами т. з. Чорної, або німанської Руси.

Використовуючи боротьбу Мендовга з його „братією й братаничами", вступає король Данило у війну з ним за чорноруські землі. Мендовг забезпечує себе союзом з хрестоносцями, приймає християнство, а Романові Даниловичеві надає „по доброму" Новгородок. Рівночасно син його Войшелк передає Романові Вслоним і Волковийськ. В боротьбі Данила з ятвягами, заховує Мендовг невтральність. Але все те робить до часу. Вже в 1258 р. зриває з Данилом, відбирає чорноруські волости від Романа й закріплює свою зверхність над білоруськими землями. Перед самою смертю (1263 р.) організує похід на Чернигівщину.

Смерть Мендовга з руки загсвірників, припинила розбудову литовської держави та її натиск на білоруські й українські землі. Мендовгів син Войшелк, як ми вже знаємо, помстивши смерть батька, передав литовське князівство Шварнові Даниловичеві; династії Романовичів усміхалося зєдинення в своїх руках велитенської українсько-білорусько-литовської території, але трагічна смерть Войшелка з руки Льва Даниловича й нездарність Шварна, перечеркнули ці світлі го-

роскопи Литовське князівство опинюється в руках литовського князя Тройдена (1270—1280 р.) Натиск Литви на білоруські й українські землі слабне за його влади, але не припинюється.

В 90-их рр. XIII ст. укріплюється на Литві династія незнаного нам близше „короля Тутувера", що в його синах Витині, а головно Гедиміні находить продовжувачів політики Мендовга.

За них зрослася з Литвою т. зв. Чорна Русь в нероздільну цілість, а білоруські землі входять в тісний круг литовської зверхности. Син Гедиміна Наримунт дістав у спадщині по батькові Пинщину, в Полоцьку княжив Витень, Витебськ опинився в роді князя Ольґерда Гедиміновича, Псков остає довго під владою Гедиміна. З черги простягає Литва руку по українські землі.

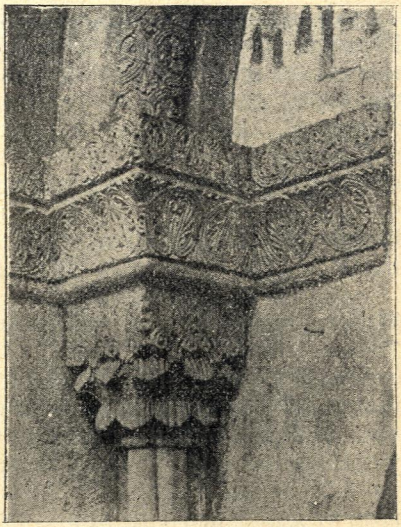

Частина головного порталю пантелеймонівської церкви.

Ще за князювання Андрія й Льва Юрієвичів, або безпосередно по їх смерти, відриває Литва від Галицько-Володимирської Держави Берестейсько-дорогичинську землю. Рівночасно прилучує до себе частину „деревської землі", а за часів Гедиміна входять у сферу політичних інтересів Литви землі північної Київщини, покищо без самого Києва. В 1331 р. княжив ще у Києві якийсь Федір, впоряд з татарським баскаком...

Останній український володар Болеслав-Юрій II. одружений з дочкою Гедиміна, видав свою дочку за Любарта Гедиміновича. Помимо тих тісних, родинних звязків з литовською династією, оставав Болеслав-Юрій в союзі з відвічними ворогами Литви — хрестоносцями. В боротьбі боярства з Болеславом-Юрієм, могли, крім впливів польського короля Казимира ділати й впливи Любарта Гедиміновича. Отвертої ворожнечі в нього з Юрієм не було, але не було й щирих, дружніх звязків. Колиж Болеслав-Юрій погиб, Любарт вступив у права його наслідника і як його подвійний кревняк і як кандидат боярства. Фактична влада в краю залишилася в руках бояр, що їх експонентом на Галичину стався „майордом" Болеслава-Юрія, боярин Дмитро Детько. В грамотах виступає він як „управитель, або воєвода Землі Руської", але влада його була куди ширша, як його титул. Рівночасно на Волині правлять теж бояри, але власть Любарта над ними куди помітніша, бо більше безпосередна. Нарівні з боярством, визнали Любарта Гедиміновича правним спадкоємцем галицько-володимирського наслідства й татари. Вони підтримують Любарта в боротьбі з іншими претендентами до Галичини й Волині.

Боротьба за Галичину. Польсько-мадярський договір у Вишеграді (268—269 ст.) вирішував питання майбутнього наслідства по Болеславі-Юрію. Польському королеві Казимирові залишено не тільки вільну руку, але запевнено допомогу в боротьбі за Галичину й Волинь.

І справді, як тільки розійшлися чутки про смерть Болеслава-Юрія, Казимир іде походом на Галичину, а йому в допомогу йдуть мадярські війська. Болеслав-Юрій згинув 7 квітня, а вже з кінцем того місяця мадярський воєвода Вілєрм стає з військом на галицькій території. Рівночасно зявляється тут Казимир. Оба війська станули в Галичині, зваблені сюди давно умовленим гаслом, що ним була смерть Болеслава-Юрія. Про похід мадярських військ не знаємо нічого більше поза тим, що він відбувся. Куди більше відомий є похід Казимира. Оповідають про нього тогочасні чужоземні хроністи, оповідає й сам Казимир у листі до папи, та польський хроніст Траска.

Похід Казимира на Львів. В листі до папи з дня 29 червня 1341 р. повідомляє польський король Казимир, що обурений убивством Болеслава-Юрія та погромами латинників по містах Галичини й Волині, він, мстючись за зневагу католицизму й бажаючи покорити собі український народ, рушив походом на Галичину. Але „старший українського народу" (Дмитро Детько), закликав собі татарського хана Узбека, відпер наскок Казимира та вдерся в саму Польщу. Не маючи допомоги від інших католицьких володарів, Казимир був примушений замиритися з тим „старшим українського народу" й, прийнявши його під свою зверхність, заховати український народ у його обрядах, правах та звичаях.

Вкінці просить Казимир папу, щоби він звільнив його від присяги, даної Дмитрови Детькові про збереження українського народу в його „обрядах, правах та звичаях"..

Подібно оповідає про похід Казимира на Галичину йогож таки канцлєр Ян з Чарнкова. Куди ширше й незгідно з реляціями Казимира і Яна з Чарнкова оповідає про подію тогочасний польський хроніст Траска. Найважнішою різницею оповідання Траски є те, що він говорить не про один, а про два різні походи Казимира на Галичину.

Траска оповідає, що коли Казимир дізнався про смерть Болеслава-Юрія, вибрався, коло Великодня, з малим військом на Галичину, напав на Львів, і спаливши замок, забрав зі собою купців-католиків з родинами, що сховалися перед погромом місцевого населення, на львівський замок. У Львові забрав Казимир велику добич — скарбницю українських князів. Було в ній кілька золотих хрестів, дві дорогоцінні, княжі діядеми, княжа багряниця (мантія) та кований золотом престіл. Вернувши з добиччю до Кракова, Казимир вибірається літом, під св. Івана (24 червня), в другий похід на Галичину. Тепер уже веде з собою 20.000 війська, що ним добуває собі, по дорозі, галицькі міста й замки, та покорює собі Галичину „на майбутнє". Правда, українці й татари, в числі 40 тисяч погналися за королем, але ніщо йому не пошкодили, бо він „вернувся домів з великою перемогою й славою, без шкоди й утрати когось з своїх панів"...

По правді, то Казимир ходив тільки одним походом на Галичину, весною 1340 р. й не підбив тоді краю „на майбутнє", але задоволившися добиччю, залишив її у владі боярства з Дмитром Детьком на чолі. Наскок Казимира був несподіванкою, а цілий похід не тривав довше, як два тижні. Дня 15 травня був уже Казимир у Кракові, а в липні, наляканий вістками про похід українських військ на Польщу, написав лист до папи за допомогою. Татарсько-український похід відбувся щойно в грудні й попустошив окраїнні землі Польщі та Ма-

дярщини. Щойно тоді увійшов Казимир у переговори з Дмитром Детьком, але не як з підвладним, а як з рівнорядним союзником. Свій договір Казимир поприсяг, а щойно, як минула татарсько-українська гроза, написав лист до папи з просьбою звільнити його від присяги.

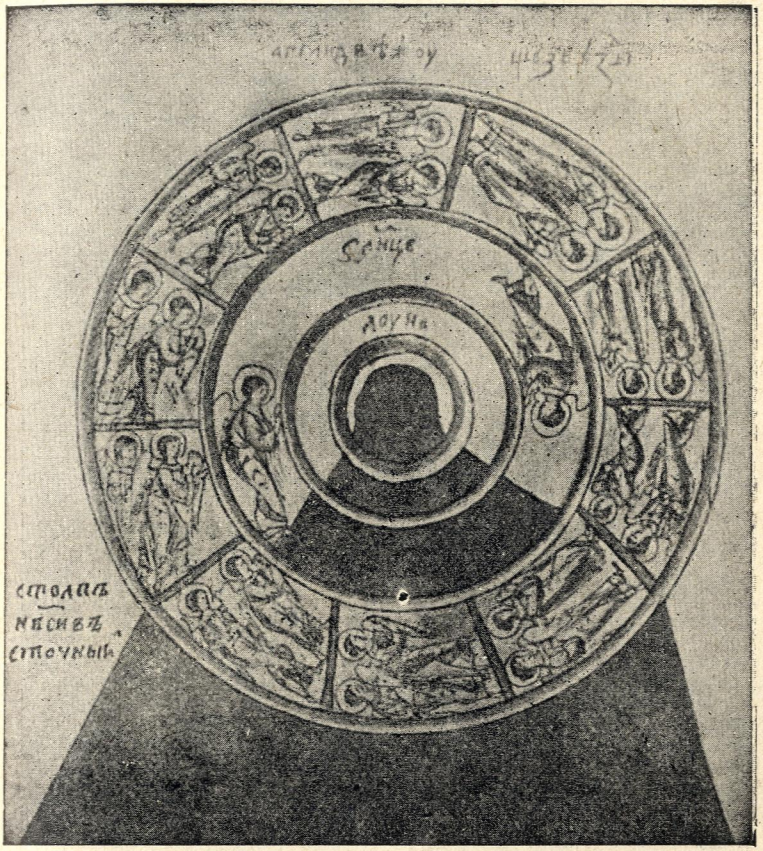

»Астрономія« Кузьми Індикопльова. Ангели обертають шляхами небесних тіл.

Дмитро Детько. Похід Казимира, весною 1340 р. не змінив нічого в політично-державній приналежности Галичини. Вона залишилася в номінальній владі Любарта, під такоюж татарською зверхністю, а фактичну владу виконували в ній бояри, під проводом Дмитра Детька. Около 1341 р. видав цей галицький воєвода грамоту, що дуже ясно очеркує державно-правне становище Галичини. Видана вона для громади й купців міста Торуня, що їх закликає до відновлення порзаних, революцією, торговельних звязків з Галичиною: „Памятаючи святі слова: блаженні смирні, бо вони наслідять землю — читаємо в грамоті — ми, надхнені святим Духом, перемогли спокусителя людського роду й залишили незгоду, що її посіяла діявольська спокуса поміж нами й Казимиром, польським королем. Тому повідомляємо всіх, хто хоче їхати в українську землю, що як і за наших

попередників, вони можуть безпечно приїздити до Львова, нічого не лякаючися. Колиж би хто хотів приїхати на життя, дістане громадянство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, як і давніше бувало, та інші права, тільки мусітиме платити чинш. А шкоди, заподіяні по смерти нашого пана, блаженної памяти українського короля, наскільки заподіяли їх львовяни, беремо тим листом, як і давнішим, на себе".

Початкова карта Збірника Святослава. Зразок заставки й »уставного« письма.

З грамоти ясно, що Казимир не був зверхником Дмитра Детька, але тільки рівнорядним сусідом, що з ним заключив Детько згоду, як рівний з рівним. Так само, не підпала в 1340 р. Галичина під зверхність Мадярщини. Король Людвик, у грамоті з 17 серпня 1340 р. трактує українських купців, як „заграничних" і відріжнює „українське королівство" від угорського.

Польські здобутки на Західній Україні. Звільнивши себе від присяги, даної Детькові, Казимир відновив боротьбу за Галичину, але ми не знаємо нічого певного про її перипетії та досягнення. Не мо-

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обємі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ **ДАРОМ,** бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, Заграницею чвертьрічно: Австрія 9 шілінґів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Керницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Кархута: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., цвомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2·60 зл., піврічно 5— зл., річно 9·60 зл.—Поодинокі томи „У.Б." можна дістати в усіх краєвих книгарнях.

Передплату слати на адресу: УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Коперника 1 а, чекове конто П. К. О. 500.277 з допискою: на „У. Б.".

ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" ЛИПЕНЬ 1934.

Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.

Друк. Медицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9, телефон 34-76.

Історична Бібліотека

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 8

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітна установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Косцюшка 1.а.

II.492.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Боротьба українських військ з хижацьким степом. (Рисунок українсько-литовського літопису).

гучи здобути цілої Галичини, старався Казимир закріпити за собою її західні окраїни. Так приміром одна з його грамот позволяє нам додумуватися, що вже в 1345 р. належала до Польщі Сяніччина з містом Сяноком. Територія того найраньшого польського здобутку обіймала карпатське Підгіря, від польської границі по вододіл Ослави й Сяну, поріччя верхнього Вислока й околиці на схід від нього, до поріччя Сяну, а на північ до коліна Сяну з околицями Динова, Дубецька й т. п. Була це більш-менш нинішня Лемківщина. Далі, поза Лемківщину не позволив Казимирові поширитися Любарт, що з ним заключив Казимир угоду в 1345 р.

Щойно в 1349 р. Казимир, по словам Янка з Чарнкова, „напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіми городами й замками, залишивши Любартові тільки Луцьк з округом, та й то по своїй волі". Подібну звістку записує Новгородський Літопис під 1348 р.: „Прийшов король краківський з великою силою, забрав підступом Волинську Землю і накоївши чимало лиха християнам, забрав святі церкви під латинську, богопротивну відправу".

З кінця тогож таки року походить грамота Казимира, що забезпечує пруським купцям свобідну дорогу „через нашу землю руську (Галичину), до міста нашого Володимира".

Перемогу Казимира над Любартом слід пояснити розгромом литовських князів хрестоносцями над Стравою в 1348 р. й перетягненням на сторону Казимира татар. Алеж перемогою Казимира боротьба за Галичину й Волинь не закінчилася.

Литовські князі з Любартом на чолі ходили кількома наворотами на Казимира й пустошили забрані ним галицькі землі, поки не відібрали Володимира, Белза, Берестя й інших городів.

Шукаючи собі помічників Казимир відновив у 1350 р. вишеградський договір про галицько-волинське наслідство, вслід за чим

Львівська державна
наукова бібліотека
1145

мадярський король Людвик рушив у 1351-2 рр. походом на Галичину й Волинь. Не забув Казимир попросити допомоги і в папи. Він лякав папу татарами, дарма, що був з ними в змові й мав забезпечену їхню невтральність. Діставши військову допомогу від Людвика угорського й чотиролітню десятину з усіх польських епархій від папи, станув Казимир до боротьби з Любартом.

Літом 1351 р. зїхалися польський і угорський королі в Кракові. Похід звернувся на Берестя, волость Любартового брата Кейстута. По дорозі захворів Казимир і залишився в Люблині, а Людвик, дійшовши з мадярсько-польським військом до литовської границі, увійшов з Кейстутом у переговори. За Кейстутом і Любартом залишилися волинські землі надалі, але зате литовські князі мали війти в тісний союз з Угорщиною і Польщею.

За допомогу Людвикові, забезпечив собі Кейстут допомогу мадярського короля проти хрестоносців і татар., союзників Казимира. Кейстут обіцяв вихреститися в латинському обряді, а Людвик мав звільнити з неволі Любарта, що його Казимир „з великою втратою в людях полонив у якомусь замку". Як закладника перемиря, взяв Людвик самого Кейстута. Алеж Кейстут утік з неволі по трьох днях, а польський і угорський королі, „побачивши, як їх підвели, дуже засумували, але направити зробленого не змогли". Тодіж таки вони постановили другий похід на Литву, щой відбувся весною 1352 р.

Облога Белза. Людвик пішов дорогою через Сянік на Белз, де вже застав Казимира. Візвали белзького воєводу Дрозда до здачі, але хитрий Дрозд протяг переговори з королями цілий тиждень, сам тимчасом укріплюючи город, на очах ворога. Напустивши води в рови довкола городу й укріпившися, як слід, заявив Дрозд, що й не думає піддаватися ворогам. Кинулися королі здобувати замок, але даремне. З ранку до полудня билися, стоючи по горло в холодній воді, але вкінці мусіли відступити з соромом і втратами. Поміж убитими найшовся кревняк Людвика, а й сам він дістав палкою по голові так сильно, що аж злетів з коня. Угорські хроністи нотують, що хоробрі оборонці Белза стільки накалічили мадяр і поляків, що й почислити годі. Збентежений невдачею Людвик, почимчикував навпростець на Мадярщину, через Мукачів, але й по дорозі йому не пощастило. Українські партизани підпалили хату, що в ній він спав, і король ледви з життям вирвався з полумя.

Так то і другий польсько-мадярський похід на Волинь не вдався. Татари, побачивши слабість свого польського „союзника", погодилися з українськими й литовськими військами, та пішли з ними пустошити Польщу.

Прилучення Галичини до Польщі. Але Казимир не дав таки за виграну. Літом 1352 р. пішов новим походом проти Литви, що закінчився польсько-литовським перемирям на два роки. Перемирна грамота усталювала тогочасний стан польського й литовського посідання західньо-українських земель у той спосіб: Казимир задержав Люблинську й Львівську землю, тобто середню Галичину тоді, як за литовськими князями залишилися землі — Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й Берестейська, тобто Волинь. Кремянецька волость залишилася невтральною. Її мав держати Юрій Наримунтович, як спільне, польсько-литовське надання.

Середньовічний вид міста Холму.

Таким чином польсько-литовська боротьба 1350-2 рр. закінчилася відірванням від Литовсько-української Держави частини Галичини. А хоч яка нестійка була ще тоді польська влада в Галичині, всеж таки дата польсько-литовського перемиря з 1352 р. має для тої частини України переломове значіння.

Дальша боротьба Польщі з Литвою. Польсько-литовська згода з 1352 р. не була тривка. Вона кривдила Литву й не заспокоювала апетитів Польщі. Тому то обі сторони стараються дальшими походами, набігами й дипльоматичними заходами переважити перемогу на свій бік.

Вже весною 1353 р. пустошать війська Любарта Львів, у липні здобувають Галич, а в серпні впадають у Сандомирщину й пустошать околиці Завихосту. Набіги інших литовських князів примушують Казимира укріплювати Полоцьк; в осені того року бачимо його знову в протилитовському поході під Белзом. Але успіху з цього походу не було. Литву підтримували хрестоносці й татари, що їх вдалося Казимирові перетягти на свій бік щойно в 1356 р. Всеж таки, поки Литву підтримували хрестоносці, польсько-литовська боротьба велася, далі, зі змінним щастям. Нарешті, коли при співучасти папи, вдалося Казимирові порозумітися з хрестоносцями, завдано Литві рішучий удар.

Похід 1366 р і „вічний мир". Ян з Тарнова оповідає, що „в 1366 р. Казимир, зібравши велике військо, зробив сильний напад на українські землі. Князь Юрій (Наримунтович) белзький піддався йому, але потім показалося, що його покора була фальшива. Король здобув силою Володимирську землю, з усіма її замками, що їх держав Любарт й віддав цілу Олександрові (Коріятовичеві), братаничеві Ольгерда й Кейстута, князю вірному, що держав її аж до смерти короля й вірно йому служив. Тільки замок Холм дав король князеві Юрієві..."

Похід відбувся літом і був несподіваний, а король мусів мати з собою великі сили, що досягли перемоги, при рівночасному наступі на Литву хрестоносців, а може й допомозі, або хоч прихильній невтральности татар. Закінчився він двома польсько-литовськими трак-

татами. Один заключив Казимир з Ольгердом, Кейстутом, Явнутою й Любартом зі синами, другий з самим тільки Любартом.

Литовські князі підписують з польським королем „вічний мир", залишаючи Польщі Володимирщину без східніх волостей за р. Турією, південно-західні волости Луцького князівства (Кремянець, Олесько, Перемиль) та зверхність над Холмсько-Белзькою землею, що нею володіє Юрій Наримунтович, як вазаль Казимира. Луцька земля залишається за Любартом, Дорогичинсько-Берестейська за Кейстутом, а Кобринська волость за Ольгердом. Рівночасно йдуть у непамять обосторонні кривди й зради, затіснюються дружні звязки й усталюється, в Городлі над Бугом, комісія для полагодження граничних непорозумінь.

В доповненні трактату з усіми литовськими князями, осібна умова Казимира з Любартом усталює точні границі Казимирових і Любартових волостей, забезпечує торговельні звязки й нарешті закріплює зачіпно-відпорний союз Казимира з Любартом, що повинен помагати королеві проти всіх його ворогів, за виїмком литовських князів. На випадок воєнного конфлікту Казимира з „братією" Любарта, він може залишитися невтральним.

Немає на світі нічого вічного, а вже зівсім нетривким виявився той „вічний" мир Казимира з литовськими князями. Вже в 1369 р. пише папа до польських єпископів, що „Русь і Литва, з природженої своєї злоби й клятої підступности" попустошила землі Казимира й забрала багато людей у неволю." Тому то Казимир, під кінець свого життя, з великим накладом коштів і поспіхом взявся будувати замок у Володимирі Волинському.

Колиж рознеслася по краю чутка про смерть Казимира (1370), Любарт і Кейстут кинулися на Володимир, знищили Казимирів замок й приєднали Волинь назад до Литви. Пробували відвоювати й Галичину, але їм це не вдалося. Рівночасно Литва не присипляє справи й безнастанними наскоками на Польщу (найповажніший був литовський похід на Сандомирщину в 1376 р.) примушує польсько-угорського короля Людвика до протиділання.

Літом 1377 р. йде Людвик походом на Волинь. Польські війська облягають і здобувають Холм, угорські війська стають під Белзом й здобувають його по кривавій, семитижневій облозі. Остаточно прилучено знову до Польщі Холмсько-Белзьку землю та західню частину Луччини (Кремянець, Олесько, Лопатин). Юрій Наримунтович дістав від Людвика Любачів і 100 гривень з доходів бохенської жупи, а Любарт мусів присягти на „згоду й послушенство" польсько-угорському королеві.

До перемоги польсько-угорської експедиції причинився рівночасний наскок хрестоносців на Жмудь та замішання в нутрі литовської держави, викликане смертю Ольгерда. Щойно по смерти польсько-литовського короля Людвика (1382 р.), Любарт знову зайняв собі землі південно-західнього пограничча Волині (Кремянець, Олесько. Перемиль, Городло, Лопатин), й на тому, покищо, припинилася сороклітня, оружна, боротьба Польщі й Литви за українські землі.

Литва займає Сіверщину. Польсько-литовська боротьба за Волинь і Галичину не припинювала дальшого переходу східньо-українських земель під руку князів з литовської династії. Татарська зверхність й апетити володарів ново-сформованого московського

князівства на українські землі не спинили того процесу. Литовський князь Ольгерд займає в 1362 р. Київ і скинувши з престолу якогось князя Федора, що правив тут на спілку з татарським баскаком, посадив тут свого сина Володимира (1362—1393); зчерги, розгромивши татар на Синіх Водах, на пограниччю Волині й Поділля (1363) простяг руку на Поділля, де татарва трималася найсильніше. В 70-их рр. XIV ст. бачимо вже на Поділлі синів Ольгердового брата Коріята — Юрія, Константина, Олександра й Федора; вони визволяють Поділля зпід татарської зверхности й закріплюють кордони литовсько-української держави цілою низкою оборонних замків, як Смотрич, Бакота, Камянець, а потім Червоногород, Скала, Брацлав, Сокалець, Межибіж, Божськ та Винниця.

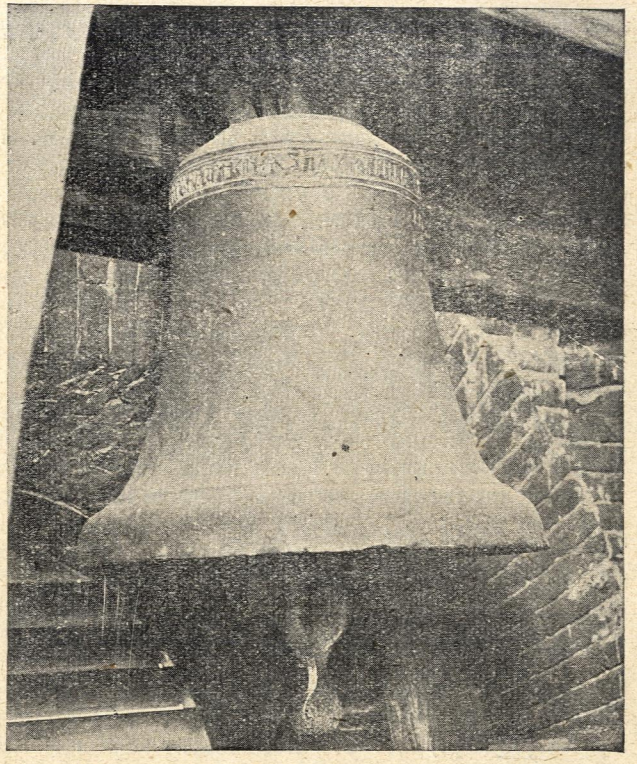

Дмитріївський дзвін у катедрі св. Юра у Львові, що його вилили львівські українці 1341 р. в память перемоги над королем Казимиром.

Згодом опанував Ольгерд дрібні сіверські князівства, як Брянськ, Стародуб, Новгород, Чернигів, Рильськ, Курськ та інші городи. Без великого труду перейшла під литовську руку стара Переяславщина з велитенським простором рідко заселених земель поміж Дніпром, Десною, Сеймом, Донцем і Самарою.

Так звана Золота татарська Орда, переживала тоді упадок своїх сил і внутрішньої суцільности. Чотири головні орди, що дотепер творили одностайну татарську імперію на всьому Сході Европи, тепер змагали до самостійности, а це підкопало їх силу і вплив на зовнішню політику. Скористав з того Ольгерд і, заспокоївши татар признанням їм позірної зверхности, обєднав ледві не всю Україну під владою литовської династії.

Литовсько-українська держава. Короткий час, як теж і легкість, що з нею опановує Литва Сіверщину, Київщину й Поділля, говорять про те, що для українського загалу, зацікавленого в державній політиці, перехід під литовську руку, був питанням тільки зміни ди-

настії, що не торкалася ні внутрішнього устрою краю, ані напрямни його культури й економіки.

При тому і сама литовська династія, була литовською тільки з імени. Ще Гедимін визнавав себе литовцем і за ніяку ціну не хотів вихреститися, але вже його сини — Наримунт-Гліб, Коріят-Михайло, Любарт-Дмитро, а може й Ольгерд, були всі похрещені в східньому обряді й подружені з українськими княжнами, культурно почували себе більше українцями, як литовцями. Ще більше зукраїнщене було друге покоління Гедиміновичів, не тільки вірою, але й мовою. Українська мова стала розговірною на литовських княжих дворах, нею писано всі державні документи, вона стала мовою літописів та дипльоматичної переписки. Українська література й мистецтво опанувало все життя корінної Литви, а згодом, коли вона увійшла в унію з Польщею, перейшла й на Польщу Ягайлонів.

Зрештою трудно такому явищу й дивуватися. При безперечній культурній висшости старої України над Литвою, український елємент мав і під чисельним оглядом подавляючу перевагу. В парі з суто українським характером литовської держави, що „старини не рухала, а новини не вводила", ожили на Україні надії на повну асиміляцію литовських династій, що переймуть на себе згодом державнотворче післанництво Володимира, Ярослава та Романа Великого й Данила. Нажаль політичні ускладнення й дальша доля литовсько-української держави розвіяли ті оправдані надії й передбачування.

Галицька політика Казимира. Згідно з вишеградським договором поміж Карлом і Казимиром (1339 р.) відновленим відтак з Людвиком (1350 р.) здобута польським королем Казимиром Галичина, належала, формально, до Угорщини, а на випадок смерти Казимира без полишення мужеського потомка, мала, разом з цілою Польщею, перейти під безпосередну владу угорського короля. А колиб Казимир навіть залишив по собі сина, угорський король мав право викупити Галичину від Польщі за ціну 100 тисяч фльоренів...

Не зважаючи на таку умову, Казимир трактував Галичину, як постійний і невідлучний здобуток Польщі й пристосовував до цього свою внутрішню політику. Позискавши невтральність татар, що були одинокою підпорою неприхильного йому галицького боярства, він старався підтяти сили непримирної опозиції конфіскатами маєтків, наділюючи рівночасно добрами й привілеями бояр, що не приймали участи в боротьбі проти нього. Потураючи культурно-правним окремішностям української церкви й громадського устрою Галичини, він старався зміцнити сили західнього, напливового елєменту. Підпомагав німецьке купецтво по містах і роздаровував галицькі маєтности чужинцям ріжного походження, але узалежненим своїми інтересами з тривкістю політичної приналежности Галичини до польської держави. Німецьке міщанство й польська, або чужоземна, але спольщена шляхта, були авангардою Казимира в його змаганнях до закріплення Галичини за Польщею. Вони теж дозволяли йому трактувати, забезпечені договорами, претенсії Угорщини до Галичини, як чисту формальність, мовляв: „я здобув Русь своїми власними людьми й дорога (на Русь) має служити тільки моїм людям", або „нікому не хочу сприяти, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на татар і інших ворогів".

Невідомо, як саме уявляв собі Казимир майбутнє Галичини по

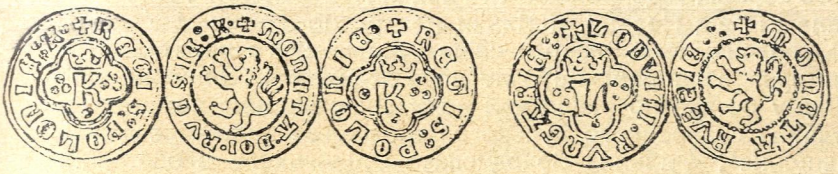

Монета, що її чеканили для Галичини угорський король Людвик і польський Казимир.

своїй смерти, але до цього моменту господарив у ній так, як у безспірно польській провінції.

Тимчасом смерть Казимира (1370 р.) отворила угорському королеві Людвикові шлях до польської корони. А що він, як і Казимир не залишав по собі мужеського потомка, то змагаючи до забезпечення польської корони одній з своїх дочок, він силується рівночасно вирішити питання державної приналежности Галичини в користь Угорщини.

Володислав Опільський. Рахуючись з настроями польських вельмож, Людвик не відважився зразу скористати з прислугуючого йому права й прилучити Галичину до Угорщини. Для того він вибрав посередній шлях створення з Галичини напів-суверенного, васального князівства. Шукаючи за кандидатом на галицький престіл, зупинився на Володиславі Опільському, нащадку польських Пястовичів й своєму крівняку, по матері. Як незаможний „князь без землі" почав Володислав свою карієру на дворі цісаря Карла IV. Від нього перейшов на двір Людвика угорського, що в 1366 р. іменував його своїм палятином, тобто першим урядником держави. В характері палятина вислав Людвик Володислава до Польщі для підготування грунту й настроїв перед його коронацією польською короною. Справившись з свого доручення як слід, дістав Володислав великі маєтности в Польщі, а в перших днях жовтня 1372 р. зложив уряд угорського палятина, в заміну за титул і становище управителя „Руського Королівства".

В грамоті, що її Людвик видав з цього приводу, віддано Володиславові Руське Королівство „на вічні часи", а в грамотах самого Володислава зветься він „з божої ласки князем опільським і велюнським та земель Руси паном і власником". В одній з пізніших грамот зветься він навіть „самодержцем Руси", тобто вживає титулу, що його приклав, свого часу, літописець до одного тільки Романа Мстиславича Великого. Всі його грамоти печатаються т. зв. маєстатичними печатями, з постатю Володислава на престолі, з мечем і двома гербами по боках — пястівським вірлом і галицьким левом. Опільський чеканить для Галичини власну монету, з іменем своїм і короля Людвика, але частіше тільки своїм. Колиж нарешті в 1378 р. Володислав уступає з галицького престолу, то видає „панам, дідичам, воєводам, війтам і галицькому народові" грамоту, що в ній звільнює їх від присяги, послушенства, вірности і всіх інших обовязків, належних йому, як „дідичному володареві".

З усіх тих титулів і поведення Володислава ясно видно, що він не був звичайним управителем чи підручником Людвика, але справді суверенним володарем Галицької Волости, хоча й під зверхністю угор-

ського короля. Відокремлюючи Галичину в осібне Руське Королівство, незалежне від Польщі, а тільки посередно звязане з Угорщиною, король Людвик хотів затерти сліди зусиль свого приятеля й союзника Казимира, в напрямі нерозлучного зєдинення Галичини з Польщею. Це йому остаточно вдалося й коли він усвідомив собі, що шість літ існування суверенного Руського Королівства вистарчає для йдго „відпольщення", звільнив Володислава Опільського з обовязків галицького володаря й приєднав Галичину безпосередно до Угорщини (1378 р.).

Обдаривши Володислава Добринською Землею (ніби то в заміну за Галичину), Людвик доручив йому ще б'льше відповідальний уряд, а саме губернаторство Польщі, що її престіл рішив забезпечити одній з своїх дочок. В характері безпосердної угорської провінції, в заряді угорських урядовців, пробула Галичина недовго (до 1387 р.). Смерть короля Людвика (1382 р.) й незясоване як слід питання угорсько-польського наслідства, потягло за собою дуже скоро остаточний поворот Галичини до Польщі.

Польсько-литовський договір у Кревi. Смерть Казимира погрузила Польщу в повені анархії. Старі ворогування Великопольщі й Малопольщі вибухли з новою силою. Малопольські вельможі, бажаюци відокремитись від Угорщини, мусіли рівночасно протиставитись посяганням мазовецького князя Земовита на польську корону. Для цього вони вимогли собі від Угорщини дочку Людвика Ядвигу на королеву, алеж не бажаючи користати з угорської допомоги, почали шукати нового союзника. Суджений Ядвиги князь Вільгельм, син австрійського герцога Лєопольда, був за слабий для підтримання політики малопольських вельмож, а Земовит Мазовецький, що рад був одружитися з Ядвигою, як великопольський кандитат на корону, був якраз тим, проти кого й треба було малополянам організувати союз. В такій ситуації очі малопольських вельмож звернулися на молодого литовського великого князя Ягайла Ольгердовича.

Ягайло був сином другої жінки Ольгерда й тому передання йому великокняжого престолу в Вильні, викликало незадоволення старших братів та замішання в молодій державі.

Два сини Ольгерда — Андрій, князь полоцький та Дмитро, князь сіверський, переходять до Москви. Брат Ольгерда Кейстут принявся за опікуна Ягайлові, але проти тої опіки бунтується в першу чергу сам Ягайло та шукає допомоги проти дядька в хрестоносців. Вибухає отверта міжусобиця, що в ній гине Кейстут (1382 р.) удушений, з наказу Ягайла, в тюрмі. Смерть Кейстута, виразника старого литовського консерватизму, підняла проти Ягайла Жмудь. Син Кейстута Витовт, звільнившися з тюрми Ягайла, втік до хрестоносців (1383) й разом з ними почав непокоїти литовські землі. Рівночасно два старші брати Ягайла, що подалися в Москву, теж загрожували Ягайлові воєнними конфліктами й дипльоматичними ускладненнями.

І власне в тому трудному для Ягайла моменті, як пише літописець, „почали ляхове з Кракова слати до князя великого Ягайла, щоби приняв хрещення старого Риму й узяв їхню королеву іменем Ядвигу за жінку, і став у них королем у Кракові та в усій землі лядській"...

Комбінація з подружжям Ягайла з Ядвигою була ділом малопольких вельмож. Маючи до вибору поміж Угорщиною, Австрією й Литвою, вони без надуми вибрали Литву; її культурно-політичний

недорозвій, отвирав перед Польщею перспективи переваги й можливостей поширити польські межі далеко-далеко на схід. З другого боку Ягайлові теж промовляла до переконання можливість стати польським королем.

З початком 1385 р. зявилося в Кракові велике посольство Ягайла з просьбою руки Ядвиги, а вже 15 серпня тогож таки року уложено поміж Ягайлом і представниками малопольських панів та матері Ядвиги Єлисавети славний договір у Креві на Литві, що ляг потім в основу польсько-литовської унії.

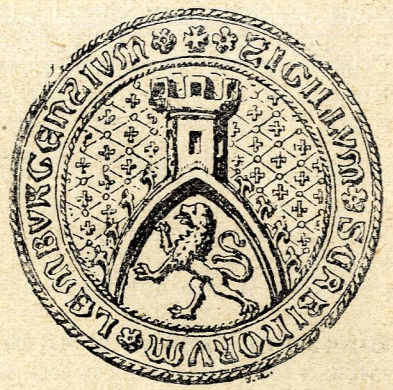

Найстарша печатка міської громади у Львові з гербом князя Льва Даниловича.

Поміж зобовязаннями, що їх брав на себе Ягайло, за ціну руки Ядвиги й польської корони, було в першу чергу, охрещення себе, братів, бояр і людей в своїх землях, у латинському обряді, а відтак довічне прилучення до Польщі всіх, литовських білоруських і українських земель Ягайла.

Поворот Галичини до Польщі. На зїзді польських станів у Сєрадзі в 1383 р. коли признано польською королевою наймолодшу дочку Людвика Ядвигу, піднесено між іншими домагання звороту Польщі Руської Землі. Правда, до звороту не прийшло зараз, але коли до Польщі приїхала Ядвига, а Угорщина сталася ареною боротьби претендентів за корону, подружжя Ядвиги з литовським князем Ягайлом вирішило питання приналежности Галичини остаточно. Було це в лютні 1387 р. Галичина, як угорська провінція, опинилася знову в заряді Володислава Опільского; користаючи з угорського замішання, попробував він відновити свої права як „володаря і власника" Руської Землі. Можливо, що робив це з доручення угорської королевої Єлисавети, але не виключене, що попробував зайняти галицький престіл на власну руку.

Дізнавшися, що польська королева Ядвига вибірається походом на Галичину, Володислав Опільський видав у своїй маєтности в Ченстохові грамоту з дня 6 липня 1387 р., що в ній закликав галицьких міщан, без огляду на шкоди, якіб з того виникли, не піддаватися Ядвизі, але віднестися в справі державної приналежности Галичини до рішення чеського короля, мишинського маргрефа, ренського палятина або котрогось з саксонських герцогів. Передаючи питання державної приналежности Галичини на суд котрогось з суверенів, Володислав Опільський, був певний у безспірности угорських, а разом з тим і своїх претенсій. Одначе за Ядвигою було два аргументи — військо й претенсії її чоловіка Ягайла, що як литовський князь, мав за собою теж непередавнені права Гедиміновичів до їх галицько-волинської „полуотчини"...

Похід Ядвиги на Галичину. Дня 18 лютня 1387 р. станула Ядвига, з розмірно невеликими військами в Ярославі. Титулуючи себе „панею Руси", видала вона грамоту шляхті, міщанам і духовенству Перемиської Землі, що в ній, нібито на просьбу перемишлян, обіцяє не відлу-

чати Перемиської Землі від польської корони, ані не віддавати її в управу якогонебуть князя. Дня 1 березня є вже Ядвига в Городку Солоному (тепер Ягайлонському) під Львовом й веде переговори з міщанами й шляхтою Львівщини. Переговори протяглися тиждень, а дня 8 березня видала Ядвига потвердження прав і привілеїв міста.

Перемишль і Львів піддалися Ядвизі без бою, хоча й не без правнополітичних застережень. Трудніше пішло з Галичем. Галицький воєвода Венедикт, приготувався до облоги. Даремні були наступи польських військ, не помогла й підмога литовських князів з Витовтом на чолі. Щойно пізним літом вдалося обложникам привести Венедикта до переговорів й „по доброму" вступити в брами Галича.

Вінчання Ягайла з Ядвигою. Поки польські вельможі вмовлялися з Ягайлом, австрійський герцог Леопольд перемовив угорську королеву Єлисавету й обоє подружили своїх дітей — Вільгельма з Ядвигою. Вінчання відбулося 23 серпня (15 серпня підписано в Креві умову з Ягайлом!) а новоженці зажили зобі разом на краківському замку. Тут похопилися краківські вельможі, що вже добили торгу з Ягайлом, прогнали Вільгельма з Кракова, вимогли в папи уневажнення його подружжя з Ядвигою й присилували її повінчатися з Ягайлом.

В днях 12—18 лютня 1387 р. відбувся хрест, вінчання й коронація Ягайла польською короною.

Сповняючи одну з точок кревського договору, Ягайло приказав литовським князям, що володіли литовськими, білоруськими й українськими землями, виставити „присяжні грамоти" з запевненням послуху й вірности Ягайлові, його дружині й наслідникам та польській державі. Князі, що й без того визнавали Ягайла своїм зверхником, видали такі грамоти, але дуже скоро опамяталися, що поправді вони підписали, не послушенство Ягайлові, належне йому, як великому литовському князеві, але підданство земель великого Литовського Князівства — Польщі.

Витовт. На чолі невдоволених станув князь Витовт (1392-1430), що його батька замучив Ягайло в тюрмі. Доходючи своїх прав й мстючи смерть батька, він зговорився зразу з хрестоносцями, а тепер, станувши на чолі невдоволених литовських князів, примусив Ягайла віддати йому Велике Литовське Князівство в управу. Не вдоволившись становищем Ягайлового намісника, Витовт проголосив себе литовським королем і почав лагодитися до остаточної розправи з Ягайлом і Польщею. Кревський договір Ягайла з поляками сколихнувся — справа польсько-литовської унії була поважно загрожена. Але тут помогло полякам і Ягайлові щастя. Витовт вибрався великим походом у степи, щоби посадити на ханському престолі свого присяжника. Тут його, несподівано, напали татари й розгромили над Ворсклою (1399 р.) так, що ослаблений Витовт не міг уже й думати про дальшу боротьбу з Ягайлом, за відірвання Великого Литовського Князівства від Польщі. Примушений до переговорів з Ягайлом (1400), Витовт всеж таки забезпечив Литві державну незалежність. Вона залишилася під владою власних великих князів, хоча й узалежнених від польського короля Ягайла та його наслідників.

В моменті угоди Витовта з Ягайлом, ціле Велике Литовське Князівство складалося з окремих уділів, що ними правили князі з династії

Монета київського князя Володимира Ольгердовича з його іменем, гербом і татарськими буквами.

Гедиміна. Мережа князівств покривала тоді й Україну. Луччина й Володимирщина оставали під владою Федора Любартовича, на Поділлі княжив Федір Коріятович, Київщина й Задніпрівя були в руках Володимира Ольгердозича, Чернигівщиною володів Дмитро Корибут Ольгердович, брянське князівство було в руках другого Дмитра Ольгердовича й нарешті в Стародубі княжив братанич Ольгерда Патрикій Наримунтович. Низка дрібних князівств покривала припетське, чорторийське й пинське Полісся.

Усі ті більші й менші князівства, живучи під владою князів з литовської династії, що вспіли вже зукраїнщитися та пристосуватися до місцевих звичаїв і порядків, не бачили особливої різниці поміж новим життям і побутом а тим, що вдомашнилося в них за старої династії Рюриковичів. Життя затирало поволі сліди й рани по державно-політичних катастрофах минулих десятиліть; здавалося, що все повертало до „старих, добрих часів", коли український елємент і українська культура, віра, обряд і закони були пануючими в краю.

Та новий уклад політичних сил на Сході Европи, припинив цей процес відродження української Державности під тимчасовою фірмою Великого Литовського Князівства.

Згода Витовта з Ягайлом затяжила в першу чергу на долі білорусько-українських, удільних князівств. Витовт і Ягайло відбирають їх від князів і передають в управу намісників, що вже дбають за те, щоби затерти сліди місцевої культурно-політичної окремішности. Першою жертвою реформи внутрішньої системи Великого Литовського Князівства, паде Чернигівщина (1393 р.) відібрана Дмитрові Корибутові, далі Федір Любартович тратить Луччину, а за нею й решту Волині; зчерги Витовт прогнав з Києва Володимира Ольгердовича, а потім пішов походом на Федора Коріятовича, відбирати в нього Поділля (1394 р.). Протягом кількох років такої політики, залишилися ще на Україні тільки поменші князівства (ратенське, пинське, чорторийське, стародубське, остріжське), що не мали вже ніякої політичної сили й поволі перемінилися на великі поміщицькі господарства-лятіфундії.

Дазна литовська толєранція, що то „старини не рухала, а новини не вводила", перемінилася тепер на політику інтензивної централізації в усіх напрямках і формах.

Ягайло, як зверхник напів-суверенного Литовського Князівства почав з того, що видав грамоту про доступність прав і привілеїв виключно для бояр і шляхти латинського обряду. Рівночасно пристосовано цю виключність до міщан, передаючи міста під т. зв. магдебурське право, доступне тільки для католиків. Без огляду на потреби, з метою пропаганди католицтва, почали виростати по українських і білоруських містах латинські єпископства, що їх наділювано маєтностями, нерідко відбираними від православних, єпископських катедр. Стара українська церкозна єрархія, що досі була пануючою верствою,

опинилася нараз в умовах ледви терпимої й на кожньому кроці кривдженої та зневажуваної. Де далі, перехід українського й білоруського боярства на католицизм почав підривати основи самої православної церкви, що позбавлена опіки вельмож і доходів, почала хилитися до упадку. Щойно тепер відчув український народ, чим для нього була власна Державність, щойно тепер дух бунту почав опановувати не тільки керівну верхівку народу, але й широкі маси.

Перехід литовського боярства на латинство, що набрав масового характеру за часів Витовта і Ягайла, дуже скоро створив у Великому Литовському Князівстві два ворожі собі громадянства. Литовське, окатоличене й за те обдароване маєтностями й привілеями, та українсько-білоруське, православне, й через те відсунене набік від державних справ, урядів та достоїнств. Литовсько-українська держава починає розколюватися на складові частини, при чому Литва тяготить до Польщі, Україна і Білорусь, поневолі повертає очі на північ, в бік одновірної з нею Москви. Галичина тимчасом починає орієнтуватися на молоду Молдавію.

Свитригайло. Брат Ягайла й постійний противник його та Витовта — Свитригайло Ольгердович, завжди укладав свої політичні концепції та воєнні виправи на порозумінню й підмозі українських та білоруських вельмож і бояр. Тимто, як помер Витовт (1430), й литовсько-українські стани обрали великим князем Свитригайла, піднеслися надії литовської „Руси". І справді, Свитригайло не тільки окружив себе українцями і білорусами, але й породжавав поміж них що важніші посади та гідности. Це викликало незадоволення литовської, окатоличеної шляхти й підняло проти Свитригайла його брата Ягайла, що забажав відобрати в нього Волинь та Поділля.

Ще за життя Витовта зговорився Ягайло з литовсько-польськими дідичами Поділля, що як тільки помре великий князь, вони захоплять Камянець та інші подільські замки й передадуть їх Ягайловим людям. Так теж і сталося. Повірники Ягайла на Поділлю, як тільки дізналися про смерть Витовта, виманили з Камянця команданта литовської залоги й заняли Камянець та інші замки. Ягайло був тоді з Свитригайлом на похоронах Витовта в Вильні. Свитригайло розлютував на Ягайла й погрозив йому неволею, якщо він зараз не прикаже своїм однодумцям віддати йому Поділля. Ягайло пообіцяв видати наказ і вирвався з рук Свитригайла, але, чи збрехав, чи його литовсько-польські пани не послухали, досить, що Поділля не опорожнили. У відповідь на це українсько-білоруські однодумці Свитригайла облягли Смотрич та позаймали пограничні міста Збараж, Кремянець і Олесько, що їх поляки були відірвали від Волині. З того й почалася війна поміж Свитригайлом і Ягайлом, а польсько-литовська унія знову зависла на волоску.

Літом 1431 р. виступив Ягайло, з великим військом, у похід проти Свитригайла. Він зайняв Володимир Волинський і підступив під Луцьк. Сильно укріплений і добре обсаджений луцький замок, боронився під проводом воєводи Юрші завзято й облога протягалася в безконечність. Тимчасом Свитригайлові союзники німці вдарили на Куяви, Добринську землю й Великопольщу та примусили Ягайла відступити від Луцька нізчим. В той грізний для Ягайла момент, виявився Свитригайло кепським політиком, бо пішов на мир з Ягайлом.

Замість користати з виїмково корисної нагоди, Свитригайло умо-

вивса (26 серпня 1431) з поляками на тому, що захолена ними західня частина Поділля (Камянець, Смотрич, Бакота, Скала, Червоногород) залишалася при Польщі, а східнє Поділля (пізніша Браславщина) при Литві. Такий стан посідання усталено тоді тимчасово, на два роки, але він протривав куди довше, бо поверх сотні літ.

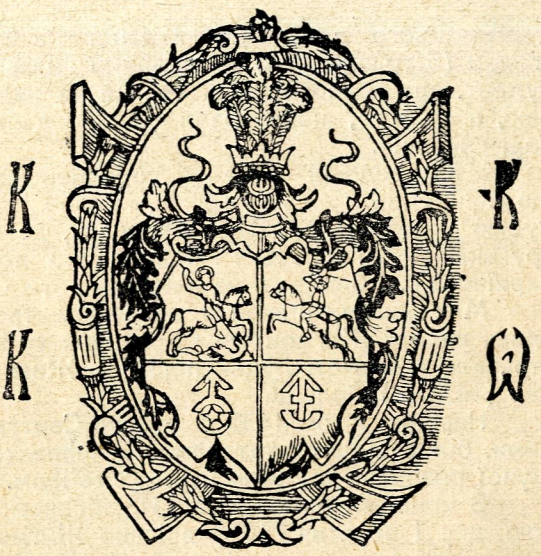

Герб князів Острожських, що виводили свій рід з династії Руриковичів.

Не могучи поконати Свитригайла в отвертому бою, поляки з литовцями рішили усунути його при помочі підступного замаху, а на його місце проголосити великим князем Жигмонта Кейстутовича. Замах мало що невдався. Свитригайло, нападений заговірниками, поночі під Ошмяною, ледви з душею втік до Полоцька. Литовські землі, з Вильном і Троками на чолі, проголосили великим князем Жигмонта, але українські й білоруські остали вірні Свитригайлові. Донедавна ще одноціле й однодушне Литовське Князівство розпалося, в своїому нутрі, на двоє.

Не помогли обіцянки Жигмонта, мовляв українські й білоруські бояри будуть зрівнані в правах та привілеях з литовсько-польською шляхтою; українці й білорусини не вірили обіцянкам і не покидали Свитригайла. Але він не мав щастя. В боротьбі під Ошмяною на Литві й під Копистрином на Поділлю, Свитригайлові війська побито...

Городненський трактат. Успіхи Жигмонта і Ягайла над Свитригайлом, постаралася Польща закріпити новим державно-політичним актом, що стверджувавби й закріплював давніші акти польсько-литовської унії. Для цього, вже 30 червня 1432 р. вислав Ягайло до Жигмонта шістьох делєгатів з повновластями, для відновлення унії поміж Польщею й Литвою. Стануло на цьому, що Ягайло, як найвищий суверен Литви, передає титул великого литовського князя Жигмонтові, що з свого боку, зобовязується не посягати по королівську корону.

По смерти Жигмонта Литва, за виїмком троцького князівства — дідичности Жигмонта, повинна вернути до Ягайла чи його синів з тим, що тоді польсько-литовські стани виберуть нового великого князя. Поділля мало залишитися при Польщі, а Луцьку землю, по відібранню її від Свитригайла, мав Ягайло віддати Жигмонтові в доживіття.

Рівночасно з тим актом, що його потім кількакратно ратифікували і потверджували, Ягайлові делєгати видали окремий документ (15 жовтня 1332) зрівнюючий православних з католиками в правах та привілеях. Делєгатам залежало на підірванню сил Свитригайла, що він їх мав ще в українському й білоруському, православному елємснті. Але завзятий неофіт Ягайло, відмовився від потвер-

дження цього документу, виданого в його імени. Правда, два роки згодом (6 травна 1434 р.) великий князь Жигмонт видав подібний документ, для православних, але це не мало ваги королівського привілею, а до того, коли ходило про ослаблення Свитригайла, було доволі спізнене.

У переведенні постанов городненського трактату в життя, Польща поширила польське право на Галичину, прозвану „Червоною Русию" та свіжо захоплене Поділля, де створено два воєвідства — „руське" й „подільське". Рівночасно потайна польська агітація на українських і білоруських землях проти Свитригайла робила своє.

Між іншими відкрито заговір митрополита Герасима, що зумовився видати Жигмонтові Смоленськ та Київ. Герасим згинув на кострі, але тимчасом Луцьк піддався Жигмонтові, а Кремянець і Браслав (1434 р.) Польщі.

Нарешті літом 1435 р станув Свитригайло, підпомаганий українцями, білорусинами, татарами та інфлянтськими хрестоносцями, до рішучої розправи з Жигмонтом і Ягайлом.

В кривавій боротьбі під Побійськом, біля Вилькомира, над р. Святою, дня 1 вересня 1345 р. військо Жигмонта перемогло Свитригайла. Вигинула мало не вся німецька допомога, згинув магістер хрестоносців і вождь Свидригайлових військ Жигмонт Корибут, а 42 самих князів попало в неволю. Перемога Жигмонта була безсумнівна, а Польща не полінувалася закріпити й використати її у внутрішній та міжнародній політиці. Перш за все заключила „вічний мир" з хрестоносцями, що мусіли відсахнутися від Свитригайла, а Жигмонт приборкав і підбив собі білоруські городи. За Свитригайлом, що осів на Волині, залишилася тільки Україна, що не ламала своєї вірности й не тратила ще надії. Свитригайло попробував увійти в звязки з галицькими вельможами, що захопивши Поділля, поглядали жадібним оком на Волинь. Вони взяли на себе обовязок порізнити Ягайла з Жигмонтом, й за приєднання Волині до Польщі, повернути Свитригайлові велике, литовське князівство. Така комбінація не подобалася волинським станам й вони, лякаючись прилучення до Польщі, зумовились з Жигмонтом (1438 р.), щоби він перейняв Волинь під свою руку. Незручна політика Свитригайла привела його до повного осамітнення. Алеж і Жигмонтові не довелося довго втішатися користями з своєї перемоги над Свитригайлом.

Прихильники Свитригайла зумовилися й убили Жигмонта, в саму вербну неділю 1440 р. На чолі змови стояли Іван та Олександер Чорторийські, зукраїнщені князі з литовської династії; вони усунули Жигмонта „за волею всіх панів і князів", як каже літопис. Серед мотивів замаху були й такі, що Жигмонт старався всіми способами винищити князів та панів, а опертися на „людях простих". Поговорювали, що нібито він задумував скликати шляхту й бояр на сойм та тут їх і вирізати до ноги.

По правді, то Жигмонт ледви чи був таким прихильником „простого народу" й ворогом „панів і князів", за якого видавала його поговірка. Замах був ділом Свитригайла, що зараз таки прибув на Волинь, приняв титул великого князя й почав заходитися над визнанням його з боку Польщі. Але литовські вельможі, що ніяк не погоджувалися на зріст впливів у державі української й білоруської шляхти, обрали собі великим князем молодшого Ягайлового сина Казимира. Свитригайла так і залишили доживати віку на Волині.

Хоча Свитригайлові не вдалося засісти на великокняжому престолі Литви, то залишення його на Волині, в характері удільного князя, було великим успіхом його й української політики. Найсильніше в ті часи залюднена й найкраще загосподарена зпоміж українських земель Волинь, відокремившись від Польщі й Литви, під управою, династично литовського, але політично свого суверена, зажила тепер своїм життям, а хоч воно було недовговічне, всеж таки забезпечило й скріпило український елємент та увідпорнило його на майбутнє. Криваві жертви, що їх понесли українські князі й бояри в боях

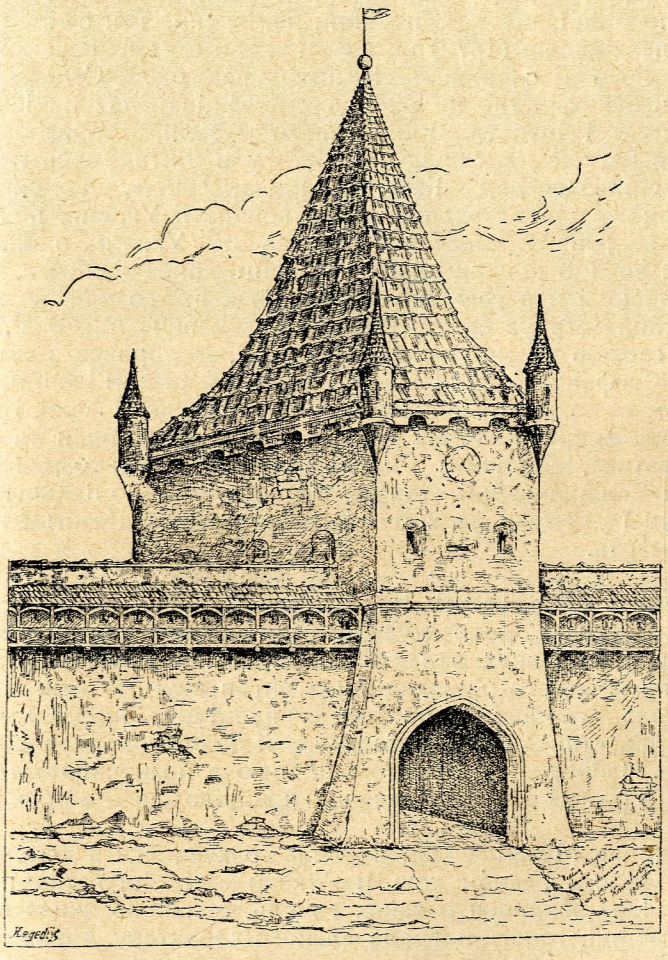

Галицька брама у Львові, як зразок твердинного будівництва часів Казимира.

при боці Свитригайла не були даремні. Що більше, литовські вельможі, що правили краєм в імені нелітнього Казимира Ягайловича, побачили себе примушеними віддати Київщину князеві Олександрові (Олелькові), синові Володимира Ольгердовича, що його був прогнав з київського уділу Витовт. Сам Олелько не був надто талановитим володарем і не виявляв якихсь особливих, самостійницьких за-

мисл'в щодо Київщини, а його син і наслідник Семен (1454 р.) одружений з дочкою воєводи Гаштовта, був навіть кандидатом на великого литовського князя з хвилею, як Казимир Ягайлович став польським королем. Так само й Свитригайло не думав про самостійність Волині, що її перед своєю смертю таки віддав Литві (1451 р.), щоб тільки вона не перейшла до Польщі. Але тим неменче часи володіння Свитригайла на Волині й Олелька та Семена Олельковича на Київщині, були добою скріплення української культури й внутрішно-політичного життя тих земель.

Ще за життя Свитригайла вернула Волинь на становище литовської провінції, що нею правили намісники. Так само по смерти Семена Олельковича (1470) не захотіли литовські вельможі віддати Київщини його наслідникам. Казимир дав рідні Семена Олельковича слуцьке князівство на Білоруси, а в Київ післав намісником воєводу Мартина Гаштовта. Кияни протестували, а навіть пробували боронитися від того оружною рукою, але Литва вислала на Київ військо й силою осадила Гаштовта на київському намісництві. Обурення з такого повороту справ було велике й Україна почала готовитися до чергового повстання. Скрізь по Україні пішла агітація, мовляв Литва що колись платила Україні дань віниками, тепер коверзує славою й повагою матері українських городів — Києва. На чолі повстання станув брат Семена Олельковича Михайло. Він зорганізував свояків та українських вельмож, зговорився з молдавським воєводою Стефаном і московським великим князем Іваном, щоби при їхній допомозі захопити великокняжий, литовський престіл. На нещастя змову викрито вже в 1481 р. й скомпромітовані в ній люди мусіли ховатися, або тікати з краю. Михайло Олелькович і його свояк князь Іван Гольшанський станули перед литовсько-польським судом, що закинув їм заговір на життя великого князя Казимира і засудив обох на смерть.

Приєднання Сіверщини до Москви. Поки Литва жила українською культурою, респектувала православну віру й свої закони спірала на українських зразках, український елємент уважав себе коли не пануючим, то рівнорядним з литовським. Колиж Польща почала чимраз глибше вростати в культуру, побут і державний устрій Литви, становище українського й білоруського елєменту було загрожене. Найвиразніше й найбільш болюче позначилася та переміна в ділянці віри. В тій теж ділянці прийшло до найгрізніших конфліктів.

Повстання Михайла Олельковича рахувалося з допомогою православної Москви, куди теж повтікали всі його скомпромітовані спільники. Ідея збирання руських земель, однаково жива в Литві, як і в Московщині, тепер набрала різкого характеру. По смерти Казимира Ягайловича обрано польським королем його старшого сина Яна Ольбрахта (1492—1501) а великим литовським князем молодшого Олександра (1492—1506). Бажав собі цього Казимир у завіщанню дарма, що тимсамим польсько-литовська, персональна унія, що її все життя обороняв Казимир, перестала істнувати.

На самому вступі свого володіння в Литві мусів Олександер піти назустріч литовським вельможам і поширити права їхньої ради та підкреслити незалежність Литви від Польщі. Рівночасно мусів встрягти у війну з Москвою, що приняла під свою владу низку дріб-

Князь Михайло Глинський перед боярським судом.
З картини Озерського.

них князівств північної Чернигівщини й виступила проти Литви, в союзі з татарським ханом Менглі-Гіреєм.

Війна закінчилася на початку 1494 р. залишенням спірних князівств при Московщині й подружжям Олександра з дочкою московського князя Івана III, але це не поправило московсько-литовських взаємин. Олександер, хоч і мав жінку православну, почав насильно заводити латинство, чим визвав нову филю переходу українсько-білоруських князівств під Москву. В 1500 р. перейшла туди майже ціла Чернигівщина, а московський князь не полінувався використати нагоди, мовляв, він „стоятиме за християнство, скільки Бог поможе". Пішов походом на Сіверщину й прилучив до Московщини ті князівства, що ще вагалися. Рівночасно погрозив Литві відібранням решти земель „грецької віри".

Смерть Яна Ольбрахта (1501) промостила Олександрові шлях до польської корони, що й привело до нової польсько-литовської, персональної унії. Навчені досвідом поляки, постаралися закріпити її формально. З нагоди коронації Олександра, проголошено в Петрикові акт нової злуки Литви з Польщею в одно неподільне тіло з тим, що кожночасний польський король буде й великим, литовським князем. Тісна литовсько-польська злука привела до нової нагінки на українсько-білоруський елемент та православну церкву у Великому Литовському Князівстві. Це не обійшлося без реакції.

Первопочини й зріст московського „государства". Заломання великодержавної політики Києва, спричинене внутрішніми міжусобицями й припечатане монгольським розгромом у половині XIII ст., облегчило розвиток і скріплення північних князівств колишньої Київської Дер-

жави. Ростов, Суздаль, Володимир над Клязмою й нарешті Москва, стають осередками державно-творчих змагань, що лягли в основу пізнішого, московського царату.

Його предтечею був московський князь Іван І Калита (1323—1340), що приєднавши для своїх плянів духовну ерархію й задружившись з татарами, почав „збірати руські землі". Перехід київських митрополитів до Москви, придав його політичним змаганням характеру культурно-релігійного зєдинення й скріпив перевагу молодої Москви над князівствами Поволжа й Подніпрівя. Внук Калити Дмитро Донський (1363—1389) був уже настільки сильний, що міг думати про боротьбу з татарами й протиставлення московської політики „збірання руських земель" — литовській. Правда, коли Литвою правив великий князь Витовт, то ледви не всі пограничні князівства, поміж Литвою й Московщиною, перейшли під литовську руку, а сама Москва мусіла обороняти свою політичну незалежність перед ударами й дипльоматичними заходами литовського імперіялізму. Витовт був м. і. тестем московського князя Василя І Дмитрієвича (1389—1425), що передав Витовтові опіку над своїм, малолітним сином Василем II Темним (1425—1463). Дуже легко могло статися, що „опіка" Витовта над московським князем могла перемінитися в політичну залежність Московщини від Литви. Перешкодила тому смерть Витовта. Разом з нею розвіялася загроза литовського імперіялізму; для великодержавних змагань Москви вибила слушна година. Вже син Василя Темного Іван III (1462—1505), зміцнивши Москву внутрі, станув до конкуренції з литовським союзом; використовуючи наступ католицизму на землі колишньої Київської Держави, він стає опікуном „православної віри", що її використовує для своїх політичних підбоїв. В 1472 р. жениться Іван III з братаницею останнього візантійського імператора Палєольога, що приносить йому у віні політично-церковні традиції Царгороду; думка про Москву як про „третий Рим" закріплюється цілою низкою цолітичних актів, що в них, основну ролю, грає релігійно-церковна супрематія. В 1478 р. ломить Іван III опір новгородської республики, в 1485 р. піддається йому Твер, вслід за нею Рязань, а там приєднується до Москви ціла низка дрібних сіверських князівств, дотепер залежних від Литви. Колиж у 1492 р. помер Казимир Ягайлович, Іван III проголошує свої претенсії до наслідства по Рюриковичах, а рік згодом приймає титул „государя всеї Руси"...

Кримський ханат. В парі з тим, як Литва пучнявіла українськими й білоруськими територіями, на південньому сході Европи розкладалася сила великої татарської держави, що в половині XIII ст. розкинулася від Уралу, здовж чорноморського узберіжжя, по Дунай. Смерть татарськсго хана Усбека (1340), що за нього прийняла Золота Орда магометанізм, започаткувала розвал татарської імперії. Чотири монгольські племена, що на них спіралася колись могутність джінгіс-ханів, змагають тепер до самостійности. Начальники поодиноких орд починають криваві міжусобиці, що м. і. позволили великому литовському князеві Витовтові посунути межі своєї держави аж до Чорного Моря.

В 1380 р. на Куликовому полі, над Доном, стрічає татар перший розгром з боку московського князя Дмитра. В 1399 р. розгромив зате хан Тамерлян війська Витовта над Ворсклою. Це ломить силу великого литовського князя й зупинює його гін до Чорного Моря,

Князь Константин Острожський слухає теорбану.
З старої літографії.

але не усуває його впливу на внутрішню політику Золотої Орди, що з неї вилонюється, як самостійна держава, Перекопська або Кримська Орда.

Її основоположником був один з намісників західньої орди, Хаджі-Ґірей (1450), що обороняючи свою самостійність від Золотої Орди, найшов ссбі опору в литовсько-польському союзі. Колиж Казимир Ягайлович, воюючи з Москвою, заприязнився з Золотою Ордою, тогочасний хан Кримської Орди Менглі-Ґірей (1467—1515) порозумівся з московським князем Іваном III (1474). В 1480 р. скинула Московщина татарську зверхність, а в 1502 р. розпалася Золота Орда, під ударами Івана III й Менглі-Ґірея, остаточно.

Її місце зайняли три самостійні орди — Казанська, Астраханська й Кримська. Перші дві недовго раділи своєю самостійністю. В 1552 р. піддається московському князеві Іванові IV Казань, а в 1556 р. Астрахань, і тільки татарський Крим могутніє та на цілі століття стає зморою України. Помагає йому в цьому „самодержець всея Руси" в Москві й нова східньо-европейська потуга — Туреччина.

Турки. Рівночасно з литовським напором на українські землі, зявляються в Европі перші загони малоазійських турків-османів. В 1354 р. паде Галіполі, в 1361 р. Адріянопіль. В 1388 р., в кривавій боротьбі на Косовому полі, паде самостійність Сербії. В 1396 р. розгромили турки хрестоносців під Нікополем, в 1444 р. гине під Варною Володислав Ягайлович, а в 1453 р. опановують турки Царгород. Рік згодом зявляється турецька фльота під генуезькою торговельною кольонією на Криму, Кафою (давн. Теодозією); турки входять

у тісний союз з кримським ханом Хаджі-Гіреєм. В 1466 р. завойовують вони, остаточно, Малу Азію й придунайські краї, в 1475 р. нищать Кафу й приводять у васальну залежність Кримський Ханат.

Тепер то Кримська Орда, узалежнена від Туреччини, але оперта на її світову могутність, стає кількасотлітньою загрозою України.

В 1480 р. пустошить Менглі-Гірей Поділля. В 1482 р. руйнує Київ, а золоту чашу й дискос з Софійської катедри, посилає... московському князеві. В 1485—1487 рр. знову горить і отікає кровю Поділля, а по ньому Київщина (1488—1489), Волинь і Холмщина (1490). Далі уже що року, а то й кілька разів на рік впадають татарські загони на Україну — від Карпат по Нарву й Десну, нищать, палять, граблять, мордують і тисячі ясиру виводять з нашого краю. В 1480 р. починається в нас оте — окроплене сльозами, полите кровю й оспіване в геройських думах і невільницьких піснях, жахливе татарське лихоліття...

Повстання Глинського. Зимою 1508 р. знялося останнє з повстань аристократичної верхівки „руського" живла у Великому Литовському Князівстві. Героєм руху був князь Михайло Львович з Глинська над р. Ворсклою, в Переяславщині. Молодим виїхав він закордон на науку. Довший час пробув на дворі цісаря Максиміліяна, а потім саксонського курфірста Альбрехта. З військом курфірста побував Глинський у Фризії, а крім цього проїхав Італію та Еспанію. Як знавець західньо-европейського, воєнного мистецтва й дипльоматії того часу, вернув Глинський на двір великого князя Олександра, та вже в 1500 р. став маршалом двора; користаючи з своїх впливів, почав протегувати своїяків та українську й білоруську шляхту, що бачить у ньому мужа провидіння в своїй скруті та пониженню від литовського, окатоличеного панства. Колиж великий князь захворів вмер, зависники карієри Глинського пустили чутку, начебто він отруїв Олександра, щоби самому стати великим князем. Повірив у цю сплетню наслідник Олександра Жигмонт; він відібрав Глинському маршалківство й цілу низку земель, що він їх тримав у державі, а разом з тим почав відбирати землі й уряди його своякам. Даремне Глинський домагався суду, даремне викликав зависників на двобої; не помогли вставлення за ним у Жигмонта татарського хана Менглі-Гірея й угорського короля Володислава. Обурений несправедливістю великого князя й нікчемністю своїх ворогів, Глинський поїхав у свої турівські маєтности й тут, увійшовши в порозуміння з Москвою й Кримом, почав організувати повстання.

З тогочасної переписки великого, московського князя довідуємося, що в червні 1507 р. присилав до нього, „бити чолом", Глинський, а багато князів та людей „грецької віри", просило оборони перед насиллям латинників. Мотив оборони „грецької віри" підіймав Глинський і на потайних сходинах та нарадах своїх однодумців. В Новгородку „зібравши багато людей", переконував їх Глинський, що на найблизшому соймі в Вильні, будуть українців і білорусинів силоміць перехрещувати на латинство, а непослушних карати смертю.

Загальне негодування на литовсько-польську політику й агітація Глинського, зробили своє. В лютому 1508 р. почалося повстання української й білоруської шляхти, з походу на Мозир, що піддався Глинському без бою. Місцеве населення, як оповідає хроніст Валєвський, віддавало Глинському „божеські почести, наче володареві;

православне духовенство й монахи вийшли йому назустріч, з святощами". З черги пішов Глинський на Слуцьк і Минськ, але здобути їхніх замків йому не вдалося. Його сили вистарчали на покорення кількох поменчих міст Білої Руси. Рівночасно брат Глинського, новгородський староста Василь, оперував на Київщині, де обляг Житомир і Овруч. Він, по словам хроніста Стрийковського, „намовляв українську шляхту й бояр, добровільно приступати до повстання, щоби, при божій помочі, відібрати велике князівство з рук Литви й вернути Україні, як передтим бувало споконвіку, та відновити Київську Державу". Тими обіцянками підняв він чимало шляхти на повстання й привів до присяги на вірність князеві Михайлові Глинському.

Князь О. Сангушко,
»ктитор« Печерської Лаври.

Але сили повстанців були заслабі для більших воєнних успіхів. Крім цього, великий московський князь, що спочував повстанню, бо сподівався спекти собі печеню при вогні революції, підпомагав Глинського доволі слабо й нерішуче. Диверзія московських військ, в напрямі Смоленська й Полоцька, не відповідала воєнним плянам Глинського, а татарський хан Менглі-Гірей крутив; хоч і готувався до походу на Україну, але готов був помагати тій з обох сторін, що... братиме верх.

Весною 1508 р. рушив проти Глинського великий князь Жигмонт з 5000 кінноти й двірським полком. В Новгородку приєдналося до нього литовське військо, під проводом гетьмана Константина Острожського й це вирішило долю повстання. По кількох невдачах, Глинський відступив за Дніпро, а відтак подався в Москву; за ним пішли скомпромітовані в повстанню його свояки та однодумці—Друцькі, Одинцезичі, Жижемські, Козловські, Дрожджі й інші.

В жовтні 1508 р. уложила Литва „вічну згоду" з Москвою й почала нагінку на учасників повстання. Тодіто попала під арешт ціла низка українсько-білоруських вельмож, як новгородський воєвода Ольбрахт Гаштовт, великокняжий конюший Мартин Хребтович, маршал Олександер Ходкевич та інші.

„Вічна згода" Москви з Литвою не потривала довго. Вже в 1511 р. почалася, з намови Глинського, велика московсько-литовська війна; а хоч в 1514 р. князь Константин Острожський розгромив московське військо над Оршею, то Москва зайняла й успіла

вдержати Смоленськ, що його великий московський князь Василь обіцяв віддати Глинському.

Князь Василь не дотримав слова і Глинський почав переговори з Жигмонтом. Конспірація виявилася, Глинського арештували й засудили на смерть, але подружжя великого князя Василя з братаницею Глинського, врятувало йому життя... Колиж великий князь Василь помер (1530 р.) Глинський, при боці своєї братаниці-регентки, добився найбільш впливового становища в Московщині. Але тут повторилося те саме, що підняло його на повстання проти Литви й примусило шукати захисту в Московщині. Завісники закинули йому, що він... отруїв великого князя Василя (як колись литовського, великого князя Олександра). Наклеп зробив своє. Глинського арештували, а по кількох тижнях він таки й помер у тюрмі (15 вересня 1534. р.).

Повстанчий зрив, викликаний Глинським, заломився без успіхів, як останнє зусилля української й білоруської, аристократичної верхівки до відзискання належного їй становища в Великому Литовському Князівстві. А хоч у Глинського була на устах справа „грецької віри", а може й снилася йому корона Київської Держави, то сили, що він ними орудував, були заслабі, не тільки своєю чисельністю. Українська родова аристократія почала вже примирюватися з положенням. Хто з неї не вспів іще перемінити прадідної віри й національности, був на дорозі в той бік, а навіть такі оборонці віри і національности, як князь Константин Острожський, були переконаними литовсько-польськими патріотами. Вони то й перехилили перемогу, над повстанням Глинського, в бік литовсько-польської держави.

„Українську національну справу, в польсько-литовській державі, мали двигнути нові суспільні елєменти. Але тоді, коли догоряла українська, аристократична фронда, про них ще не було й передчуття" (М. Грушівський).

Доля Галичини. В пору, як аристократична верхівка українських земель Великого Литовського Князівства, змагаючи до рівноправности з литовсько-польським елєментом, нерідко оглядалася на одновірну Москву, Галичина, бажаючи поправити своє положення під Польщею, найшла собі союзника в сусідній Молдавії. Зорганізувалася вона в самостійне „господарство" в XIV ст. на території поміж Карпатами й Дністром, кольонізованій виходцями з Волощини, а в XV ст. за воєводи Степана Великого (1457—1504), дійшла до політичної сили й незалежности.

Молдавани, перемішані з українським, місцевим населенням, подібно як литовці, пройнялися українською культурою. „Грецька" віра, церковно-словянська книжність, мова державних актів і письменства, побут і мистецтво, були в них спільні з українськими. Крім того, захопивши частину суто-української, етнографічної території над Прутом (нинішна Буковина), вони змагали до окупації сусіднього, галицького Покуття, в чому находили підтримку й симпатії галицького громадянства. Виявилися ці симпатії в повстанчих, галицьких рухах, кінця XV ст.

Повстання Мухи. В 1490 р. зявляється на галицькому Покуттю провідник великої повстанчої ватаги Муха. Тогочасний, перемиський біскуп Ян з Торговиська, пише: „Якийсь Муха з Волощини,

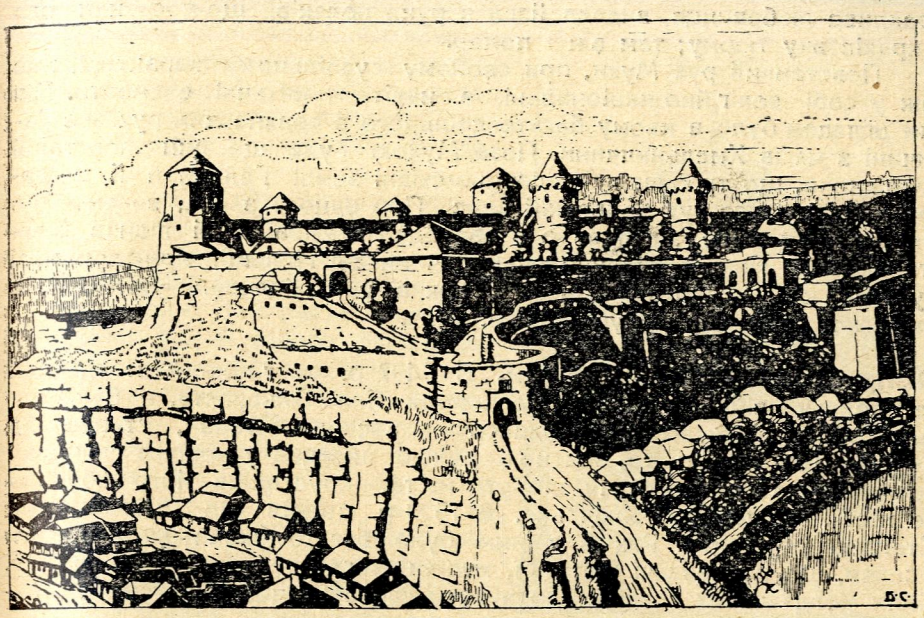

Камянець-Подільська фортеця. З рисунку В. Січинського.

в короткому часі, зібрав 9000 війська з селян, впав у ту частину Руси, де лежить Снятин, узяв його й пограбив, потім нападав на ріжні міста й села, а інші підбив собі, аж до Галича".

Наскільки ситуація, викликана повстанчим зривом Мухи, була грізна, свідчить факт, що король не тільки скликав усю шляхту в похід, але попросив помочі в прусаків. Видно, що повстання обняло велику територію, а його сили були куди більші, як це їх означує перемиський біскуп. По йогож таки словам, небезпека, що загрозила Польщі з боку Мухи, була усунута „більше божою, аніж людською поміччю". Муха перейшов Дністер і станув під Рогатином, але, мабуть, ішов незабезпеченим маршем. Тут його перестріло польське військо й розбило. Багато повстанців лягло в бою, багато потонуло в Дністрі, решта розбіглася, а сам Муха ледви з душею втік до Молдавії.

Тенденційні, тогочасні чутки оповідали, нібито молдавський воєвода Степан приняв собі на службу українця, іменем Муху, чоловіка до зброї й бою завзятого й він, при допомозі татар, попустошив цілу Галичину й Поділля, забираючи відтіля рік-річно багато добра так, що воєвода міг платити ним дань татарам...

Тим, що поширювали такі чутки про Муху, залежало на підірванню його симпатій в населення, представляючи його як молдавського наємника й татарського спільника. В дійсности, силою Мухи були ватаги селянських повстанців, що може й організувалися на Волощині, але збігалися туди з Галичини, зпід руки своїх, чим далі тим більше безоглядних панів-дідичів.

По рогатинському розгромі, Муха не зник з овиду. Він далі гуртував повстанців і трівожив Покуття, але взела його зі світу... жінка.

Зрадлива любовниця, видала його в руки поляків, що посадили його в краківську тюрму; там він і помер.

Повстанчий рух Мухи, при своєму суспільному характері, мав теж у собі релігійно-національні, а навіть політичні елєменти. Під тим оглядом було в ньому багато спільного з селянським рухом в Галичині з часів Хмельниччини. Поза Мухою були ще інші повстанчі провідники, що турбували південньо-східні землі Галичини й не давали закріпитися тут польській владі. Про одного з них, знаємо, що він подавав себе за правного володаря України й підняв повстання, під гаслом відлучення Галичини від Польщі, при допомозі турецького султана. Цього ватажка унешкідливили поляки, ще занім він успів зорганізувати повстання.

Молдавсько-польські війни. В 1497 р. розгромили молдавани велитенське військо польського короля Яна Ольбрахта, в буковинських лісах, а рік згодом молдавський воєвода Степан, станув під мурами Львова. Він то, власною рукою, висадив у повітря галицьку браму Львова й, не могучи здобути міста, попустошив його оба передмістя, галицьке і краківське. В 1509 р. станув під Львовом син Степана — Богдан. Разом з ним було багато української шляхти і селян, що по невдачі виправи, мусіли емігрувати на Молдавщину. Сили молдавських воєводів виявилися заслабі, щоби підтримати визвольні змагання галицького громадянства...

Люблинська унія. Від часу першої, польсько-литовської умови в Креві (1385), Польща спрямувала всі свої сили й заходи на те, щоби підчинити собі велитенські простори Великого Литовського Князівства. Вона не переставала думати про обєднання з собою Литви „в одно тіло, один народ, одну націю". А хоч литовські вельможі були проти унії, лякаючись утрати своїх привілеїв і державно-правної окремішности Литви, хоча проти унії з католицькою Польщею змагало всіми силами українське й білоруське панство, Польща не спочила, поки не досягла свого. Сталося це на многоважному соймі польсько-литовських „станів" у Люблині, в 1569 р.

Польський король Жигмонт I, мало цікавився питанням польсько-литовської унії, подібно, як і його син Жигмонт Август (1548—1572), поки надіявся потомства. Оба придержувалися династичної політики Ягайловичів, що бачили в Литовсько-Українській Державі, свою „отчину" й тому не прикладали рук до цілковитого її втілення в польський, державний організм. Та коли стало ясно, що в Жигмонта-Августа не буде потомства й не буде кому передати польської корони, разом з великокняжою, литовською мітрою, король почав заходи над унією. Підштовхувала його до того рада польських вельмож, помагала дрібна, литовська шляхта, що сподівалася від унії зрівнання з польською шляхтою й визволення зпід влади всемогучих, литовських вельмож.

Литовські можновладці бачили добре, що державна незалежність Литви загрожена, й устами князя Радивила (1564) висловлювали переконання, що литовській самостійности погрожує, з боку Польщі, така сама небезпека, як з боку Москви. Ріжниця тільки в засобах її приборкання. Москва змагає до цього силою, Польща „лестю".

Соймові розмови над унією почалися, зразу, з обопільного глузування. Коли поляки запрезентували литовським магнатам давні,

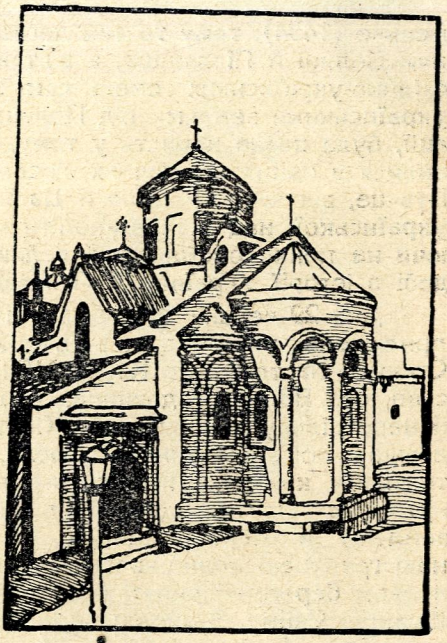

Вірменська катедра у Львові. XIV ст.

унійні умови, литовці пробували їх злегковажити, мовляв, „пролежали вони довго по скринях, тай потухли“... Поляки теж не дуже настоювали на важности „потухлих“ документів, зате рішили вже раз добити торгу й зробити польсько-литовську унію дійсною. Литовські пани перестали глузувати й побачивши, що не зможуть протиставитися полякам ані волі короля, покинули сойм. Використали це прихильники унії й почали працю без участи литовських магнатів.

Поки прийшла на чергу справа самої унії, піднесено проєкт втілення до Польщі Волині й Підляшша. Не було кому протестувати проти того, король підписав акт „інкорпорації“, а волинські посли поставили тільки застереження, щоби по урядах і судах, прилучених земель, залишилася українська мова, як урядова, та щоби в тій мові зверталася до них корслівська канцелярія. В парі з тим домагалися волинські посли рівноправности для „грецької віри“ та допущення православних до всіх урядів у Польщі, з сенаторськими включно. Посади по волинських, світських і духовних урядах застерегли тільки місцевій шляхті. На тому й погодилися. Представники Підляшша не поставили й таких, розмірно скромних, застережень.

Литовські вельможі, побачивши, що на люблинському соймі вирішуються їхні справи без них, покинули опозицію й вернули на сойм у момент, коли обмірковувалася справа додання до Волині й Підляшша ще й Браславщини (східнього Поділля) та Київщини... Поляки, осмілені легкістю, з якою здобули Волинь і Підляшша, видвигали „аргументи“, як ті, що Браславщина це частина Поділля, що вже належить до Польщі, а Київщина колись також належала до Польщі... Остаточно, ще перед унією, вилучено з Великого Литовського Князівства майже всі українські землі й, без забезпечення їхньої автономії, прилучено до Польщі. Литовсько-Українська Держава перестала істнувати.

Литовські магнати слухали польських „аргументів“ і дивилися на анексію українських земель ледви не мовчки. Проти них була перевага Польщі, повага короля й опінія дрібної шляхти українських земель.

Подібно як шляхта давно вже „інкорпорованої“ Галичини, вона бачила ідеал в повному зрівнанні українських земель з польськими під оглядом права, устрою й суспільних умов життя. Правно-політичних і суспільних окремішностей, що залишилися в Галичині, як спадщина по Українській Державности, тамошня шляхта, без огляду на віру й національність, не доцінювала. Сама вона домагалася й добилася переведення інституцій „руського права“ на польське й ні-

мецьке (1434); тому то так легко пішла Польщі справа з прилученням Волині й Підляшша, а відтак Поділля й Київщини. Представники східньо-українських земель самі заявили охоту бути разом з західньо-українськими землями під Польщею... „В тодішній, політичній ситуації, була певна користь у тому, що всі майже українські землі опинилися в одних політичних, господарських і культурних умовах життя. Був це, від часів Романа й Данила, дальший етап у витворюванні української, національно-політичної індивідуальности, що, не вважаючи на тяжкі обставини й великі небезпеки, поклав основу новій добі в історії України. (С. Томашівський).

Дня 29 червня 1569 р. закінчено переговори, а день опісля заприсяжено умови польсько-литовської унії в Любліні. Стануло на тому, що Корона (Польща) і Велике Литовське Князівство, без Волині, Підляшша, Поділля й Київщини, утворюють одну й нероздільну річпосполиту. Сойми будуть від тепер спільні для обох держав, обі вибіратимуть короля, що буде рівночасно й великим литовським князем. Литовсько-польську, внутрішню межу, зачеркнуто від Прусії, поміж Підляшшем (колишньою Дорогичинською землею) й Берестейщиною, а відтіля відхилено на схід, південною границею колишнього Турово-Пинського князівства, здебільша правим берегом Прип'яті (на верхівях і при устю — лівим), до Дніпра, Десни й Сейму. З українських земель залишилося під Литвою берестейське Побужжа та Мінщина, що з них утворено окреме, Берестейське воєвідство, з берестейським і пинським повітом.

Такто люблинський сойм, що на ньому зєднено остаточно Литву з Польщею, позначився рівночасно актом (незалежної від унії) „інкорпорації" українських земель до Польщі. По Рюриковичах і Гедиміновичах, перейняла тепер місію „збірання українських земель" — Польща.

Устрій і побут українських земель під Литвою. Люблинська унія, попереджена анектуванням ледви не всіх, українських земель Польщею, була смертним ударом для дальшого життя й розвитку державно-політичного організму, що офіціяльно називався Великим Литовським Князівством, а на ділі був Литовсько-Українською Державою.

Литовською була ця держава більше по формі, аніж по суті. Створювала цю форму литовська династія, але її зміст був український, а почасти білоруський; українські й білоруські землі придавлювали литовські своїми велитенськими просторами таксамо, як українсько-білоруська культура покрила собою литовський, культурний недорозвій. Обєднання українських і білоруських земель під литовською династією не було актом заборчого насильства. Навпаки, нащадки Гедиміна, вважаючи себе правними спадкоємцями Рюриковичів, ішли на Україну, як її визвольники зпід татарського ярма й усмирителі анархії, що виникла з княжих міжусобиць та боярських „крамол". Такими вважали вони себе самі й за таких уходили в опінії громадянства, зацікавленого політичними справами.

Підтримував цей погляд, у першу чергу, суспільно-громадський устрій Литовсько-Української Держави, що був дальшим, розвоєвим ступнем устрою Великої Київської й Галицько-Володимирської Держави.

Стани. Поки великий князь Витовт не поскидав с своєї „братії“ з удільних престолів й не позаміняв їх своїми намісниками - урядовцями, Литовсько-Українська Держава була чимсь у роді федерації рівнорядних князівств, репрезентованих назверх великим, виленським князем і зобовязаних йому військом та даниною. Від Витовта починаючи, Литовсько-Українська Держава перемінилася в сильно сцентралізовану монархію, з широкою автономією її складових частин-областей. Суспільні кляси (бояри, княжі люди, городяни, смерди й церковні люди), що творили громадянство Української Держави, не зникли під владою литовських князів, а тільки розвинулися й оформили, в стисло означені стани.

Церква Різдва Богородиці в Рогатині. XV ст.

На самому вершку громадянства, поблизу великокняжої влади, станули пани-аристократи (вельможі, магнати), нащадки з старих князівських родів. Вони замкнулися в своїому, невеликому крузі й, спіраючись на родовій традиції та велитенських маєтностях і привілеях, скупчили в своїх руках найвисші військові й адміністраційні уряди й титули. Особливим привілеєм аристократії було право виставляти власні, військові відділи під власними, гербовими хоругвами. Вісім селянських дворів („служб“) виставляло одного їздця й по скількости тих їздців можна було обчислити скількість загосподарених маєтностей поодиноких вельмож. По перепису з 1528 р. князі Слуцькі виставляли відділ в 433 коні, Острожські 426, Радивили 628, Сапіги 153, Вишневецькі 98 і т. д. Уряди — гетьманів, канцлєрів, соймових маршалів, підскарбіх, воєводів, каштелянів, старостів, не виходили з рук аристократії, що більше, утримувалися в поодиноких родах, своєрідним правом наслідства. В привілеях, що їх забезпечили собі вельможі, грамотами з 1492 і 1506 рр. було сказано, що вони, вільні від судів провінціональної адміністрації, відповідали тільки перед судом великого князя або Панів-Ради, перед який треба їх було кликати на цілих чотири тижні до речинця росправи. Все те давало аристократії безспірну перевагу над іншими станами й залишало широке поле для зловживань.

Найбільше княжих і боярських родів загніздилося на Волині. Острожські, Сангушки, Чорторийські, Збаражські, Вишневецькі, Любецькі, Ружинські, Доброзицькі, оце були ті магнатські роди, що виводили свою генеальогію від Рюриковичів тоді, як Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулезичі, Чапличі, Козинські й і. виводи-

лися з українських та білоруських бояр. На перших порах литовсько-української федерації, вони грали першу скрипку в політиці, згодом витиснули їх з передових становищ, окатоличені, литовські магнати, поки вони самі не роздумалися й не... зрадили предківської віри й нації. Всежтаки деякі з них, як Острожські, Сапіги, Сангушки, Ходкевичі, заслужилися для української культури, напередодні нашого культурно-національного відродження XVI—XVII сторіч.

На щабель нижче від княжої аристократії, стояли земські бояри (земляни), що будуючи свою карієру на військовій службі, створили згодом шляхотський стан. Крім бідніших земських бояр, влилися в цей стан панські воєнні слуги („панцирні товариші") а навіть міщани й селяни, що затягнені у військові ряди, визначилися хоробрістю й були нобілітовані. Зразу цей стан був пливкий і легко доступний для постороннiх людей, але з кінця XIV ст. він консолідується й, подібно як магнатська верхівка, змагає до родової виключности й упривілеювання. Привілеї Ягайла (1387) і Витовта (1413) пробували замкнути доступ до шляхотського стану православним українцям і білорусинам, але вже Жигмонт (в 1432 і 1434 рр.) був примушений піти назустріч претенсіям до нобілітації некатолицького, воєнного живла. Захопивши монополь на воєнну службу, широко розроджена шляхотська верства, вже в межах литовсько-української федерації здобула собі виїмково упривілейоване становище, що скріпилося ще більше від моменту литовсько польської унії.

Подібно, як магнати, виставляли шляхтичі-дідичі по одному їздцеві з кожних 8 дворів своїх маєтностей й самі ставилися під хоругвою свого повіту. Крім шляхти-дідичів, що нерідко рівнялися своїми „фортунами" (маєтками) з магнатами, була ще вбога, загородна („околична") шляхта, що не маючи з чого поповняти військових рядів, була обтяжена деякими повинностями, що їх не знала посідаюча шляхта (служба на замку, погранична сторожа, пошта й т. п.). Ця шляхта, жила по селах й там остаточно „хлопіла", хоч і задержувала особисту свободу, або примазувалася до шляхти-багатіїв та магнатів і на їхніх дворах шукала собі прожитку й карієри в т. зв. „рукодайній" службі. Вона голосувала за своїми хліботодавцями на соймінах і соймах, або вибивалася в їх військових відділах. Особиста свобода й можливість вибитися наверх, витворила в тій верстві характеристичну самопевність, мовляв, „шляхтич на загороді, рівний воєводі"...

З розростом сил родозої аристократії й шляхти, опинилося на сірому кінці суспільної драбини міщанство. В Українській Державі, населення міст, тобто „гражане" не творили окремого стану в відношенні до населення „землі". Торговля й промисл не були нічиїм монополем й управлялися князями й боярами нарівні з „простим", вільним людом. Але вже в Галицько-Володимирській Державі помічується занепад міських центрів у користь великої, земельної власности, а впарі з тим бачимо перші спроби піднесення міської торговлі й промислу силами західньо-европейських, головнож німецьких кольоністів. Знаємо про сильну німецьку кольонію в Галичі, Холмі, Львові, Володимирі Волинському, Сяноку, де кольоністи здобувають широку, внутрішню автономію й правляться законами німецького або магдебурського права.

Де далі тих автономічних, міських громад стає більше, а під литовською владою, міста з магдебурським устроєм стають правилом.

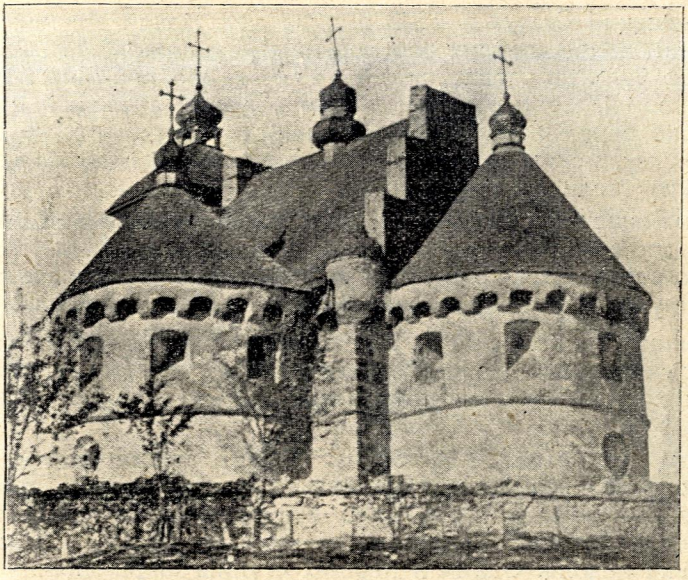

Церква - твердиня в Сутківцях, на Поділлю. XV ст.

Міста, наділені магдебурським правом, були ніби державами в державі. Вони дбали про безпеченство міста, для чого будували довкола нього укріплення й удержували власну, військову залогу для оборони. Міська рада, з бурмістром на чолі, завідувала фінансами міста тоді, як війт з лавниками сповняли суддівські функції. Все населення міст було поділене на цехові корпорації, що дбали про рівень торговлі, промислу й ремесла, та боронилися перед незорганізованою конкуренцією, т. зв. „партацтвом".

Правда, упривілеювання шляхти, що не платила ані податків, ані мита, до цьогож заспокоювала своє запотребування в товарах на власну руку, а для своїх потреб удержувала власних ремісників, дуже шкодило містам і недавало їм розвинутися. Всеж таки міська автономія створила зконсолідований міщанський стан, що в XVI ст. доходить до великої, матеріяльної сили та ставить чоло не тільки внутрішним, але й зовнішним ворогам. Тількиж магдебурське право, признаване містам на українських землях, мало в собі цілу низку клявзуль, що не допускали рівноправности для некатолицького міщанства. Терпіли на цьому православні українці, що всю свою енергію спрямовують на боротьбу з тими, ворожими для себе клявзулями. Покищо панами положення, по українських містах, були німецькі та польські кольоністи, підпомагані вірменськими та жидівськими зайдами.

Староукраїнське селянство, що ділилося на вільних „смердів" на пів-вільних „закупів" та невільних „рабів", в дальшому свому розвитку затрачує цей правний розподіл; „раби" зчасом наближуються до становища „смердів", але селянство, як стан, попадає в підданчу залежність від шляхти й поволі знижується до незавидного становища колишніх „рабів". В литовську добу, невільництво, як правний стан, переводиться, а зате починається повільне закріпощення всього селянства.

Литовський Статут з 1588 р. знає вже тільки вільних селян, поділених на: людей „тяглих або робітних", „данників" та „слуг путніх". Найбільше було по селах „людей тяглих або робітних". Живучи на панській землі, вони платили панам „оброк", в натурі й роботизні. Дуже рідко перемінювалася їх повинність супроти панів на гроші. На тих людях, перемінених згодом в панщизняків і кріпаків, спіралася вся вартість панських господарств.

Куди менче було „данників", тобто сільських промисловців, що від своїх „дворищ", на панській землі, платили чинш (данъ) продуктами свого промислу. Належали сюди: бобровники, бортники, ловці, сокільники, свинухи, конюхи, рудники, риболови, дігтярі, млинарі й т. п.

Нарешті „слуги путні", це були сільські ремісники, як ковалі, боднарі, колесники й інші; відбуваючи свою повинність, вони „кіньми на війну ходили", або служили при охороні замків та державних границь.

Зразу селянство було вільне, а його повинности в роботизні й чиншах були, розмірно, невеликі. Проти збільшення повинностей й обмеження свободи рухів, воно протестувало, а навіть, з успіхом, бунтувалося. Де далі селянські повинности росли, а з ними росла й селянська неволя. Одним з перших ступнів закріпощення селянства й привязання його до землі, була „Устава на волоки" з 1557 р. По переміренню скількости землі в селянському користуванню й заведенню т. зв. „волоки", (19 і пів десятини) як підставової міри господарств (служб, дворищ, хуторів, димів, як їх в різних місцях і різними часами називали) „устава" піддавала селянство під догляд адміністрації, ослаблювала вагу сільської громади й окреслювала панщизняні повинности. Покищо праця для пана не повинна була переступати двох днів, але ті два дні були вже справжньою неволею.

„А ставати до роботи мають піддані, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Хто не вийде рано на роботу, через недбалість, мусить відробити пропущене на другий день"... говорила „устава", залишаючи панам свободу в оцінці того селянського „недбальства" й вимогах на відроблення „занедбаного".

Підпорядкування селянства волі панів-землевласників, припинило його внутрішню, громадську організацію, як політичного чинника. Державою правив великий князь, при співучасти Панів-Ради й шляхти. Міщанство жило своїми інтересами внутрі міських мурів і магдебурського права, селянство, хоч і найчисленніше, мовчало, корилося й працювало. Очевидно до часу, поки не втратило терпцю...

Уряд. В міру того, як ускладнюються функції великого князя, як володаря, судді, адміністратора й начальника боєвої сили держави, повстають уряди — міністра фінансів, званого земським підскарбім, начальника державної канцелярії й міністра закордонних справ, тобто канцлєра й міністра військових справ, тобто гетьмана. Зразу це уряди тільки виконавчі, з часом вони зискують на самостійности й ширині ініціятиви та відповідальности. Рівночасно громадяться на великокняжому дворі двірські урядовці, як маршал двора, підчаший, крайчий, стольник, мечник, двірський підскарбій і т. п. Всі ті уряди й функції були репрезентовані відповідними людьми на дворах українських князів, а тут вони тільки далі різничкувалися й оформлювали.

Пани-Рада. Подібно, на взір українських боярських рад, утворилася при великому князеві установа Панів-Ради, що чим далі, тим більше обмежувала абсолютну владу володаря. Зразу скликають князі Панів-Раду в особливих моментах, згодом ця принагідна рада стається державною установою, з означеними правами, обовязками й особистим складом. З кінцем XV й на початку XVI ст. Пани-Рада були вже остаточно оформленим органом співвлади; без неї, великий князь не міг видавати обовязуючих законів, ані вести дипльоматичних переговорів чи організувати воєнних походів. В склад Панів-Ради входили нащадки колись удільних князів, бояри, намісники, духовні єрархи та вищі церковні й земські урядовці. За винятком первопочинів організації Панів-Ради та часів Свитригайла, українсько-білоруський, аристократичний елємент був репрезентований у тій установі дуже слабо. Вона оформлювалася рівночасно зі зростом польських впливів на Литовсько-Українську Державу, а вони йшли в розріз з інтересами того елєменту, що на ньому спіралася вся сила Великого Литовського Князівства.

Князь Константин Острожський.

Сойм. З принагідних зїздів литовсько-українського лицарства, скликуваних для обміркування питанню державно-правного характеру, створився зчасом литовський сойм. Зразу скликують шляхотські зїзди поіменно й проводять на них Пани-Рада, де далі перемінюються вони в умандатовану репрезентацію лицарства. Перший зїзд литовської шляхти, з характером сойму, відбувся 1507 р. На ньому радили, не особисто запрошені Панами-Радою князі та бояри, але шляхотські депутати, умандатовані виборцями поодиноких повітів. В 1564—66 рр. оформився литовський сойм остаточно. На шляхотських зїздах тих років зреформовано Литовський Статут, судову практику й поділено землі Литовсько-Української Держави на воєвідства й судові повіти. Воєводів назначував великий князь, але повітових старостів обірала шляхта повіту, а князь їх тільки затверджував. Сойм складався з двох „кол“ — лицарського, тобто шляхотських депутатів, по двох з кожного повіту й „кола“ Панів-Ради, що входили до сойму в комплєті. В постепенному розвитку устрою, влада великого князя перемінювалася з абсолютної в конституційну, обмежувалася компетенція Панів-Ради й поширювалися права шляхотського, соймового представництва. Все те діялося під впливом Польщі, де шляхта дійшла вже до значіння пануючого стану.

Право. В кожному повітовому місті був виборний земський суд, для вирішування маєткових справ шляхти, підкоморський, що пильнував цілости границь шляхотських маєтків, та городський або замковий, зі старостою на чолі, для карних справ. Всі вони спіралися на кодексі законів, відомому під назвою „Литовського Статуту".

В основу цього кодексу лягла „Руська Правда" подібно, як українські правові установи принялися на землях Литовсько-Української Держави, на довго перед остаточним оформленням Литовського Статуту, на соймі 1523 р.

Ухвалений тоді збірник законів, поділений на 13 розділів з 264 статтями, вирішував питання верховної влади, організації військового поготівля, шляхотських вольностей та судівництва.

В 1554 р. обрано спеціяльну комісію, що провірила Статут і зреформувавши його в напрямі поширення шляхотських вольностей, добилася затвердження його поширеної й „поправленої" редакції в 1566 р. Тепер мав уже статут 14 глав і 366 статтей. Нарешті на люблинському соймі, що перевів литовсько-польську унію, обрано нову комісію для провірки й приспосіблення Литовського Статуту до норм польського законодавства. Ця третя з черги редакція Литовського Статуту, вміщала в собі багато законів, що йшли в розріз з Люблинською унією і різко відмежовувала Литву від Польщі, була затверджена щойно в 1588 р. польським королем Жигмонтом III.

Статут проголошено тоді друком у Вильні й з того часу стався він кодексом законів, що обовязували не тільки на землях Великого Литовського Князівства, але й на тих українських землях, що їх анектувала собі Польща на Люблинському соймі. Що більше, він пережив Литовське Князівство й саму польсько-литовську унію. Він був підставою українського законодавства в добу Гетьманщини, а на Лівобережжу втримався аж до перших десятиліть XIX ст. Ще в 1819 р. друкували в нас Литовський Статут, як збірник обовязуючих законів.

В своїй основі був він джерелом сили для упривілейованої, шляхотської верстви, але попадали в ньому й статті, що мали вагу для „посполитого" права, що його яскравим виразом були в нас м. і. так зв. „копні суди". Були вони установою звичаєвого права й виказували тісний звязок з староукраїнським вічем.

Для боротьби зі злочинними елєментами, єдналося населення певної української території в союз. У випадку розкриття якогось злочину чи зловживання й приловлення виновника на території союзу, скликувано „копу" або віче, куди входили всі правоздатні особи округи. Починалося слідство з т. зв. „гарячої копи", тобто людей найблизших до місця злочину, після чого збіралася вже „велика копа", для відбуття суду над виновником. Присуд виносили устно, або закріплювали його на письмі, а все те проходило в дуже урочистій формі, при задержанні доволі складного церемоніялу. Під компетенцію „копи" підпадали майже всі цивільні й карні справи, а затвердження присуду, як і апеляція від нього, належала вже до державного, городського суду. Найінтензивніше працювали „копні" суди в XVI ст., але вдержалися вони до XVIII ст. й були наявним доказом животности староукраїнського права й судової практики, закріпленої ще статтями „Руської Правди".

XIX. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПЕРЕХОДОВОЇ ДОБИ

Українська культура переходової доби. Чотири століття державної незалежности підняли українську культуру на високий рівень, не тільки в цілій Словянщині, але й у порівнанні з культурою тогочасної, західньої Европи. Українське право, устрій, побут, література й образотворче мистецтво, хоч і творилися в тяжких умовинах внутрішніх міжусобиць та безупинної боротьби з варварством степу, витворили такий запас цінностей, що його вистало не тільки на заспокоєння власних потреб, у добу нашого національно-державного занепаду, але й на обділення ним переможних сусідів. Середньовічна Москва, Литва а навіть Польща дуже довго черпали з резервуарів старої української культури.

Література. Увійшовши в державно-політичний звязок з малокультурною Литвою, Україна накинула їй усе, чим досі жила її культура. Вироблена літературна мова України стала тут мовою державної канцелярії, церкви, літописання та урядового й приватного листування.

На грунті литовсько-української федерації проходить українська літературна мова процес свого дальшого розвою; отрясаючись від церковно-словянської мертвеччини, приймає в себе чимраз більше елєментів народньої, розговірної мови, вслід за чим іде чимраз різкіше її відокремлення від московської. Національний тип українця, що почав кристалізуватися в умовах культурно-політичного життя Галицько-Володимирської Держави, досягає тепер свого остаточного оформлення. Де далі пропасть поміж українцем і москалем ширшає, поки розбіжність культурних інтересів та світогляду, не ставить їх проти себе, як непримирних ворогів дарма, що обєднує їх ще „східня віра" й почуття кровного споріднення.

Перевага українського елєменту в культурі литовсько-української держави, закріплена „Судебником" великого лит. князя Казимира (1468) оформлюється офіціяльно в статтях „Литовського Статуту" (1522—1529) мовляв „писар земський має по руську, літерами і слови руськими, всі листи, виписи і назви писати, а не інним язиком і слови". Ця перевага „русчизни", що нею „квітнет Литва" подібно як „Польська квітнет лациною", втримала ся до самої люблинської унії (1569 р.) а й по ній польська й латинська мова тільки з трудом добували собі доступ до литовської літератури, канцелярщини і буденного вжитку.

Зразу користувалася Україна під Литвою й Польщею літературним надбанням попередніх століть, але згодом почала пристосовувати до своїх духових потреб літературні зразки тогочасного Заходу. Відтіля прийшли до нас ті лицарські повісти й романи, як ось „Книга про Тавдала лицаря", „Про славного лицаря Трістана", „Римська бувальщина" або „Вірні історії коротко зібрані з римських та інших авторів". Дорогою з Европи через південно-словянські землі, Чехію та Польщу доходили до нас такі твори, як „Велике зеркало", „Про трьох королів", „Про сімох мудрців", „Петро-золоті ключі", „Факеції або польські „жарти", а навіть дещо з Боккачієвого „Декамерона"

(„Весела повість про купця, що заложився з приятелем за чесність своєї жінки"), та французьких байок і оповідань. В уривках дійшла до нас середньовічна енцикльопедія („Люцідарій") та ще де-де зі скромної скарбниці середньовічної науки й філософії. Було цього небагато по скількости, не імпонувало воно й своїм добором та якістю. Як колись заспокоювало воно потребу „книжного почитання", і не викликало оригінальної, інтензивної творчости. Під тим оглядом „литовську" добу нашої історії слід уважати прогалиною, антрактом перед новим вибухом творчих сил, викликаних потребами самооборони й боротьби за політичне існування, що їх викликала анексія України Польщею й клявзулі люблинської унії.

Церковне будівництво. Подібно, як упадок української державности не перезернув горі корінем старого законодавства й укладу суспільних сил на українських землях, так і українське образотворче мистецтво, позбавлене опіки власної держави й виставлене на ділання нових культурних впливів, не зразу перемінило своє обличчя. Старі, глибоко закорінені традиції не загибають у його дальшому розвитку, а навпаки: в релігійному мистецтві оберігаються з пієтизмом, належним предківській вірі й національности. В пору, коли католицька Польща старається у своїх костелах наслідувати форми західньоевропейського г о т и ц и з м у, українське, церковне будівництво придержується всіми силами в і з а н т і й с ь к о-р о м а н с ь к и х традицій. Для цього старається наслідувати місцеві архітектурні памятники з доби державної незалежности й шукає собі нових зразків на православному А т о н і та в одновірній М о л д а в і ї.

Правда, ані Атон ані Молдавія, а тим менче Україна не всилі відгородити себе китайським муром від нових подихів західньо европейського мистецтва. Тому то, як у попередню добу переплітались в нашому будівництві візантійські традиції з елєментами західньоевропейської романщини, так тепер візантійсько-романські традиції переплітаються з елєментами готицизму. Повстає з цього своєрідний, е к л є к т и ч н и й с т и л ь, що характеризує наше будівництво XIV—XV віку.

Памятників цього будівництва збереглося розмірно небагато. Скромні числом, не захоплюють вони ані розмірами ані добірністю матеріялу, а тим менче мистецькою досконалістю форми. Творені в добу нашого духового й суспільно-політичного заломання, вони носять на собі пятно епохи, що її змістом і характеристикою була — п е р е х о д о в і с т ь.

Одною з церков „консервативного" типу була середньовічна с в я т о ю р с ь к а ц е р к в а у Львові. Львівський літописець Зіморович, нотуючи під 1363 роком початок будови львівського, вірменського собору завважує, що будував його архітект Доре в тому самому стилю і пляні, що рівночасно будована ним святоюрська церква. Святоюрську, середньовічну церкву розібрано в 1743 р. для того, щоби зробити місце теперішній будівлі, але первісний вірменський собор зберігся до нас у цілости й без суттєвих перемін. Будували його тоді ще православні вірмени й не диво, що за зразок послужила їм для цього теж православна, святоюрська церква, що з свого боку була свідомим продовженням українсько-візантійської архітектури.

Памятником західньо-української архітектури атонського типу

Тайна Вечеря. Картина українського стінопису з XV ст. в сандомирській катедрі.

є Онуфрівська церква в Лаврові. Василіянська традиція звязує Лаврівський манастир з особою князя Льва Даниловича, але лаврівська церква повстала не пізніше XV ст. Вона невелика розмірами, зате характеристична своїм поземим заложенням. Утворюють його — прямокутний бабинець, кругла середня нава (ротонда) й притикаюча до неї пресбітерія з трьома апсидами (конхами) навхрест. Церкви з подібним заложенням пресбітерії, хоча й пізнішого походження, збереглися в нас головно на Поділлі (Камянець, Могилів, Зіньків, Межибіж, Тернопіль) та на Буковині (Серет). Близька до цього типу є Миколаївська церква в Сокалі. Всі вони разом і кожна зосібна є документом інтензивних культурних звязків західньої України з православним сходом. З переміною політичних умов і упадком Царгороду вони найшли собі мету на Атоні, дорогами через Молдавію та Семигород.

Лаврівська церква не збереглася до нас у первісному стані. Навпаки, її кількакратно обновлювали по руїнах та пожежах так, що нині, тільки око тямучого дослідника всилі відріжнити первісний кістяк будівлі від пізніших шарів. А в тому кістяку, крім характеристичного („трефового") заложення пресбітерії, впоряд з візантійськими й романськими елєментами, попадають і готицькі (гострі луки арок, що підпирають головну баню й відпірники-контрфорси).

Перший з дослідників лаврівської церкви, архітект К. Моклов-

ський висловив переконання, що „всі ті стилеві елєменти належать до одної доби, переходової поміж романщиною й готикою, що мов вишивки західньо-европейської культури, перетикають візантійську канву". В лаврівській церкві бачить він „документ культурних впливів на Галицьку Україну, що йшли з Німеччини, Угорщини й Шлеська, з заходу, та Візантії й Києва, зі сходу".

В протилежність до К. Мокловського, краківський професор М. Соколовський ствердив, що лаврівська церква будувалася в атмосфері атонських, культурних впливів, хоча й руками майстрів, обзнайомлених з засобами західньо-европейського будівництва, того часу. Через те, наш памятник, при наявному спорідненні з будівництвом сходу, має західній характер.

Переходовістю свого стилевого характеру вражає нас і Богородична церква в Рогатині. Назверх вона має готицький характер. Висока башта від чола, гостролукі вікна й такіж склепіння головної нави, сперті на двох могутніх, осьмигранних пільонах, не гармонізують з її поземим пляном, з трьохабсидною, візантійською пресбітерією. Незвичайно грубі мури й чолова вежа-башта надають церкві твердинного характеру, що переважав у тогочасному, навіть церковному будівництві.

Клясичним зразком фортифікованої церкви тих часів є Покровська церква в Сутківцях на Поділлю, збудована в 1476 р. Її заложення має доосередний (центральний) характер й утворюється з прямокутної нави та чотирьох, виростаючих з неї полукругів. В цілому плян сутківської церкви має вигляд рівнораменного („грецького") хреста з заокругленими кінцями рамен.

Двометрова грубість стін й ціла конструкція церкви говорять про те, що крім богослужебного, мала вона ще й оборонне призначення. Над кожним із рамен плянового хреста підіймається полукругла башта, завінчана широким, зубчастим карнізом і стіжковим перекриттям з ліхтарнею й маківкою зверха. Західна (чолова) башта мала колись прекрасну, деревляну надбудову (з XVIII ст.) типову для українських деревляних дзвініць.

Середуща, прямокутна нава була перекрита двохспадною крівлею, з характеристичними, для готицького будівництва, зубчатими фронтонами.

Сутківська церква — двоповерха. Приземелля з круглими, твердинними вікнами і амбазурами, перекрите складною системою жолобових і гостролуких склепінь, з готицькими нервюрами і замками; вони вистрілюють з масивного пільону посередині центральної нави. Верхній поверх церкви-твердині має цілу систему стрільниць-амбазур. Стіни церкви збудовані з ломаного вапняка, заливаного своєрідним цементом, склепіння з цегли. Цілість, зі своїм доосередним заложенням, має характер замкового будівництва. „Загальна концепція цілої будови, простірний розподіл мас, конструкції та склепіння, перекриття, окремі архітектурні форми та деякі деталі, цілком ясно говорять, що тут маємо до діла з готикою" (В. Січинський). Візантійським залишився тут тільки поземий плян.

Готицький, а в парі з тим і оборонний характер мала первісно манастирська церква в Зимному, біля Володимира Волинського. Побудована в 1495 р., вона була знищена основною реставрацією в пол. XIX ст. Тоді знесено її дві чолові вежі-башти, затерто готицьке обрамування вікон, та зліквідовано характеристичні, двохскладні

контрфорси. В первісному свому вигляді й конструкції наближувалася зимненська церква до сучасної собі церкви-твердині в Малобожейкові під Лідою, на Білорусі.

Готицький характер мали, первісно, забудування манастиря в Дермані, на Волині, що з них збереглася до нас тільки вїздова манастирська брама з готицькою баштою. Сама брама гостролука таксамо як і вікна вежі та декоративний фриз з гостролукої, глухої аркатури.

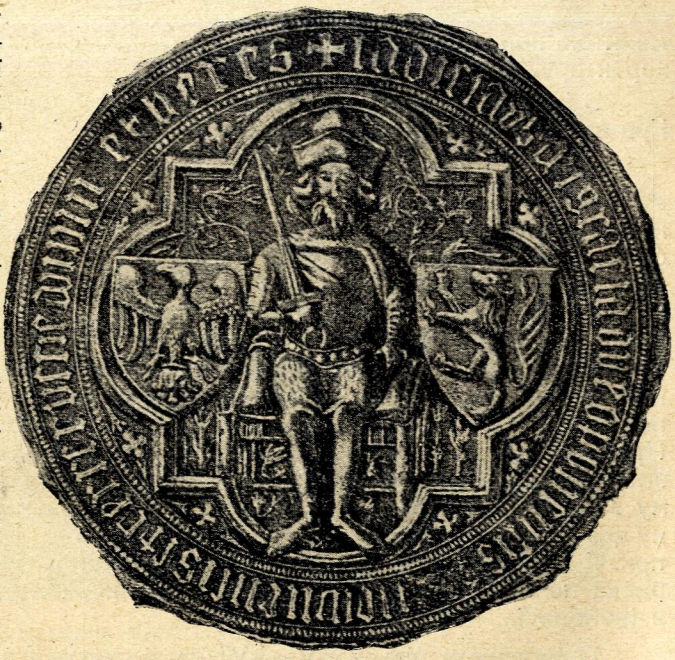

Маєстатична печатка Володислава Опільського.

З пізніших українських церков, що в них помітний вплив готицизму, слід згадати церкву в Кодні на Підляшшу, у Вишнівці, та Острозі на Волині й нарешті в Риботицькій Посаді, в Галичині.

Дух епохи, що витиснув своє пятно на твердинньому характері цілого ряду памятників церковного будівництва, куди виразніше виявив себе в світському, замковому будівництві. З памятників того типу заслугують на увагу замки на Поділлю, Київщині та Волині, зі славним замком Любарта в Луцьку, на чолі.

В самому Києві повстав, за князів з литовської династії, могутній замок на горі Киселівці, що пятнацятьма своїми баштами й брамами панував над цілим Подолом. Нажаль, по ньому не залишилося ні сліду.

Останки замкового будівництва Вишневецьких в Лубнях, залишилися під поверхнею землі. До нині ще бовваніють у сутінках довгі, підземні коридори й цілі кімнати з гостролучними, готицькими склепіннями. Найкраще, зпоміж волинських замків, зберігся замок Любарта в Луцьку. Почав його будову Любарт, в половині XIV ст. на зразок могутніх, німецьких „бургів". Закінчили його й поширили Витовт та Свитригайло. Первісно складався замок з двох комплєксів — горішнього замку й пригороддя, що сягало по нин. Домініканську вулицю. Поміж мурами горішнього замку стояла колись величава, готицька палата, з червоної цегли, що в ній відбувся в 1429 р. зїзд монархів. Але вже в 1552 р. цю палату замінено новою, ренесансовою. З десяти башт первісного замку й пригороддя зацілило до нас тільки три—Любартівська з вїздною брамою, Свитригайлівська і найгірше збережена Владича. Вони будовані з дуже гарно випаленої цегли й лучені зна-

менитою заправою, мають монументальні форми романо-готицького характеру.

З інших замкових будівель згадаємо румовища замків в Острозі, Кремянці, Дубні, Камянці Подільському, Галичі та мури старого Львова.

Різьба. Середньовічна українська різьба залишила по собі всього кілька, та й то не першорядних памятників. Вроджений східній церкві страх перед „ідолопоклонством" не сприяв у нас розвиткові цієї ділянки мистецтва. Зприводу обновлення церкви Київо-Печерської Лаври за Семена Олельковича, вирізьблено вотивний триптих Богородиці-Оранти з „предстоящими" Антонієм і Теодозієм Печерськими. В помітному змаганні до збереження старої, іконографічної традиції, слідний уже в цьому памятнику вплив готицького оформлення людської постаті. З XV ст. заціла до нас релєфна ікона св. Софії — Божої Премудрости, різьблена в дереві. Вона цікава не так з мистецького, як змістового, іконографічного боку. Всупереч візантійському символічному зображуванню св. Софії, в постаті янгола, бачимо тут характеристичну для середньовічного, західнього мистецтва ілюстрацію до слів притчі про Божу Премудрість. Ця ілюстраційна, анекдотично-побутовв риска починає тепер перемагати в українському мистецтві, головно в іконописі.

Памятником різьби XV—XVI ст. є статуя св. Михайла з драконом у Львові, твір львівського відливника Каспера Франкозича. Сам дракон, відлитий на ціле століття раніше від постатті Михайла, є цінним зразком різьби західньо-езропейського, готицького стилю.

З памяток нашого середньовічного відливництва на особливу увагу заслугує т. зв. Любартівський дзвін святоюрської церкви у Львові (341 ст.), вилитий в 1341 р. безпосередно по відбиттю виправи польського короля Казимира на Львів. Він є найстаршим дзвоном, збереженим на території цілої України, цікавий своєю, з готицька витягнутою формою, та цінний написом на обводі свого корпусу: „В літо 6849 (1341) солян би колокол сій святому Юрію при князі Димитрії, ігуменом Єфимієм". Це одинока, автентична памятка Львова з доби його державної незалежности. „Князь Димитрій", що про нього говорить напис, це напевно Любарт-Димитрій Гедимінович, хоча дехто приписує цей титул бояринові Дмитрові Детькові, що правив Галичиною в 1340-их роках. Відливником дзвону був котрийсь з німецьких майстрів, що їх імена попадають в акти середньовічного Львова. Під 1382 р. згадується в них „Микола, відливник дзвонів"; від 1426 р. був постійним міським відливником і пушкарем якийсь Валєнтин, а його наслідником „Клявдій, королівський пушкар", що „відливав гармати й працював для держави". Відливництво дзвонів, гармат і взагалі металевих різьб та виробів, розвинулося на заході, а його представники на нашону грунті, це здебільша німецькі майстри. Дослідник українського мистецтва Петров, стверджуючи сліди західньо-езропейських впливів на нашому мистецтві переходової доби, бачить покажчик тих впливів у розвитку форм відливничого майстерства. Чимало дзвонів Миколаївської катедри в Дубні на Волині, що починаються середньовічними памятниками західнього походження, а кінчаються дзвонами XVIII сторічча, переконує цього дослідника у податливости нашої культури на західньо-европейські впливи.

Зрада Юди. Картина українського стінопису з XV ст. в сандомирській катедрі.

Малярство. Українське малярство XIV—XV ст., а в першу чергу стінопис, заповнює одну з найпочесніших карт історії нашої мистецької культури. На українських землях й по українських церквах збереглося памятників нашого середньовічного стінопису, розмірно мало. До старого стінопису Кирилівської церкви в Київі, з XII—XIII ст. прибули в XIV ст. нові композиції „Різдва Христового" й „Успення Богородиці", що в них, згідно з духом західньо-европейського малярства, введено побутові та краєвидні мотиви. Другим памятником нашого середньовічного стінопису є мальовила Онуфріївської церкви в Лаврові. Вони походять з XV або початку XVI ст. й мають візантійський, стилевий характер, ідентичний з тогочасним малярством славянського півдня й Атосу.

Нарешті третім памятником середньовічнього стінопису, збереженим на українській території, є мальовила вірменської катедри у Львові. Вони походять з XIV—XV ст. й були відкриті щойно в 1925 р. пок. Б. Янушем, підчас обнови катедри. Нажаль названі останки нашого середньовічнього стінопису, відквиті в Києві, Львові й Лаврові, при всій своїй стилевій спорідненості й неперечній мистецькій вартости, збережені в фрагментах і незикористані ще як слід наукою, мають для нас вартість орієнтаційних дороговказів та кілець ланцюга, що єднає наше мистецтво княжої доби з памятниками українського стінопису, збереженими на стінах польських костелів, на польській, етнографічні і території.

Українське мистецтво на польських землях. Візантійсько-українська культура на польських землях, що з такою силою розцвіла за Ягайла та його наслідників, мала вже тут свою традицію і виро-

блену славу. Найстарші польські костели, будувалися, різьбили й розмалювали „грецьким способом"; на монетах Болеслава Хороброго стрічаємо зображення храму в візантійському стилю. „Формою й звичаєм греків" були збудовані костели в Тиньцу, Сєцєхові, на Лисій Горі, Плоцьку, в Кракові (св. Андрія) та інші. Візантійсько-романська архітектура була пануючою в Польщі до XIII ст. Творцями тої архітектури були українські майстри, що в XV ст., як малярі, святкують на польських землях справжні тріюмфи. „Україна, що мала у візантійському цісарстві зразки з першої руки, в мистецькій творчости випередила Польщу і вже в XI ст. могла виказатися не тільки творами письменства, але також монументальними, мозаїчними й малярськими творами. В пізніших сторіччях вплив українського мистецтва відбився особливо в станковому малярстві й то не тільки на українсько-польському пограниччу, але навіть в обсязі корінно-польських земель" — пише дослідник польського малярства проф. В. Подляха. Про перевагу української мистецької культури в тих часах над польською, пишуть і інші польські дослідники, з виїмковою однозгідністю.

Одним з найстарших творів українського мистецтва на польських землях був різьблений причілок в р о ц л а в с ь к о г о костела св. Михайла, фундованого в 1146—1161 рр. польським вельможею Яксом Грифітою. Костел розібрано в XVI ст., але рисунок його різьбленого причілка, щасливо зберігся. Посередині його полукруглого щита бачимо Христа на веселці слави, з книгою в лівій руці й правою рукою піднятою до благословення. Зправа стоїть князь Болеслав Кучерявий з сином Лєшком, зліва клячить Якса і його жінка Агапія. Напис на околі причілка латинський, але імя Агапії виписане кирилицею. Східній характер різьби, разом з кириличним написом, переконали дослідника К. Войцєховського, що його виконавцями були українські майстри. Дуже можливо, що українці були й будівничими самого костела.

По словам польського хроніста Длугоша „грецьким", тобто візантійсько-українським способом і напевне українськими руками побудовано вже в XII ст. манастирський костел на Лисці й колегіянтський у Вислиці, оба фундовані Болеславом Кривоустим. Той сам Длугош згадує в своїй історії, що одна з каплиць при катедрі на краківському Вавелі, фундована королем Казимиром у 1340 р., славилася своїми малюнками, що їх, на думку проф. Войцєховського, мусіли виконати українські малярі, бо тогочасні польські „вміли тільки мазати стіни синкою й золотити звізди".

До ще буйнішого розвитку дійшло українське мистецтво за часів Я г а й л а. Дехто з польських дослідників пробував це явище пояснити особистими „симпатіями" цього короля для української культури. Ми знаємо, що Ягайло, як неофіт, був непримирним ворогом усього, що східнє і українське, а коли для своїх церковних і світських будов запрошував українських мистців, то тільки тому, що не мав кращих під рукою.

Польські хроністи вичисляють роботи українських малярів у костелах на Лисці, в Кракові, Вислиці, Сандомирі, Люблині й Гнєзні. Длугош пише, що з доручення Ягайла, розмалювали українські малярі головну нову костела на Лисці. Крім цього найдено рахунки Ягайлового скарбника, Гінчки з Пшеманкова, що їх поодинокі позиції прояснюють нам питання праці українських малярів на Ягайловому дворі.

Найраніша позиція в тих рахунках датована 3 липнем 1393 р., говорить про післання малярям до Лисця клепаного золота, друга про

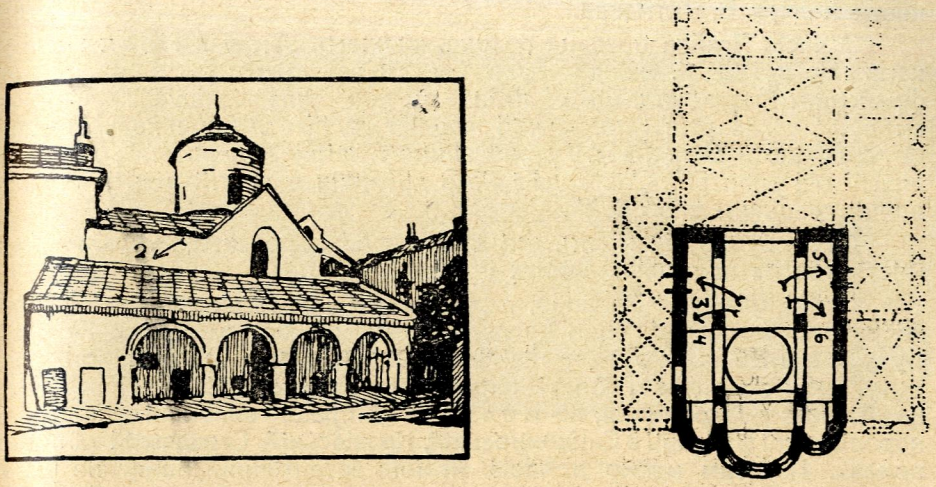

Бічна фасада й поземий плян вірменської катедри у Львові.

два півбочки вина, третя говорить знову про золото й червону краску („рубрику"). Відтак, по піврічній павзі, в червні 1394 р. чергуються в рахунках дальші видатки на малярів. З них довідуємося, що крім роботи в костелі на Лисці, розмальовували наші малярі королівську спальню на краківському замку. Колиж вони, в листопаді 1394 р. покінчили роботи, й верталися додому, то з доручення короля куплено їм два коні, два кожухи й виплачено по дві гривні на дорогу. З пізнішої позиції довідуємося, що малярями проводив якийсь Владика. Нажаль ні в костелі на Лисці ні в королівській спальні на Вавелі не залишилося ні сліду з праці, названих у рахунках Гінчки, малярів.

Про „грецькі" мальовила вислицької колєгіяти довідуємося з „візити" краківського єпископа Задзіка в 1633 р. Він бачив іще в колєгіяті візантійсько-український стінопис зі сценами з життя Богородиці. Про нього згадують пізніші польські письменники Ваповський, Кромер і Бєльський. Длугош, як уже сказано, приписав фундацію вислицького стінопису Ягайлові.

Польський хроніст Дамалєвіч, бачив візантійсько-український стінопис ще в XVII ст. в гнєзнєській катедрі й назвав його „мальозилом, подібним до руського й московського, що в ріжних красках відтворювало постаті святих".

Ягайло фундував теж стінопис марійської каплиці на Вавелі. Нині нема вже по ньому сліду, але в „Книзі Бенефіцій" занотував Длугош, що „Ягайло каплицю Мансіонарів (Марійську) на грецький спосіб доручиз розмалювати".

Нарешті з часів Ягайла походила поліхромія Троїцької каплиці при вавельській катедрі. Її будову закінчено в 1433 р. й зразу покрито її стіни, зверху до низу, постатями отців східньої церкви. Невміла обнова каплиці, переведена в половині минулого сторіччя,

знищила мальовила, що їх остаточно покрито модерною поліхромією кисти маляря В. Тетмаєра.

З часів Ягайла походив розпис княжого замку в Нових Троках. Ще в 1822 р. можна було бачити на замкових стінах злинялі франгменти мальовил, що облітали ще на очах відвідувачів у половині XIX ст. Нарешті польський хроніст XVIII ст. Стрийковський занотував, що в Витебську „на вищому замку в церковці", бачив на власні очі „портрет Ольгерда і його дружини в довгій мантії, мальований грецьким способом".

Отсе булиб відомости, що стверджують розвиток українського мистецтва на польських землях у часи Ягайла.

Кромі прізвища Владики, українського маляря на услугах Ягайла, збереглося до нас ще одно прізвище перемиського духовника Гайля. Будучи в 1426 р. в Городку під Львовом, видав король Ягайлом, грамоту, що нею надає Гайлеві парохію при церкві Різдва Христового над Сяном у Перемишлі, за малярські праці, виконані в костелах королівської фундації в Сандомирській, Краківській, Сєрадській та інших землях. Позатим маємо з часів Ягайла автентичний памятник українського малярства тих часів, тобто стінопис Троїцької каплиці на Люблинському замку.

Люблинський стінопис. З низки збережених, монументальних поліхромій, що ними мистці українського походження й культури обогатили в XV ст. мистецьку скарбницю Польщі, люблинський стінопис висовується на чолове місце. Він найраніший з відомих, гарно збережений, його українськість задокументована не тільки стилем, але й підписом автора, а перш за все, в цілому і подробицях, це памятник високо-розвинутої малярської техніки й направду оригінальної творчости. Вперше відкрито частину того стінопису ще в 1875 р. але цілість відслонено, відчищено й прослідженo щойно в 1917—1923 рр. підчас світової війни й безпосередньо по ній. Найраніше відкрито й опубліковано в копіях „вотивну ікону" в пресбітерії каплиці, що на ній бачимо Богородицю на престолі в окруженні духовних достойників, а перед нею короля Ягайла навколішках. Постать Ягайла змальована тут з можливим, на ті часи, реалізмом, а його обличчя виявляє багато схожости з іншими, автентичними портретами цього короля. З черги відкрито дальші фрагменти стінопису, поки в 1917 р. не виявилося, що ними покрита вся каплиця зверху до низу, не виключаючи й центрального пільона, що підпирає систему готицьких склепінь каплиці. Перед очима щасливих відкривців розкрилася ціла низка картин-ілюстрацій з історії Нового Завіту, змальованих ніби за старими, візантійськими традиціями, але з свободою й творчим полетом, на який міг собі позволити тільки першорядний мистець того часу. Документарною „метрикою" люблинського іконопису, є без сумніву кириличні написи поодиноких його сцен та постатей, що їх розшифрував проф. Огієнко — 14. Найважніший зпоміж них, всеж таки, той, що вміщений на правій стіні пресбітерії, під постатю благословляючо Христа. На жаль, з нього зберелося тільки шість, тай то знищених рядків. З того фрагменту довідуємося, що троїцку каплицю на люблинському замку размальовано за „короля Ягайла, багатьох земель господаря" в 1418 році, „рукою Андрієвою"... (382 ст.)

Стиль написів, як теж мягка вимова поодиноких слів, переко-

Вїзд Христа до Єрусалиму, сандомирського стінопису.

нує проф. Огієнка в західньо-українському походженні маляра Андрія, творця люблинського стінопису.

Реставратор стінопису проф. Макарезич, обслідувавши памятник, дійшов до таких висновків:

Творцем люблинського стінопису був надворний маляр короля Ягайла, людина світського стану. Його цінили й славили сучасники, коли, проти середньовічнього звичаю, він поважився покласти свій підпис у сусідстві великого вівтаря. З походження був, очевидно, українцем. Поляки не мали ще тоді малярів тої міри. В своєму творі виявив себе маляр Андрій небуденним новатором, що в рамах візантійської, іконописної традиції, зважувався на помітні, тематичні й формальні відхилиння. Оригінальним є напр. рух благословляючої руки Христа-Пантократора, новим є зображення Тайної Вечері, свіжістю віє від багатства рослинної орнаментики, а продуманість композиції стінопису, як цілости, позволяє нам признати маляра Андрія — Джотом півночі".

Очевидно, виконуючи таку велику роботу, маляр Андрій користав з допомоги своїх челядників, чим і можна пояснити технічні недотягнення поодиноких частин стінопису. Але, в своїй цілості, люблинський стінопис це один великий крок вперед у історії розвитку українського малярства.

Сандомирські фрески. Другим з черги памятників українського малярства на польських землях, є стінопис Сандомирської катедри, відкритий в 1887 р. З цілости поліхромії збереглася тільки частина на північній стіні пресбітерії, що до моменту відкриття була заслонена великими, олійними картинами. Є це сцени з останніх днів життя Христа, як вїзд до Єрусалиму, Тайна Вечеря, вмивання ніг апостолам, зрада Юди, Христос перед Пилатом й Вознесення. Кириличні написи всуміш з латинськими, а в першу чергу стиль стінопису не залишають місця на сумніви щодо українського походження й культури його творців. Мають вони незвичність рисунку, гармонійність композиції, в парі з характеристичним для того часу анекдотизмом у зображенні підрядних моментів. Всежтаки в порівнанні з люблинськими мальозилами, сандомирські зображення виявляють куди більше консер-

ватизму. З того погляду, належалось би їм хронольогічно, перше місце перед люблинськими. Нарешті третім і останнім памятником з циклю українських стінописів є поліхромія Чеснохрестської каплиці при катедрі на краківському Вавелі.

Краківський стінопис. Краківська поліхромія, найпізніша з черги. Повстала в 1470 р. з доручення Казимира Ягайловича та його дружини Єлисавети. Відчищена й обновлена в 1904—1905 рр. проф. Макаревичем, виявляє вона вже гармонійну синтезу старих, візантійсько-українських традицій з подихами західньо-европейського готицького малярства. Як і в попередніх стінописах, тематика краківської поліхромії не виходить поза Новий Завіт. Нарізно розкинуті постаті старозавітних пророків, з розвинутими пергамінами в руках, це тільки натяки на те широке пристовування тем Старого Завіту, характеристичне в дальшому роззиткові українського, релігійного малярства.

Труднощі в розвязці питання як розмістити поодинокі теми, які перед українськими малярями висовувала готицька структура каплиці, розвязали вони в той спосіб, що призначені для візантійської бані й підбанників хори янголів, пророків та апостолів, розмістили вони по склепінних вітрилах, поміж нервюрами, а на стінах розкинули сцени, що в церквах східнього типу призначувалися для головної нави й пресбітерії.

На стінах і склепіннях Чеснохрестської каплиці вавельської катедри зберіглося 43 картини з сценами євангельського тексту, від Благовіщення по Успення, а поміж картинами, на вільних місцях, розкинуті постаті святих, євангелистів та янголів.

Назагал, стилевий та іконографічний характер мальовил традиційний, але тут і там проглядають крізь нього елєменти чужі для старого візантійсько-українського малярства. Певні відхили від старої, іконографічної традиції бачимо в Тайній Вечері; св. Дух у сцені Благовіщення, не спливає небесним промінням на Богородицю, але, подібно, як цей момент зображувано на Заході, над Богородицею зринає маленьке немовля, в сяйві. На голові розпятого Христа бачимо терновий вінок, а Богородиця не хилиться під хрестом, як перше, приклавши руки до лиця, але ломиться під тягарем надмірного болю. Скрізь уступає стара, візантійська монументальність, драматизмові подій, і анекдотизмові, в дослівному розумінню тексту Святого Письма.

Метрикою краківського стінопису є м. і. обширний, кириличний напис, мовляв: „Благословенням, мудрістю Бога Отця всемогучого, розмальовано цю каплицю на приказ великодержавного короля, пресвітлого Казимира, з божої милости короля польського і великого князя литовського і руського, жомоїтського і княжати пруського, пана і дідича, інших багатьох земель господаря і його королевої, пренайяснішої пані Єлисавети, з покоління цісарського внука побідоносного цісаря Жигмунта, пана землі Австрійської, Чеської й Угорської, в році від народження божого 1470“...

Мальовила Чеснохрестської каплиці, є покищо, найпізнішим, відомим дотепер памятником українського, середньовічнього мистецтва на польських землях. Але на них не кінчиться ані співпраця українських мистців при творенню польської культури, ані вплив українського мистецтва на польське.

„Не можна заперечити — говорить польський мистецтвознавець В. Подляха, — що поруч впливів, шо з Польщі, або за її посе-

Вознесення Богородиці, сандомирського стінопису.

редництвом проникають до українського іконопису, протягом XVI—XVII ст. відбувається рівночасно, в межах польських (етнографічних) земель замітний процес українізації (рутенізації) естетичних поглядів і мистецтва".

Станкове малярство. Куди скромніше, від стінопису XIV—XV ст. запрезентовані, по наших і чужих збірках та музеях, памятники станкового малярства того часу.

Належать сюди м. і. ікони, приписувані митрополитові Петрові Ратенському, Богородиця Володимиро-Волинської катедри, та Богородиця Минської петропавлівської катедри. Всі вони, іконографічно, споріднені зі старими, візантійськими зразками, всеж таки овіяні вже подихом західньо-европейського, голознож італійського (італьо-грецького) мистецтва. Заникає в них давна повага, строга фронтальність, а міцніє рух, життя і спочутливість для людських почувань та буденніх турбот. В іконопис, вливається та інтимність, що в добу італійського ренесансу, схилила небо до землі, хоч може й не підняла землі до неба...

З галицьких ікон найстарша запрестольна ікона Воплочення, з Жипачева, мальована в 1406 р. черцем Веняминим; позатим заслугує на увагу кілька „Деісусів", та іконостасних фрагментів з різних, галицьких областей. Характеристичне, що галицькі ікони куди консервативніші в свому стилю від східньо-українських. Пояснює це не тільки провінціоналізм місцевостей, що в них найдено іконописні памятники, але й куди сильніший натиск латинства на „руську віру й націю". Реакція виявилася м. і. в строгому придержуванні традиції не тільки в Богослужбі, але й у релігійному мистецтві.

До низки імен патріярхів українського мистецтва прибуває, в цій добі, імя маляря Петра Ратенського.

Він походив знад ріки Рати на Волині (в нин. Равщині). Двинадцятилітнім хлопцем постригся в черці у Володимирі Волинськім й пройшовши всі ступні духовної єрархії, 1307 р. був поставлений митрополитом у Москві. Змалку „звик до іконописного мистецтва", як говорить про нього новгородський літопис, та присвячував йому весь вільний час. В приписуваних йому іконах (м. і. так зв. „Петрівська" ікона в Петропавлівському приділі, Успенської катедри в Москві) Петро

Ратенський, доволі помітно відхилюється від ікон, приписуваних київо-печерському іконописцеві Олімпієві. І тут, як у цілому мистецтві України, переходової доби „життя, силоміць вдирається в мистецьку творчість і підготовляє прихід нової доби відродження". (Д. Антонович).

Мініятура. Рукописну мініятуру XIV—XV ст. репрезентують два памятники — „Житіє Бориса й Гліба", та „Радивилівський" літописний кодекс. (337 ст.) „Рисунки про Бориса й Гліба, це лебедина пісня тонкої й майстерної української мініятури". В порівнанні з анальогічними, французькими памятниками того часу, наш памятник зискує: „Французький рисунок має більше гостроти й пікантности, але далеко уступає українському в умілости, досконалости рисунку й головно в композиції". (Д. Антонович). Пізніші від них ілюстрації до літописного кодексу Радивила, не такі вже досконалі й видержані в рисунку та композиції, зате живі й переконливі правдою моментів, заобсервованих з самого життя. Під тим оглядом вони навіть випереджують свою епоху.

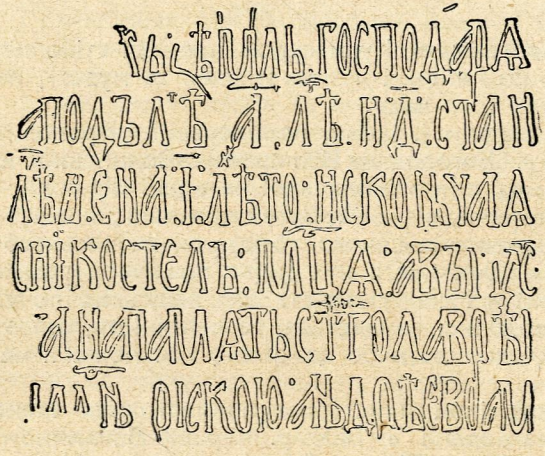

Кириличний напис, з підписом маляря Андрія, творця люблинського стінопису.

XX. УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ.

Поляки і Польща. Племенем, що поклало підвалини під розвиток і могутність пізнішого польського народу й держави, були західньо-словянські „п о л я н и“, що наприкінці першого тисячеліття по Христі жили над р. Вартою. Протягом століття сконсолідулалися вони й притягли до себе та зорганізували сусідні племена „л є х і т і в“ в одну націю, якій накинули свою культуру, організацію, а навіть імя. Більш-менш те саме і в томуж часі зробили східньо-словянські „поляни“ знад Дніпра. Організація лєхітських племен проходила під сильним натиском німців, що саме тоді почали свій похід на схід, в глибину словянських земель. Німецький маргграф Геро примусив польського князя Мєшка I скласти чолобитню німецькому цісареві Оттонові I. Перше польське єпископство в Гнєзні, основане безпосередньо по охрещенню поляків за Мєшка I. (966 р.) було підчинене німецькому архиєпископові в Магдебурзі. Як васаль німецького цісаря, підтримував Мєшко I. цісаря Оттона в його боротьбі з надлабськими словянами, чим, поневолі, підрізував коріння майбутнього зєдинення північно-західніх словян в один державний організм. Всеж таки, його синові Болєславові I Хороброму (992—1025) вдалося бодай частинно зєдинити північно-західніх словян; він то відвоював від німців Поморя, а рівночасно забрав чехам територію вислян над верхньою Вислою, Шлеськ, Моравію та Словаччину. В боротьбі з німецьким цісарством, він перейшов р. Одру й на якийсь час, опанував цілу Чехію. Але тут зустрівся з опором, що переконав його в безвиглядности тривких успіхів на заході. Це звернуло його увагу і сили на український схід. Наслідник Болєслава, Мєшко II (1025—1034) не зміг втримати більшости батькових здобутків. Словаччину заняли мадяри, Моравію опану али чехи, німці відібрали йому области над Одрою, данці натиснули на Поморя. Ще гірше пішли польські справи підчас довгого безкоролівя по смерти Мєшка II (1034—1040). Чехи вдерлися в корінну Польщу й заняли Гнєзно та Краків; щойно допомога німецького цісаря, що не бажав собі надмірного зміцнення Чехії, звільнила Польщу від чеської інвазії. Казимир Обновник (1040—1058) повернув усі свої сили на внутрішнє скріплення польської держави. Зате його син Болєслав II Сміливий (1056—1080) вернувся до політики підбоїв свого прадіда й почав суперничити з німцями в Чехії та Угорщині й протирати собі шляхи на український схід. По розмірно спокійному володінню його брата Володислава Германа (1080—1102) вступив на престіл його син Болєслав III (1102—1138). Йому вдалося не тільки відвоювати старе Поморя, поміж р. Вислою й Одрою, але приєдна и до Польщі морське прибереіжжа при устю Одри. Свою владу поширив він аж по острів Ругію, що його князів примусив до чолобитні й прийняття християнства. Вмираючи, поділив він державу поміж своїх синів, що й стало гробом для його воєнних і дипльоматичних здобутків. В Польщі почалася доба удільних князівств, що слабі й посварені поміж собою, не змогли оборонити західніх границь Польщі. Між іншими відпав тоді від Польщі Шлеськ, а рівночасно скріпилася німецька кольонізація польських земель, та обнімчення верхніх шарів польського громадянства. Алеж уступаючи перед німецьким заходом, Польща силувалася повернути втрати на українському сході.

Наймолодший син Болєслава III, Казимир Справедливий (1177—1194), що йому вдалося на короткий час обєднати щераз цілу Польщу

під своєю рукою, здобув собі вплив на внутрішню й закордонну політику Галицько-Волинської Держави. Зате, за його влади, Ругію відвоювали данці, а переднє Поморя німці.

З особливою силою позначилася в польській політиці тенденція напору на схід, при рівночасному ослабленню західньої границі, в XIII ст. Залишивши боротьбу з пруським поганством хрестоносному орденові, Польща починає чимраз інтензивніше вмішуватися у внутрішні справи Західньої України.

Князь удільного, мазовецького князівства, Конрад, закликає собі в допомогу хрестоносців й відступає їм Прусію, як область для їх територіяльно-політичної експанзії. Хрестоносці використовують нагоду й укріпивши добутий край цілим рядом твердинь, поширюють межі німецької кольонізації на схід. Дуже скоро німецька сила й організація стала загрозою для північно-західніх границь корінної Польщі. Німці, ставши сильною ногою на прибережжі Балтійського моря, на похід від устя Вісли, відрізали Польщу від моря й примусили її шукати собі нових територій і нових шляхів комунікації з рештою світа.

Король Володислав Локетек (1306—1333) започаткував звязок Польщі з Литвою, подруживши свого сина Казимира, з дочкою великого литовського князя Гедиміна. Повернувши очі на схід, Локетек не використав своєї перемоги над хрестоносцями під Пловцями (1331), а його син Казимир (1333—1370), продовжуючи східню політику батька, зрікся формально й остаточно Шлеська та Поморя. Смерть останнього з суверенів Галицько-Володимирської Держави (1340) дозволила Казимирові, завоювати Галичину й здобути вплив на політику Українсько-Литовської Держави. В завойованій Галичині, старався Казимир скріпити силу західнього, католицького елєменту, для чого вжив помочі папи в організації латинської церкви й німців у кольонізації міст та скріпленню польської торговлі й промислу. Весь час свого володіння думав Казимир про остачну розраву з хрестоносцями, але до неї дійшло щойно за Ягайла (1386—1434), що як король Польщі й суверен прилученої до неї Литовсько-Української Держави, змірився з хрестоносним орденом в бою під Грунвальдом (1410). Польсько-литовська перемога над хрестоносцями, невикористана як слід, всежтаки зломила віру в непереможність ордену й привела до миру в Торуні (1466). Орден відступив тоді Польщі територію на лівому й правому березі устя Вісли, а Східня Прусія з Кенігсбергом, як столицею, піддалася в васальну залежність Польщі.

З черги, остаточне зєдинення Польщі з Литвою (1569), попереджене анексією українських земель Литовсько-Української Держави, поставило могутню польську імперію віч-навіч імперіялізму Москви й Туреччини, що нарівні з Польщею змагали до володіння над берегами Чорного Моря.

Скріплена остаточною перемогою над хрестоносцями й забезпечена від сходу Польща, пробувала поширити свою імперіялістичну політику на Чехію й Угорщину, але без тривких успіхів. Вся її сила й майбутнє оперлися на південньому сході, на територіях колишньої Київської Держави. Замирившися з німцями, поляки мусіли війти в конфлікт з найблищим сходом — Московщиною й Туреччиною, що мала все на свої послуги страшну Кримську Орду.

В такому складі сил на сході найшлася бездержавна Україна, що незабуваючи про традиції Великої Київської Держави, цілими століттями змагає відбороти свою незалежність.

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обємі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ ДАРОМ, бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шілінґів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Керницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Кархута: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2·60 зл., піврічно 5 — зл., річно 9·60 зл.—Поодинокі томи „У.Б." можна дістати в усіх краєвих книгарнях.
Передплату слати на адресу: **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Коцюшка 1 а.** чекове конто П. К. О. 500 277 з допискою: на „У. Б.".
ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б" даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" СЕРПЕНЬ 1934

Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.
Друк. Медицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9. телефон 34-76.

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 9.

Запросини до передплати на

Велику Історію України

У 1934-5 році вийде щомісячними, триперушковими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА.

Ціна цього видання, що вийде в 18 зшитках по 48 сторін кожне, обійме около 900 сторін друку великого формату й поверх 450 оригінальних та мистецьких ілюстрацій. Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітня установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
квартьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.
цілість	18 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють передплату на цілість „Великої Історії України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 18 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні куди більше. Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітня установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресом:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Коспюшка 1.а.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 11 492
П45

Українські землі в першій половині XVII сторіччя.

Для цього вживає вона всіх засобів і шляхів, від революційних зривів, до використовування політичних ускладнень, раз ураз шукаючи собі союзників, що для них незалежність України булаб основною програмою політичної рівноваги на европейському Сході. Тимто й пояснюються ті мінливі й нетривкі концепції української політики, що цілими століттями хитається поміж Польщею-Москвою й Туреччиною-Кримом. В тому крузі політичних ускладнень лягла вся суть і вся трагедія дальшої історії України...

Польсько-литовська унія, заключена 1569 р. в Люблині, попереджена приєднанням до Польщі тих українських земель, що, по розвалі Галицько-Володимирської Держави, ввійшли в звязок з Литвою, становить дуже важний етап польської експанзії на схід. За винятком Сіверщини, що, поволі й поневолі ввійшла в межі новоствореного, Московського Царства, опинилася під Польщею вся Україна. До підбитої в XIV—XV ст. Галичини й Холмщини, приєдналася тепер Київщина з Задніпрівям, Волинь та Поділля; розєднані дотепер, польсько-литовським кордоном, вони знову обєдналися, щоби, під польською владою, ділити спільну долю й недолю, зажити спільним, культурно-національним життям, спільним горем і спільними надіями на майбутнє.

Правда, до повного зрівнання західньо-українських земель зі східньо-українськими, не дійшло під Польщею ніколи. Два століття влади Польщі над Галичиною й Холмщиною, що попередили прилучення решти українських земель, не проминули безслідно. Ополячення „верхів“ західньо-українського громадянства, кольонізація західньо-українських земель, а в першу чергу міст, неукраїнським елєментом, закріпощення

селянства, пішло тут скоршим ходом і сягло куди глибше, аніж те, в пізніших сторіччах, могло статися на східньо-українських землях. Польща опанувала Галичину й Холмщину в хвилину її найбільшого, державно-політичного занепаду й не полінувалася використати цього в свою користь. А всежтаки, приєднання східньо-українських земель до Польщі мало свій благодатний вплив на західньо-українські землі, що без того, булиб може й зовсім пропали для майбутнього, державно-творчого життя цілої України.

Так звані „Червенські Городи", тобто західня частина пізнішої Галичини й Холмщини, були, здавен давніх, ласим куском для польського займанництва. Вже Володимир Великий мусів, збройною рукою, привертати їх до складу Київської Держави, а син його Ярослав Мудрий теж мусів їх обороняти перед польським заливом, що по різних перипетіях, мирних та ворожих, остаточно переміг у половині XIV ст.

На Галичину, осиротілу по смерти останнього свого суверена (Болеслава-Юрія) й розхитану боярськими „крамолами", вдарила найсильніша хвиля польського напору. Перехід велитенських просторів землі, відібраної від неприхильного Польщі боярства, в руки польських вельмож і шляхти, кольонізація міст польським, німецьким і взагалі неукраїнським елєментом, врешті політична місія, що взяла її на себе латинська церковна єрархія, дуже скоро зробили своє. Старі, боярські роди зникли з поверхні життя, разом з своїми маєтностями й державно-політичними аспіраціями. Одних згнобила влада, за неприхильність до себе, другі виемігрували за межі польської займанщини, треті ополячилися, а останки, збіднілі й обезправлені, вернулися в народню масу, з якої вийшли перед століттями. Решти доконав т. зв. „єдлинський привілей" короля Ягайла з 1430 р., що, на просьбу української шляхти Галичини, зрівнав її в правах і обовязках з шляхтою корінної Польщі. Чотири роки пізніше, теж на бажання галицької шляхти, зрівнано устрій, судівництво й адміністрацію Галичини з такими самими установами Польщі.

Виразом цього зрівнання був адміністративний поділ західньо-українських земель на воєвідства: „Руське", створене з земель — львівської, галицької, перемиської й сяніцької, „Подільське", з західнього Поділля й пізнішої Борщівщини, та „Белзьке", створене з повітів — цішанівського, равського, белзького, сокальського, частини жовківського, камінецького, брідського й південно-західньої окраїни Волині. Прираховану до Руського воєвідства Холмську землю, залишено нарізно від решти західньо-українських земель. В столицях земель заведено виборні, земські суди, а по деяких, як у Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Теребовлі, Скалі, Буську, Камянці Подільському, Лятичеві, Белзі, Городні, Красноставі, установлено старостинські („гродські") суди. Шляхта тих земель, як повноправна суспільна верства, впливала на хід внутрішньої й закордонної політики держави через соймики, що збіралися — в Грубешові для Холмщини, у Буську для Белзчини, в Мостиськах для Перемищини, в Камянці для Поділля, в Сяноці для Сяніччини, у Вишні (Судовій) для Львівщини й у Теребовлі для Галицької землі.

Нарівні з загалом польської шляхти, галицька шляхта була звільнена від усяких тягарів (як співпраця при будові замків) і податків (за винятком „ланового", по два гроші від лану); вона була зобовязана до воєнної служби тільки в обороні держави, а вільна від походів

Київський митрополит Ізидор їде на собор у Фльорентії.
З картини Б. Гоцоллі.

поза її кордони. Маючи такі великі права, а майже жадних обовязків, шляхта зросла в силу й багатство, здобуті кривдою інших суспільних верств, тобто міщанства, а головно, цілком обезправленого селянства; Правда, поміж шляхтою і селянством існувала ще посередня верства, це „загородна" або „ходачкова" шляхта. Вона жила більшими гніздами малоземельних хліборобів на панських, шляхотських і королівських землях, за що була обтяжена певними повинностями в користь землевласників. Вона то, рекрутуючись з колишнього українського боярства, позбавленого своїх привілеїв і маєтностей, відсунута на сірий кінець суспільно-громадського життя, дуже довго притримувалася предківської віри й національности тоді, як повноправна українська шляхта дуже скоро цілком ополячилася. Зрівнана з польською шлях-

тою в правах, вона старалася дорівнати їй звичаями, мовою й культурою. Вже в XVI ст. гине слід по українських, боярських родах, а й дрібна шляхта, що притримувалася своєї національности, належить до виняткiв. Українська шляхта Холмщини й Підляшша, ополячилася куди швидше, ніж галицька.

Про становище українського міщанства в рямцях магдебурського права, що, складене католиками для католиків, нехтувало „схизматиків", ми вже говорили. З урядових переписів західньо-українських земель, переведених у половині XVI ст. (1563—1565 рр.) довідуємося доволі докладно про суспільне становище й долю західньо-українського селянства. Воно, більш-менш, подібне до становища селян у межах Литовсько-Української Держави, але в ньому вже куди менше залишків старо-українського устрою, зате збільшені панщизняні повинности селян. В XV ст. панщина ще не переходила 14 робочих днів на рік, хоча селяни мали обовязок, на кожен заклик робити „скільки пан схоче й скільки буде треба"; та вже в XVI ст. обовязує панщина в два дні на тиждень, а тут і там, пани вже починають вимагати щоденної роботи в свою користь... В міру, як росла панщина, змагалося й невдоволення селян. Воно пробує протестувати й оборонятися перед панськими затіями. Зразу нарізно, заєдно відкликуючись до „королівської ласки й справедливости", згодом селянські рухи стають масовими, а навіть постійними, виливаючись у форми т. зв. „опришківства". В XVII ст. вони доходять до найбільшого напруження в добу Хмельниччини.

З прилученням східньо-українських земель до Польщі, поділено їх теж на воєвідства: Брацлавське, Київське та Волинське. Подібно, як на Західній Україні, так і тут утворено для шляхти сеймики, але не переведено повного зрівнання устроєвих установ з польськими. Брацлавщина, Київщина й Волинь затримали т. зв. Литовський Статут у парі з українською мовою в судових актах та адміністрації. Найвищою судовою установою тих земель був т. зв. „трибунал" у Луцьку, в 1583 р. перенесений до Люблина; засідали в ньому, як судді, шляхотські депутати, по 4—5 з кожного воєвідства.

Кольонізація. В пору переходу східньо-українських земель під Польщу, найгустіше залюднена й найкраще загосподарена була Волинь. Весь простір краю був у руках приблизно 250 родів дідичів-землевласників, що між ними князі Острожські, Заславські, Любомирські, Збаразькі, Корецькі, Вишневецькі, Чорторийські й інші, володіли безмежними маєтками-лятифундіями, яким не було пари в корінній Польщі.

Дещо слабше була заселена й загосподарена північна Київщина, спустошена татарським лихоліттям в XV ст. Населення втримувалося тільки довкола укріплених городів, що й були осередками культури й цивілізації, торговлі та промислу. Київ насторожився в литовську добу велитенським замком на горі Киселівці й під його охороною розвелося торговельно-промислове життя на Київо-Подолі, що був захистом для цілої низки чужоземних, купецьких кольоній. Укріпленими були в той час такі місцевости Київщини, як Чорнобиль, Мозир, Овруч, Житомир на півночі й Канів та Черкаси на півдні.

Прилучена до Київщини давня Переяславщина, почала за литовських часів підійматися з румовищ Батієвого розгрому й ожила кольонізаційним рухом по річку Самару на півдні й по Сулу на сході. Але розгром орд Менглі-Гірея в 1482 р. замінив ту частину Україн в нову пустиню. Багата, плодовита земля Переяславщини, перемінилася в „дикі

поля", що замкнені для культури й господарства, стали тереном т.зв. „уходництва". Сміливіші люди з цьогобічного Подніпрів'я, почали запускатися, „уходити" в глибину „диких піль" на полювання (т. зв. „боброві гони") риболовлю й для бортництва, тобто вибирання меду з „бортей", диких вуликів по лісах. Такі виправи, що чим далі множаться й набірають масового характеру, були зразу, такби сказати, „сезоновим" явищем. Людність ішла „на уходи" весною й літом, а верталася з добичею свого дикого господарства під зиму. Користали з цього старости прикордонних городів, що відбирали від уходників частину добичі, як податок. Сміливіші „уходники", назкучивши собі старостинські податки й призвичаївшися до тяжкого й небезпечного життя в степу, пробували там осісти. Для цього вони мусіли організуватися в більші, добре узброєні й на все готові громади. В слід за ними посунула хвиля, зорганізованої державою, кольонізації. Польські королі починають роздаровувати шляхті великі простори „диких піль", що на них виростають нові села й укріплені городи. Так приміром канівський і черкаський староста князь Олександер Вишневецький, захопивши майже третину пізнішої Полтавщини, вже наприкінці XVI ст., будує тут цілу низку українських городів, як Лубні, Ромни, Пирятин й Прилуки, а довкола них насаджує сотні сіл і тисячі хуторів. Неймовірна плодозитість землі, в парі з помітними „свободами", тобто звільненням від панщизняних обовязків на 20 - 40 літ, заманюють сюди селянство західньо-українських земель; воно опановує дикий степ і насаджує на ньому хліборобську культуру.

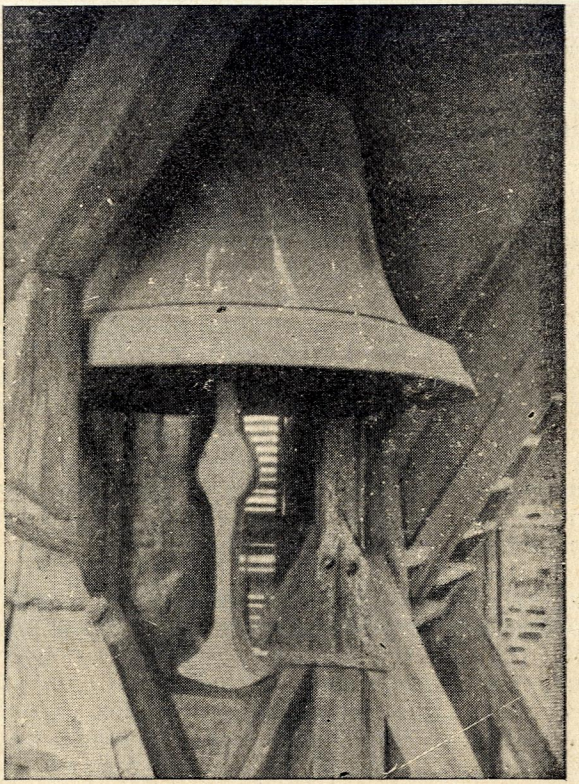

Дзвін Успенського Брацтва у Львові — »Кирило«. Найбільший в Галичині.

Становище української церкви. Україна перейняла християнство з Царгороду. Царгородському патріярхатові підлягала митрополія „всеї Руси" в Києві. Царгород використовував своє становище в той спосіб, що накидав Україні митрополитів неукраїнського, переважно грецького походження, а це мало свій вплив не тільки на церковні, але й політичні справи України. Змагання князів Ярослава Мудрого, Ізяслава Мстиславича та Данила Романовича, до звільнення київської митрополії від царгородських ставлеників, були замало енергійні й несисте-

матичні. Тимто, аж до упадку Української Держави, київська митрополія не переставала бути політичною амбасадою Царгороду на Україні. Рівночасно з занепадом Київа й першою татарською навалою, київська митрополія тратить свою повагу й виконавчу силу. Вже, поставлений королем Данилом, київський митрополит, поглядає тужним оком на Суздальщину, більше всього цікавиться північно-руськими епархіями й тут, на Суздальщині, вмірає (1281 р.). Його слідами йде його наслідник грек Максим, що в 1299 р. таки переноситься до суздальського Володимира над Клязмою й резидує тут, не кидаючи титулу „київського" митрополита.

У відповідь на це створено українську митрополію в Галичі (1303), але по смерти першого галицького митрополита Ніфонта, його наслідник Петро Ратенський, як „митрополит всеї Руси" перенісся до Москви. Замісць нього обрано галицьким митрополитом грека Теогноста, але і цей не задоволився галицькою митрополією, а обєднавши в своїх руках київську й московську, теж потягся на північ. В 1347 р. уже по розвалі Галицько-Володимирської Держави, Москва добилася формального скасування галицької митрополії. В 1371 р. відновив її польський король Казимир, але не на довго. Під кінець XIV ст. вона перестала існувати.

Не вдалося втримати окремої української митрополії і в Литовсько-Українській Державі. Ще великий князь Ольгерд виміг на царгородському патріярхові висвячення на київську митрополію болгарина Кипріяна Цамблака, але й він, побувши якийсь час на Україні, переїхав до Москви, як тільки там опорожнів митрополичий престіл. За князя Витовта собор українських і білоруських владик, скликаний в 1415 р. до Новгородка, обрав українським митрополитом Григорія Цамблака, але це не перешкодило московському митрополитові титулуватися митрополитом „всеї Руси" й встрявати в українсько-білоруські, церковні справи. Щойно, коли черговий київський митрополит Ізидор (1436—1458) перейшов на унію (1439) наступив розріз поміж київською та московською митрополією. В 1458 р. з висвяченням на київського митрополита грека Григорія, привернено київській митрополії давню незалежність від царгородського патріярха. З того теж часу дійсна залежність київської митрополії від царгородського патріярхату перемінюється у формальність. Патріярх тільки „благословить" митрополитів, що їх обірають „князі й пани грецького закону", а затверджує король. З XVI ст. починаючи, титулують себе українські митрополити, „київськими, галицькими й всеї Руси". Зразу резидують у Вільні й Києві наперемін, потім осідають у Києві.

Принявши християнську віру з Царгороду, Україна, разом з царгородським патріярхом відділилася від західньої церкви, вслід за чим „грецька віра", тобто східній обряд, залишився ознакою культури, а подекуди й політики українського громадянства.

Протиставлючись католицизмові своїх західніх сусідів, Україна, поневолі наближувалася до „православної" Москви й цілими століттями підтримувала культурно-політичні звязки з „одновірною" Молдавією. Рівночасно, у себе дома, в літературі і образотворчому мистецтві, плекала Україна східні традиції, що набрали прикмет української, національно-політичної окремішности від польського, католицького елєменту. Станувши проти фронту воюючого й сильно зорганізованого, свідомого своєї політичної місії католицизму, Україна видвигнула гасло „віри й нації руської", що покривалися й взаїмно

себе доповнювали. Зрада віри була рівночасно зрадою національности й навпаки.

В незалежній Українській Державі, східня віра й православна єрархія мали характер державної релігії й державної установи. Дуже різко змінилися умози життя української церкви й духовної єрархії з хвилиною втрати державної незалежности. В Литовсько-Українській Державі, поки литовські князі придержувалися поганства, було ще пів

Запорожець. З рисунку І. Ріпина.

біди. Українська церква імпонувала литовцям своєю організацією й культурою, а християнізація Литви почалася в напрямі православної церкви. Навіть пізніший польський король Ягайло охрестився зразу в православному обряді. Куди гірше повернулися справи, як польські впливи на Литву висловилися в змаганні до окатоличення верхів литовського громадянства. Вже умови т. зв. городельської унії (1413) започаткували пізнішу практику виключного користування правами,

привілеями та державними становищами для католиків. А хоч у люблинській унії говорилося про повну рівноправність релігій та віроісповідань, то в практиці це виглядало зовсім не так. Східня церква й єрархія перейшла на задній плян, а нехтована й покидувана вельможами та шляхтою, дуже скоро перейшла на становище понижуваної, „хлопської" віри.

Рівночасно падала сила й повага православної єрархії. Митрополитові залишено тільки формальне „свячення" владик тоді, як владичі престоли, разом з маєтностями, роздавалися Панами-Радою, а затверджувалися великим князем чи королем. Подібно практикувалося і з посадами самих митрополитів. Зчасом у ряди церковної єрархії ввійшли люди, що дуже часто не мали ніякого відношення до церковних справ і, очевидно, ніяких кваліфікацій для будьяких церковних становищ. Перемінити шаблю на патерицю, жовнярський шелом на владичу мітру й „увійти в царські врата з острогами" починало, де далі, ставати правилом. На цьому не зискувала церква, а тратила повага духовного стану.

Погано завелися спрази на верхах церковної єрархії, не краще вони стояли і в „низах", де обовязувало право „патронату". Землевласники-дідичі, вважали себе власниками церков і манастирів, по своїх маєтностях і назначування для них духовників, вважали своїм природженим правом. Не питаючись владик, а часто проти їх волі, вони розпоряджалися парохіями й церквами, куди призначали й скидали священиків, не турбуючись їх кваліфікаціями. А коли зважимо, що до користолюбивости панів-дідичів, що просто торгували парохіями й церквами, приєднувалося звичайно ріжновірство „патрона" й парохій на його землях, то зможемо уявити собі те безладдя зловживань і переслідувань, у яких довелося жити й не розвиватися, а просто мучитися й загибати українській церкві. Роздумуючи про умови, що в них попала в ті часи українська церква, а разом з нею українська духова культура, можна тільки великим дивом дивуватися, що вона не пропала, а навпаки, найшла сили й спроможність піднядитися з упадку й започаткувати національно-політичне відродження цілої України.

XXI. КОЗАЧЧИНА

„Цеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках (моноксілах), по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Цеж вони, за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Цеж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали"...

Так то писали про козаків українські церковні єрархи, в меморіялі до польської влади в 1621 р. І можна сказати, що в цій апотеозі козаччини не було перебільшення так само, як вірний був родозід цієї верстви українського громадянства, що в XVI—XVII ст. узяла на себе місію боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України. Не інакше ставилася до козаччини сучасна її народня маса, в найбільш блискучих фарбах змальована козаччина в народній памяти й уяві — в історичній традиції й устній слозесности народу.

„Козаччина, це не тільки найблискучіша, найефектовніша поява української історії; вона станозить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його держазної, суспільної та культурної творчости. В козаччині, український народ виділив зпоміж себе найкращий, найбільш активний елємент, утвориз своєрідну аристократію, коли приймемо, що грецьке слово „арістос", значить — найкращий". (Д. Дорошенко).

Оспівала козаччину українська, народня пісня, звеличала українська, романтична поезія, розяснила її вагу в історії українська й чужинецька історіографія.

Зародилася й змогутніла козаччина в особливих умовах нашого державно-політичного лихоліття, на спустошених татарвою „диких полях", у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижаками. Повстає козаччина як стихія, як вона хаотична, без дальшої мети й глибшої політичної програми. Але обєднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй узброєній руці й очайдушному, лицарському серцю, розум нації, козаччина дуже скоро змінила свою ролю добичника й оборонця степових окраїн на ролю будівничого-творця відродженої Української Державности.

Основоположник Запоріжської Січи — Дмитро Байда-Вишневецький.

Браслав, Канів і Черкаси на правому, Остер, Чернигів і Путивль на лівому березі Дніпра були, по татарських погромах XV ст. найдалі висунутими, сторожевими баштами заселеного й загосподарованого простору України. Поза ними простягалися вже „дикі поля"; дикі не так через своє запущення, як через небезпеку життя, що чаїлася тепер за кожним корчем, у кожній степовій балці.

Західня Україна, Волинь, Київщина, Поділля, хоча й щедро вивінувані природою, хоча ще далеко неперелюднені, чим далі тим дужче закріплюються за Польщею, за польськими порядками, та громадським устроєм, що його підставою було повне закріпощення селянства. А тут, обабіч Дніпра простяглися неміряні, кинуті облогом простори, що про них писали подорожники того часу:

„Україна, це все одно, що обітована земля, що її Господь Бог обіцяв жидівському народові; вона тече молоком і медом. Хто раз тільки побував на Україні, той уже не може розлучитися з нею, бо вона тягне кожну людину, як магнет залізо. Українське небо сміється й вабить людину до себе".

„Київщина — пише подорожник XVI ст. — має такі родючі землі, що як виорати їх парою волів, тай то тільки один раз, то буде пребагатий врожай. Скрізь ростуть овочеві дерева, виноград. В старих дубах та буках рої пчіл і щільники, прегарної барви й запаху. Звіря по лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкури. Дикі кози бють селяни тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птацтва стільки, що весною набірають хлопці позні човни яєць диких качок і гусей, журавлів та лебедів. Собак годують мясом і рибою. На Поділлю доволі один раз зорати і кинути зерно — зародить і вдруге. Одного року буде другий і третій збір"...

Так було в Київщині й на Поділлю. Ще краща природа розгорталася на „диких полях", тих самих, що перед татарською навалою були землями найвищої, східньо-европейської культури й цивілізації. Тепер вони опустіли, лежали облогом і... манили до себе нащадків тих, що за Олега й Володимира, мечем і плугом вирубували й виорювали межі Великої, Київської Держави. Тяга до тої „обітуваної землі", давно-колись загосподареної предками, тяга до волі й незалежности зродила козаччину.

Почалося з „уходів". Мешканцям пограничних замків і їхніх околиць, що то по словам люстратора з XVI ст. „рушниці мали й стріляти добре вміли", не сиділося поза окопами й частоколами городів. Призвичаївшися до безупинної татарської небезпеки, загартувавшись в оборонній боротьбі з татарами, вони перейшли з оборони до наступу. Більшими й меншими, але заєдно озброєними й готовими на все гуртами, вони запускаються в степи. Ідуть туди по рибу, ловлять звіря, вибирають мід, виправляються по сіль, коли треба відбороняються від татар, а коли можна, то нападають на них. Тількиж вертаючи з „уходів", мусять оплачуватися старостам, що хоч не зважувалися йти в степ, але вважали себе його „управителями".

Де далі й самі старости, помітивши дохідність „уходницького промислу", організують ватаги „уходників" і пробують з ними щастя в степу.

Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, вже в 1528 р. зібрав більш тисячі очайдухів, наскочив з ними на татарських чабанів і відібрав їм 500 коней та яких 30.000 овець. Успіхи „козацького промислу" почали заманювати в степи не самих тільки пограничних

городян та селян, але й тогочасну аристократію. На чолі перших козацьких загонів бачимо таких вельмож, як Ілля та Константин Острожські, Сангушки, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі, магнатів, що їх тягла у степи не жадоба наживи, але туга лицарського серця за небезпеками воєнних пригод, за славою. Не саме добичництво, не сама охорона майна й життя пограничного населення зродили козаччину. Уже в її первопочинах приходять до слова ідеальні побуди, що то пізніше винесли козацтво на чоло української історії.

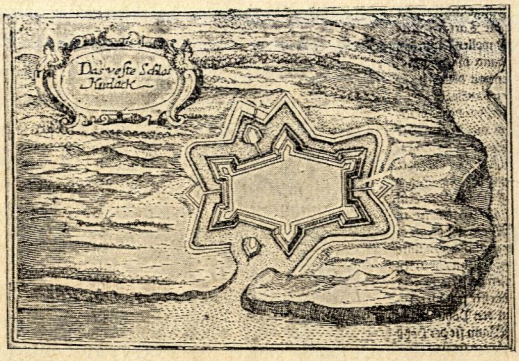

Фортеця Козак на Дніпрі, збудована в 1635. р.

Назва й первопочини козацтва. Слово „козак", не нашого, а турського походження. В мові половців означало воно стільки, що— сторож, вартовий. В турецькій мозі слово „козак" вживалося на означення вільної, незалежної нівідкого людини. Старі літописи й документи, вже в половині XV ст. знають татарських „козаків", що, як легко озброєна кінота, сторожили Кафи та інших осередків італійської торговлі на Криму. З кінця XV ст. (1492 р.) маємо, чи не першу взагалі, відомість про українських „козаків". В жалобі кримського хана литовському великому князеві, названо так людей з Києва й Черкас, що при усті Дніпра, під Тягинею, розбили турецький корабель... Рік пізніше татарський хан титулує „козаками" військову дружину черкаського старости Богдана Глинського, що погромив турецьку твердиню — Очаків. З того часу українські „козаки" не сходять уже зі сторінок документів та літописів. Росте їхня слава, кріпшає внутрішня організація й могутніє їх суспільно-політичне значіння.

Остап Дашкевич. Славу першого з організаторів козаччини здобув собі черкаський староста (1515—1535) Остап Дашкевич. Сповняючи свій уряд на самому, українсько-татарському пограниччю, він дозолі гарно познайомився з технікою татарського воювання й, відплачуючи татарам за їхні наскоки, дуже часто заганявся з своїми „козаками" на Крим. Та бувало, що злякавши татар й примусивши до мирних взаємин, дружив з їхніми ватажками й, разом з ними, тривожив московське пограничча.

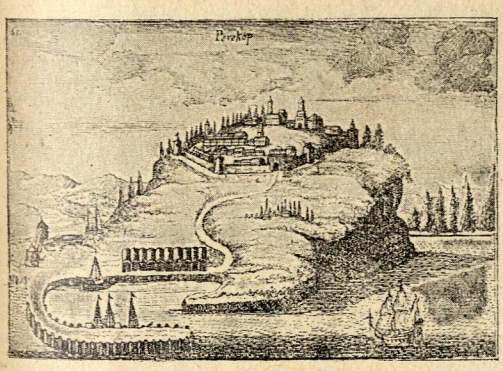

Вид Перекопу.

Великою славою вкрилося імя Дашкевича в 1532 р., коли кримський хан, з великим вій-

ським і гарматами, даремне штурмував Черкаси, що в них засів Дашкевич з козаками.

Він то, на соймі в Пйотркові (1533), перший звернув увагу польсько-литовських панів на козаків, чиб не використати їх для постійної охорони південнього пограниччя України перед татарами. Він радив зорганізувати до 2000 козаків і уставити їх на татарських перевозах, але його думку й ініціятиву знехтували. Вже тоді козаччина мусіла мати свою силу й вагу, так щодо скількости як і щодо якости. Свідчать про те безупинні скарги татар литовському великому князеві на козаків.

У 1541 р. починаються спроби з боку польсько-литовської влади опанувати козацьку стихію. В пограничні землі посилаються переписчики, пограничним старостам видаються накази приборкати козаків. Але в непевних умовах степового пограниччя не можна було й мріяти ані про реєстрацію козаків, ані про їх приборкання. Покищо, „козакування" було ще тільки принагідним, сезоновим „промислом" пограничного населення, а козацька, суспільна верства ще не оформилася. Таксамо не можна було ввести того козакування в певні службові норми. Козаччина творилася стихійно й оформлювалася й консолідувала сама, не бажаючи собі втручувань з боку. На теж вона й вийшла в степ, на те важила своїм життям і здоровлям, щоби збутися постороннього опіки. В половині XVI ст. козаччина вже опановує Дніпровий Низ. З існуванням козацької, лицарської формації на Низу, починають уже рахуватися не тільки татари, а й польсько-литовський уряд.

Дмитро Байда-Вишневецький. Великої зажив слави й здобув собі безсмертне імя в потомности князь Дмитро Байда-Вишневецький, що йому король Жигмонт Август II в 1550-их рр. доручив охорону українського пограниччя перед татарами. Він перший, мабуть, збудував укріплення на острові Хортиці, за Дніпровими порогами й тим дав початок славній Запоріжській Січі.

Почувши себе безпечним у далекій, степовій твердині, він не дбав про злагоду з польсько-литовською владою й на власну руку задружував з її противниками.

В 1558 р. він звязався з москалями й ходив з ними походом на Крим. Потім він таки вернувся в польсько-литовське підданство й далі сторожив пограниччя на Хортиці. В 1563 р. він, мабуть, бажаючи добути собі молдавський престіл, пішов з 4.000 козаків походом на Молдавію. Але в битві з турками він попав у полон, й на приказ султана Селімана II був розстріляний у Царгороді. Його життя й смерть оспівані в народніх піснях, що їх до нині тямить уся Україна, як довга й широка.

Народня традиція впевняє, що турецький султан звелів скинути Байду-Вишневецького з високої башти в море. Падаючи, він завис на гаку вмурованому в стіну, й так висів на ньому три дні. Завішеному на гаку Байді, нібито обіцяли турки життя, волю й скарби, султан бажав собі навіть Байду за зятя, тількиб він покинув батьківську віру й побісурменився. Але Байда, конаючи на гаку, лаяв турків, насміхався з їхньої віри й згинув лицарською смертю, не зрадивши.

Народня пісня і традиція, напевне виідеалізувала постать князя Дмитра Байди-Вишневецького, вклавши в неї своє розуміння козаччини, як ордену неустрашимих лицарів за „руську віру й націю".

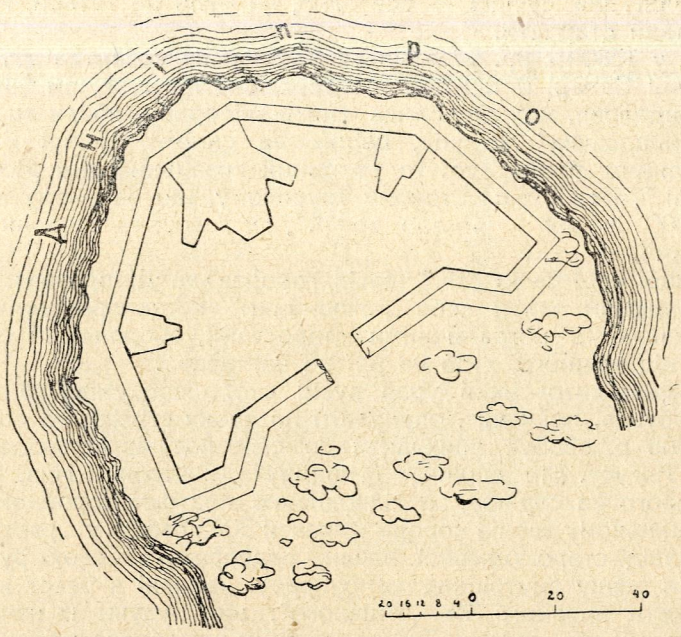

Система укріплень Запоріжської Січі на Хортиці.

Всеж таки і справжній, історичний Байда, як організатор козаччини й перший будівничий Запоріжської Січі, а перш за все творець перших напрямних козацької політики, заслужив собі на безсмертну славу. Він показав українському „степовому гультайству" шлях на одновірну й тоді ще українську, культурою та етнографічним складом населення, Молдавію, а через неї до Чорного Моря.

Слідами Байди-Вишневецького пішов волинський князь Богдан Ружинський. Він уже титулується „гетьманом низових козаків", що на їх чолі ходить походами на Крим, а в 1577 р. гине лицарською смертю під Аслям-Керменом, при устю Дніпра.

Ружинський, це „гетьман Богданко" народньої традиції й сучасного йому літописання. Папроцький, оповідаючи про лицарство пограничної української шляхти в книжці, виданій 1575 р. славить його, як того, що „покинувши світові роскоші, станув, як мужній лев, піднісши руку праву, щоби звести з поганами розправу криваву".

Швидкий зріст і чимраз міцніша організація козацтва, що з припадково творених загонів, перероджувалися в читко окреслену верству вільного лицарства, примушує литовсько-польську владу зацікавитися „козацьким питанням". Загострювалося воно в міру того, як „уходництво" почало перемінюватися в тривку, військову кольонізацію „диких піль". Чим далі, тим рідше верталися „уходники" додому, чим далі тим густіше покривався степ укріпленими городками-зимовиками, що не лякалися татарви, але й почали нехтувати старостинську владу. На Дніпрових островах — Базавлуку, Томаківці й Хортиці, потворилися вже справжні козачі республики, що слухали власних, виборних старшин, і, поширюючи свою кольонізацію на степ, ставали з дня на день

загрозливіші для сусідів — все одно, чи були це татари, москалі, чи „своїж" таки старости.

Вже у 1580-их рр. усталилася організація козацтва в той спосіб, що на річці Самарі й під самим татарським пограниччям жили „річні" козаки, риболови, що як колись скити-хлібороби, дбали за прохарчування „лицарських" козаків, осілих на самому Дніпрі й зайнятих тільки воєнним ділом. Тоді то головний козацький кіш розтаборився на острові Томаківці „такому шурокому, що на ньому може прожити 20.000 людей і чимало коней", як говорить сучасник Самійло Зборовський.

Звивши собі свою „січ" (засік, городок) за Дніпровими порогами, уже тоді козаки звали себе „січовиками" й „запорожцями" й різко порвали звязки з пограничними старостами, обороняючи свою незалежність від кожного, хтоб на неї не наставав...

Польсько-литовський уряд дуже скоро зрозумів, до чого воно йде й пробував, поки час, опанувати козацьку стихію, по доброму.

В 1568 р. пробує прихилити до себе козаків польський король Жигмонт Август. Він закликає їх покинути Дніпровий Низ, й затягнутись до нього на службу, за відповідною платою. Коронному гетьманові Язловецькому звелів король списати 300 козаків у „реєстр" і вийнявши їх зпід старостинської влади, перебрати під свою руку, та запевнити їм деяку внутрішню самоуправу. Зведені в реєст козаки мусіли слухати наданого їм „старшого", що будучи їх начальником, був би й козацьким суддею. Таким старшим для зареєстрованих козаків назначено тодіж шляхтича, Івана Бадовського. І справді, деяка частина козацтва перейшла на королівську службу, але в порівнанні з рештою козацтва, тих 300 „реєстровиків" було краплею в морі, що росло з дня на день і чимраз дужче... хвилювало. Всежтаки перша спроба польсько-литовської влади прибрати козаків у руки, мала для дальшого розвитку козаччини величезну вагу. Воно зрозуміло, що з ним числяться, шукають з ним порозуміння й злагоди, для чого готові поступитися навіть самою владою над ними. Автономія дана тільки частині козацтва, втягнутого в реєстр, була принята козацьким загалом, як основа для створення нової суспільної верстви, з особливими завданнями і такими самими привілєями.

Іван Підкова. Шляхом на Молдавію, що його протер князь Дмитро Байда-Вишневецький, пішов черговий козацький отаман Іван Підкова. Вславившись поміж козаками своєю львиною силою й відвагою, назвав себе Підкова братом молдавського господаря Івоні та претендентом на молдавський престіл. Видно, що претенсії Підкови спіралися на якихсь правних основах, коли молдавські вельможі, прочувши, що він находиться поміж козаками, прислали до нього посольство з проханням прийти в Молдавію, прогнати відтіля турецького ставленика Петрила й самому засісти на молдавському престолі.

Підкова не гаявся, взяв 4000 козаків, пішов на Молдавію, розбив Петрила з його турецькою допомогою, здобув молдавську столицю Ясси й справді засів на молдавському престолі. Наскільки Підкова був загрозливим противником для турецького султана, свідчить факт, що він кинувся зі скаргами на Підкову до польського короля Баторія. Баторій, що ладився тоді до розправи з Московщиною й запобігав порозумітися з турецьким султаном, рішив виступити проти Підкови. Не могучи дістати його до рук силою, покористувався підступом.

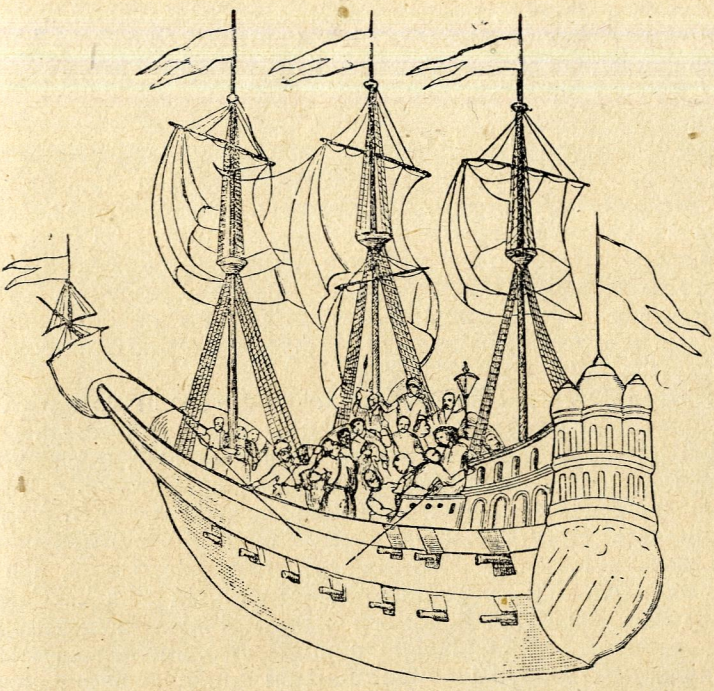

Запоріжський байдак-галєра.

Коли Підкова вертав, з Молдавії на Запоріжжя, браславський воєвода князь Збаражський, перестрів Підкову й „по приятельськи“ порадив козацькому отаманові поїхати до короля й поговорити з ним про справи пограничної політики.

Підкова, певний того, що за його перемогу над „невірними“ турками жде його тільки похвала й заплата, поїхав до короля. Та тут ждала його болюча несподіванка. Король звелів Підкову арештувати й стратити на львівському ринку. Було це в 1578 р. Даремне вставлялися за Підковою в короля українські вельможі, даремне сам Підкова пробував сколихнути королівську совість, мовляв його „рука, що підіймалася на ворогів хреста Господнього“, варта більшої пошани, аніж королівських кайдан. Підкові зрубано голову на львівському ринку, а тіло його поховано в підземеллях братської, Успенської церкви.

Трагічна смерть Підкови не залякала козаків і не примусила їх закинути своїх плянів про Молдавію. Тогож таки року, як згинув Підкова, вони йдуть новим походом на Молдавію, ведучи нового предендента на молдавський престіл — Олександра, брата Підкови. Розгромити їх удалося туркам щойно при допомозі семигородських військ, при чому Олександер попав у руки туркам, що замучили його на палі. Тоді козаки ще раз зібралися й повели з собою в Молдавію третього з черги претендента на молдавський престіл — Петра, сина замученого турками Олександра. Тим разом похід не вдався. Спаливши пограничне, молдавське місто Сороку й попустошивши Молдавію, вони були розгромлені молдавським господарем, а претендент Петро згинув у молдавській неволі. Король Баторій силувався приборкати козаків, як міг, але не маючи впливу на козацькі виступи і пляни, оправ-

дувався перед султаном, мовляв це „не його" козаки... а московські. Козацька стихія поросла вже в піря, намітила собі й почала переводити пляни, що де далі тим більше йшли в розріз з інтересами і задумами тих, що володіли українськими землями.

„Реформи" Баторія. „Нераз я наказував — писав король Баторій до старостів — щоби ви не переховували в себе низовців і не запомагали їх порохом, оловом та харчами, але ви не слухали. Тепер ми наказали київському, воєводі Константинові Острожському, щоби він, додержуючи своєї умови з кримським ханом, прогнав знад Дніпра козаків-розбишаків, а хто з них йому попаде в руки, щоби карав на горло. Усім українським старостам наказую підпомагати Острожського, й так само ловити й карати смертю запорожців, коли вони почнуть тікати з Низу"...

Так гримів Баторій на старостів, що потурали козацтву, але сам у те не вірив, щоб його листи й накази щонебудь помогли. Для цього треба було змінити умови життя на „диких полях", а це було не під силу хочби й такому енергійному королеві, як Баторій.

Коли скарги кримських ханів на козаків не втихали, Баторій написав нарешті в 1570 р. кримському ханові, що всі козацькі походи на Крим провадяться без його відома й проти його волі, а в тім „козаки — люде вільні й приборкати їх йому не під силу"... Сам Баторій користав тоді з козацької допомоги в його війні з Московщиною. Низовці, під проводом отамана Івана Оришівського, впали тоді в московські землі, спалили Стародуб і попустошивши околицю, вернулися з великою добиччю й славою на Низ.

Справившись з Московщиною, Баторій почав заходитись над тим, щоб якнебудь прибрати козаків до рук і покористуватися ними у своїх воєнних плянах. Давні козацькі літописці, а за ними пізніші історики, дуже багато писали про так зв. „Баторієву реформу" козаччини, але розміри тієї „реформи" були куди скромніші й не такі далекосяжні, за які їх звикли вважати давні історики. Баторій, обравши казацьким наставником черкавського старосту Михайла Вишневецького, звелів йому створити загін з 500 козаків, дати їм велику королівську хоругву й назначити козацьким „гетьманом", тобто начальником у воєнних виправах згаданого вже Івана Оришівського. Рівночасно надав Баторій тим козакам місто Трехтемирів, на гарнізон і захист для козацьких інвалідів та „емеритів". Позатим Баторій відновив козацьку автономію, не переходячи границь, що їх начеркнув козакам іще Жигмонт Август. Подібно як він так і Баторій надавав „козацькі вольности" тільки жмінці „реєстровиків", але козацька незареєстрована маса, і хоч і не бажала коритися нікому, не лінувалася розтягати тих коволівських привілеїв на себе, скоро тільки яканебудь влада пробувала встрявати в її внутрішні справи. Зрештою в умовах польської дійсности тих часів дуже скоро затиралися межі поміж реєстовими й нереєстровими козаками.

Вже реєстровики Баторія, з своїм отаманом Оришівським на чолі, дуже скоро переконалися, що їхня служба королеві тільки принагідна, а постійне вдержання їх на державному такби сказати „етаті", це тільки побожне побажання влади. Як тільки закінчилася польсько-московська війна (1579—1581) реєстрові козаки, що приймали в ній участь були без плати звільнені й ніхто не поцікавився, з чого їм далі жити й зодягатися. Нічого дивного, що вони злилися з рештою, не-

Київський митрополит Ізидор їде на фльорентійський собор. Друга частина картини-діптиху Б. Гоцоллі. (ст. 387).

реєстрованого козацтва й разом з ним жили „козацьким промислом" та кермувалися плянами своєрідної, козацької політики.

Запоріжська Січ. Байда-Вишневецький заклав першу козацьку фортецю — „січ", на Дніпровому острові — Хортиці. Острів був невеликий, але високо піднятий понад Дніпрове плесо, з обривистими бере-

гами й тому легкий до оборони. Природну оборонність острівця скріпили козаки ровом і валом з частоколом, настороженим гарматами. До фортеці провадив тільки один широкий проїзд, забезпечений баштами й зводженим мостом. Попри вали й частоколи тяглися куріні, тобто казарми січової залоги. Як усе в Січі, куріні були деревляні, криті очеретом, або шкурами. Посередині фортеці був майдан, що на ньому відбувалися зібрання й наради населення козачої республики.

По смерти Вишневецького козаки переселилися на острів Томаківку, відтіля на острів Базавлук над Чортомликом, а потім на Микитин Ріг. Проте, як виглядала Січ на о. Томаківці, оповів нам польський письменник Бартош Папроцький, що описав козацькі пригоди Самійла Зборовського. Про Січ на о. Базавлуці залишив нам звідомлення посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків — Еріх Лясота.

Лясота добився на Січ дня 9 червня 1594 р. Козаки привітали цісарського посла гарматніми сальвами. Не заставши в Січі отамана Богдана Мікошинського, що з 1500 козаками, на 50 чайках, виправився в похід, Лясота мусів прожити в козачому курені кілька тижнів (відїхав з Січі дня 9 липня) й мав нагоду добре приглянутися до січового життя, звичаїв та обичаїв.

Січ на базавлуцькому острові була осередком усеї низової, добре вже тоді зорганізованої козаччини. Приказів січової старшини слухало не тільки козацтво, тобто дієва армія того часу, але й людність, що „сиділа по містах і селах, а признавалася до запорожців". Сила козаччини, по обчисленням Лясоти, обіймала біля трьох тисяч війська на Дніпровому Низу, а кілька тисяч готових на кожен поклик, жило кругом по селах, та хуторах.

В час гостювання Лясоти на Січі, повнило вартову службу по засіках на татарській переправі 400 козаків, а решта, що не пішла в похід, відпочивала на Січі та по ріжних пунктах Низу. В листі до цісаря Рудольфа козацька старшина нараховувала 6000 „вибраних людей, бувалих козаків", здатних до далекого походу, не вчисляючи сюди козаків-хліборобів „по пограничних краях", що, в разі потреби, кидали плуг і хапали за шаблю. Поза тим шниряли по Низу ватаги незорганізованих козаків-добичників, що їх січове брацтво, „не знало й знати не хотіло".

Організація й виряд січового товариства подобалися Лясоті так само, як і січова гостинність. Коли він виїздив до Січі й виїздив з неї, січовики били з гармат, а крім цього грала добра військова музика. На спомин подарували січовики Лясоті шубу з куниць і шапку з чорних лисиць.

Низове військо ділилося на полки по 500 мушкетів, а полки на сотні й десятки. Порядку в війську пильнували гетьманські штабовці-осаули.

Списки виплат козакам за похід на Московщину вичисляють — гетьмана, обозного писаря, чотирьох полковників, вісьмох осаулів, 20 сотників, 152 десятників, 16 прапорників, сурмачів, довбушів, трубачів 1799 рядовиків („чорних пахолків"), 12 пушкарів і 20 фірманів — усього 2032 осіб. На ділі в т. зв. „ливонській" війні приймало участь до 4000 козаків, при чому чисельний стан полків росте разом з козаччиною. В т. зв. „хотинській потребі" було вже 14 козацьких полків, а в кожному по 1600—4000 козаків.

Козаки, в своїх листах і грамотах титулують себе „військом запоріжським" або „лицарством війська запоріжського". Метою поста-

Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом Любомирським на тлі табору. Плоскоріз XVII ст.

вили собі вони боротьбу з „невірними“ й для цього радо підпомагали всіх оборонцпів „хреста святого“. Будучи в котрогось з них на службі, вони, з чемности звали себе його „нижайшими слугами“, але це нівчому не торкалося їхнього почуття самостійности й незалежности. Коли, приміром, у 1620 р. польська влада старалася припинити протитурецькі походи козаків, вони відрубали королевві по козацьки: „Знаємо, що король помирився з турецьким цісарем, але ми—ні!“

Всю козацьку організацію звали козаки „товариством“, деколи „брацтвом“, поміж собою титулувалися „товаришами“ тоді, коли поляки, будучи з козаками в дружніх взяєминах, титулували їх „молодцями“, або „панами молодцями“.

Козацька старшина була виборна. Начальний вождь звався „гетьманом“, деколи, по скромности „старшим“. Тільки він, силою свого виборного авторітету порядкував козацькими справами й приказував у походах. Наставників, що їх, час до часу, пробувала накинути козакам польська влада, вони нехтували, в найкращому разі признавали посередниками поміж січовим товарством і польським урядом. Виборність і широкий демократизм козацького устрою висловлює назверх титулятура козацьких гетьманів. Вони підписують листи й грамоти не від свого тільки імени, але від усього товариства, мовляв „гетьман, полковники, сотники і все лицарство війська запоріжського“. Козацька рада, подібна до старо-українського віча, була найвищою інстанцією й останньою апеляцією для всіх важних справ і питань. Вона вибірала собі старшину, або її скидала, вона заправляла козацьким господарством й вела козацьку політику.

Багато цікавого про козацький побут довідуємося з книжки польського письменника Папроцького, надрукованої в 1599 р.:

„Є кілька широких місць, або островів на ріці Дніпрі, більш

уже в татарських, аніж подільських сторонах. Туди, сливе за нашої памяти почали їздити люде лицарські, аби пробувати щастя з татарами-поганцями. Там вони найшли собі захист і що далі то більше їх туди зїздилося. Перше, як їх було кілька сот, то здавалося багато, тепер уже їх кілька тисяч найдеться. Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздить туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському порядку й чуйности. Українці звуть їх „запоріжськими" козаками від порогів, а інші звуть „низовими" козаками, бо низько, при кінці ріки Дніпра мешкають. Мають вони на тих островах багато амуніції й тримають там сторожу завсігди, коли йдуть на війну, проти татар або турків. Часами у всьому мають великий достаток, бо з усіх сторін до них привозять селяне, а вони платять їм, чим ті схочуть — кіньми, волами, а також грішми. А хоч вони живуть на татарських землях, татари не можуть їх перемогти, навпаки, дари ім великі дають, щоб тільки вони їх не турбували. І з Москви, від великого московського князя мають вони що року дарунки. Скарбів ніяких козаки не мають, а як хочуть щось кому подарувати, беруть на борг від котрогось, найзаможнішого поміж собою, а потім віддають, або складаються, як їм попаде здобич, а виплативши те, що військо завинило, решту пускають у рівний поділ, а кожен розпоряжає своїм добром по своїй волі. На зиму розходяться по волинських і подільських селах, чекаючи весни, а потім сходяться знову на свій острів"...

Італійський письменник Гамберіні списав з уст якогось козацького старшини в 1584 р. м. і. такі відомости про козаків:

„З козаків можна зібрати 14—15000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, що з них вони ніколи не хиблять. Добрі вони до війни пішої й кінної, а звуть себе козаками, бо вони легкі, мов кози й живляться чимнебудь а мешкають у хворостяних курінях, критих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва й татарської добичі. Хліба не їдять ніколи, а пють тільки воду. Живуть на островах. Коли їх мало, то на однім, малім, колиж їх намножиться, то переходять на більший. Дерева там багато й вони уміють оборонити себе засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога. Для більшої певности, вирубують довкола острова лід і будують з нього вали. А літом не можна ріки перейти, бо з обох боків тягнуться милями болота так, що тих островів не можна не то здобути, але й найти тому, хто не знає дороги. Козаки дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі".

Для повнішої характеристики козаччини слід іще навести звідомлення польського літописця Старовольського (1628) та французького інженіра Бопляна (1640-ві рр.).

Старовольський пише: „Ранньою весною, коли сніги починають таяти на степах, кожний, охочий до воєнної слави, спорядивши човна й припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набірає з тих приходнів військо. Здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відсилає до дому, забравши привезені ними припаси. Прийнятих віддає під владу десятників-отаманів; їх вони слухають, поки не зміниться їх заняття чи становище. Гетьмана вибірають зпоміж старшин й він зістається на службі, поки щастя служить. Коли він розумний і знає своє діло, то потверджується на своїому уряді

до смерти. В козацькій раді не приймають участи „новики", до трьох літ. За той час вони виконують повинности джурів, а коли що наброять, то їх карають отамани дуже дошкульно. Таких новиків, окрім девяти старих вояків, має під собою отаман трицять, а деколи пядесять. Коли хто з них утече з битви, не сміє вернутися, бо скарають йо о смертю. На зиму, гетьман вертаючи до дому, залишає на кожному острові по 500 людей — стерегти місця й гармат та усякого воєнного припасу. Там, у хижах, сплетених з очерету, покритих корою дерев, ждуть вони повороту гетьмана й товаришів, а ті, що кілька літ зносили тут холод і голод, остаючи на сторожі загального добра, вважають себе славнішими від інших.

Зброя їхня — рушниця й шабля. Деякі мають короткий спис і лук зі стрілами. Залізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, що немає теж багатшої одежі ані виставнішого стола. Вбіраються в грубу сорочку й керею, а харчуються вяленою рибою та дичиною. Мід пють та сир їдять, вертаючи до жінок: у таборі не може бути ніяка жінка, хіба візьмуть її з добичею.

Воюють на морі й суші. На море ідуть не всі, а відважніші, здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть у них трицять людей, а щоб вони не потонули, довкола човна привязують снопи очерету.

Коли натраплять на турецькі галєри, вважають завсігди за ліпше згинути, аніж безсоромно тікати або піддатися, через те й не будучи рівні силами, вони не ухиляються від битви й часто перемагають, попавши в розпучливе положення. А здобузши перемогу, вони часом на турецьких галєрах, під турецькими коргвами їдуть в Азію, в Трапезунт, а кого захоплять, беруть у неволю. Козаки такі сміливі, що в них встановився звичай нападати, палити й грабити навіть найблизші околиці Царгороду.

На татарські степи, ногайські чи перекопські, вибіраються пішки. Коли зустрінуть кінські табуни, раптом перемінюються в кінноту і або нападають на переляканого ворога, або вертають з табунами до дому. Колиж найдуть тільки худобу та вівці, то повязавши їх за хвости й роги, ставлять їх замісць укріплення й, коли треба, відбиваються зпоза них, як зпоза валів.

Коли ідуть походом в далекі краї, то кожен з них має віз, запряжений одним конем, а на ньому мосяжну гармату. Крім рушниці, шаблі й амуніції, кожен козак мусить мати при собі сокиру, косу, заступ, шнури й усе інше, потрібне до сипання валів й вязання возів у табор, коли їх перестріне ворог по дорозі.

Вони називають табором такий уклад возів: зпереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями ослоняють боки, а коли трапиться велика небезпека, ховаються поза вози й бороняться відтіля, як з фортеці. Колиж і цього замало, наповняють вози землею і роблять з них ще міцніший вал.

Самих козаків не більше 15000, але з новиками виходить сороктисячне військо, що в ньому панує староримська карність, тверезість, послух й спокій у таборі; в секретних справах козаки бережуть таємниці, а провинників карають спартанським звичаєм"...

Нарешті з „Опису України" французького інженіра на польській службі Бопляна (1630—1640 рр.), довідуємося таке про козаків:

„Вони грецької віри, що її, в своїй мові, звуть руською. Люблять випити, але підчас війни й воєнних експедицій вони притримуються

тверезости. В них немає нічого простацького, крім одежі. Вони дотепні, проникливі, вибагливі й щедрі, не ласі на велике багацтво, а зате божевільно розкохані в свободі: без неї в них життя не життя, для неї вони здіймають повстання, для неї живуть і гинуть.

Козаки дуже міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і спрагу. На війні витривалі, відважні, сміливі, а навіть очайдушні, бо не цінять свого життя. Найбільше зручности й умілости виявляють у боротьбі табором, заслонившися возами. Вони дуже влучно стріляють з рушниць й до загину боронять своїх позицій. Незлі вони й на морі, але на конях не найліпші. Під охороною табору, 100 козаків не лякається 1000 поляків чи татар, а якби вони були такіж сильні на конях, як пішо, то їх не перемоглаб ніяка сила. Вони здорові з природи й рідко вмірають з хвороби. Здебільшого кінчають життя на полі слави, вбиті на війні, позатим зі старости.

Задумавши йти на море, вони збірають раду й вибірають собі походного старшину, потім будують чайки. Їхні чайки 60 стіп довгі, 10—12 стіп широкі й 12 стіп глибокі. Основою козацької чайки служить вербовий або липовий човен, що на ньому набиваються борти з дощок, одна на другій, поки не дійдуть до 12 стіп висоти й 60 довжини. Обвідка з очерету, груба як бочка, окружає цілу чайку, від краю до краю. Середину чайки виробляють з перегорожами й поперечники брусками, потім смолять. Козацькі чайки мають дві керми з кожного кінця тому, що при великій довжині корабля, воний багато тратили часу на його обертання. З кожного боку чайки є 10—12 весел, що гребуть скорше, як турецькі галєри. Мають теж щогли та вітрила, але користуються ними рідко. В кожну чайку сідає 50—70 людей, кожен з двома рушницями й шаблею, а на бортах корабля 4—5 гарматок, та харчеві припаси. Будова чайки триває до двох тижнів, бо козаки майстри на всі руки.

В поході пильнують козаки тверезости — в когоб найшли горілку, того викидають з гурту. Живляться сухарями й „саламахою", тобто вареним, на рідко, пшоном з тістом.

Збудувавши 50—70 чайок, творять козаки летючий полк, що гогоден напасти на найвизначніші міста Анатолії.

Отаман має свій значок на щоглі й їде попереду. Човни їдуть так тісно, що сливе один торкається другого. Турки, звичайно попереджені про похід, тримають кілька галєр при устю Дніпра, щоб не дати козакам прорватися в море. Але козаки перехитрують турків; вони продираються в море плавнями, що в них не можуть рухатися турецькі галєри. Підібравши час і перехитривши ворога, козаки протягом 30—40 годин опинюються в Анатолії. Приїхавши, залишають у кожній чайці по двох козаків і двох новиків, а самі кидаються на прибережні турецькі міста. Нищать, палять, граблять і визволяють невільників. Заки турки вспіють оглянутися, вони вже на чайках, їдуть в інше місце.

Коли трапиться козакам перестріти кілька турецьких галєр, або інших кораблів, вони женуться за ними й нападають на них, та здобувають. Роблять це так: їх чайки підіймаюйться над водою всего на 2 і пів стопи, тому вони бачуть галєру чи інший корабель куди скорше, як вони їх помітять. Тоді вони спускають щогли своїх чайок і, завважившн напрям вітру, уставляються так, щоби, під вечір мати сонце ззаду. На годину перед заходом сонця вони починають сильно гребти в напрямі корабля чи галєри, щоб не стратити її з ока, й так трима-

ються до півночі. Тоді дають гасло й прожогом підпливають до кораблів. Підпливши, кидаються з криком і стріляниною на корабель. Ворог заскочений і перелякаий, піддається по короткій перестрілці. Розграбивши корабель з усього, що вважають придатним для себе, вони решту добра на ньому і залогу топлять. Коли найдуть на них бранців веслярів, то їх визволяють.

Петро Конашевич - Сагайдачний.

Трудніше, аніж прорватися в море, приходиться козакам пробитися назад в Дніпрове гирло. Розбуджені нападом турки, подвоюють чуйність при устю. Але козаки сміються з неї. Вони виїздять на мілини, кудою не можуть проплисти галєри й вискакують на сушу, що нею перетягають свої човни з добичею до Дніпрових берегів. Тут вони, вже безпечні вертають на Січ, ситі добичі й слави.

Буває, що козацькі чайки, доглянені й обстрілювані залогою галєр, вдаються з ними в битву. Тоді вони тримаються й не рухаються з своїх лавок. Весла привязані вужівкою. Одні стріляють, а другі набивають рушниці; стріляють без упину і влучно. Рукопашний бій може звести галєра тільки з одною чайкою, але галєрні гармати чинять великі шкоди так, що в боротьбі гине добра третина козаків. Рідко коли вертають вони з половиною війська. Зате привозять велику добич: еспанські реали, арабські цехини, коври, золотоглави, шовки та інші дорогі товари".

З оповідань усіх, що в той чи інший спосіб, мали нагоду познайомитись з козаками та їхнім побутом і звичаями, висовується на перший плян подив для їх сміливости й лицарства. Навіть не дуже прихильно настроєні до них чужинці, не всилі відмовити козакам тієї, найбільш характерної для них, прикмети. Вони, мовляв словами Старовольського, „легковажать собі все й саму смерть". Папроцький підкреслює між іншим такі факти з бувальщини козаків, коли вони, заскочені небезпекою, самі собі говорять: „не годиться тікати нам, людям, що про

них всі народи знають, що в хоробрости не дорівняє нам ніхто в світі". Посол цісяря Рудольфа II, Лясота, вербуючи козаків у протитурецький похід, називає козаків „сміливими й хоробрими людьми, від молодости призвичаєними до війни". Польський гетьман Жолкевський, навіть радіючи з своєї перемоги над козаками, зве їх „військом відважним, у воєнному ремеслі добре вправленим". Турецький літописець Наїма, описуючи козацькі походи на турків, каже, що „нема на світі людей сміливіших, що меньше дбали би про життя й меньше лякалися смерти".

Нарівні з козацьким лицарством, викликала загальний подив строгість козацького життя, як каже М. Грушевський: „спартанська простота в життю й відносинах старшин до рядовиків, брак всякого зверхнього блиску, бліхтру", що особливо кидався в очі в порівнанні з виставністю й пишнотою польських військ. Тільки та строгість життя й майже чернечий аскетизм у вимогах, дозволили козацтву стати з часом ніби орденом українських хрестоносців, охоронним щитом для краю, месником кривд і виразником визвольних змагань українського народу. Січ стала воєнною школою для цілих поколінь, а козаччина ідеалом демократично-республиканського устрою для сучасности й далекої потомности.

Криштоф Косинський. На прикінці XVI ст. Дніпровий Низ з своєю „столицею" на Запоріжській Січі, був уже доволі сконсолідованим, суспільно-політичним організмом. Козаччина, опанувавши „дикі поля" й прорубавши собі шлях на Чорне Море, залякавши татарський Крим і турецький Царгород, сталася поважною загрозою для Польщі, що її шляхотський устрій почав уже запускати коріння на східньо-українських землях.

Всевладна польська шляхта, „відчула, який страшний ворог виростає в неї під боком, готовий звести боротьбу на життя й смерть, з самими основами польсько-шляхотського устрою". (М. Грушівський).

Рівночасно з походами в Молдавію, козаки не проминають нагоди, щоби не потурбувати татарських та турецьких земель. Тимчасом козацтво росте в силу, вже не по дням, а по годинам — в його ряди збігаються вже не тільки мешканці міст і сіл українського пограниччя, не тільки „уходники" й цікава на воєнні пригоди й спрагнена слави шляхта. Де далі козацькі сотні й полки поповняються селянами, що тікають на Низ зпід панщизняного ярма; вони, обурені на шляхотські зловживання, несуть з собою на Низ іскри чимраз частіших і бурхливіших конфліктів козаччини з польсько-шляхотським устроєм на українських землях. Все, що було здорове, здатне на воєнні труди й невигоди, все що сміливе й боєздатне в закріпощуваному селянстві, тепер „козачиться". Одні йдуть на Низ, а другі підпомагають козаччину всякий раз, коли приходить до пересправи з „панами".

На таку пересправу козаччини з польською шляхтою не треба було довго ждати. Козацько-польські непорозуміння й взаїмні зачіпки, завелися доволі скоро, але першому з протипольських виступів козацтва надав імя і форму — Криштоф Косинський.

Вже за січового гетьмана Микошинського згадується Косинський, як заслужений і випробуваний в боях запорожець. Був він, з походження підляський шляхтич, що в 1590 р. разом з кількома козацькими отаманами шляхотського походження, дістав від короля якусь маєтність у Київщині.

В умовах життя тогочасного польського пограниччя, мало хто

На Гербъ Силного Войска
Єго Кр: Мл: Запорозвого.

Кгды щенства Запорозцовъ Кролеве дознали
Теды за Гербъ такого имъ рыцера дали.
Который ото готовъ Отчизнѣ служити,

Титулова сторінка віршів Саковича, видрукованих з приводу смерти Сагайдачного.

звертав увагу на королівські надання й привілеї — про все рішала тут сила. Білоцерківський староста, Іван Острожський, не дав Косинському обняти подарованої йому маєтности, а цей, зібравши козацьку ватагу, кинувся в 1591 р. на маєтности Острожського. Рівночасно друга ватага обсадила Трипілля. Проти Косинського вислав король комісію, але вона, не вдіявши нічого проти козацьких гармат і рушниць, рішилася на переговори з козаками. Вона домагалася від козаків видачі Косинського, а потім скинення його з проводу козаками, але тимчасом за Дніпром, на Волині й на Поділлі спалахнули селянські бунти. Приборкувані в одному місці, здіймалися вони в другому й не вгавали протягом цілого 1592 р. Вперве мабуть зрозуміли тоді шляхтичі-землевласники, що таке козаччина й чим вона їм погрожує.

Змобілізовано шляхту волинського воєвідства, а на її чолі станув не хто інший, а сам князь Константин Острожський. Під містечком Пяткою, поблизу Житомира, прийшло до зустрічі шляхти з козаками і селянами-повстанцями. Було це на початку 1593 р. Козацьке військо побито; на побоєвищі лягло 2000 козаків, у руки переможців попало 26 козацьких гармат і кілька хоругов. Косинський мусів скоритися, розпустити змобілізованих селян й відійти з козаками на Низ.

Але на цьому боротьба не скінчилася. Вже весною 1593 р. змобілізував Косинський новий козачий загін у 2000 люда з артилєрією й станув під Черкасами. Нахвалявся відомстити князеві Олександрові Вишневецькому за розгром під Пяткою, але тут він, під Черкасами згинув у бою.

Козаки й протитурецький союз. Римський папа Климент VIII, порозумівшись з німецьким цісарем Рудольфом II. рішив використати всі сили на сході Европи для боротьби з загрозливим походом турецького імперіялізму на Европу. Слава козаччини вже добре гомоніла по Европі, коли цісар Рудольф II рішився післати до козаків свого посла Еріха Лясоту, щоби підбити їх на протитурецький похід. Зацікавилися тою справою польські пани на Україні, а в першу чергу латинський біскуп у Києві — Верещинський. Повертаючи козаччину на „бісурмен", вони тимсамим ослаблювали його розгін у боротьбі з шляхотською всевладою на Україні.

Осінню 1593 р. приїхав на Україну папський посол Комулович. Він віз козакам 12000 золотих дукатів, як задаток за участь в протитурецькій кампанії. Але добитися йому на Січ не пощастило. Зустрівши по дорозі козацького ватажка Наливайка, він передав йому гроші, а сам завернув з небезпечного „дикого поля". Сміливішим був цісарський посол Еріх Лясота, що в 1594 р. добився на Січ і пробув тут кілька тижнів. Він привіз козакам 8000 дукатів, але до якоїсь більшої протитурецької кампанії не зумів козаків намовити. Цікавішим аніж Крим і Царгород було тепер для них українське пограниччя, що його обсіла шляхта й чим далі, тим дуще напосідала на його мирне, хліборобське населення. Ідея боротьби з „бісурменом" перейшла тепер у козаків на дальший плян. Перевага втікачів-селян у козацьких рядах повернула козацьку увагу на захід, відкіля надвигала на Україну, гірша від татарщини — панщина.

Северин Наливайко. На чоло козаччини висунувся, по смерти Косинського, новий ватажок. Був ним сатанівський міщанин Северин Наливайко. Впікся йому в печінки власник місточка Гусятина Калиновський, що по словам самого Наливайка, в листі до польського короля, його батькові „без усякої причини полатав ребра й тим його зігнав зі світу"...

Северин Наливайко, що його старший брат Дамян вславився, як член т. зв. „острожського гуртка" українських учених і письменників, почав свою військову карієру від служби в міліції князя Острожського. Був він гарний та ставний з вигляду і талановитий. Як пушкар князя Острожського приймав участь у розгромі Косинського під Пяткою. Але тяга до козацької вольниці заставила його покинути княжу міліцію та перейти до козаків. Як козацький отаман виступає Наливайко вже в 1594 р. й громить турків на нижньому Дністрі. Мав він тоді під собою півтретя тисячі козаків, переважно селян-утікачів, озброєних чи не

за ті дукати, що їх віз козакам папський посол Комулович. Командуючи власним загоном, Наливайко злучився з низовими козаками, з кошовим, Григорієм Лободою, на чолі.

Осінню 1594 р. рушили обєднані війська Наливайка й Лободи на Молдавію. Разом було їх до 12 тисяч, з артилєрією, під 40 хоругвами, що між ними були й хоругви, прислані цісарем Рудольфом II і архикнязем Максиміліяном.

Перейшовши Дністер над Сорокою, козаки розгромили молдавського господаря Арона, здобули Ясси й попустошили околицю. Арона примусили вони виломитися зпід турецького підданства й скласти чолобитну присягу цісареві. Про перемогу й акт присяги, що її відібрав від господаря сотник Демидович, повідомив Наливайко короля.

Петро Конашевич-Сагайдачний на коні. Рисунок на основі ритовини в нагробних віршах Саковича.

В черговому році, на спілку з Ароном, попустошили козаки околиці турецьких городів — Тягині, Білгороду й Кілії, почім вернули на Брацлавщину. Світла перемога Наливайка й Лободи, хоч і не була по нутру польській владі, всеж таки не перешкодила їй покористуватися козацькими успіхами. Коронний гетьман Ян Замойський, пішов з військом на розбиту козаками Молдавію й, прогнавши з престолу Арона, посадив на ньому молдавського боярина Єремію Могилу, що піддався під польську опіку. Козакам звелів Замойський вертати на Низ, але вони його не послухали. Упевнені в своїх заслугах для польської політики, вони розкватирувалися по шляхотських маєтностях Поділля, і як це було звичаєм польських військ того часу, зажадали „стації" тобто прохарчування. А що подільська шляхта не спішилася харчувати козаків по доброму, Наливайко брав те, чого потребував, силою. Під тим оглядом не різнився він нічим від коронного польського війська, що не могучи добути свого „правим" завсіди здобувало собі прожиток „лівим". Тількиж те, що було дозволене коронним військам, не могло стосуватися до козаків. Пани-шляхта дивилися на козаків, як на бунтівників, що виломалися зпід накинутих їм панщизняних обовязків й не могли спокійно дивитися на те, як ті вчорашні панщизняки, очайдушною сміливістю й лицарством духа, здобували собі не тільки славу й незалежність, але привілеї, що дотепер прислугували тільки шляхті. Збіглася шляхта до Брацлава, думала розігнати козацькі ватаги, але Нализайко її випередив. Порозумівся з брацлавськими міщанами й розгромивши шляхотське ополчення, захопив Брацлав.

Осінню 1595 р. рушив Нализайко на Угорщину, а відтіля на Во-

линь та Білорусь. Скрізь він вибирав собі силою „стацію", що її відмовили йому по доброму. Вертаючи з Білорусі, Наливайко пограбував маєтности луцького владики Кирила Терлецького ніби за те, що він, як один з перших, покинув православя й пристав на унію з Римом. З тою хвилиною, до соціяльних гасел видвигнутих козаччиною, приєдналося гасло релігійної боротьби. Козаччина переступила черговий ступінь свого розвитку. З Наливайком не було Лободи. Від першої зустрічі недолюблювалися отамани; Лобода, що придбав собі маєтність на київському Поліссю й проводив регулярним, козацьким частинам, старався жити в мирі з шляхтою й духовенством, та дуже часто заявляв, що не має нічого спільного з „наливайківцями", що їх не признавав справжніми козаками, а втікачами зпід панщизняного ярма, бунтівниками. Тому, відбувши з Наливайком удатний похід на Молдавію, він розійшовся з ним. Коли Наливайко шугав по Волині й Білорусі, Лобода розташувався в Овруччині, де теж, волею й неволею вибірав „стацію".

Господарка Наливайка на Поділлі, Волині й Білорусі, а Лобиди на київському Поліссю, вивела нарешті польську владу з терпеливости. Злякавшися загрозою відірвання тих частин України від Польщі, вона напустила на козаків коронного гетьмана Станислава Жолкевського.

Весною 1596 р. рушив Жолкевський в похід проти козаків. Військо мав з собою добірне й знамениту артилєрію, а сам був непоганий полководець. Правою рукою в нього був Кирик Ружинський, шляхтич, що ще недавно „козакував" й знався на козацькій, боєвій тактиці та „фортелях". В першу чергу натиснув Жолкевський на Наливайка. Гонючись за ним прискореним маршем, допав його під Прилукою, на Поділлі. Але Наливайко, бачучи перевагу Жолкевського, не дав себе примусити до битви. Через уманські ліси пішов дорогою на Корсунь і під Білою Церквою зєднався з запорожцями, що мали добру артилєрію й непоганого кошового — Шаулу.

Розбивши передові частини Жолкевського, що їм проводив Ружинський, козаки рішили переступити Дніпро, не бажаючи собі зустрічі з головними силами Жолкевського. Але Жолкевський догнав козаків на переправі, та в околиці Трипілля, на урочищі Гострий Камінь, примусив до битви. В бою стратив кошовий Шаула руку і замісць нього козаки обрали гетьманом Наливайка. Даремне окровавився Жолкевський, наступаючи на козаків. Обвівши себе табором, козаки витримали наступ, а потім, блискавковим випадом, примусили Жолкевського відступити до Білої Церкви. Тут він зупинився й післав по підмогу.

Козаки тимчасом перейшли спокійно Дніпро. В Переяславі зібрали раду й, невідомо чому, скинули Наливайка, вибіраючи гетьманом Лободу. Це мало свій поганий вплив на дальший розвиток подій. Серед козаків запанував переполох і різноголосиця — скинувши Наливайка, самі не знали на яку ногу ступити. Одні радили перейти на московський бік і віддатися під протекцію царя, другі дорадяували протекцію кримського хана, треті готові були піддатися Жолкевському. Найбільше мороки було з т. зв. городовими козаками, що маючи маєтки, жінки та дітей по правому боці Дніпра, виявили найбільше малодушности. Та поки козаки радилися, Жолкевському прийшла підмога з Польщі та Литви й він рушив на козаків.

Даремне пробували козаки перешкодити Жолкевському в переправі через Дніпро. Козацька фльотиля, під проводом отамана Підвисоць-

кого, мусіла уступити перед огнем гармат Жолкевського. До нічого теж не довели переговори з Жолкевським. Він вимагав видачі ватажків, а на це козаки не могли погодитися. Лобода перейшов у степи Полтавщини, але Жолкевський погнав за ним і окружив на річці Солуниці, під Лубнями. Здеморалізовані польською перевагою козаки, завели поміж собою сварки й бійки. В одній з них згинув Лобода. По ньому обрано гетьманом полковника Кремпського. Наливайка далі залишено в тіни.

Дня 16 травня 1596 р. почалася двотижнева облога козацького табору. Як не шаліла польська артилєрія, як не кривавилися польські частини в безупинних наступах, не могли нічого вдіяти. Козаки відбивалися завзято, дарма, що на 6000 боєздатної залоги, було в таборі стількиж жінок і дітей, що тікали з хуторів та зимовиків, разом з козаками. Почався в таборі голод, кинулися хвороби. Але козаки не здавались. Тримало їх козацьке завзяття, й надія на підмогу отамана Підвисоцького, що справді плив Дніпром на байдаках з Запоріжжя. Бачив це Жолкевський й, випереджуючи злуку козаків Підвисоцького з обложеними, наказав безоглядну, гарматню канонаду. Два дні ревіли польські гармати, два дні косили кулі все, що живе найшлося на їх дорозі. Не помогло завзяття, не помогла погорда життя і смерти. Над табором замаяла... біла хоругва. Козаки здалися на ласку й неласку переможця.

Наливайка, Шаулу й ще кількох козаків заковано в кайдани. Забрано 20 гармат, хоругви й клейноди. Переможці кинулися на переможених — лягло їх трупом кілька тисяч. Тільки Кремпському з 1500 козаками вдалося вирватися з табору й втекти від смерти й неволі.

Жолкевський вернув у Польщу переможцем. По дорозі до дому зупинився у Львові. Тут страчено кількох козацьких ватажків. Наливайка повезено у кайданах до Варшави. Тут його страчено 11 квітня 1597 р. Сучасники оповідають, що згинув Наливайко в страшних муках — його мали живцем спалити в мідяному биці. Варшавський сойм проголосив козаків „зрадниками і ворогами батьківщини", що їх треба винищити з корінем. На тому закінчився сміливий райд Северина Наливайка по шляхотських маєтностях...

Два табори. Перемога Жолкевського над річкою Солуницею, як і рішення варшавського сойму про поставлення козаччини поза скобку закону, хоч і сколихнули основами Низового Товариства, всежтаки не змогли припинити його живлового розвитку й росту. Перемога — припадок, соймове рішення — свисток паперу, а проти них — життя, що не оглядається на припадки й нехтує папером. Правда, одно й друге внесло в козаччину деяке замішання. Козацтво розкололося на дві партії — таких, після сучасної термінології „опортуністів", що здобувши від Польщі визнання своєї автономії та маєтности, хотіли їх закріпити й поширити, й таких, по нашому „принціпіялістів", що раз дірвавшися шаблі, не хотіли її випустити з рук скорше, поки не вирубають собі нею повної незалежности, не тільки в суспільному, клясовому й господарському розумінню, але й релігійному, національному та політичному. До перших належали т. зв. „городові" козаки, ця напівшляхта польської Річипосполитої, до другої належала козацька „голота", що тікала зпід панцизняного ярма в степ, не хотіла й думати про поворот до „законних", але, де далі, тим більш невиносимих умов життя. Для них не було місця в Річипосполитій, але їх було більше. Вони теж остаточно перемогли льояльну меньшість і, як переможці, ввійшли в історію.

Покищо, під свіжим враженням солуницького розгрому, розлам у лоні козаччини позначується дуже різко. „Статочні" козаки не хочуть мати нічого спільного з „голотою", живуть і організуються нарізно та обірають собі свою старшину. Першим гетьманує шляхтич Христоф Нечковський, другими командують герої знад Солуниці — Кремпський та Підвисоцький. Потім влада над першими переходить у руки Тихона Байбузи, над другими в руки Федора Полоуса.

Самійло Кішка. Та життя, як звичайно — життя, скорше, аніж би це здавалося по солуницькій катастрофі, міняє непримиримє становище польської влади до козаків і поволі примирює з собою й обєднює два порізнені табори в лоні козаччини. В 1600 р. бачимо на чолі цілого, обєднаного козацтва Самійла Кішку, героя думи про бунт бранців на турецьких галєрах, їх перемогу над турками й щасливий поворот на Україну.

Туркофільска Волощина почала в 1600 р. війну з польонофільською Молдавією. Волоський воєвода Михайло пішов на молдавського господаря Петра. Польські впливи на молдавську політику були загрожені й Польща пригадала собі козаків, що то нераз уже ходили на Молдавію, трясли її престолом і знали там усі входи та виходи. Якось забулася соймова ухвала про поставлення козаків поза законом, а в квартирі козацького гетьмана Кішки зявився висланник польського уряду Іван Оришівський, той сам, що колись гетьманував козакам за Баторія.

Кішка був не від того, щоби вмішатися в молдавсько-волоське непорозуміння, але коли це має бути в інтересі Польщі, то хай вона здійме з козаків „баніцію" й поверне їм автономію, плату й клейноди з часів Баторія. Король Жигмонт III пообіцяв сповнити козацькі домагання й, на королівське слово, рушило 4000 козаків у похід на Волощину. На спілку з військом коронного гетьмана Замойського, розбили козаки війська волоського воєводи й посадили на волоському престолі Семена Могилу, брата молдавського господаря Петра.

Тимчасом загрозила Польщі небезпека від півночі. По смерти Івана Вази, брата польського короля Жигмонта III, шведський престіл, що належався Жигмонтові, захопив його дядько Карло Зідерманляндський, досьогочасний регент. Оповістивши себе королем, він зайняв Естонію а в 1600 р. загрозив Ливонії, т. зв. польським Інфлянтам. Почалася війна й поляки побачили, що без козацької допомоги не обійдеться. Під враженням небезпеки, варшавський сойм уневажнив свою ухвалу про баніцію на тих козаків, що приймуть участь у протишведській виправі. Правда, давної автономії козацтву, покищо, сойм не повернув. Не підчинив їх, як колись, королеві, але старостам і землевласникам, що на їх землях жили козаки. Всежтаки скасування баніції було досягненням, за яке варто було допомогти Польщі в її шведській потребі.

На Ливонію вимашерувало 2032 козаків. Було їх 4 полки, по 5 сотень кожний. Відділом проводив Самійло Кішка, що й наложив головою в бою під Фелліном. Його місце зайняв Гаврило Крутневич.

Війна затяглася. По перших успіхах прийшли невдачі, що разом з тяжкими умовами боїв на холодній півночі, знеохотили козаків до того, що вони махнули рукою на Ливонію, й через Білорусь помандрували до дому. Втративши гетьмана та багато старшин і рядовиків,

змаргавшись у боях, вони розуміли, що за знесення на них баніції заплатили з лишком.

Вернувши до дому в 1602 р. вони зараз таки пішли походом на турків. В 30 чайках і кількох галєрах, що їх здобули на турках, вони виплили на повне море й під Кілією розгромили турецьку фльоту. На протитурецьких й протитатарських походах проминули дальші роки, що позначилися велитенським зростом козацьких сил

Раїна Могилянка Вишневецька, заслужена для українського культурно-національного відродження.

Московська „смута". Тимчасом у Московщині почалася т. зв „смута". По безпотомній смерти московського царя Івана IV, зявився в Польщі претендент, що назвавши себе Дмитром, сином Івана Лютого, забажав скинути з престола самозванця Бориса Годунова. Польща будучи не від того, щоби поживитися на московській „смуті," допомогла сумнівному синові Івана Лютого сформувати собі ватагу добровольців й рушити з нею на Москву. У ватазі „царевича" найшлася ціла низка польсько-української шляхти, прилучилося до неї й 12000 запорожців. В 1605 р. вони здобули Москву і з того моменту почалася затяжна московська революція, що закінчилася аж в 1613 р. Вслід за „царевичем" Дмитрієм почали виринати нові самозванці, що добиваючись московського престола, винищували Московщину й тягли її над пропасть. Усім їм помагали козаки, що не відмовили своєї допомоги й полякам, коли вони захотіли посадити на московському престолі свого королевича Володислава. У війську короля Жигмонта, що в 1609 р. добувало Смоленськ, було 30.000 козаків, неменче оперувало їх на Сіверщині та інших московських областях. Рівночасно козаки воюють на півдні з турками. В 1606 р. здобувають Варну, в 1608 Перекоп, в 1609 палять Ізмаїл, Кілію, Білгород.

Морські походи. Колиж, у 1613 р. Польща замирилася з Московщиною й відтягла відтіля свої війська. а разом з ними й козаків, уся їхня сила й живловий розмах повертається на південь. Починається низка морських і сухопутних, козацьких походів на Крим, Царгород і побережжя Малої Азії, що для їхньої бравури й очайдушности а в парі з тим і політичної ваги, не легко підшукати пари в минулому. Про

один з таких козацьких походів, у 1614 р. оповідає турок-очевидець:

„Козаки напали на твердиню Синоп, на березі Анатолії (в Малій Азії), що його через його гарні околиці прозвано містом коханців. Здобувши місцевий, старовинний замок, козаки вигубили всю його залогу, пограбували й попустошили музулманські будинки й нарешті так спалили й знищили місто, що ця прегарна й чарівна закутина, перемінилася в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили галєри й човни, а шкоди наробили на 40 міліонів золотих. Та поки турки вспіли зібрати проти козаків озброєних людей з околиці, вони забрали здобич на чайки й поплили назад.

Султан, почувши таку новину, попав у страшну лють і жаль; він велів повісити великого везиря Насух-башу"...

В черговому році козаки напали на побережжя під самим Царгородом. Турецька фльота наздігнала їх при устю Дунаю, але козаки вдалися з нею в бій, розгромили її, взяли в полон турецького адмірала, а захоплені галєри спалили під Очаковом.

В 1616 р. козаки знову розгромили велику частину турецької фльоти при самому Дніпровому лимані. Турецький адмірал ледви втік з життям, а в козацькі руки попало кільканацять турецьких галєр і біля сотні човнів. Козаками проводив гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, перший з черги великих вождів, політиків і дипльоматів, що їх видала козаччина.

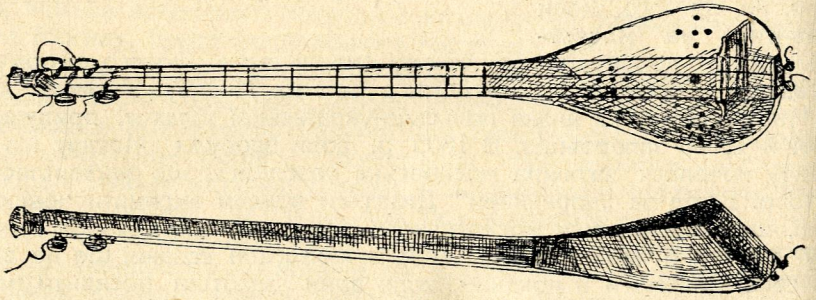

XXII. ВІД КОНАШЕВИЧА ДО ОСТРЯНИНА

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, перший з черги великих козацьких вождів і політиків, виводив свій рід з дрібної шляхти Попелів-Конашевичів в Перемищині. Освіту здобув в Острожській академії, військову карієру почав на Запоріжжу. З низовим козацтвом ходив походами на татар, турків, у Волощину та Ливонію, вславився при здобуттю Кафи. Особиста сміливість і лицарськість, як теж стратегічний талант і політичний хист, винесли його на чоло козачини в 1616—17 рр. тобто в пору, коли польська влада почала наново думати про приборкання козаків, як зростаючої загрози для її закордонної політики й для самої Польщі. Ціла низка соймових ухвал і цілий ряд комісій, що мали за завдання оформити козаччину як служебну силу, розщибалася навзаводи, щоби якнебудь розвязати „козацьке питання".

Житомирська комісія. Саме 1614 р. коли Сагайдачний грав уже помітну ролю в крузі козацької старшини, зібралася така комісія в Житомирі. Належали до неї такі польсько-українські магнати й впливові політики, як гетьман Станислав Жолкевський, Януш Острожський, Януш Заславський та Олександер Калиновський. Вона запропонувала козакам, щоби вони, не виходючи поза територію Запоріжжя, несли там службу пограничної, протитатарської охорони, за ціну 10000 золотих, 700 штук сукна річного „жолду" і певної внутрішньої самоуправи. Старшину козакам мав назначувати коронний гетьман. Решта козаків, що проживала по городах, позбувалася своєї самоуправи й мала слухати старостів і панів-землевласників, що на їх землях вони жили. Одні й другі козаки не повинні були поповнювати своїх кадр ніякими „своєвільцями", тобто втікачами зпід панщизняного ярма. Взагалі комісія утворила з козацтва напівільну, військову верству, підпорядковану інтересам польської, внутрішкьої й закордонної політики. Козаки, хоч і не захоплені ухвалами комісії, погодилися на них. Найціннішою для них була не так державна плата, як самоуправа, що з неї вони навчилися користати дуже широко. Колиж польська влада, не вивязувалася з своїх грошевих зобовязань супроти козаків, вони зрозуміли, що їм нема чого оглядатися на владу й треба „промишляти" походами на татар і турків. Для цього вони зорганізувалися, для цього

Козаки на морі.
З картини О. Сластьона.

існували й ніякі заборони та комісії не могли проти того нічого вдіяти.

Весною 1616 р. зорганізував Сагайдачний перший з своїх походів на турків. Розгромивши їх при Дніпровому гирлі, Сагайдачний здобув і спалив Кафу та визволив сотні невільників, готових для транспорту на невільницькі ринки турецького світу. Світла перемога й визволення бранців зразу здобули Сагайдачному славу й ореолю народнього героя. Підхопила це й утривалила навіки українська, народня пісня.

Осінню, тогож таки 1616 р. вдарили козаки на Трапезунт, а здобувши його, на Босфор. Не помогла сильна турецька фльота. Козаки розбили її, потопили та попалили безліч турецьких галєр.

Козацькі походи на море, не залишилися без наслідків для Польщі. Туреччина загрозила Польщі війною, якщо вона не вгамує козаків. Злякалася погрози польська влада й кинула проти козаків коронного гетьмана Жолкевського, що мав уже за собою перемогу над Наливайком. Сагайдачний, не бажаючи даремної витрати сил і кровопроливу, пішов на уступки. Він погодився обмежити скількість козаків, виключаючи з них „ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмістрів, різників та кравців", тобто міщанське живло та не вдаватися в боротьбу з степовими й південними сусідами Польщі. Зате Польща обіцяла правильно виплачувати річну плату й залишити козакам вільний вибір старшини.

Підчиняючись, формально, впливам польської влади, фактично козаччина поширювала свою автономію й не обмежувала дальшого росту. Як одна так і друга сторона не налягала дуже на букву умови, бо обі розуміли її тимчасовість, тай те, що робилася вона не з власної ініціятиви, а постороннього, турецького домагання. Полякам були козаки невигідні, але потрібні й це облегчувало політику Сагайдачного.

Коли в 1618 р. польський королевич Володислав пішов добувати собі московського престолу й застряг під самою Москвою, одинока надія на рятунок була ще в козаках. І справді, Сагайдачний, зібравши біля 20000 козацького війська, пішов величавим, переможним райдом крізь цілу Московщину. Піддалися йому — Путивль і сусідні міста, а тільки польсько-московське перемиря спасло Москву від козацької імвазії.

Козацька допомога здобула Польщі Смоленщину й Сіверщину, а козакам... славу й невдячність тих, що потребували, а разом з тим лякалися козаків.

Дня 17 жовтня 1619 р. на річці Раставиці біля Паволочі, склав польський коронний гетьман Жолкевський умову з Сагайдачним і козацькою старшиною про обмеження козацького реєстру з 10600 до 3000, про припинення козаками походів на Чорне Море й обмеження свободи вибору козацької старшини, до королівської волі.

Нова умова не принесла користи Польщі й не дуже пошкодила козакам. Лєгалізована частина козаків, з Сагайдачним на чолі, поспішилася використати козацько-польську умову для внутрішньої консолідації й вжити козаччину для підтримки українського культурно-національного відродження в межах Польщі, решта, тобто нелєгалізована частина козаків вернула на Січ, щоби тут далі розбудовувати козацьку „вольницю" й підготовляти прихід... Хмельницького. Позірно розєднана козаччина, не створила двох непримиримих таборів. Навпаки — городове, позірно „статечне" й льояльне козацтво не визбувалося ідеалів низової „голоти", а одні й другі, шанували Сагайдачного, як уосіблення розважної, але рішучої, державно-творчої політики. Покищо її гаслом стає чинна боротьба за права „віри й нації руської". Започат-

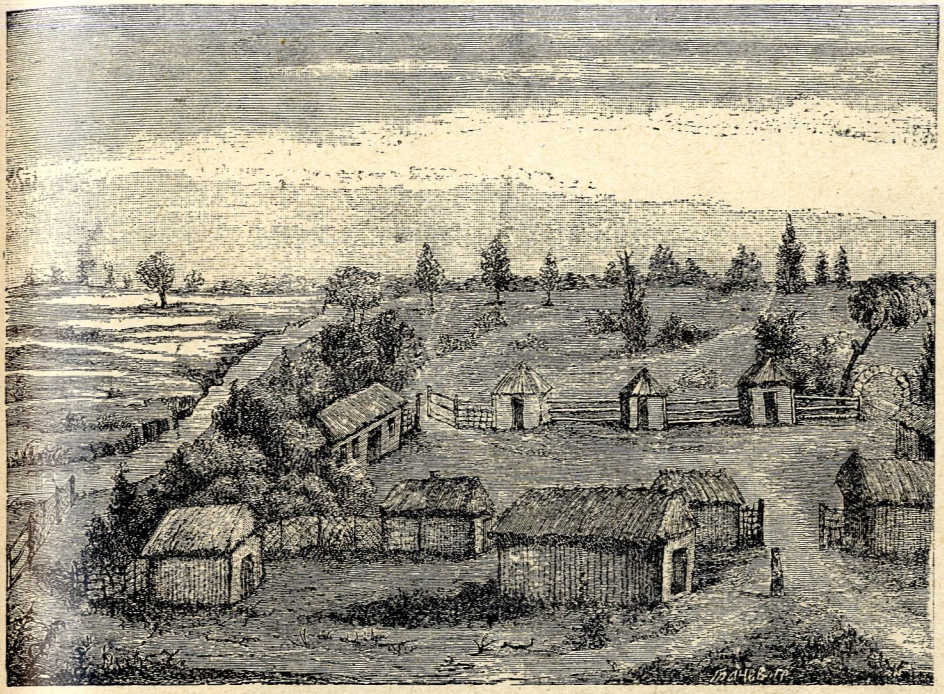

Козацький хутір - зимовик.

кувала її стара українська аристократія, підтримало міщанство, а тепер прийшло в допомогу міщанству — козацтво. На грані XVI—XVII ст. утворюється в житті українського народу ситуація, де „головою“ громадянства стає духовенство, його „рукою“ дрібна шляхта й міщанство а „щитом“ — козаччина. Обєднання тих сил одною думкою і вірою в остаточну перемогу, доводить до світлого відродження України в добу Хмельниччини.

Не зразу вдалося Сагайдачному опанувати козацьку стихію. Більшість козацтва, що згідно з новою „реєстрацією“ опинилася поза скобками військової організації, хоч і не підіймала явного бунту, хвилювалася й ждала нагоди, щоби якнебудь висловити недовіря розважній і вирахуваній (по сучасному „опортуністичній“) політиці Сагайдачного.

Така нагода трапилася в 1650 р. Коли Сагайдачний, пішов походом на Перекоп, козаки „виписчики“, тобто ті, що їх не втягнуто в реєстр, скинули Сагайдачного з гетьманства й обрали на його місце Якова Бородавку. Сагайдачного залишено на становищі полковника. Але ця подія немала великого впливу на дальшу карієру Сагайдачного. Його зоря не погасла, навпаки, небаром блиснула новим сяйвом.

Цецорський погром. Розбурхана козацькими походами на Чорне Море й польським втручуванням у молдаво-волоські справи Туреччина, пішла війною на Польщу. Іскандер-паша, з великою турецькою армією станув літом 1620 р. на польському пограниччу. Проти нього вирушив

старий уже гетьман Жолкевський. В Молдавії, недалеко Яс, на т. зв. Цецорських полях прийшло до рішаючої битви. Жолкевський, окружений переважаючими, турецькими силами, був переможений а сам наложив головою. Разом з ним поляг чигиринський підстароста Михайло Хмельницький — батько Богдана, що борючись при боці

Запорожець. Зі старого малюнка.

батька, попав у неволю, разом з польним гетьманом, помічником Жолкевського Конецьпольським. Перед турками станула отвором дорога в Польщу...

Вслід за непереможним Іскандер-пашею готовився тепер до підбою „Лехістану" сам султан Осман. Тривога впала на Польщу. Варшавський сойм забув нараз всі непорозуміння з козаками й вирішив притягти їх до війни. Не бачив іншого виходу й король. Усталено, що козаків має бути 20.000 з 100.000 золотих річної плати. Серед

козаків почалася агітація за протитурецьким походом, польський уряд почав переговори з козацькою старшиною. Палкіша частина козаків не витримала, вона виплила на Чорне Море, попустошила околиці Царгороду й викликала такий переполох серед турецької фльоти, що вона зважилася виступити проти козаків щойно при їхньому повороті до дому. Туркам вдалося тоді захопити кілька козацьких чайок й полонити кілька-десять козаків, що їх відтак замучено, в очах розлюченого султана.

Не вспіла ще козацька депутація вернути з переговорів у Варшаві, як і решта козаків вимашерувала в протитурецький похід, на допомогу польській армії.

Перемога під Хотином. На прикінці серпня 1621 р. стануло 35000 польського війська під проводом гетьмана Хоткевича й королевича Володислава під Хотином на Поділлі. На нього сунула 150-тисячна маса добірного турецького війська.

Становище було безвиглядне. Всі ждали на прихід козаків, як на спасення.

Прийшло козаків у двоє стільки, як ухвалив варшавський сойм, бо 41.500 з 22 гарматами. Під проводом гетьмана Бородавки переправились через Дністер біля Сороки та кинулися пустошити Молдавію. Конашевич, що їздив на переговори до Варшави, прибув до польського табору. Тут зустрівся з делєгатом від козаків Михайлом Дорошенком, що приїхав по інструкції. Провід польської армії благав на милий біг, щоби козаки, як мога найскорше по-

Козацький сотник.
З малюнка І. Ріпина.

лучилися з польськими силами. Конашевич виїхав з польського табору до козацької армії. По дорозі трапилася йому пригода. Турки напали на невеликий його відділ; в бою з ними Конашевич був тяжко ранений в руку й ледви продерся до козаків під Могилевом.

Козаки зустріли Конашевича з великою радістю. Невдоволені з нездарного Бородавки, вони скинули його з гетьманства й вибрали гетьманом Конашевича. За Конашевичем була слава щасливих боїв на Молдаво-Волощині й під Москвою, успішні переговори з поляками й звяки з королевичем Володиславом. Бородавку обвинувачували в непотрібному розпорошуванні козацьких сил; його арештували, судили й покарали смертю. Скінчивши з Бородавкою, козаки рушили з Конашевичем під Хотин.

Турки вдарили зразу на козаків. Два дні під ряд штурмували безуспішно козацький табор, на третій перейшли козаки до протинаступу. Наступ був переведений з справді козацькою бравурою. Турецькі ряди захиталися. Козаки захопили артилєрію й вірвалися в турецький табор. Турки боронилися, як могли й по кривавій боротьбі вибили козаків з табору, але втрати їх були величезні. На побоєвищі лягло безліч турецьких трупів. Один паша й багато турецької старшини опинилося в козацькому полоні. Султан, що був певний перемоги, бісився.

По кількадневній передишці, турки пішли до нового наступу. Їм у допомогу наспіли татари, що відрізали польсько-козацькій армії звязок з Камянцем. Але перемогти козаків і витиснути їх з позиції, туркам не вдалося. Втративши цвіт армії в безуспішних наступах, вони запропонували переговори. Козаки були теж виснажені, полякам не усміхалася дальша кампанія й дня 8 жовтня прийшло під Хотином до перемиря. Сіті добичі й слави верталися козаки зпід Хотина. Вирятувавши польську армію з смертельної небезпеки, козаки попробували використати свою позицію. Вони вислали до короля депутацію з домаганням затвердження козацьких вольностей і привілеїв, виплати „жолду", що його ухвалив варшавський сойм і особливої нагороди за хотинську перемогу.

Домагання козаків, що числилися з польською дразливістю в таких справах, були, в порівнанні з козацькою заслугою в хотинській „потребі", більше, як скромні. Але король Жигмонт був переконаний, що козаки сповнивши свій „обовязок" можуть відійти з нічим. Він сказав козацькій депутації, що своє рішення перекаже спеціяльною комісією, а тимчасом звелів комісії звести козацтво до стану з 1619 р. обмежуючи його скількість до 2—4 тисяч. Щож до справ переслідування православної церкви, то король заявив, що як дотепер „не було українській церкві кривди, так і далі не буде"...

Для Сагайдачного був Хотин останньою з перемог. Ранений в руку, він поїхав з побоєвища до Києва, хорував тут й помер 10 квітня 1622 р. Поховали гетьмана в брацькій церкві на Подолі. Над могилою гриміли козацькі гармати й лунали похвальні оди „на жалісний погреб" героя зпід Москви й Хотина, що їх склав ректор братської школи Касіян Сакович.

Характеристика Сагайдачного. Співучасник хотинської кампанії, батько пізнішого польського короля — Яків Собєський, оцінив Сагайдачного словами:

„Цей Петро Конашевич, настільки піднявся над своїм простим походженням способом життя, своїм бистрим розумом, видатною зрі-

лістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений до найвизначніших людей в Польщі. Це була людина великого духа, що шукала небезпеки, легковажила життя, в бою була перша, при відвороті остання, жива й діяльна".

Автор „Історії Русів" назвав Сагайдачного „виборним українським князем або гетьманом". О. Єфименко бачила в ньому „доброго знавця військового мистецтва й розумного дипльомата, але перш за все завжди — людину, що глибоко й цілком була перенята любовю до рідного краю". М. Грушевський бачить у ньому „видатного політика, що свідомо йшов до свої мети — запевнення свойому народові відповідного місця в польській державі, що відновленням поваги й скріпленням організації української церкви, вкрив себе безсмертною славою в очах українського громадянства".

Козацький полковник.
З малюнка І. Ріпина.

Оліфер Остапович Голуб. Наступником по Сагайдачному обрала козацька рада, зібрана дня 23. квітня 1622 р. на р. Русяві, Оліфера Остаповича Голуба Він пробував продовжувати примирну політику свого попередника й не дразнити польської влади, але про обмеження козаків до 2—3 тисяч, як цього вимагав уряд, він не хотів, тай не міг, думати. Ніяка теж сила не могла зупинити козаків від походів на море. За Голуба відбули козаки два великі походи на Анатолію й Царгород. В обох вони розбили турецьку фльоту й наробили багато шкоди в околицях

торговельних, турецьких міст. Та коли в 1623 р. на варшавському соймі вирішено рішучу демобілізацію козаків, Оліфер Голуб побачив себе примушеним скласти булаву.

Михайло Дорошенко. На місце Голуба обрано козацьким гетьманом одного з учасників хотинської кампанії Михайла Дорошенка, що мав у польських кругах марку „статочного", поміркованого старшини. Він справді перевів формальну демобілізацію козацтва, тобто в межах лєгалізованої козаччини затримав означену варшавським сойлом скількість, а решту перевів на Запоріжжя, куди не сягала влада ні соймових ухвал ні королівських комісарів. Позатим Дорошенко не цурався походів на Крим тоді, як запорожці не переставали трівожити Царгороду своїми морськими експедиціями.

Увійшозши в порозуміння з татарським ханом Шагін-Гіреєм, що хотів виломитися зпід залежности Туреччині, запоріжці улаштували в 1624 р. протитурецьку диверсію на морі. В моменті, коли турецька фльота оперувала біля Кафи, 30 козацьких чайок по 50 мушкетів на кожній, впало несподівано в Босфор, спалило найбагатші оселі по обох боках заливу (Буик-Дерес, Ені-Кій, Стенія) та з великою добичею вернули додому. Два тижні згодом зявилося на Чорному морі 150 козацьких чайок. Вони пробилися крізь турецьку заставу на Дніпровому гирлі, спалили пристань Фарос і погулявши три дні по Босфорі, вернули без втрат. Заохочені двома успіхами під ряд, вибралися козаки ще тогож таки року в третий похід, доплили до Босфору й знову попустошили Ені-Кій. Дня 24 грудня 1624 р. заключили запоріжці союз з Шагін-Гіреєм, як держава з державою. З черги спробували комбінації з претендентом на турецький престіл, якимсь Яхією, що видавав себе за сина султана Магомета VII. Вони прийняли його на Січ, а потім, дорогою через Київ післали в Москзу. Старалися прихилити до Яхії хана Шагін-Гірея, але їм це не вдалося. Крім цього запоріжці посилали послів до Москви й взагалі поводили себе свобідно, як суверенна республика, не оглядаючись на претенсії польської влади. Вона теж пробує приборкати Запоріжжа. На домагання польської влади — припинити морські походи, запоріжці зараз таки випливають на море, й пустошать околиці Царгороду й Трапезунту. Тоді польський уряд підкупив татар і розірвавши їх союз з запоріжцями, вислав проти них коронного гетьман Конецпольського.

Куруківська угода. Конецьпольський рушив проти козаків літом 1625 р. Звівши з ними цілу низку важких боїв, він всеж таки примусив їх піти на компроміс, відомий в історії під назвою „Куруківської угоди" (від озера Курукова, що в його околиці заключено компроміс дня 5 падолиста 1625 р.). На її підставі підвисшено число реєстрових козаків до 6000. Решта козаків мала уступитися з панських маєтків, або помиритися з панщиною... Гетьман Михайло Дорошенко склав присягу на вірність польській державі й у друге перевів демобілізацію козаків. В реєстр попали т. зв. „статечні", тобто льсяльні, заможніші козаки, поза реєстром опинилася козацька „голота", що пішла протертим шляхом на Запоріжжа, де Дорошенко розмістив свою залогу з Іваном Кулагою на чолі. На загал Дорошенко дбав про те, щоб не виходити поза межі Куруківської угоди, хоча безупинними депутаціями до варшавського сойму старався їх поширити. Осінню 1626 р. він вславився розгромом великої татарської орди під Білою Церквою.

Колиж турки почали бушувати твердині на долішньому Дніпрі, Дорошенко не витримав. Відновивши союз з Шагін-Гіреєм, він рушив весною 1628 р. на Крим. Боротьба з турками під Бахчисараєм була нерівна. Згинув у ній Дорошенко та його попередник, на гетьманстві, Оліфер Голуб. Козаки пробилися до Кафи й разом з татарськими союзниками обложили місто. Та тут зрадили козаків татари. Шагін-Гірей поєднався з своїм супірником Дженібек-Гіреєм й спільно вдарили на козаків. Це примусило козаків відступити від облоги й покинути кримську авантуру. Відворот козаків з Криму, був одним з найблискучіших маневрів козацької тактики й стратегії. Переслідувані татарами козаки відступали з боєм, не кидаючи велитенської добичі, що в ній були гармати, захоплені турками в поляків під Цецорою.

Козаки під Хотином.

Наслідник Дорошенка Григорій Чорний, затверджений на гетьманстві польським урядом, мав перед собою нелегке завдання. Уряд старався приборкати козаків за всяку ціну; вимагав від козаків, щоб вони себе самі здемобілізували й обезброївши, вернули в послушенство старостам і панам; та це вже було неможливе. Запоріжжа залюднювалося все більше й більше. З початком 1629 р. мало бути там біля 40.000 „своєвільників". Вони й не думали про поворот на „волости", а хотячи жити, мусіли воювати. В 1629 р. відбувся один з більших козацьких походів на Крим. Приняло в ньому участь 23.000 козаків, але не було між ними добрих вождів. Чорний сидів з реєстровиками на волостях. Розбиті під Перекопом, козаки втратили багато вбитих, ранених і полонених. Вернувши з походу, вони збунтувалися проти Чорного й вибрали собі окремого ватажка Левка Івановича. В лоні козаччини наступило розколення. Низовики дивилися вовком на реєстро-

виків, начальники обох груп ворогували поміж собою й лаяли себе в листах.

Оливи до вогню доливало особливо тяжке, в той час, положення православної церкви. В боротьбі з напором уряду, вона шукала підтримки в низового козацтва. Делєгати низового козацтва зявляються на православних синодах, козацтво вмішується в спори православних з уніятами, заєдно стаючи по стороні перших. Тому то, виступаючи проти реєстровиків, що їх вони вважали шляхотськими підлизнями, низівці вважали їх теж прихильниками унії і як таких їх поборювали.

Повстання Тараса Трясила. Коли в кінці 1629 р. закінчилася війна Польщі з Швецією, й на Україну вернуло багато „виписчиків", що приймали участь у тій війні, ряди невдоволених зміцніли. Придав іще потуги коронний гетьман Конецпольський, що розкватирував своє незаплачене військо на Україні. Вороже відношення Конецпольського до козаків, зловживання й грабунки його голодного війська, та нерішуче становище Чорного, привело до зриву. Низовики рушили на „волости", захопили Чорного й на Запоріжжу покарали його смертю за „уніятство". Ворогування низівців з реєстрованими перемінилися в отверту, братовбивчу боротьбу. Реєстровики злякалися великої маси розяреного, нереєстрового козацтва і піддалися в опіку польської армії, що стояла під Корсунем.

Низівці під проводом свого нового ватажка Тараса Федоровича Трясила вдарили на Корсунь. Корсунське міщанство й частина реєстровиків перейшла до низовиків. Решта, разом з польським військом, покинула Корсунь. Україна запалала огнями першого з великих козацьких повстань. Конецпольський, що в травні 1630 р. рушив проти повстанців, не мав щастя. Дня 8 червня він заключив з козаками перемиря в Переяславі, що не свідчить зівсім про зломання козацької сили. Попередила це перемиря славна з „Історії Русів" і Шевченкової поеми „Тарасова ніч", що мала закінчитися розгромом польського війська над р. Альтою. В перемирю побільшено козацький реєстр на 8000, а решті повстанців запевнено амнестію. Для заспокоєння Конецпольського, замінено Тараса Трясила Тимошем Орендаренком і, як звичайно при польсько-козацьких перемирях, обіцяно не ходити походами на море, а навіть попалити чайки. Для повернення „виписчиків" на волости обрано комісію з реєстровиків і повстанців. Умови перемиря, що були вислідом компромісу, не вдоволили жадної з сторін. Конецпольський назвав його „комедією", а козаки, не думаючи демобілізуватися, зараз таки пішли походом на море й попустошили побережжа Кілії, Белгика й Варни. Переяславська умова залишилася свистком паперу, що його не респектувала ні одна з сторін. Про якенебудь обмеження козацтва до окресленої скількости, не могло бути й мови. По старому залишилася горстка льояльних реєстровиків, росло й могутніло низове нереєстроване козацтво. Як і перше, вважало воно себе незалежною козацькою республикою й увіходило в переговори та звязки з постороннїми силами.

Так приміром, семигородський воєвода Бетлєм Габор переговорював у 1629 р. з козаками, а вслід за ним шукав звязку з козаками шведський король Густав-Адольф. Літом 1631 р. вибралися на Запоріжжа посли шведського короля; вони мали доручення намовити козаків — станути за кандидатурою Густава-Адольфа на польського короля, на

випадок смерти Жигмонта III. Крім цього вони мали звербувати відділ козаків для помочі шведам у війні з Австрією. Та посли не мали щастя. Замісць до низовиків, вони попали до реєстровиків, а ті видали їх у руки польського уряду.

Смерть Жигмонта III (в квітні 1632) й вибір його сина Володислава на польського короля, приняли козаки, як облегчення. Причинилися до того не тільки симпатії бувшого королевича до козаків, але перш за все надії на війни, що їх він мусів звести для заспокоєння своїх претенсій до московської й шведської корони. Війна була живлом козаччини й тільки на полі крови й слави могла вона чогось добитися. А козаки знали, що без їхньої помочі не обійдуться. І не помилилися.

В 1633 р. почалася московська кампанія. Козаки, одні під проводом Єремії Вишневецького й Адама Кисіля, другі під рукою запоріжського гетьмана Тимоша Орендаренка, перехилили перемогу в бік Польщі. Вона, хоч і не здобула свойому королеві „шапки Мономаха", всеж таки закріпила за собою (1634 р.) Смоленщину й Сіверщину, білорусько-українські землі, що від польсько-литовської унії оставали під Москвою.

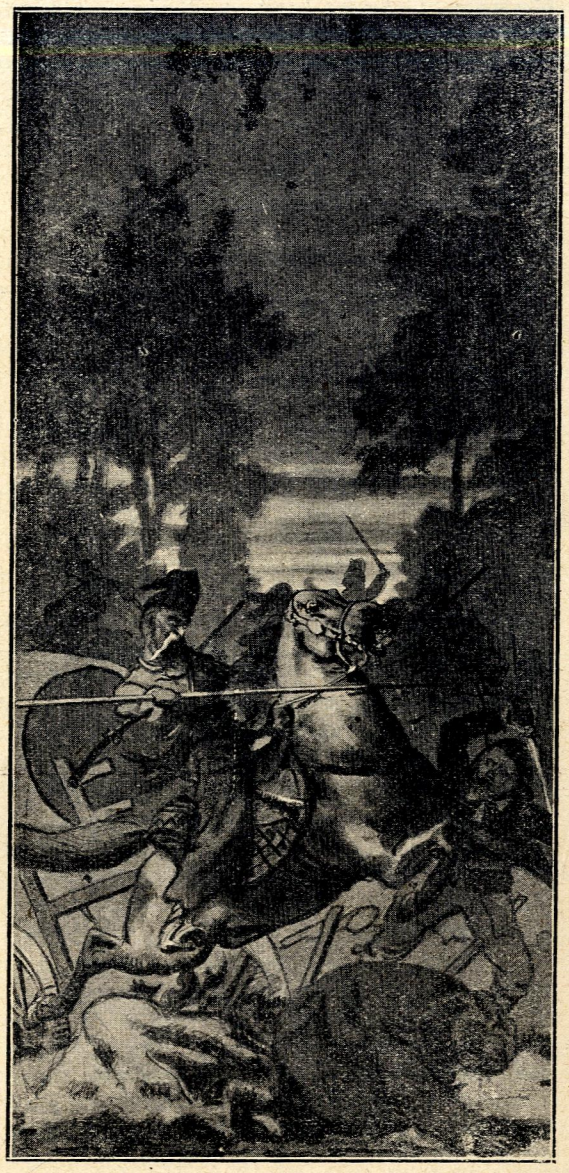

»Тарасова ніч«.

З черги допомогли козаки Польщі розправитися з турками й татарами, що намагалися використати трудне становище Польщі на півночі. Здавалося, що для козаччини назріла доба живлового розвитку: відігравши таку визначну ролю в польських війнах, піднявши повагу Польщі й поширивши її границі, вона мала право дечого ждати від неї, і домагатися.

Кодак. Сталося інакше. Як тільки минула тривога, Польща вернула до своєї давньої, протикозацької політики. В 1635 р. рішив варшавський сойм приборкати козаків. Гетьман Конецпольський запропонував польському урядові збудувати поблизу Дніпрових порогів твердиню, що не допускалаб козацької фльоти до випадів на Чорне Море. Рік згодом виросла над Дніпром твердиня Кодак, що її збудував французький інженір Боплян і зараз таки обсадила польська залога. Польсько-шведська війна, що вибухла в томуж році, привернула сили й увагу козаків до себе. Козацька фльота воює з успіхом на Балтійському морі й боронить воєнного авторитету Польщі. Але коли війна скінчилася, козаки зрозуміли, що збудований на їхньому Низу Кодак, це ніщо, як загроза для їхньої вольности, визов для них. Козаць ий гетьман Іван Сулима не стерпів. Захопив Кодак сміливим наступом і знищив його до тла. Сулима був старий, випробуваний у війнах козацький ватажок. Він уже кількакратно гетьманував запоріжцям, ходив походами на турків і мав славу „характерника" — його не чіпалися ворожі кулі. Від римського папи Павла дістав він золоту медалю за триста бранців, що їх визволив з турецької неволі й післав папі. Але знищення Кодака було останнім з його лицарських подвигів. Припав він саме на кінець польсько-шведської кампанії. Коронний гетьман Конецпольський кинувся з військом на Україну й нахвалявся відомстити кровю таку образу Річипосполитої. Погрожуючи козакам шаблею, він не пожалів гроша, щоби здеморалізувати старшину реєстровиків. Найшлися між нею нікчемники, що, підступом схопили Сулиму й пятьох його товаришів і відіслали в кайданах до Варшави. Тут вони й згинули від катівського меча, а тіла їхні почвертовано й розвішано по рогах вулиць. Серед козаків запанувала депресія й різноголосиця. Статечні й льояльні реєстровики знову підняли голову; покорою й просьбами вимолювали в польської влади те, що інші, непримиримі думали добути тільки шаблею.

На чолі непримиримих станув гетьман „своєвільців", Павло Бут, прозваний Павлюком. Зразу він вмішався в міжусобицю кримського хана Інаєт-Гірея з турецьким султаном і поки козаки воювали на Криму, на Україні могла спокійно урядувати королівська комісія з Адамом Кисілем на чолі.

Вона усталила козацький реєстр і заприсягла 7000 козаків на вірність Польщі. Поділено реєстровиків на сім полків — білоцерківський, канівський, черкавський, корсунський і чигиринський на правому боці Дніпра, та переяславський і миргородський на лівому. Старшина полків, сотень і десятків була виборна, а жили козаки з хліборобства, риболовлі й ловецтва. А хоч козацькі землі були розкинуті поміж приватними й державними маєтностями, реєстровики запевнили собі на них власне судівництво й самоуправу. Хоча в порівнанні з заслугами козаків для Польщі це було мало, але „статечні" реєстровці, вдоволялися й тим, що їх залишають в спокою та дають їм загосподарюватися. Але така дивна ідилля не трівала довго.

Повстання Павлюка. Весною 1637 р. вернув Павлюк з Криму на Запоріжжа й почав позстанчу агітацію серед реєстрозиків. Грунт був податний. Королівська комісія заспокоїла тільки реєстрову старшину, отих „дуків-сріблянників" народньої думи тоді, коли рядозе козацтво мало безліч причин для невдозолення. В кінці літа зявляється Павлюк, зі своїми „своєзільцями" на Україні. Першим ділом захоплює ар-

тилерію реєстровиків у Корсуні й вивозить її на Запоріжжа. З черги підіймає реєстровиків на їхню старшину. Вони скидують з гетьманства Томиленка й обирають переяславського полковника Саву Кононенка. Рівночасно розіслав Павлюк своїх полковників Кирпа Скидана й Семена Бихівця на волости з універсалами, що закликали до повстання на „зрадників, що їм пан Жолкевський обіди, вечері й бенкети справляв, а за те вони йому наших товаришів повидавали“... Агітація мала успіх. Обурення козаків окошилося в першу чергу на старшині. Вони арештували Кононенка з товаришами, відвезли на Січ і тут їх судили та покарали смертю. Так почалося повстання Павлюка, що тимчасом вернув на Запоріжжа, мабуть чи не для переговорів з кримським ханом і донськими козаками, про допомогу. Повстання котилося українськими землями, мов лявіна. Хто з волостей приєднувався до запоріжців, а хто починав повстання на власну руку. По селах та хуторах завелися погроми шляхти, тут і там громили жидів, що в них бачили селянських визиск та панських прислужників. На Лівобережжу покозачилося тоді мало не все селянство — „що хлоп то козак“, як з переляком доносили заскочені повстанням дідичі - землевласники. Хто знає, до чогоб було тоді дійшло, якби Павлюк був не забарився на Запоріжжу. Використав це пільний гетьман Микола Потоцький, що рушив з військом проти повстанців.

Реєстровий козак.

Запоріжський отаман.

Поки Павлюк вибрався з Запоріжжа, польське військо перейшло Черкащину. Повстанчий дух потух. Павлюків полковник Скидан, стоючи в Корсуні, не поважився встрявати в битву з Потоцьким й відступив під Мошни. Не виступали й лівобічні козаки, під проводом Кизими. Коли ж Павлюк наспів нарешті, з запоріжцями під Мошни й закликав лівобічних пристати до нього, щоб „постояти за віру християнську й золоті вольности козацькі“, прийшло до рішаючої битви.

Дня 6 грудня 1637 р. зустрілися війська Потоцького з повстанцями Павлюка поміж Мошнами й р. Росю, під с. Кумейками. Першими пішли в атаку козаки. Вони вдарили на польський табор, але поляки, відбивши їх артилерійським огнем, перейшли в протинаступ.

Козаки витримали натиск, але трапилося нещастя. Від польських гарматніх стрілен запалився порох на козацьких возах і почав експльодувати. Це викликало замішання серед козаків і облегчило польське становище.

Павлюк не дав за вигрaну. Він доручив команду над військом під Кумейками полковникові Гуні й наказавши йому правильний відворот, сам, зі Скиданом й іншою старшиною, та частиною артилєрії, прорвався на с. Боровицю. Тут він рішив дати полякам рішучу битву. Але тимчасом, поляки, використавши замішання в козацькому таборі, що повстало через експльозію пороху, кинули на табор кінноту. Жниво кінноти було жахливе — біля 5000 козацьких трупів лягло на побоєвищі. А хоч Гуня вицофався з недобитками в порядку й получився з Павлюком під Боровицею, чергозий бій закінчився польською перемогою. Здесятковані, катастрофою під Кумейками, козаки попали в депресію й скапітулювали. Павлюк, Томиленко й кількох інших старшин попало в польський полон. Їх вивезли до Варшави й тут покарали смертю дарма, що Кисіль та інші польські старшини заручилися словом, що їм нічого злого не станеться. Скидан і Гуня з горсткою недобитків вицофалися на Запоріжжа. Перша боєва спроба повстанців була програна. Ті, що залишилися на місці, підписали з поляками капітуляційну умову. Вони признали старшину, назначену їм поляками, присягли на вірність Польщі й пообіцяли не ходити походами на море й очевидно, не бунтуватися проти польської влади. Текст умози підписав м. і. військовий писар Богдан Хмельницький...

Настановивши гетьманом реєстровиків Іляша Караїмовича, Потоцький взявся тушити позстанчі іскри на українських волостях. Київщина, Переяславщина, Ніжинщина перейшли тоді страшне лихоліття шляхотської реакції. Запідозрених в повстанчих симпатіях селян, саджено на палі, голови й руки відрубувано, майно граблено й вибирано „стації", що їх дотепер ніхто не затямив. До замирення це ніяк не причинялося. Навпаки, до старого вогню доливано тільки олизи; іскри повстання не потушено. Придавлена, вона не потухала в попелі згарищ, а ждала тільки слушного часу й нагоди. Реєстровики принишкли й пробували прикидатися льояльними, а селянство ждало тільки на гасло з Запоріжжя. Там козаччина жила й розвивалася, та чим далі тим більше хвилювалася.

Гетьман Остряник. Павлюкові полковники Скидан та Кизима, перейшовши з недобитками на Запоріжжя, не кидали думки про повстання. Підтримував їх кошовий Гуня й не замикав доступу на Січ селянським масам, що тікали тепер з волостей, приборкуваних Потоцьким. Колиж на Запоріжжу зявився реєстровий гетьман з руки Потоцького — Караїмович, не то, що не зміг приборкати Запоріжжя, але ще втратив велику частину реєстровиків, вони перейшли на бік низових „своєвільників". З останками вірних урядові реєстровиків вернувся Караїмович з Низу, щоб сповістити свого наставника Потоцького, що Запоріжжя погрожує новим повстанчим зривом. Воно вже розіслало по волостях своїх агітаторів і ждало, поки не стають сніги. З весною рушила крига. На чолі запоріжців станув старий козацький полковник Яцко Острянин. Почав свій рейд з лівобічної України, де повстанчі ферменти були найсильніші. Даремне пробувало йому заступити дорогу польське військо з реєстровиками. Зручним маневром, він обминув польську силу під Кременчуком і перейшов над устя Голтви

Царгородський патріярх Єремія.

до Псла. Під містечком Голтвою станув табором і дожидав тут польського наступу. Положення табору на гарній позиції, поміж ярами й байраками та чисельна і завзята його залога, ворожили перемогу. З легкістю відбито перший польський наступ, а коли в польських рядах піднялося замішання, козаки окружили противника й розгромили. Світла перемога спокусила Острянина піти навздогін польським, відступаючим відділам на Лубни. Він сподівався получитися по дорозі з полками, що йшли до нього з Чернигівщини під Скиданом, з Київщини під Соломою, Путивельцем, Сокирявим та іншими старшинами. Та перечислився. Під Лубнями станув сам, примушений Потоцьким до битви, програв її й мусів відступати на Слобідщину. Подібна доля зустріла його помічні війська, що йдучи нарізно й не можучи з ним поєднатися, були розгромлені польськими військами. Ще раз попробував Острянин щастя біля Сліпороду. Спіраючись на масах селянства, що неозброєне й незаправлене в боях, збіглося до нього з Роменщини, він вдарив на поляків, але безуспішно. Почав відворот, а коли, під Жовнином, програв ще одну битву, побачив, що все втрачено. З горсткою козаків перейшов московську границю й осів на Слобідщині. Над залишеними ним повстанчими масами обняв провід запоріжський кошовий Дмитро Гуня.

Гуня був старий козак і знаменитий стратег. Дуже скоро опанував він здеморалізовані маси й відбивши черговий польський наступ, відступив на старе Дніпрове річище й тут станув новим табором. Для укріплення табору використав не тільки природню оборонність місця, але й старі окопи, що в них давніше билися козаки з черкаським старостою. Табор Гуні зробився фортецею, що її можна було взяти хіба

голодом, але не силою. Признали це пізніше знавці фортечного будівництва противників.

Колиж Потоцький підступив під табор і попробував узяти його наступами, дуже скоро переконався, що це неможливе. Не маючи часу для гаяння й сили на облогу, рішив увійти в переговори з козаками. Гуня не відкинув пропозиції, але застерігся, що коли й помириться з поляками, то не на умовах, що їх продиктовано під Кумейками. Сам він рахувався з можливістю підмоги й почуваючися безпечним в своїй фортеці, затягав перегозори. Потоцький пробував приспішити переговори — обстрілом з гармат, бльокадою, але даремне. Щойно, як Потоцький розгромив відділ полковника Філоненка, що віз обложеним харчі й відбив від нього обоз, в таборі Гуні запанувала депресія. Переговори пішли тепер скоршим ходом й закінчилися некорисним для козаків перемирям.

Козаччину знову обмежено, тепер до 6000, відібрано їм право вибирати старшин, та настановлено полковників поляків. Дозволено реєстровикам жити тільки у черкаському, корсунському й чигиринському старостві, а все, що опинилося поза реєстром, примушено повернутися в підданство...

Підписавши такі умови перемиря, козаки пробували відборонитися від них „королівською ласкою", але даремне. Козацькі депутати вернулися з Варшави впорожні й наприкінці 1638 р. почалася реорганізація реєстрового козацтва.

Замісць гетьмана, опинився на чолі козацького війська королівський комісар, усі полковницькі становища зайняли польські шляхтичі, а козаки попали тільки на становища осаулів та сотників. Між ними чигиринським сотником став дотеперішний козацький писар Богдан Хмельницький. На завершення перемоги над козаками відбудовано Кодак. Відбудозували його під охороною військ Конецпольського, що зараз таки обсадив його залогою. На Запоріжжу мали, проти татар, чергузатися два полки реєстровиків, що на спілку з залогою Кодака повинні були не допускати „своєвільників" на Низ і перешкаджати їх походам на Крим і Чорне Море. Додатково розквартировано по волостях польське військо. На око здавалося, що козацтво приборкане раз на все. Викликало таке враження десять літ відносного мира й спокою, що запанували на Україні по зліквідованню повстання Острянина й Гуні. Та це тільки так здавалося — це був „спокій перед бурею"...

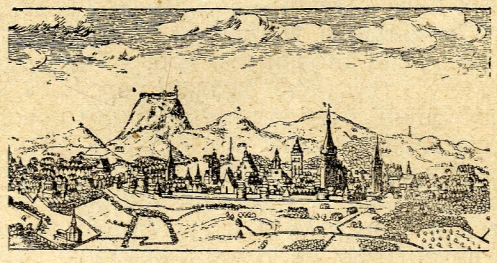

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ"

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ"

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обсязі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ" діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ" **ДАРОМ**, бо тільки за звороном коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу", коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час" та прислає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3— зл.; чвертьрічно 9— зл.; піврічно 18 зл., річно 36— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 35 грошів дорожче. За границею чвертьрічно: Австрія 9 шилінгів; Чехія 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 12— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС", Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого**, розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Карницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Каркута: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.00 зл., чвертьрічно 2.60 зл., піврічно 5.— зл., річно 9.00 зл.—Поодинокі томи „У. Б." можна дістати в усіх краєвих книгарнях.
Передплату слати на адресу: УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Костюшина 1. п. чекове конто П. К. О. [illegible] з доплатою: на „У. Б.".
ЗАЛЕГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" ВЕРЕСЕНЬ 1[illegible]

Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.

Друк. Щоденний-Тиктор, Львів, вул. Блажарська 9, телефон 51-76.

Історична Бібліотека

Жовтень 1991

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 10.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934-5 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що вийде в 18 зшитках по 48 сторін кожне, обійме около 900 сторін друку великого формату й поверх 450 оригінальних та мистецьких ілюстрацій. Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.
цілість	18 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють передплату на цілість „Великої Історії України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 18 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні куди більше. Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітня установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Косцюшка 1. а.

ІМ. УРСР

XXIII. КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ XVI—XVII. СТ.

Впарі з тим, як на степовому півдні України росте й могутніє козаччина, в старих, культурних центрах краю зароджується культурно-національний рух, що згодом, подавши руку козаччині, призвів до відродження Української Держави.

Започатковують цей рух старі, магнатські роди України й Білорусі, переймають його українські міщани, а завершує козацтво й створена з нього аристократична верхівка Гетьманщини.

Тяжке було положення українського живла на землях, що ще до люблинської унії ввійшли в склад польської держави. Нащадки старих княжих і боярських родів, оскільки не були винищені фізично, позбавлені маєтностей і впливів, або розплилися в безвправній народній масі, або спольщилися. Українське міщанство, коли придержувалося прадідівської віри, було відсунене магдебурським правом на сірий кінець громадського життя. Не краща доля зустріла духовенство, а вже на самому дні життя опинилося закріпощене селянство. Здавалося, що на все українство того часу прийшла хвиля національно-політичної смерти й заглади.

В куди кращому положенню найшлися ті українські землі, що від розвалу Української Державности до 1569 р. входили у звязок з Литвою; тут довго іще не переводилася стара українська аристократія, що хоч і відсунута від участи в політичному життю держави, всеж таки не визбувалася своїх маєтностей й не випускала з рук посад і достоїнств місцевої адміністрації. Перед польською кольонізацією й переходом маєтностей українських князів і бояр у руки польської шляхти, боронив її Литовський Статут, що в парі з тим стояв на сторожі української мови в урядуванню й української церкви, як керівного, культурного чинника тих земель. Тай безпосередно по злуці земель Українсько-Литовської Держави з Польщею, місцева аристократія не зразу втратила своє упривілейоване становище. Українські й білоруські вельможі стають воєводами, каштелянами, сенаторами, депутатами на сойми й трибунали; в такому характері вони доволі довго мають змогу обороняти перед чужинецьким заливом права української мови, церкви, устрою й взагалі культури. Але те, чого не змогла доконати політична перемога Польщі, доконало само життя. Східньо-українське панство, доволі скоро зрозуміло, що його культурно-національний консерватизм, виходить йому на шкоду. Томуто воно, ніби й ніким не примушуване, з власної волі, полячиться. Починається від модної в ті часи латини в слові й письмі, від ноші й звичаїв, а кінчається на самій вірі й національности. Де далі, навіть ті вельможі, що скрізь і завсігди маніфестуються, як українці, підчеркують свою приналежність і відданість „руській вірі", в дійсности стають поляками під культурним і політичним оглядом. Їх найблизші нащадки кидають врешті й цю одиноку признаку національности — „руську віру" й уже без решти винародовлюються.

Даремне писав український магнат Василь Загоровський своїм синам у заповіті (1577) „аби письма свойого руського й мовення руськими слови не забивали". Без латини в науці, уряді й переписці, без польської мови в буденній практиці вже тоді трудно було українському панові пропхатися крізь життя. Тому теж забувалося те „письмо руське",

Львівська державна наукова бібліотека 1145

що перемінилося на старосвітську церковщину й те „мовення руськими слови", що залишилося мовою неосвічених, народніх мас. Не диво, що в таких умовах завмірала й українська літературна творчість. А хоч серед духовенства, головнож вищої єрархії й тоді не бракувало талановитих і освічених людей, але заломилася в них творча енергія. Зустріч старої української культури й східньої церкви з західньо-европейською й католицькою позначилася глибокою, на щастя хвилевою, духовою депресією...

„Представники книжности, літературности, помітивши, як життя їх обминає, безнадійно опустили руки, навіть не стараючись приноровитися самим і приноровити свою книжність, літературу, до тих нових потреб і вимог життя; в почуттю своєї безсильности й непридатности для громадянства, вони замикалися в свої келії й церкви". (М. Грушівський.)

Такий духовий занепад переживало українство до половини XVI ст. якраз в пору найбуйнішого розцвіту, „золотого віку" польської літератури й культури взагалі. Польща, що до того часу не мала чим імпонувати Україні й, як ми бачили, користала з її культурних скарбниць, а в ділянці образотворчости бачила в Україні недосяжний ідеал, тепер, під вплизом гуманізму й реформації, переживає велитенський, духовий підйом. Упривілейовану дотепер латину займає тут жива народня мова. На літетурному обрію зявляється характеристична для того часу постать Миколи Рея, письменника, що поширив межі літературних зацікавлень далеко поза догматичні диспути церковної єрархії й підняв високо понад рівень моральних напучувань. Вступлення на польський престіл короля Жигмонта Августа (1548) розпутує в Польщі нагальну боротьбу шляхти — проти магнатів-можновладців, проти короля, проти всевладнього становища католицької церкви та єрархії. Протестантизм, кальвінізм, гуситизм, аріянство, ціла низка протикатолицьких течій, опановує уми польської шляхти до того, що лєгати римського престолу ламають руки над невідхильним провалом католицизму в Польщі.

Правда, з цього великого гамору в Польщі нічого путнього не вийшло. Зросла полємічна література, поезія, повість, виробилася польська літературна мова, складними питаннями релігії й суспільно-громадського життя зацікавилися широкі маси, але разом з ослабленням королівської влади запанувала в Польщі анархія, а розбурхану стихію бунту проти зловживань католицької єрархії дуже скоро приборкали єзуїти.

Єзуїти, спроваджені до Польщі 1560-их рр. на рятунок загрожених позицій католицької єрархії, дуже скоро сталися панами положення. Проповідю й школою завоювали вони уми польського громадянства. Залишивши шляхті вільну руку в експльоатації дочасних дібр, вони обняли всевладу в справах церкви й релігії. Польща, що за Жигмонта Августа вважала себе найбільш вільнодумною країною під сонцем, по приході єзуїтів сталася заборолом назадництва й безпримірної, релігійної нетерпимости. В умовах ідеальної гармонії польської шляхти з єзуїтами, в добу найвищого зросту культурно-політичної експанзії Польщі, прийшло до пропамятньої „інкорпорації" східньо-українських земель. Здавалося, що для українства вибила остання година. А всеж таки... „власне в той рішаючий момент, коли мала на віки рішитися доля України, коли національна смерть уже віяла своїм крилом над нею", сталося нежданне чудо — відродження Нації.

Кінцівка найстаршого церковно-словянського друку (1491) з печатні Швайпольта Фіоля в Кракові.

Реформація на Україні. На загал вплив німецької реформації позначився на українському життю дозолі слабо. Правда на західньо-українських землях вже в половині XVI ст. зявляються гуртки й громади „нововірців“, але вони, як вияв хвилевого настрою панів-землевласників, не мають змоги запустити коріння в місцевому ґрунті. Протестантизм, поза боротьбою за направу устрою католицької церки, мав іще свої суспільно-політичні завдання, що не находили пристосування до української, православної церкви. Українцям, що трималися своєї „руської віри“, не було по дорозі з протестантами. Вони раділи ослабленням наступаючого на них католицизму, але спасення бачили не в протестантизмі, а в піднесенню поваги, направленні устрою й матеріяльній та моральній підтримці „віри і нації руської“. Протестантизм і аріянство були випливом ділання польської культури, а ті з українців, як Чапличі, Гойські, Немиричі й і., що переходили на нього, давно вже й без того порвали звязки з рідньою церквою. Не запустивши в нас коріння, всеж таки протестантизм не залишився без впливу на наше духове життя. Приклад широкої релігійної пропаґанди в народній мові серед поляків, викликав подібний рух на Білорусі, а відтак на Україні.

Передвістники відродження. Передвістником цього руху був славний „доктор“ Франціск Скорина, полоцький міщанин, що покінчивши науки в краківському та падуанському університеті, видав у Празі в 1517 р. перекладену на народню мову „Псалтир“. З черги Скорина перенісся до Вильна, де в домі „найстаршого бурмістра“ Якова Бабича, заложив друкарню, що з неї вийшла ціла низка богослужебних та повчаючих книжок. Скорина задумав був перекласти на народню

мову й видати цілу Біблію, але виконати пляну йому не довелося. У передмові до виданої частини Скорина запевняв, що „посполитий чоловік найде в ній не тільки все потрібне до спасення душі але й усі визволені науки".

Під впливом друкованих книг Скорини повстають на просторі всеї Білорусі й України рукописні переклади поодиноких книг Біблії, Псалтирі й церковні требники, в яких перекладчики звертають особливу увагу на мову зближену до народньої й можливо доступний для ширшого загалу виклад. Та й самі Скоринині друки переписуються й поширюють у народі. Так прим. з 1569 р. збереглася рукописна копія кількох Скорининих книг, списана „худим чоловіком на імя Лукою, з неславного городу Тернополя". До праць, що повстали під впливом Скорини, але незалежно від його видань, належить і славне своєю роскішною орнаментикою Пересопницьке Євангеліє. Зладив його в 1556—1561 рр. син сяніцького протопопа Михайло Василевич, коштом княгині Заславської. Мова цього памятника дуже близька до тогочасної народньої. Подібною мовою списана ціла низка популярних „учительних євангелій", розкинутих по всьому просторі тогочасної Білорусі й України. Діяльність Скорини та його наслідників випередила в своїому поході „в народ" протестантський рух. Його впливи на білорусько-українську духову культуру помічуються куди пізніше.

В дусі протестантів-кальвіністів працює на Білорусі Симеон Будний, що в 1562 р. випускає з ново-основаної печатні в Несвіжі книжку „Оправдання грішного чоловіка перед Богом", а вслід за нею славний „Катехисіс для простих людей язика руського". До тих двох друків обмежується спроба поширення на білорусько-українських землях протестантських ідей. Сучасником Будного був Василь Тяпинський, що задумав видати євангеліє в старословянському тексті й перекладі на народню мову, але мусів обмежитися до видання тільки двох перших євангелій і частини третього. Де жив, в якій друкарні друкував свої переклади Тяпинський, чи був білорусином, чи українцем, православним чи протестантом — невідомо. З передмови до частини видрукованого євангелія дозідуємося тільки, що він належав до палких оборонців народньої мови в слові й письмі, які боліли над її занедбанням й закликали земляків-вельмож та духовних єрархів до праці над подвигненням з занепаду.

„Хтоб богобоязливий стримався, хтоб не заплакав — пише Тяпинський — дивлючися на таку кару божу — бачучи в таких великих княжат, таких значних панів, таких малих, невинних дітей, мужів з жонами, в такім славнім і то найважніше — в такім, колись талановитім, ученім народі руськім, таке занедбання своєї славної мови — просто зневагу до неї, за котрою їх ясна, природжена мудрість відійшла від них, а на її місце зараз прийшла та оплакана невченість, що вже дехто соромиться й свого письма, особливо у божому слові. А що вже може бути жалісніше, що гірше, як не те, що ті, які між нами звуться духовними й вчителями, найменше те письмо знають, найменше його розуміють, шкіл для його вивчення не закладають і поневолі, на сором, до книжок і шкіл польських та інших самі вдаються і дітей примушують"...

Представивши такий сумний стан української мови й культури, звертається Тяпинський до панів, щоби вони вплинули на владик, аби вони з маєтків, наданих їм предками, не витрачували приходів на одяги й роскоші життя, але повертали їх на школи й на науку слова божого

в рідній мові. Кінчаючи промову, Тяпинський просить Бога дати йому змогу „або згинути з батьківщиною, коли вона має до решти згинути, або, коли вона буде подвигнена, вибрести разом з нею з недолі"...

Доктор Франціск Скорина.

Друкарство Заклик Тяпинського не пройшов без відгомону. В 1569 р. появляється в друкарні вельмож Ходкевичів у Заблудові, на білорусько-українському пограниччу „Учительне Євангеліє", зладжене й видруковане Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем, первопечатниками, що прогнані з Московщини, шукали захисту на українській землі. За євангелієм вийшли ще з заблудівської друкарні — Псалтир та Часослов, а хоч сам Ходкевич обіцяв у передмові до тих видань й надалі „не жалувати праці й кошту", щоби дати „церквам і людям божим" ще інші книжки, але на цьому й стануло. Ходкевич постарів і охота до культурного меценатства в нього відпала. Книгопечатник Мстиславець перейшов до Вильна, Федорович звернув свої кроки до Львова. А коли він даремне благав підтримки в „сильних міра цього", владик і вельмож, найшлися „малі й неславні" львівські міщани, що підтримали його й започаткували друкарство на Україні. В 1574 р. вийшов у Львові славний „Апослол" Івана Федоровича, перша книжка, друкована на українській землі. Видання було коштовне, упередження до нового явища, що ним було друкарство, за сильне, тимто й підтримка львівського міщанства не оберегла Федоровича перед довгами й матеріяльною руїною. Залишивши друкарський станок і частину накладу в заставі у жидів, Федорович подався до Острога на Волині й тут вступив на службу славного українського магната князя Константина Острожського. Дня 12 липня 1580 р. покінчено в Острозі велику друкарську імпрезу — друк повної Біблії. Праця над її переписанням і складом тривала повних три роки й не осталася без впливу на українську культуру. Їй, м. і. завдячує своє існування славний „острожський гурток" українських письменників і богословів (Герасим Смотрицький, Христофор Бронський, Демян Наливайко, Клирик Острожський й і.) та неменче славна від нього острожська школа, називана деколи академією. Там то в Острозі, як писав сучасник „православє наше почало сяяти, мов сонце, будівничі церкви божої почали показуватися, книги друковані почали множитися"...

Князі Острожські, що виводили свій рід з династії Рюриковичів, володіючи велитенськими маєтностями й користуючись повагою в уряді, від давен давніх використовували своє майно й суспільне становище на оборону рідньої культури й національности. Патріярхом православних вважався литовський гетьман князь Константин Острожський (помер 1530 р.) покровителем українського культурного життя був і його син, київський воєвода Василь-Константин. Він то в 70-их рр. XVI ст. організує в Острозі друкарню, школу й той „острожський гурток", що

йому припала честь започаткувати організацію висшого шкільництва на Україні.

В острожській школі, званій теж „триязичним ліцеєм", бо в ній вчили мов—словянської, грецької й латинської, а відтак граматики, реторики, діялєктики, стислих наук — аритметики, геометрії, астрономії, а навіть музики, працювали не тільки місцеві вчені, але й греки (пізніший патріярх Лукаріс, протосінкел Нікифор і и.) люди з високою, західньоєвропейською освітою. Сама школа була живим запереченням запевнень противників українства, буцімто на підложжі церковно-словянщини й східньої традиції, немислима ніяка наука й взагалі освіта. З черги видання повної Біблії й багата полємічна література, створена членами острожського гуртка, були дальшими доказами живучости й розвоєвих можливостей старої, української культури.

Але острожському культурному осередкові не судився довгий вік. Сини князя Василя-Константина усі покатоличилися, а там і пополячили. Одинокий з поміж них Олександер, що не зрадив рідної церкви й нації, не пережив батька. Смерть князя Василя-Константина була заразом смертю початого ним діла.

Великий вплив на культурно-релігійний підйом українства половини XVI в. мав двір московського вельможі-емігранта князя Андрія Курбського в Миляновичах на Ковельщині. Тікаючи від неласки царя Івана Грозного (1564 р.), Курбський, хоч і людина воєнна та авантурнича, як великий прихильник книжности й фанатичний оборонець православної церкви, громадив довкола себе письменників і богословів, що перекладали писання отців церкви й усякими способами боронили прадідівський обряд від насильств і пониження. Курбський листувався не тільки з українською шляхтою й магнатами, але й видніщими міщанами, заєдно піддержуючи їх на дусі й підсилюючи їх привязання до прадідівської церкви й культури. Правда, як москвитин з походження і старообрядець з переконання, для якого тогочасна західньо-европейська культура була тільки „барбарією", Курбський, як і гурток учених і богословів, що його окружав, не створив нових культурних цінностей, як і не намітив шляхів і засобів боротьби з надвигаючим католицизмом. Все його значіння для нашого життя обмежилося до зберігання старовини, зясовуючись в строгому, культурно-релігійному консерватизмі. Подібний культурний осередок створився на дворі князя Юрія Слуцького, нащадка київських князів Олелькович. В другій половині XVI ст. була в Слуцьку друкарня й школа, але про слуцькі видання й діяльність слуцької школи ми мало що знаємо.

Меценатські спроби аристократії, отих Ходкевичів, Острожських, Слуцьких і Курбських, якнебудь підтримали упадаючу українську культуру, обмежені до доброї волі одиниць, не були тривкі самі по собі. Зі смертю меценатів приходив кінець і їхньому ділу. Гідних переємників не стало й українське громадянство, хоч і як раділо Заблудовом, Слуцьком, Миляновичами й Острогом, дуже скоро зрозуміло, що нема йому чого „надіятися на князів", а самому братися за діло. Скромнішими засобами, меншими, але збірними силами, своїми міщанськими, „кожемяцькими" руками розбудовувати те, що започаткували останні могікани родової аристократії. І справді, розпочате діло вже не гине. Підіймає його й веде аж до остаточної перемоги міщанство, зорганізоване в церковних брацтвах. Започатковує рух і довгий час несе його

на власних плечах українське міщанство Львова—славна „львівська Русь“.

Заголовна сторінка »Біблії« доктора Франціска Скорини.

„Львівська Русь“. Львів, як наймолодша, але й найбільш многонадійна зпоміж українських, княжих столиць, уже з перших років польського володіння в Галичині, стає оком у голові польської влади. Призначивши йому ролю випадної бази свого напору на схід, Польща окружила його особлившою опікою. Тут створено осідок галицького арцибіскупа, на львівському замку сидів „ґенеральний староста руських земель“, тутешньому купецтву облегчено можність скорого збагачення при допомозі т. зв. „права складу“, тобто монополю на торговельний транзит поміж сходом і заходом. Усі купці з заходу мусіли виставляти у Львові свій товар на продаж і щойно з непроданою рештою, могли їхати далі. Те саме обовязувало купців зі сходу. Завдяки правові складу, Львів стався вже на прикінці XV ст. справжнім торговельним диктатором, зосередивши в собі торговлю з далеким сходом, Кримом, Молдавією, а почасти й Московщиною. А хоч панами міста були чужинці (в XIV—XV ст. німці, в XV—XVI ст. німці й поляки, від другої половини XVI ст. поляки), то загальний добробут не остався без впливу на українську громаду у Львові. Безпосередно по упадку Української Державности „львівська Русь“ принишкла й зійшла на задній плян. Але чим далі, тим вона висше підіймає голову, в там стає грізною конкуренткою для чужинецького можновладства. В 1529 р. уже нарікають львівські німці й поляки, що „Русь позаймала крамниці й місця христіян римської віри“...

По правді, то в колишній княжій столиці найшлося мало місця для автохтонів. У Львові, як каже В. Лозінський, було тоді „мало русинів, але багато Руси. Була вона тут завжди в якомусь дуже скорченому, але тим ціпкішому завязку; в худому, але заєдно спосібному до кільчення зерні, подібному до зерен пшениці, находженої у споконвічних, єгипетських гробницях. Про неї оповідають, що кинута в землю, приймається й росте. Під румовищем давнього, самостійного істнування, так скоро забутого самою Русю, що в її памяти окутувалося серпанком історичної лєґенди, наче під холодним попелом випаленого багаття, залишилася завжди жива іскра, що її леда сильніший подув міг потушити, але й роздути в полумя“.

Під суспільним оглядом займала „львівська Русь“ XVI ст. третьорядне становище, в політичному життю була зівсім позбавлена голосу, в єрархії львівських „націй“, українці слідували щойно по вірменах, алеж... „коли поза вірменською вулицею не було вже нікого й нічого,

то поза „руською“ простирався цілий світ, сонний і несвідомий, але засилюючий її усім тим, що прокинулося зі сну“. (В. Лозінський).

Вона то, по словам тогочасних літописців „установляла собі консулів і проконзулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі відприсягала, сама собі свої суди й кари установляла, тих що для чужинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не допускала й плювала на них“...

Та „львівська Русь“, прокинувшись зі сну, вміла себе взяти в руки, вміла станути „одностайно во єдну волю, во єдну раду в той справі, котора ся точить о вольности всего народа руського. А єсли би который отступовати міл, такового в ненависти совершенно, яко проклятого і декретами духовними, от віри і сполечности руської отдаленого, з каждим часом і на каждом містцу таковим гнушатись, яко отступником і кгвалтовником віри і всеї Руської Речи Посполитої“...

В львівських актах першої половини XVI ст. находимо ще свіжі сліди того, як галицька провінція засилювала львівську Русь. Як то все, що було в ній більш енергійного й підприємчивого тиснулося до Львова, як то працею, ініціятивою й справністю, добивалися багацтва й значіння усі ті українські пришельці з Дрогобича, Вишні, Перемишля, Рогатина, Щирця, Бібрки, Городка та з цілої низки довколичних сіл і містечок.

Тим людям не усміхалося вже ані краківське ані галицьке передмістя Львова, тісно їм було на „руській“ вулиці в сусідстві жидівського гета (нин. Зарваниці) й вони чим далі тим численніше пропихаються в ринок, „правим і лівим“ добираються до цехів та торговельно-промислових підприємств та імпрез, дотепер доступних тільки католикам.

Щойно скріплена свіжими силами з провінції місцева громада українців, зважилася підняти боротьбу з упокорюючими обмеженнями, накинутими православному обрядові й українській національности.

Брацтва. Організаційними комірками українського міщанства, що їм було під силу не тільки снувати, але й виконувати сміливі пляни й важкі завдання, були церковні брацтва. Міщанська верства, що втративши державну організацію й незалежність, опинилася по містах серед чужинецького засилля і ніби відірвалася від рідньої маси, призабуваючи на рідню мову й звичаї, всеж таки не кидалася рідньої церкви й гуртуючись довкола неї, доволі скоро попала на властивий шлях культурно-національного, а там і політичного відродження.

Про одно з наймогутніших брацтв на Україні, Успенське у Львові, говорить польський історик Лозінський: „дивна річ — львівські українські міщани, що (в XVI—XVII ст.) здебільша говорили й писали по польськи, одягалися по польськи, навіть в головній фортеці своєї окремішности — Ставропігії — радили й списували протоколи по польськи, на портретах і вотах, на домовинах і гробницях в підземелях Успенської церкви ставили польські, або латинські написи, ця назверх ополячена Русь не переставала ані на хвилю бути собою й почувала себе наче державою в державі“...

Брацька організація мала за собою глибоку історію й традицію. Первопочини її сягали ще в старі, поганські часи, коли то великі рокові свята й похорони збірали довкола усвячених місць споріднені з собою (братні) роди на богослужби й ігрища. Звичай цих „храмових“ пирів перейшов відтак у християнські звичаї, набравши тільки інших

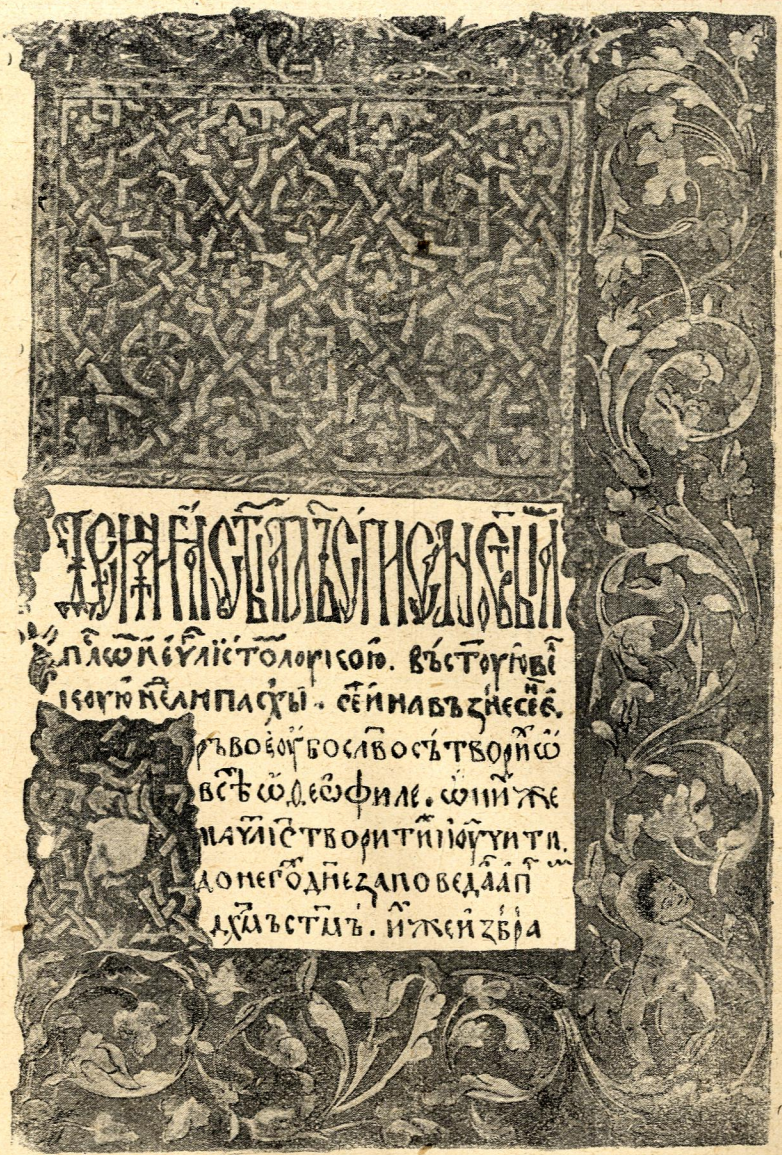

Зразок письма і орнаментики Загорівського Євангелія.

форм і глибшого змісту. Самі пири, сталися тільки назверхньою маніфестацією обєднання „братчиків во Христі", що взяли на себе опіку над церквою, над власною освітою та фізичним і моральним здоровлям. З церкви було близько до школи, зі школи до книжки й взагалі до книжнього діла, а там уже до братських шпиталів, захистів і т. д.

Великий вплив на устрій і організацію наших церковних брацтв мали ремісничі цехи, що в них почало організуватися населення міст з хвилею поширення т. зв. магдебурського права. Подібно як у цехах так і по

братствах почали обовязувати строгі організаційні статути, що окреслювали братські права й обовязки. Але коли до цехів могли належати тільки кваліфіковані ремісники-католики даного міста, а вся цехова організація спіралася на професійній виключности й змагала до вдержання означеного числа тих, що могли користати з цехових привілеїв, то українські церковні брацтва, хоч і міщанські в своїй основі, радо приймали до себе й позамісцеву шляхту й духовенство, тобто гуртували у собі все, непозбавлене ще прав, українське громадянство.

Формально, статутові справи і обовязки брацтва зводилися до опіки над церквою, взаїмної брацької допомоги та вдержання, так би сказати, товариського життя. Фактично, в таких брацтвах, як львівське, луцьке, а потім київське, ці права й обовязки були куди ширші. Вони не обмежувалися до самого церковного будинку але до церкви, як установи, та як одинокого заборола української, національної окремішности. Так було, в першу чергу у Львові. Львівське Успенське брацтво, разом з брацтвами цілої низки передміських церков, не спочило, поки не досягло такого, якби здавалося, неможливого в ті часи подвигу, як відновлення галицького владицтва.

Відновлення галицького владицтва. В 20-тих рр. XVI ст. починає львівська Русь боротьбу за віднову православної єрархії. Опорожнення галицької митрополії й віддання її в опіку галицькому... старості, приняла та відроджена львівська Русь, як визов таксамо, як і засвоєння собі львівським арцибіскупом права завідувати справами західньо-української церкви. Львівські міщани, оті „шевці, кравці й кожемяки", як їх згірдливо називали противники, прибравши собі до помочі останки, іще неополяченої української шляхти, добилися в решті решт в 1539 р. відновлення галицького владицтва з осідком у Львові. Дорого, бо аж 450 волів хабаря коштував привілей на галицьке владицтво, але він оплатився сторицею...

Першим львівським владикою став таки львівський міщанин-купець Макарій Тучапський, один з тих пришельців з галицької провінції, що доробившись на торговлі волами, здобув собі ще й таку повагу, що промостила йому дорогу на владичий престіл.

Заохочені успіхом в справі відновлення владицтва, львівські „братчики" почали уперту й систематичну боротьбу за рівноправність з рештою міщанського живла в мурах міста. Боротьба була тяжка й затяжна, а при тогочасному укладі сил, тобто при безсильности королівської влади й всесильности місцевих елєментів, ворожих українській еманципації, деколи здавалася безнадійною. Всеж таки і в тій боротьбі львівське міщанство добилося певних успіхів. Особливо палка боротьба завелася довкола зміни календаря. Коли католики приняли новий т. зв. „григоріянський" календар і пробували накинути його православним, вони приняли це як замах на свою обрядову й національну окремішність й відстояли старий „юліянський" календар, не жалуючи для того ані коштів, ані навіть жертв крови. Чисто практичне календарське питання, в тогочасних умовах польсько-українських, а краще кажучи католицько православних взаємин, набрало яскравої, політичної закраски. Українці не приняли справленого календаря тільки тому, що його силувалися їм накинути їх політичні противники. Остаточно мали рацію — за ціну непрактичности старого календаря й цілої низки втрат і незигод, випливаючих з його присто-

сування до життя, вони всеж таки відборонилися від загрозливого етапу нівеляції їх культурно-національної відрубности.

Багато енергії зужили львівські братчики на поширення освіти й книжности. А хоч перша їх спроба з печатником Іваном Федоровим, обмежилася до видання „Апостола“ (1574 р.) а закінчилася банкроцтвом підприємства, братчики не кидали думки про друкарню. По смерти Івана Федорова, братчики, на спілку з львівським владикою Ґедеоном

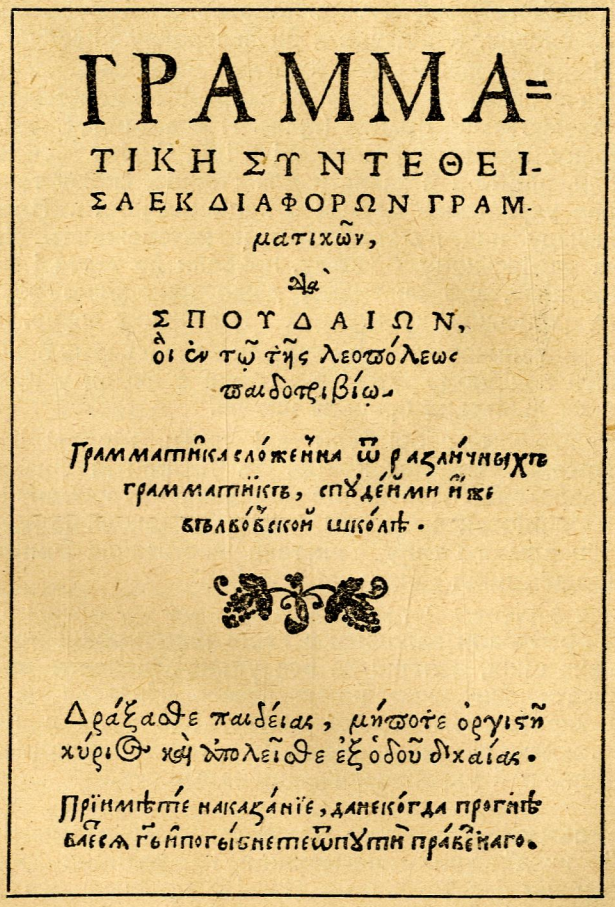

ΓΡΑΜΜΑ=
ΤΙΚΗ ΣΥΝΤΕΘΕΙ-
ΣΑ ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΓΡΑΜ-
ματικῶν,
ἀλλὰ
ΣΠΟΥΔΑΙΩΝ,
οἱ ἐν τῷ τῆς λεοπόλεως
παιδοτριβίῳ.

Грамматика сложенна ѿ различныхъ
грамматикъ, спудеями иже
въ львовской школѣ.

Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργιστῆ
κύριος καὶ ἀπολεῖσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας.

Пріимѣте наказаніе, да некогда прогнѣ
ваетсѧ гь и погыбнете ѿ пути праведнаго.

Словяно-грецька граматика, зложена »спудеями« (учнями) львівської брацької школи 1591. р.

Балабаном, викупили його друкарню з жидівського заставу, поширили її й небаром пустили в рух.

Збудувавши коштом всенародніх збірок величаву церкву Успення у Львові, вони зараз таки подбали, щоби при ній, крім друкарні, заложити ще й школу. Поблагословив їх заміри в 1585 р. антіохійський патріярх Йоахим, а владика Ґедеон Балабан видав заклик до всього світу православних, прийти львівському брацтву в допомогу. Та й самі братчики, захоплені такими високими й загально-національними змаганнями переконалися, що реформу відродження слід починати від

себе. Для цього вони зреформували брацький статут, а традиційні брацькі пири, замінили на поважні зібрання, на своєрідні сойми „руської нації", що на них вирішувалися всі біжучі справи віри, національности й культури.

Зреформований статут Успенського брацтва затвердив патріярх Йоахим, а вслід за ним царгор. патріярх Яремія, що ще й від себе доручив брацтву нагляд над духовенством і зверхність над іншими брацтвами у Львові й краю. Львівське Успенське брацтво дістало титул „ставропігіяльного" тобто „хрестоносного" й було вилучене зпід влади місцевих владик, а віддане в безпосередну опіку патріярхові.

Таке виріжнення львівського брацтва, мало свої добрі й лихі сторони. На зразок львівського й під його зверхністю повстає на галицькій провінції й поза нею низка брацтв (прим. в Перемишлі, Берестю, Луцьку, Рогатині, Городку, Гологорах, Сатанові й ін.). Скрізь засновуються при брацтвах школи, шпиталі й захисти для старців, скрізь теж кипить боротьба за права української церкви й національности. Але з другого боку право нагляду над духовенством й незалежність від місцевого владики, дана львівському брацтву, привели до тертя і непорозумінь з духовною єрархією, що очевидно, дуже некорисно відбивалося на ході загально-українських, культурних і політичних справ.

Оскільки видавничо-науковий рух при Успенському брацтві у Львові не міг дорівняти подібному рухові в Острозі а відтак у Києві, остільки високо піднялася львівська брацька школа.

В її учительському зборі були такі люди, місцеві й приїзжі, як архієпископ Арсеній, Стефан Кукіль та Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецький, пізніший київський митрополит Іван Борецький, та інші. Подібно як в Острозі, львівська школа належала до установ вищого, ліцеального типу, і як така доставляла вчителів для початкових і середніх шкіл галицької провінції.

Числючися з рівнем польських, головнож єзуїтських шкіл, львівські братчики пробували заводити в своїй школі ріжні іновації на зразок чужинецьких шкіл, а перш за все уприступнювати виклад зрозумілою для початкуючих, народньою мовою. Назагал це подобалося й імпонувало українському громадянству, але були в ньому й консервативні елєменти, що в кожному новаторстві підозрівали загрозу для східньої церкви й української національности.

Іван Вишенський. На чоло консервативних елєментів висунувся найславніший український письменник і публіцист тих часів Іван з Вишні. Пробувши багато літ на Атосі й пройнявшися духом аскетизму, він старався поборювати всякі новости, що поневолі втискалися в українську культуру й картаючи „світське" життя українського духовенства не спочував він і львівським братчикам, за їх нібито загрозливе для українського життя й старої культури новаторство. Та хоч як братчики поважали Івана Вишенського, хоч як подивляли його відданість справі, всежтаки не далися збити з раз обраної дороги. В славній „Пересторозі" написаній Юрієм Рогатинцем, вони дали ясну й вичерпуючу відповідь на всі закиди того роду. На їх думку українська школа, бажаючи видержати конкуренцію з анальогічними установами єзуїтів, мусить наближуватися до їх рівня й не обмежуватися єдино до пережовування непридатної вже до життя, хоча й поважаної старовини.

Учні брацької колегії в Києві.

Церковна унія. Дарунок східніх патріярхів Йоакима й Єремії для львівського брацтва в формі їх зверхности над духовенством і незалежности від місцевої, духовної єрархії, був трагічний в своїх наслідках. Тертя й непорозуміння поміж брацтвом і духовенством з того приводу, спричинили серед єрархії рух в напрямі... унії з католицькою церквою. Українські владики, не бажаючи підлягати й рахуватися з „простими хлопами, сідельниками й кожемяками", як вони згірдливо називали міщан, воліли піддатися під зверхність римського папи й увійти в звязок з добре зорганізованою католицькою церквою.

Почалося від боротьби брацтва з львівським владикою Гедеоном Балабаном. Справа дійшла до патріярхату, а коли до Львова зїхав сам патріярх Єремія й, розібравши питання спору, станув по стороні брацтва, Гедеон Балабан рознервувався до того, що викляв брацтво, а сам піддався під опіку львівського, латинського арцибіскупа...

Цього тільки ждала польська влада й католицька єрархія. Вона здавна продумувала над тим, якби то, коли вже не можна було заступити православної єрархії католицькою, то бодай підчинити її владі римського престолу й католицької єрархії. На фльорентійському соборі в 1439 р. зявився київський митрополит Ісидор, що разом з багатьома грецькими владиками прийняв унію, але ця унія не вийшла поза особу самого митрополита. Спроба перещепити її на ґрунт православної церкви не вдалася. Даремні теж були унійні змагання великого литовського князя Казимира Ягайловича, а по ньому князя Олександра. Не довела до нічого схильність до унії й такого всевладного українського магната, як князь Василь-Константин Острожський

Але тепер, коли православні єрархи почули себе особисто ображені й покривджені царгородським патріярхатом, витворилася атмосфера, пригожа для унії. Очевидно, тільки в верхах духовної єрархії, що рішила ділати потайки знаючи, що громадянство на унію не піде.

Нерозважний і упокорюючий українського єрарха крок Гедеона Балабана, був гаслом для цілої унійної акції. По кількох місяцях живої переписки і диспут, стануло при Балабані ще трьох інших українських владик — Терлецький з Луцька, Пелчинський з Турова й Зборівський з Холму. Вони списали постанову визнати римського папу своїм зверхником, але зобовязалися тримати свою постанову в таємниці. Думали поставити громадянство перед доконаний факт у надії, що решту зробить вже за них польська влада й католицька єрархія. Сталося це в 1590 р. З черги приступив до змовників ще й київський митрополит Михайло Рагоза. Подібно, як Балабан, він був обурений на патріярха, що нібито кинув на нього клятву. По правді, обурення Рагози було неслушне. Грамота з клятвою була злобним фальсифікатом особистих ворогів митрополита і нічого спільного з патріярхом не мала.

На прикінці 1594 р. написали названі українські єрархи лист до короля й папи, що в ньому заявляють свою охоту піддатися під зверхність римського престолу та обіцюють наклонити до цього решту єрархів, духовенство й громадянство. Тількиж у своїому листі, вони висловлюють побажання, щоби унія з Римом не порушувала ані устрою ані обрядів східньої церкви, та щоби владик зрівняти в правах з католицькими єпископами.

Король, діставши до рук таке письмо, дуже зрадів і заявив повну готовість піти назустріч побажанням „навернених" єрархів. Наприкінці 1595 р. виїхали до Риму владика Терлецький та новий володимирський єпископ Іпатій Потій; 23 грудня тогож року, вони перед папою й собором кардиналів зложили присягу на вірність католицькій церкві, в імени своїм і всіх українських владик.

Таємниця, в якій унійно настроєні владики вели своє діло, не вдержалася довго. Громадянство доволі скоро довідалося про їхні заходи, але не бентежилося ними. Воно знало, що все одно, такий преважний акт, вимагає загального одобрення й перед собором владик і духовенства, він не може стати правосильним. Але король, лякаючись, що собор православних не одобрить акції владик, не погоджувався на його скликання дарма, що домагався його скликання такий впливовий магнат, як князь Василь-Костантин Острожський. І в цьому була помилка. Острожський, обурений на короля, видав універсал до громадянства, в якому пятнує владик уніятів зрадниками віри й народу, та закликає всіх до оборони православя.

Грамота, підписана таким авторітетом у справах культури й політики, як Острожський, зробила своє. Піднявся загальний ропіт, що злякав деяких владик-уніятів. Перший покинув задумане діло сам його ініціятор Гедеон Балабан, його слідами пішов і перемиський владика Копистинський. А коли замішання в царгородському патріярхаті по смерти Єремії (1594) не подавало православним надії на поміч з цього боку, вони звернули свої погляди на — козаків. Вони то, як ми вже знаємо, погромили маєтности владики Терлецького на Волині й взагалі заявляли готовість кожної хвилі озброєною рукою „захищати святу церкву православну". Правда, саме в той трівожний час, козаки переживали важку скруту, по перемогах Жолкевського над ними, але

це не виключало їх допомоги православним у найблизшій будучности. Покищо король уступив і на день 6 жовтня 1596 р. назначив собор духовенства й шляхти в Берестю.

Берестейський собор. Скликано собор не на те, щоби на ньому розважити питання приняття унії, але щоб на ньому проголосити унію, як доконаний факт. Такий недипльоматичний підхід був черговою помилкою

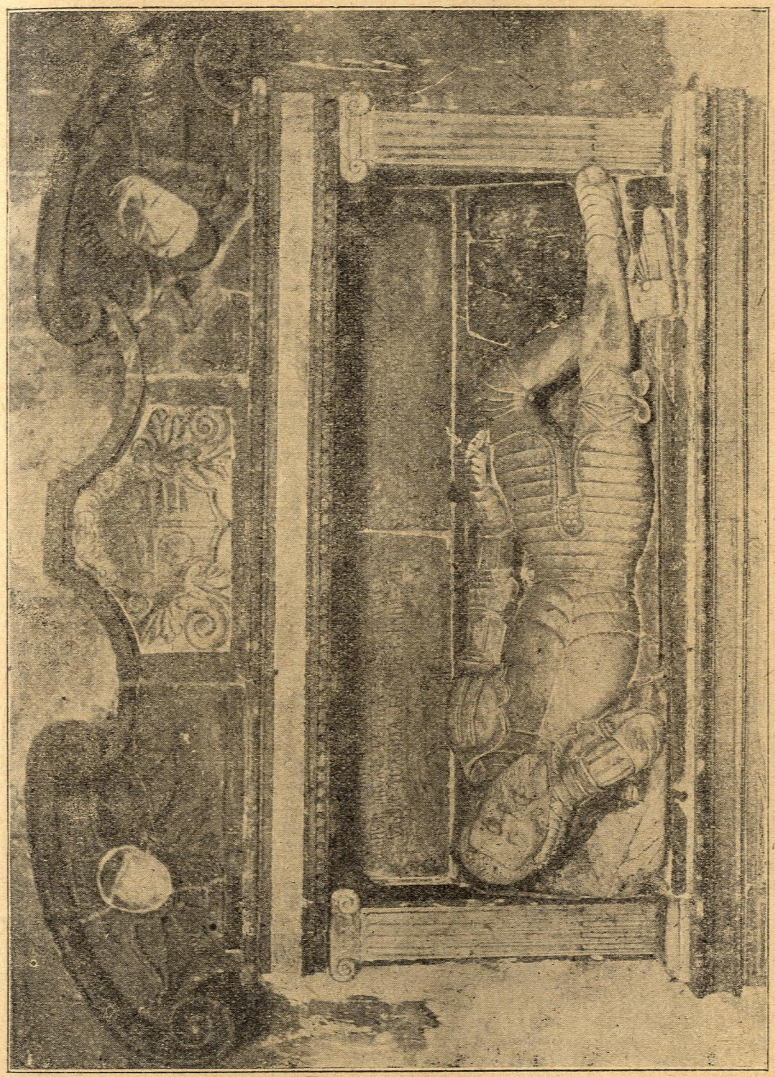

Намогильник Ванка Лагодовського в Уневі.

прихильників і покровителів унії. Зїхалися до Берестя не тільки світські уніяти й духовні, але й православні єрархи, духовенство, магнати, шляхта та депутати міських громад і брацтв. На чолі православних станув князь Василь-Константин Острожський і одинокий його православний син Олександер. Але до спільних нарад не прийшло. Уніяти зібралися

в місцевій катедрі, православні у приватній господі. А хоч поміж обома партіями три дні кружляли листи й посередники, до згоди не прийшло. Розїхалися з Берестя з тим, з чим приїхали. Уніятські владики проголосили унію, а всіх її противників викляли. Те саме зробили православні у відношенні до уніятів. Одні й другі вислали до короля просьби допомогти їм у боротьбі з противниками. Очевидно, король як прихильник унії, знехтував голос православних і рішив підпомагати уніятів.

Почалася боротьба. Зразу словом і письмом. В повені полємічної літератури, що спливала бистрими потоками з обох сторін, траплялися речі гідні уваги. Такою була „Апокрізіс" Філялєта (Бронського) такими були повні палкого вогню й переконуючі силою вислову писання Івана з Вишні.

Але проти слоза й письма православних стануло не тільки слово й письмо уніятів; за ними була влада, був король і католицька єрархія. А кого вони не могли переконати, того могли примусити до мовчанки силою. Почалося насильне відбирання владичих катедр і церков від православних, почалися переслідування ворожих унії священиків і мирян. А коли, по смерти Рагози (1599) став київським митрополитом Іпатій Потій, становище православних перейшло в нестерпну скруту. Питання унії й православя, перестало вже бути питанням богословської догматики. Навпаки, воно перемінилося в сутополітичну проблєму й стало зародком непередбачених у наслідках зударів і конфліктів. Лави оборонців православя слабли щодо суспільної якости, але могутніли щодо скількости. Покидали їх, вимираючи, або ополячуючись магнати, шляхта, але залишалося тверде в своїх переконаннях міщанство, козацтво й жмінка малоземельної шляхти.

„Справді, щирого поважання варті були ці шляхотські недобитки — пише Грушівський — що махнувши рукою на ласку королівську й усіх можних сього світу, боронили завзято, своєї справи церковної, що в їх поняттях була національною справою, бо православна церква вважалася підставою цілого національного життя і здавалося, що з упадком православної церкви впаде до решти все національне життя".

Відданість справі й подивугідна завзятість православних робила своє. В 1607 р. вони вимогли на уряді закон, що згідно з ним, на будуче всі духовні посади православних будуть віддаватися тільки православним. Але цей закон не увійшов у життя. Прихильний унії король Жигмонт далі роздавав православні катедри й парохії виключно уніятам. Доходило навіть до того, що коли король звелів перебрати Печерську Лавру від православного архимандрита Федора Тура, то він, маючи за собою київського воєводу князя Василя-Константина Острожського, спротивився королівському наказові й відборонив манастир від уніятів збройною рукою. Подібно оборонився й Жидичинський манастир на Волині. В Галичині було покищо пів біди. Тут на обох владицтвах — львівському й перемиському сиділи православні, алеж вони не були вічні й треба було думати про те, що станеться з галицькими єпархіями, по смерти православних владик.

А тимчасом верхи українського громадянства чим далі, тим більше рідли. Мелетій Смотрицький в своїому „Треносі" (1610) або „Плачі східньої церкви" даремне бідкається над втратами через окатоличення магнатів і шляхти. Вірне своїй церкві й народности громадянство, не бачучи підпори ні допомоги, попадає в одчай, з якого рятує його — козаччина.

Коли Потій, розгромивши православних у Вильні, попробував зро-

Київський митрополит Петро Могила (1596—1647).

бити це саме в Києві, козацький гетьман Тискиневич послав йому осторогу, щоби не важився цього робити, бо він уже дав наказ козакам збройною рукою протиставитися його замірам. Під опікунчими крилами козаччини почалося в Києві нове культурно-національне життя. І тут, подібно, як у Львові, започатковує його міщанство. Воно залякане перемогою унії, старається задержати за православними бодай їх сильно обкроєний стан посідання.

Манастирі, церкви і школи. По смерти архимандрита Нікифора Тура обрано на його місце Єлисея Плетенецького, що першим з печерських наставників припинив сите чернецьке життя й почав обертати великі манастирські доходи на культурно-національні потреби.

Він то закупив стрятинську друкарню Балабанів й около 1615 р. започаткував працю славної лаврської друкарні, довкола якої громадиться цілий гурт учених, письменників і богословів; при піддержці козацького гетьмана Сагайдачного, починають вони широко закроєну, культурну й організаційну роботу. Рівночасно з духовим підйомом у печерському манастирі повстає в Києві на Подолі братство, що йому

записала своє майно жінка мозирського маршала Стефана Лозки, Гальшка Гулевичівна. До брацтва, записалося не тільки все українське міщанство Києва, але й дооколична шляхта та козаки, з гетьманом Сагайдачним на чолі. Спираючись на таку силу як козаччина, київське громадянство могло спокійно віддатися праці над піднесенням рідної культури й церкви з хвилевого упадку.

На грунті, записанім Гулевичівною, будує брацтво великий Богоявленський манастир а при ньому закладає школу, на зразок львівської. Колиж у Галичині померли православні владики — Балабан (1607) і Копистинський (1610), а на цілу Україну залишився тільки один одинокий православний владика — Тисаровський у Львові, київські громадяни переймили єрусалимського патріярха Теофана, підчас його повороту з Москви, й заставили його відновити їм українську, православну єрархію.

Прошення київської громади підтримав своєю повагою гетьман Сагайдачний й це переконало патріярха. Протягом осени й зими 1620 р. він висвятив православним митрополита й пятьох владик; зробив це в тайні перед польською владою й уніятською єрархією й тому потайки перебрався поза границі Польщі. На перемиського владику висвячено тоді ігумена київського, брацького манастиря Ісаю Копинського, вслід за тим настановлено київським митрополитом Йова Борецького, на полоцького владику посвячено Мелетія Смотрицького, на володимирського владику посвячено трехтеримівського ігумена Єзикиїла Курцевича, на луцьке владицтво Ісаака Борисковича нарешті на холмське владицтво Паісія Іполитовича. Українська православна єрархія, з митрополитом на чолі, була обновлена, алеж переведена потайки, революційним шляхом, не найшла апробати в уряді. Православні єрархи так і залишилися титулярними й не могучи обняти своїх епархій, залишилися в Києві, під охороною „христолюбивого війська запорозького". Формального затвердження обновленої, православної єрархії добилося українське громадянство куди пізніше, щойно по смерти творця й покровителя берестейської унії короля Жигмонта.

Розгром військ і смерть Жолкевського під Цецорою (1620), де забракло українських козаків, поставив Польщу в трудне положення. Українське громадянство бачучи, що Польща без козаків не обійдеться, рішило скористати з нагоди й вимогти на ній уступки в користь православної церкви.

Справу порушено на варшавському соймі 1621 р. Та даремне висилював свою красномовність і аргументацію голова українських парляментаристів Лаврентій Древинський, що, малюючи безпримірні утиски православних, казав:

„Король жадатиме чи не більшої половини війська від українського народу, але як цей нарід заступатиме своїми грудьми державу, коли він не буде заспокоєний у своїх домаганнях? Як можемо заходитися коло спокою від сусідів, коли не маємо внутрішнього спокою, в себе в дома?"

Король не поступився. Знав, що без козаків не обійдеться, але новопоставлених владик звелів арештувати, як тількиб вони пробували обняти свої епархії, а хто їм у цьому помагатиме, звелів карати на горло. Для позискання козаків дав тільки голословні обіцянки, що їх не думав дотримати й не дотримав. Козаки з Сагайдачним на чолі повірили королівському слову й під Хотином спинили загрозливу турецьку навалу. Про польську „заплату" козакам за хотинську кампанію ми вже говорили. Сагайдачний вмірав огірчений на польську

невдячність, а його наслідники й усе українське громадянство зрозуміло, що мирним шляхом не здобудуть від Польщі нічого. Українці пригадали собі „одновірну" Московщину. Ігумен густинського манастиря біля Прилук, основаного Раїною Могилянкою Вишневецькою (матірю ославленого Яреми), зорганізував акцію втягнення Москви в справи української православної церкви. Літом 1624 р. поїхав до Москви один з українських владик з пропозицією цареві — приняти козацьке військо й всю Україну під свою протекцію... Москва, ослаблена недавною „смутою", не мала відваги послухати українських пропозицій, але її апетити на Україну загострилися, шлях на північ протерто... Тимчасом козаччина кривавилася в непосильних повстаннях проти Польщі, а громадянство терпіло й дожидало переміни умов свого незавидного життя. Остаточно діждалося. Принесла її смерть короля Жигмонта (1642).

Константин Корнякт, видний член Успенського Брацтва у Львові, фундатор »корняктівської« вежі при Успенській церкві.

На так зв. конвокаційному соймі, українські депутати — Древинський з Волині, Кропивницький з Поділля й Кисіль з Київщини, підтримувані представниками козаччини, поставили рішуче домагання заспокоєння потреб православної церкви. Рівночасно козацький гетьман Кулага посунув з військом на Волинь. Але українські справи не мали успіху на конвокаційному соймі. Не маючи сміливости відмовити, поляки відложили їх до елєкційного сойму, сликаного на осінь 1642 р. Тут, при особистій інтервенції королевича Володислава, що готовився до війни з Москвою й потребував козацької допомоги, прийшло до компромісу. Порішено створити дві митрополії — православну й уніятську, а владицтва розділити в той спосіб, що львівське, перемиське й луцьке припалоби православним, а володимирське, холмське й турівське малиб дістатися уніятам. Осібні королівські комісарі мали переводити розподіл церков та парохій. Рівночасно обіцяно видати закон про повну рівноправність православних по містах. Домагання козаків, щоб їм забезпечити право участи в виборі короля, нарівні з шляхтою,

відкинуто, так само, як не признано владик обраних і посвячених тому двацять літ без відома й проти волі польського уряду.

Петро Могила. Хоч які були скромні й здебільша, формальні уступки польської влади в користь українського громадянства й православної церкви, українці мусіли задоволитися ними, хочби тільки тимчасово. Вони зразу взялися до вибору митрополита й встановлення православної єрархії.

Митрополитом обрано печерського архимандрита Петра Могилу. (1633 р.) В порівнанні з своїм невизнаним попередником Ісаєю Копинським, що як непохитний оборонець православя, був виразником орієнтації на Москву, Могила був більш здержливих, так би сказати, опортуністичних поглядів. Посвоячений й заприязнений з польськими панами він уже як архимандрит, (від 1627 р.) співчував компромісовому полагодженню справи поміж православними й уніятами. Тому маючи симпатії на польському боці, він мусів щойно перебороти недовіря українського громадянства й підзорливість козаків. Заснована ним, при печерському манастирі школа з латинською, викладовою мовою, викликала враження небажаної конкуренції брацькій школі й до тогож дух у ній був для прихильників православя підозрілий. Остаточно він мусів зрезигнувати з власної школи й злучити її з брацькою, але зате він зреформував її й підняв до рівня тогочасних, єзуїтських колєгій. Цей крок як і велика праця та запопадливість на культурному полі, привернули йому симпатії громадянства та промостили шлях до митрополії. Сівши на митрополичому престолі, Могила задержав у своїх руках пребагаті манастирі Печерський та Пустинно-Миколаївський, не випускаючи зпід свого впливу й Михайлівського манастиря, як теж залишився братчиком і керівником Богоявленського брацтва на Київо-Подолі.

Зєднавши в своїх руках усі установи православного Київа, він умів використати велитенські доходи з манастирських маєтностей і власну повагу на велику культурну працю. Опанувавши стихію анархії, що запанувала в православній церкві, направивши її устрій, він підняв високо рівень брацької колєгії, зорганізував письменників і вчених та почав широко закроєну, видавничу діяльність.

Крім зреформованої, брацької школи в Києві, що її відтак названо „могилянською", оснував ще Могила школи в Винниці (1634) та в Кремянці (1636). В лаврській друкарні надрукував м. і. славний „Требник", рід енцикльопедії, що водностайнила церковну практику й обряди, „Антологіон", та цілу низку проповідий і передмов до лаврських видань. Могилі приписують теж авторство, а бодай співпрацю в „Літописі", одному з найвидатніших, полємічних творів того часу.

„В його особі — каже Грушівський — святкувало українське громадянство свою першу національну перемогу по стільки літах смутку, неволі й пониження".

XXIV. ХМЕЛЬНИЧЧИНА

З повстанням Богдана Хмельницького починається нова епоха сторії України — доба відродження української державности. Приспана цілими віками лихоліття ідея державної самостійности, пробудилася серед релігійної боротьби і козацьких повстань першої половини XVII ст. Але весь політичний і національний рух, що тоді так широко розвинувся, був тільки приготовленням до того, що мало прийти пізніше, це були немов вступні маневри перед великою воєнною кампанією. Народні сили поволі збиралися й організувалися до спільного діла, серед труднощів і перешкод пробивалися уперед. Але аж у Хмельниччині виявилася у повнім виді могутність маси, її елєментарна сила, організаційні здібности, культура й громадська зрілість. Серед великого народнього зриву виявилося, що таке український нарід і що він може осягнути. Україна, що довгі часи була невідомою, забутою закутиною на краю світа, знову стала центром уваги цілої Европи, добула собі значіння і пошану, вернувши між інші народи і держави як повноправний громадянин. З печаттю Хмельниччини український нарід пішов у дальшу свою історію.

Причини Хмельниччини. Цей великий народній рух був вислідом різнородних причин, яких коріння сягало у далеке минуле. Народня маса найбільше відчувала соціяльне поневолення. На західній Україні панська влада осягнула вже верх своєї сили так, що селянинові не залишилися ніякі людські права. На сході, у Придніпрянщині, селянин мав ще деяку свободу, але пани намагаються відібрати йому ці останки волі. Нарід боронився, але доля його ставала все більше важка. Це признавали самі поляки. Польський історик Коховський пише: „Що з українським народом поступали без деякої несправедливости, не можу заперечити. Все залежало від суворої або мягкої вдачі старост і панів тамошніх та від вдачі самого народу — покірного супроти влади чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік і інші підданські повинности, які здавна відбувалися і зносилися. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові податки — шкіру за право ловити звіря, небувалі податки від риболовлі, коли збільшено панщину, всякі вини, кари і інші такі речі, — на них селяни нарікали і жалувалися як на незносні тягарі, тим більше, чим сильніше наставали збірщики та немилосерно виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирливість жидів, що з кривдою людности вишукували різні доходи, або брали на себе горівчану аренду“... Другий польський історик Грондський зображує справу так: „Нарід український тим способом утіснявся: синів змушували пани до всяких служб, а від батьків звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькові одного, щоби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну монету, звану „дудком“; жиди цей податок збирали і виплачували. Крім того, коли родилася дитина, особливо хлопець, — не дозволяли хрестити, поки такоїж монети не заплатять. Також коли дівчина віддавалася заміж, не можна було побратися, не заплативши наперед того дудка панові. І це на перший погляд здавалося легке, але потім через жидівську хитрість виросло у важкий тягар. Також інші селянські повинности зростали

з дня на день, по більшій части тому, що віддавалися в аренду жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними собі присвоювали". Навіть сам жидівський письменник Натан Гановер признає, що селяни були дуже обтяжені: „Решта бідного українського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а ці обложили його тяжкою працею, дома і на полі. Шляхта накладала на нього великі тягарі, а декотрі шляхтичі страшними способами силували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри понижений, що всі народи, а навіть і той нарід із усіх найбідніший — жидівський — теж панував над ним!" Французький інженер Боплян, будівничий Кодаку, писав просто: „Шляхта живе як у раю, а селяни як у чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти у неволю лихому панові, — їх становище гірше від галєрних невільників"...

Положення міщан було краще як селян, бо міста мали яку-таку самоуправу; але пани, у погоні за зиском, почали вимагати і від міщан чимраз більших данин і повинностей. Ненаситність магнатів дала відчуватися навіть дрібній шляхті; малий шляхтич-хлібороб мусів у всьому іти за паном, а як відважився спротивитися, вельможа міг знайти тисячу способів, щоби його знищити, відібрати йому майно і самого прогнати з батьківщини. Над усіми тяжіла рука могутніх „короленят".

Неменше як соціяльна справа було напружене релігійне питання. Хоч у 1632 р. доведено до релігійного компромісу, то далеко ще було до того, щоби настала повна релігійна толєранція. З тодішніх відносин могли бути вдоволені верхи православної єрархії, яким забезпечено духовні уряди і маєтности і які до влади ставилися льояльно і послушно. Поміркований курс увів уже Петро Могила, а його наступник Сильвестер Косів (1648—1657) у політиці льояльности йшов так далеко, що зірвав цілком зносини з революційною козаччиною, не вважаючи на те, що саме козацтву православна єрархія завдячувала своє обновлення... Але нижче духовенство, особливо дуже чисельне чернецтво, стояло близько народу, прихильно дивилося на козацькі рухи і релігійним „заспокоєнням" цілком не було захоплене. А це заспокоєння ішло дуже поволі і серед різних перепон. Хоч і центральна влада наказувала мир, нижча адміністрація відносилася до наказів неохотно і, де могла, дошкулювала православним. Релігійна боротьба невгавала, усобливо у західніх землях. Сокаль, Белз, Красностав, Грубешів, Ковель, Береcть, Люблин, Більськ, Кобрин, все були ареною взаїмних нападів уніятів і православних, а у Перемищині боротьба перенеслася і на села. Заїзди, напади, відбирання церков, повторялися з року на рік. Відгомони цього ішли по цілій Україні, ворушили уми, викликали фермент невдоволення.

Та найбільше невдоволення було між козаками.

Почини повстання. Польська влада на Україні дуже суворо пильнувала постанов ординації 1638 р. і щоби забезпечитися перед новими козацькими рухами, перевела низку гострих мілітарних заряджень. Відбудовано твердиню Кодак, що мала перепинити перехід козаків з волости на Низ. Запоріжжя очищено від повстанчих елєментів. На Січі осаджено залогу з реєстрових козаків під командуванням польських офіцерів. Реєстрових козаків уведено у строгу дисципліну. На опорожнені місця до реєстру приймалися тільки люди певні і віддані Польщі. Козацькі вольности обмежувалися чимраз більше. Місцеві уряди не шанували козацького присуду і намагалися підчинити козаків під свою

Портрет Богдана Хмельницького, після ритовини Гондіюса.

владу, силували їх до всяких робіт і данин. Козаки ніде не могли добитися справедливости. Комісар запорожського війська Шемберк, що з уряду мав доглядати козаків, пригнітав їх таксамо, як інші урядовці. Коронний гетьман Станислав Конецпольський був здавна ворогом козаччини і старався знищити її в самому корені; гетьманський син Олександер Конецпольський вславився як найбільший гнобитель козаків. Протягом сімох років реєстрові козаки жили у великому ярмі нової ординації.

Аж в 1646 році прийшли для козаччини деякі полекші. Король Володислав IV, в останні роки свого панування, став гарячим приклонником християнської ліги проти турків. Під впливом папи і за намовами Венеції він рішився підняти великий похід на Туреччину двома дорогами, через наддунайські краї і Чорним Морем. До цього походу він задумав ужити і козацькі сили. На королівське візвання в квітні 1646 р. до Варшави приїхали відпоручники реєстрових козаків, військові осаули Іван Барабаш та Ілаш Караімович, а з низової старшини Максим Несторенко і Богдан Хмельницький. Король прийняв їх на приватній авдієнції, втаємничив у справу війни з Туреччиною, дав доручення збирати військо і обіцяв привернути давні вольности. Як посли

вернулися з Варшави, серед козаків почалися оживлені приготування до війни, — козаччина мала надію добути собі наново давнє становище.

Але пляни короля були побудовані на слабих основах, — чужі держави не дали відповідних підмог, польський сойм рішуче відкинув проєкт війни з Туреччиною. На домагання шляхти треба було стримати також козацькі воєнні заходи. Місцеві уряди використали цю зміну, щоби наново почати утиски козаків. Запоріжське військо віднеслося з своїми жалями до Володислава, але король був безсильний супроти шляхти. „Шаблями добувайте ваших вольностей", таку раду короля переказувала козацька традиція.

Козаки заведені у своїх надіях на поправу долі, розярені шляхетським гнетом, кинулися до нового повстання. Осередком організації стали реєстрові полки, що найбільше відчували на собі чужу владу. Від них повстанчі кличі перейшли до козаків, що були виписані з реєстру, — і до всього народу. Зброї поширено так багато, що князь Ярема Вишневецький у своїх підданих на Лівобережжї відібрав кількадесять тисяч рушниць. Приєдналися до руху також деякі частини польського війська, в яких служили українці, нпр. драгони, що були „з роду українці, з віри греки, з убрання німці". Для агітації послужила лєгенда про це, що король прийде з підмогою козакам проти шляхти і що він своїми листами заохочує їх до повстання. Під кінець 1647 р. приготування були покінчені; 500 довірених від усіх полків виїхало потайки на Запоріжжя, — на їх чолі Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький. Богдан Зеновій Хмельницький походив з дрібного шляхетського роду, гербу Абданк. Його батько, Михайло, був дворянином у Жолкевських і Даниловичів, жив зразу в Жовкві й Олеську, потім переселився у Придніпрянщину, заложив на краю степів містечко Чигирин і був там підстаростою. 1620 р. ходив проти турків під Цецору на чолі відділу охотників і там поляг лицарською смертю. Богдан уродився біля 1595 р., учився в якійсь українській шлолі і потім у єзуїтських колєгіях у Львові і Ярославі та добув собі середню шляхотську освіту. Як двацятилітній парубок був теж у бою під Цецорою і попав там у татарський полон. У неволі перебув два роки, в околицях Константинополя. Козаки викупили його і він пристав до запоріжського війська. Тримався з реєстровими козаками і у повстаннях не брав участи: волів спокійне життя; оженився, господарив і побільшував батьківський хутір Суботів під Чигирином. 1638 р. був козацьким писарем і при тодішній ординації дістав уряд чигиринського сотника. 1646 р. їздив до Варшави для переговорів з королем.

Майже до старости, „до сивих літ", як сам казав, Хмельницький був незамітною людиною, нічим не визначався, нічим не звертав на себе уваги. Великі цінности, заховані у глибині його душі, може й ніколи не проявилисяб назверх, може бувби покінчив життя як маловідомий чигиринський сотник. Аж особисті кривди, яких він дізнав, так сильно потрясли тим чоловіком, що нараз з спокійного господаря і льояльного реєстрового козака став проводирем збунтованих мас, славним полководцем, великим організатором та творцем нової Української Держави.

Справа Хмельницького була така сама, як багато інших козаків. Чигиринський підстароста Чаплінський, протегований Конецпольського,

Народня картина XVII. ст., що на ній представлено Богдана Хмельницького й підвладну йому Україну. Під ногами гетьмана карта України, поділеної на полки, означені тут булавами.

почав дошкулювати Богданові; забрав йому воли, забрав улюбленого коня, яким він їздив у дикі поля, побив малого синка, так що той умер; потім оклеветав його перед владою, що він безправно держить хутір, дістав дозвіл відібрати Богданові грунти, уладив збройний напад на його дім, забрав збіжжя і всяке добро. Хмельницький шукав справедливости у суді, в соймі, навіть у короля, але нічого не міг добути. Тоді зійшовся з іншими покривдженими козаками і спільно став готозити позстання. Молодий Конецпольський дізнався про ці пляни і наказав Хмельницького увязнити. За порукою полковника Кричевського його звільнено; але Хмельницький не чекав, що дальше буде, а з іншими змовниками виїхав на Запоріжжя.

Союз з Кримом. На Низу, по Дніпрових островах і в захисних місцях у степу проживало багато козаків — випищиків, що воліли небезпечне життя на безлюдді, як панську владу. Хмельницький почав їх збирати і при їх допомозі добув Січ, на Микитинім Розі, де стояла залога з реєстрових козаків. Добуття Січі мало велике значіння, бо Січ здавна уважалася серцем і столицею Запоріжжя: тут стояла козацька гармата, тут був військовий скарб, тут переховувалися військові клейноти. Хмельницький, якого обрано тут гетьманом, міг рахувати на признання серед всього козацтва. Стали до нього напливати все більші відділи охотників, всякі „пластуни, луковники, лисичники".

Хмельницький рівночасно вів переговори з татарами. Козацькі сили, зібрані на Запоріжжі, були за малі до війни з поляками, потрібна була чужа поміч. Козаки вже раніше (1645—1647) порозумівалися з Кримом, хотіли запевити собі невтральність татар на випадок війни. Тепер справа пішла дальше. У посольстві до хана поїхав козак Книш і з ним старший син Хмельницького, Тиміш. В Бахчисараї зустріли послів прихильно; посередником був, як казали, один татарський мурза, котрому Хмельницький відіслав сина, захопленого у полон. Татари були розізлені на поляків, що не діставали на час умовленого гарачу, та що поляки нападали на їх оселі й забирали худобу. Хан Іслам Гірей дав дозвіл одному з мурзів Тугай-бесві іти на підмогу козакам. Ця поміч була для Хмельницького дуже цінна. Козацьке військо мало добрих піхотинців, але нестановало йому кінноти, що швидкими рухами моглаб заскочити ворога, — легка татарська їзда якраз добре надавалася до цього. Притім повстанці мали забезпечену південну границю від несподіваного набігу татар. Обі сторони заприсягли союз, а татари дали притім обітницю, що не будуть брати у полон українського населення.

Жовті Води. Вчасною весною 1648 р. почалася війна. Польський коронний гетьман Микола Потоцький мав плян кинути значне військо на Запоріжжа, щоби не дати повстанцям перейти на „волость" і тут побільшити свої сили. Один відділ під проводом зненавидженого козацького комісаря Шемберка і молодого Степана Потоцького вислано суходолом здовж Дніпра у степи. Реєстрозі козаки, під командою осаулів Ілаша Караїмовича і Барабаша, поплили човнами Дніпром. Обі частини мали зустрітися біля Кодака і звідтам разом ударити на повстанців. Але Хмельницький випередив ці пляни. Він рушив з Запоріжжя швидким походом, не дав обом відділам злучитися й окружив військо Шемберка над річкою Жовті Води. Не почав відразу наступу, а наперед порозумівся з реєстровими козаками, що плили Дніпром. Біля Камяного Затону серед реєстровців счинився розрух; вони убили Ілаша і Барабаша й під проводом Джелалія пішли на стрічу Хмельницькому.

Тепер повстанці з усіх сторін ударили на поляків. Шемберк пробував відступати під заслоною табору, але на урочищі Княжі Байраки 16 травня 1648 року запорожці разом з татарами розірвали табор і почали громити польське військо. Польські полководці попали у полон. Шемберка, за його жорстокість, козаки убили на місці, Степан Потоцький умер від ран.

Корсунь. Микола Потоцький разом з польним гетьманом Калиновським пішли на поміч обложеному війську, але на вістку про бунт ре-

Богдан Хмельницький після сучасної ритовини В. Масютина.

єстрового війська і безвихідне положення Шемберка рішили уступати на північ, у безпечне місце. Хмельницький дізнався про польський відворот і вислав попереду поляків козацьку і татарську кінноту. Недалеко Корсуня під Гороховою Дібровою козаки зробили засідку. У болотнистому ярі, між двома горами, перекопали дорогу, насипали з боків шанці і чекали поляків. Дня 26 травня 1648 р. прийшло до бою. Як тільки польський табор увійшов у яр, козаки почали стріляти з переду і з боків, а з заду ударили татари. Польське військо у тісному місці не могло рушитися ні в одну ні в другу сторону. Прийшло до страшного погрому. Багато поляків лягло на місці, багато пішло

у полон. Козацькими бранцями стали також оба гетьмани Потоцький і Калиновський; їх віддано татарам.

Тріюмф козацький був незвичайний. Перемога була така велика, як дотепер ніколи у козацькій історії. Богдан Хмельницький з своїми військами пішов дальше на північ аж до Білої Церкви, де кінчилася давна козацька займанщина. Нарід витав переможців з хоругвами, з хлібом і сіллю. Тут козацький гетьман відправив свято перемоги, при участи військової музики, гарматних вистрілів і радости війська.

Бій над Жовтими Водами.

Переговори. Козаки підняли постання з одною означеною метою, добути назад старі козацькі вольности. Інших, ширших змагань вони не мали. Не думали про це, щоби викликати соціяльний переворот, знищити шляхту, увільнити селян від підданства, або щонебудь інше. Ще менше думали про національне повстання й утворення самостійної держави. Вони уявляли собі, що козаччина може жити свобідно у Польщі, як тільки король матиме більшу владу, — вони вірили, що король має найкращі наміри, а все лихо походить тільки від магнатів, „короленят". Світлі перемоги на Жовтих Водах і Корсуні не змінили цих поглядів. Богдан Хмельницький і його однодумці почували, що зробили більше, як задумали, але уважали, що якраз тепер пора до переговорів, бо сили магнатів розбиті, — тепер можна свобідно говорити з королем. Хмельницький рішив зараз зпід Білої Церкви вислати посольство до короля. Як посередник прийшов йому у поміч браславський воєвода, Адам Кисіль. Був це православний шляхтич, дуже привязаний до православної церкви, гарячий оборонець її прав; він чванився своїм українським родом і тим, що ніби його предок боронив Ки-

ЛИТОВСЬКЕ В. КН.
ВОЛИНСЬКЕ
ПОДІЛЬСЬКЕ
ПОЛЬЩА
МОЛДАВА
СЕМИГОРОД
ЗАПОРІЖЖЯ
ЗАПОРІЗЬКЕ
ЗАПОРІЗЬКЕ
ЗАПОРІЗЬКЕ

серед козаків, але й між „посполитими людьми", панцизняними селянами і дрібним міщанством, між яким було багато випищиків. Це були природні союзники козацтва. Але Хмельницький і його однодумці не сподівалися, що на їх зазив повстануть такі величезні маси народу та що повстання, мов огонь, піде по цілій Україні. „І так народ посполитий на Україні, почувши про знищення військ коронних і гетьманів, зараз почав збиратися в полки, не тільки ті, що козаками бували, але хто й ніколи козацтва не знав", оповідає про це наш літописець Самовидець. „І на той час туга велика людям значним всякого стану була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультайства, тобто броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів; що хочби який чоловік значний не хотів приступати до козацького війська, то мусів, щоби позбутися того посміховиська і нестерпних бід..."

Розбурхана народня маса почала боротьбу на свій спосіб, під своїми кличами і для своїх цілей. Селяни і міщани не хотіли миритися зі шляхтою: вони якраз у знищенні шляхти бачили кінець свого поневолення. Ненависть до панів, що зростала цілими десятиліттями, тепер вибухла у найгострішім виді, „Денебудь знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди й урядовці міські, — усіх забивали, не щадячи ні жінок ні дітей їх, маєтности грабували, костели палили, обвалювали, ксьондзів забивали, двори і замки шляхетські і двори жидівські пустошили, не зіставляючи жадного цілого. Рідко хто у тій крові, на той час, рук своїх не мачав і тої грабежі не чинив", пише Самовидець.

З поміж народу, „черні", виринуло багато талановитих ватажків. На Сіверщині визначався дрібний шляхтич Петро Головацький; повстанці здобули тут Чернигів, Стародуб, Гомель і інші менші городи й уладили страшну різню жидів. В Уманщині проводирем був Ганжа, у Браславщині Трифон з Бершаді. Тут, на Правобережжі, у руки повстанців дісталися всі визначні замки, як Немирів, Тульчин, Винниця, Браслав, Полонне; шляхта майже вся вивтікала, жидів багато вирізано, повстанці захопили масу зброї і всякої добичі.

Найславніше імя добув собі полковник Максим Кривоніс. Про походження його були різні чутки; одні уважали його міщанином з Могилева, інші з Острога, ще інші називають Кривоноса чужинцем, шкотом, що на Україну прийшов як вояк. Це був чоловік незвичайно відважний і завзятий, а з особливою ненавистю відносився до князя Яреми Вищневецького. Цей князь, хоч і походив з української родини і мав своїм предком основника Січі, вже був католиком і славився, як гострий пан і воріг козаччини. Повстання вигнало його з маєтностей на Лівобережжі; він пробував спинитися на Волині й особливо строго поступав з повстанцями, карав їх всякими муками, казав забивати на кіл, сверлами очі вертіти: „нехай чують, що вмирають"... Кривоніс видав князеві бої під Немировом і Махнівкою і так погромив його військо, що гордий князь мусів чим скоріше втікати на захід.

Пилявці. Реєстрові козаки, що підняли повстання для своєї справи, зпочатку з острахом гляділи на народній рух. Не в їх намірах було іти з „гультайством" і панцизняною черню, — розбої і грабежі народніх ватажків компромітували їх діло перед польським урядом, з яким вони хотіли наладнати добрі відносини. Але народній рух поширився так далеко, що не можна було ані його стримати, ані йому противитися. Треба було рахуватися з тим, що сталося. А притім розгром шляхти давав козаччині великі матеріяльні і політичні користи: ціла

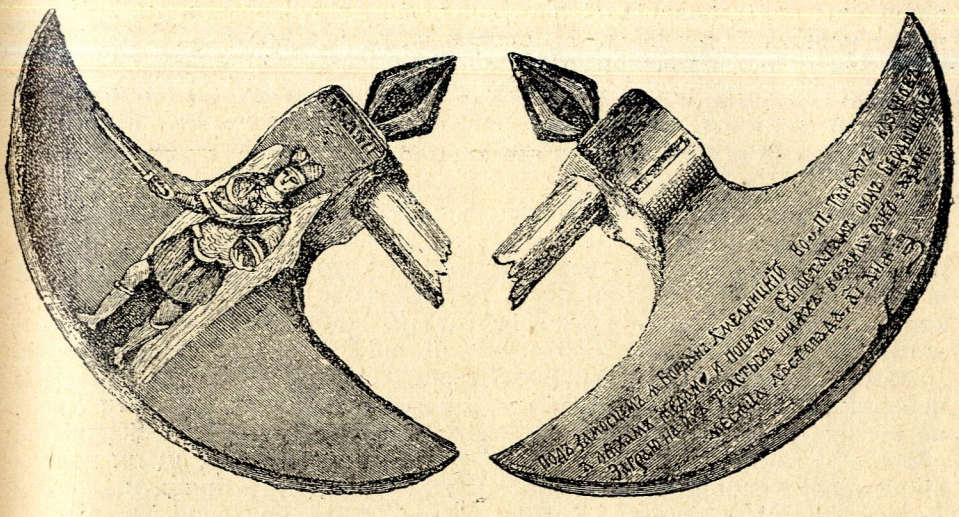

Галябарди прибічної сторожі гетьмана Хмельницького.

східня Україна була вільна від панів, можна було заняти великі простори й завести тут козацький лад. Відділи черні скріплювали незвичайно козацьке військо, з такими силами можна било опертися цілій Польщі.

Так прийшло до союзу між реєстровим військом і „поспільством". Хмельницький увійшов у порозуміння з ватажками черні і признав їх козацькими полковниками. Кривоніс дістав черкаський полк, Головацький, переяславський, Ганжа уманський. Але разом з тим козацький гетьман старався увести ватаги охотників у військовий порядок і дисципліну. Він домагався безоглядного послуху своїм наказам, нищив анархію, своєволю і розбишацтво. Одною з перших екзекуцій, які він наказав, було покарання смертю своєвільників, що знищили маєтности Вишневецького. Так само суворо поводився Хмельницький з полковниками: навіть народній герой Кривоніс, за непослух, був покараний звичайною запоріжською карою — був прикований до гармати.

Обі сторони, й українці й поляки, не мали охоти до згоди і війна почалася наново. На чолі польського війська, на місце гетьманів, що були у неволі, станули три „регіментарі": старий князь Заславський, молодий Конецпольський й учений Осторог; Хмельницький схарактеризував їх коротко: „один перина, другий дитина, третій латина"... Польське військо під Константиновом ударило на передові українські відділи, віднесло деякі успіхи, але під напором козацьких полків мусіло уступити назад і повстанці добули сильні замки Межибіж і Бар.

До головної битви прийшло під П и л я в ц я м и. Польський обоз був дуже великий, бо шляхта ішла на війну з усякими достатками. „Вибралися панята не так з залізом, як зі сріблом і золотом, — з цілої Корони понабирали столового посуду", шуткував собі один польський жовнір. „Вибралися з пурпуровими ридванами, з золотими гудзами, з шатами обшитими сріблом і клейнотами"... У таборі не було ладу, три регіментарі не мали пошани і не вміли вдержати послуху. 23 вересня 1648 р. Хмельницький ударив цілою силою і відразу викликав

переполох серед поляків. Полководці перші кинулися втікати, за ними пішла кіннота і ціле військо. Серед ночі, по бездорожжах усе тікало, куди несли очі. Молодий Конецпольський, перший виновник війни, по дорозі стратив коня, обмінявся одежею з якимсь селянином і так перебраний втікав дальше. Величезний табор з усякими достатками, артилєрія і вся зброя дісталися у руки переможців — українців.

Львів і Замостя. Після пилявецької перемоги козацька старшина відбула раду, що робити дальше. Помірковані полковники були за тим, щоби не йти дальше, але станути на Случі і тут укріпитися. Але чернь була жадна дальшої боротьби, а також татари домагалися походу у Польщу. Хмельницький, хоч сам бажав мира, рішився продовжати війну. 8 жовтня 1848 р. українські війська станули вже під Львовом, що був тоді укріпленою твердинею. Але військa у місті було небатато, бо Ярема Вишневецький, що зразу готовився боронити Львів, на вістку про наступ Хмельницького, захопив гроші, які зібрано на оборону, і залишив місто на власну долю. Налякані міщани почали відразу переговори. Але Хмельницький не думав нищити Львова: „пожалував найпершого міста на Руси", пише польский історик Рудавський. Козацькі гармати ледви кілька разів вистрілили на мури, а тільки відділи Кривоноса вели наступи і 15 жовтня добули Високий Замок. Гетьман пристав на окуп, біля пів міліона золотих, і 26 жовтня українська армія помаширувала далі.

Зпід Львова Хмельницький пішов на Замостя. Там, у сильнім замку, замкнувся Вишневецький, козаки хотіли його добувати. Але Хмельницькому більше залежало на тім, щоби бути ближче Варшави, де відбувався вибір короля. Як елєкція була вже покінчена і королем обрано Яна Казимира, за яким Хмельницький подав голос, українське військо уступило на Придніпрянщину.

У Києві і Переяславі. На день перед святом Різдва гетьман-переможець уладив вїзд до Києва, старої столиці України. Ціле місто витало його святочно, на стрічу йому виїхав митрополит Косів з єрусалимським патріярхом Паісієм, київська академія приймала Хмельницького промовами і віршами, в яких славлено його як Мойсея, що освободив український нарід з неволі, „Богом даного і тому Богданом названого". По дорозі усюди Хмельницький стрічався з радістю і любовю народа і відчував, як дуже змінилися відносини на Україні завдяки повстанню, — але аж тут, у розмовах з найвизначнішими представниками української інтелігенці, утвердився у думці, що повстання увело український нарід на нову дорогу: що справа козацького реєстру чи автономії дрібна і другорядна супроти змагань, які проявляє цілий нарід,— що одинокий шлях, яким треба іти, це шлях власної Державности.

В лютні 1649 р. до Переяслава приїхали посли Яна Казимира, щоби вручити Хмельницькому булаву — новий король признавав його гетьманом козацького війська. Але на промови послів, що заповіли приїзд комісії для остаточного замирення, Хмельницький відповів іншою мовою. „Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде, — тепер війна, мусить бути! У тих трьох чи чотирьох неділях виверну всіх вас, ляхів, до гори ногами і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Вибю з ляцької неволі український нарід весь! Перше я за свою кривду

Наскок козаків. З картини О. Брандта.

і шкоду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможе мені в тім чернь уся, — по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоби ви не знищили хлопів і на козаків не вдарили. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім. За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підійму! Досить маю на Україні, Поділлю і Волині тепер, — досить вчасу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя і шляхетки у тій країні; а схоче котрий з нами хліба-соли їсти, — нехай війську запоріжському буде послушний!"

Перемога і мир під Зборовом. Хмельницький погодився на коротке перемиря, але під літо 1649 р. розгорілася наново війна. З польського боку виступали у поле всі найвизначніші магнати, Вишневецький, Заславський, Фірлєй, Конецпольський, Лянцкоронський. Вони легко перейшли Случ і тут почали громити пограничні селянські і козацькі відділи. Але як прийшли вісти, що наближається головне військо Хмельницького, счинився між ними переполох. Один польський офіцер описував це так: „Панове регіментарі, поки з хлопами була справа, рядили не найгірше; а тепер, як прийшлося до справжніх козаків і татар, зовсім стерялися, тільки один до одного їздили; уже стало на тім, щоб як тільки настане ніч, кожний у свою путь: одні до Камянця, інші до Володимира; один з другим шопотів, а кожний, що мав кращого у возі, тягнув на коня"...

Поляки уступили спішно і заховалися під мурами замку в Збаражі. Українські війська замкнули їх довкола і почали облогу. У боях полягло кількох козацьких старшин, між іншими корсунський полковник Морозовицький, якого оспівано в піснях під іменем „пре-

славного козака Морозенка". В тім самім часі (31 липня 1649 р.) на Поліссі під Лоєвом поляг у бою з литовськими військами київський полковник Кричевський, друг Хмельницького, що в початках повстання визволив його з вязниці.

На допомогу польським обложенцям у Збаражі виправився сам король Ян Казимир. Він ішов на Сокаль, Радехів, Топорів, Зборів. По дорозі проголосив універсал, яким відібрав Хмельницькому гетьманський уряд, а на його місце гетьманом визначив Семена Забузького, одного з нечисленних козаків, що не пристали до повстання. Але про українську армію і її наміри король не мав ніяких певних відомостей; польські стежі ніде не могли захопити козаків, а від місцевого населення навіть на муках не можна було нічого добути. Тимчасом Хмельницький незамітно забрав більшу часть війська зпід Збаража і виступив з ним на стрічу королеві. Дня 15 серпня, коли польське військо наближалося до Зборова, несподівано ударили на нього козаки і татари. Польські обози, що були розтягнені на довгім просторі від села Метенева до Зборова, не могли боронитися і дісталися у руки татар. Сам король перейшов Стрипу, і тут з військом замкнувся в оборонному таборі. Війська Хмельницького почали наступ з усіх сторін, — ситуація була така, що король міг попасти у полон з усім військом. Тоді Ян Казимир був примушений віднестися до козацького гетьмана з пропозицією переговорів, — до то о самого Хмельницького, якому перед кількома днями відібрав булаву.

Під напором хана, Хмельницький мусів погодитися на мир, який підписано 18 серпня 1649 р. Число козацького війська означено на 40 тисяч. Козаки мали право перебувати у трьох воєвідствах, — київськім, браславськім і чернигівськім, — від Случі на заході по московську границю на сході. Як ко о з інших земель приймуть до реєстру, може без перешкоди перейти з усім майном на Україну. На козацьку територію не вільно входити королівському війську. Також жиди не можуть тут проживати. Державні уряди у згаданих трьох воєвідствах має діставати тільки шляхта грецької віри. Справа знесення унії буде рішена на найближчому соймі. Київський митрополит дістане місце в сенаті. У Києві не вільно єзуїтам закладати шкіл. За всякі воєнні проступки проголошується амнестія; маєтности сконфісковані шляхті, що була у повстанні, будуть привернені власникам.

Козацька держава. Зборівський мир не заспокоїв мрій Хмельницького про велику державу „по Холм і Галич", але всетаки дав козаччині можність організувати державне життя. Найзажнішим висліодом замирення було це, що запорожське військо дістало свою обмежену територію, на яку не мали вступу польські війська, — це була основа для державної будови. Козаки почали уводити тут запоріжський устрій.

Найвищу законодатну владу мала козацька рада, якій належав вибір гетьмана і рішення про напрям внутрішньої і заграничної політики. У перші роки повстання, Хмельницький дозолі часто скликав повну чи генеральну раду, до якої доступ мали усі козаки. Але така рада, на яку збиралися тисячі козаків, не була здібна до яких небудь ухвал; що найбільше могла прийняти внесення, які їй ставив гетьман, але часто перемінялася на анархічні, бунтівничі збори. Тому більше значіння мала рада старшини, незелика щодо числа учасників, — на якій була можлива річева дискусія.

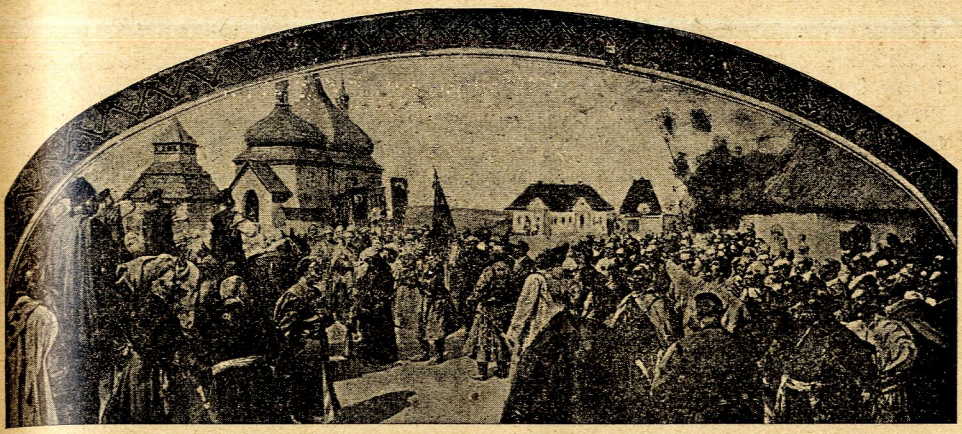

Козацька рада. З картини С. Васильківського.

На чолі виконуючої влади стояв гетьман і йому підлягали всі урядовці. Хмельницький, завдяки своїй сильній індивідуальности і заслугам, мав послух у всіх і проти його волі ніхто не відважався що небудь робити; а часто він сам без відома ради і старшини переводив це, що уважав за відповідне. При гетьмані була генеральна старшина: писар, обозний, два осаули і два судді. Вони творили немов міністерство, що мало управу краю. Найбільше значіння мав генеральний писар Іван Виговський, найближчий дорадник гетьмана; він зорганізував генеральну канцеляр'ю, у якій сходилися всі нитки і внутрішньої управи і заграничних зносин. Військо було під управою осаулів, які заступали гетьмана у походах; обозний мав нагляд над артилерією і обозами. Скарб був зорганізований добре, хоч не було ще постійного уряду ген. підскарбія. Доходи ішли з давних королівщин, з податків, які платило ціле населення і з цла, яке побирали на границі; цлові комори уладив молдаван Остафій Остаматенко.

Цілий край поділено по запоріжському звичаю на полки і сотні. Після зборівського мира було 16 полків: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, браславський, кальницький (винницький), київський, переяславський, кропивенський, миргородський, полтавський, прилуцький, ніжинський, чернігівський. Полковники мали і військову і цивільну владу, таксамо сотники; по містах над козаками мали владу городові отамани, над міщанами війти.

Суди були городові, сотенні, полкові, а найвищою інстанцією був суд генеральний. Козацьке судівництво користувалося давним міським, магдебурським правом і звичаєвими нормами, які витворилися на Запоріжжі. Обовязувала засада: „де три козаки, там два третього судять".

Спроби порозуміння з Польщею. Після зборівського замирення Хмельницький льояльно старався утримати добрі відносини з поляками. Таку умірену політику наказував політичний розум: щоби увести і закріпити козацьку владу на великих просторах Придніпрянщини, на це був потрібний довший час спокою. Для цеї мети треба було понести великі жертви.

Першою було заведення козацького реєстру. Під прапорами пов-

стання стояло до 300 тисяч людей, що звалися козаками і уживали козацьких вольностей; на основі зборівського миру козацьке військо мало бути обмежене до 40 тисяч. Таке обмеження війська було навіть по думці гетьмана і старшини, бо з таких великих мас народа підчас війни мало було користи, а ці охотники жадали для себе козацьких прав на некористь справжніх, „старовинних" козаків. Хмельницький остаточно перевів цей 40-тисячний реєстр, але через те втратив багато популярности серед народу. Нові „випищики" збиралися полками, виступали з погрозами проти гетьмана „зрадника", у деяких місцях виринули навіть самочинні гетьмани.

Ще більше невдоволення прийшло з моментом, коли на Придніпрянщині появилися наново пани. Вони приїздили зразу з невеликою службою, до селян відносилися лагідно, не вимагали ніякої панщини, а вдоволялися чиншами, — а все таки нарід бачив, що зненавиджена панська влада обновляється знову, що всі визвольні змагання пішли на марне. До того ще з земель, які залишилися під королівською владою, доходили страховинні вісти, як то пани карають повстанців, кілько людей пішло під суд, кілько покарано смертю. Амнестія, яку обіцяв король, залишилася тільки на папері.

Не були здійснені і інші зборівські постанови. Православний митрополит не дістав місця у сенаті, хоч і це було святочно запоручене; не повернено теж православним спірних церковних маєтностей. Мирова політика, яку вів канцлєр Оссолінський, втратила грунт і на королівському дворі і серед шляхти. З татарської неволі повернувся гетьман Микола Потоцький давній ворог козаччини, і став організувати біля себе прихильників кривавої розправи з „бунтівниками".

Молдавський похід. У таких відносинах Хмельницький мусів шукати помочі для України куди инде. У початках повстання козаччина опиралася на союзі з Кримом; зрада хана під Зборовом показала, який цей союзник непевний. Але зірвати з татарами було неможливо супроти польської небезпеки; треба було тільки знайти спосіб, щоби цих своєвільних союзників утримати у вірности. Крим був під протекторатом Туреччини і туди повернув Хмельницький свої наміри. Турецька держава в ті часи була доволі ослаблена, недоставало їй великих султанів, що піднялиб значіння ісляму, — але всетаки це була одна з найбільших держав в Европі, належали до неї багаті країни, а її вазалями були й християнські держави, Семигород, Волощина й Молдава. Польща боялася союзу українців з татарами і турками і заохочувала Хмельницького до походів на Чорне Море, — там повинні козаки шукати воєнного „хліба", не на „волости". В червні 1650 р. до Чигирина приїхав також венецький посол Віміна й обіцював козакам допомогу республики св. Марка, якщо вони рушать на море проти турків. Але Хмельницький вже перше навязав добрі відносини з Портою і не думав їх зривати, а навпаки старався увійти у ближчі звязки з балканським світом.

У Молдавії, яку від України відділяв Дністер, воєводою або господарем був Василь Лупул, князик хитрий і незвичайно багатий. Він уміло лявірував між Туреччиною, якої був підданцем, та Польщею, якої боявся; у зборівській війні він помагам полякам проти українців. Хмельницький задумав відплатитися Лупулеві за його інтриги й у вересні 1650 р. несподівано, з 70-тисячним українським військом і татарами, рушив на Молдаву. Цей блискучий рейд захопив Лупула непри-

готованим; він мусів під Яссами миритися з козацьким гетьманом. Мир став на тому, що Лупул обіцяв бути союзником України та віддати свою доньку, славну красавицю Розанду, за жінку старшому синові Хмельницького, Тимошеві.

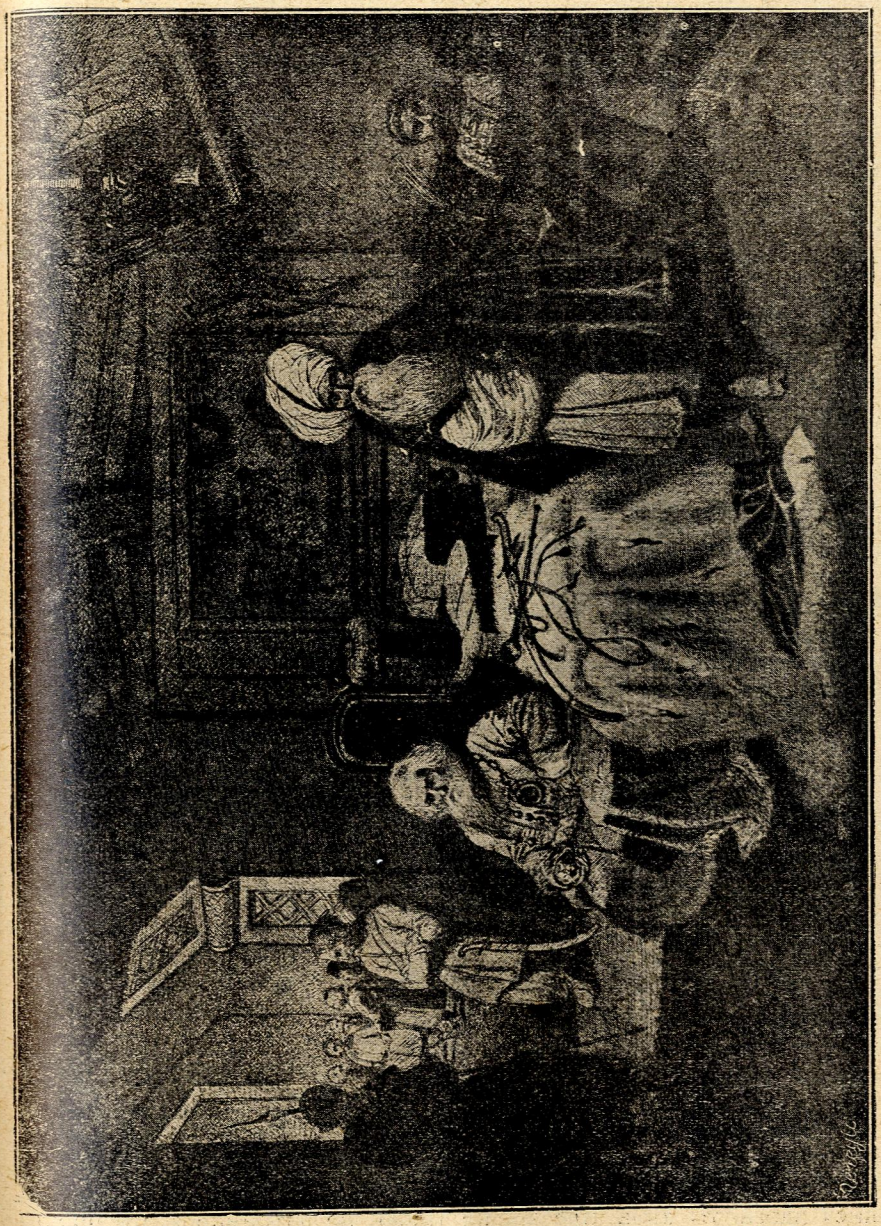

Чужосторонні посли на дворі Б. Хмельницького. З картини Т. Шевченка.

Цей успішний похід підняв значіння Хмельницького у Константинополі. Козацького посла, полковника Жданозича, султан прийняв ласкаво і переслав гетьманові у дарунку дорогі коні і зброю; невдовзі приїхало до Чигирина турецьке посольство, а врешті в березні 1651 р.

султан, окремою грамотою, заявив готовість обняти протекторат над запорожським військом. Кримському ханові султан наказав помагати козакам проти Польщі.

Берестечко. Хоч Хмельницький уже „одною ногою стояв у Туреччині", не хотів війни з Польщею і пробував по мирному вирішити справу. У листах до шляхти, зібраної на соймики, він писав так: „Мила нам наша батьківська земля, але природжена віра наша мусить бути ще миліша. Ми за неї завсіди радо вмирали. А тепер нам дома насильство діється! Ми нікому не хочемо чинити безправя, тільки своєї власности домагаємося. З їх милостей (шляхти) хто хоче і як хоче, нехай вірить. Нам до того нема нічого, ми свого, а не чужого домагаємося. Але панове уніяти, що нам гвалтом забрали, нехай повернуть! Не приводіть нас до останнього одчаю! Не примушуйте нас, щоб ми шукали помочі деінде!" Але Ян Казимир рішив уже війну і польські полки рушили на козаків.

Поляки несподіваним нападом захопили Красне (недалеко Бару); браславський полковник Данило Нечай поляг у бою 21 лютого 1651 р. Польські війська пішли дальше, на Винницю, але полковник Іван Богун цілий тиждень боронився завзято і такі втрати завдав полякам, що не були в силі іти дальше. Тоді наспіли на підмогу козацькі полки з Придніпрянщини. Під Липівцем 20 березня прийшло до великого бою; серед польського війська прокинулася паніка, така, як колись під Пилявцями, що полків не можна було стримати від утечі. Хмельницький пішов скорими маршами вперед і дійшов аж до Зборова в Галичині.

У всіх землях, через які переходили козацькі війська, селянство кинулося знову до повстання. Селянський бунт спалахнув навіть на етнографічній польській території, на карпатському Підгірї, біля Нового Торгу: ватажком виступав там Олександер Костка Напєрський, що називав себе сином короля Володислава IV; була це людина з освітою, зручний демагог, дуже популярний серед селянської маси; але його скоро увязнили і він дав голову під топір ката.

Головне польське військо під проводом Яна Казимира рушило на Волинь і Хмельницький мусів також туди повернутися. Обоа війська зустрілися під Берестечком. Польський табор усадовився на кращому місці, серед річок і болот, що його добре боронили; Хмельницькому залишилося гірше місце, нерівне, між горбами і лісами, де не можна було розвинути всеї сили. Перші бої були корисні для українців — на полі стрічі полягло до 7 тисяч поляків; ця перемога підняла дуже духа серед козаків. Але несподівано прийшли події, що цілком змінили ситуацію.

Хан Іслам Герей, що прийшов також під Берестечко, від початку не проявляв охоти до боротьби. Засланявся тим, що у татар байрам, піст, то нарікав на невигідне місце боротьби, то на дощі; але ймовірно хан мав якісь зобовязання супроти поляків і тому відтягався від участи у війні. І нараз, коли бої були у повному розгарі, татари кинули свій обоз і пустилися втікати. Хмельницький разом з Виговським пустилися здоганяти хана, але він не тільки не затримався, але просто увязнив гетьмана та писаря і забрав їх з собою.

Козацьке військо, залишене без гетьмана, попало у замішання і переполох. Старшина всіми силами старалася утримати порядок. Провід взяв зразу кропивенський полковник Джалалий, старий друг і до-

радник Хмельницького, але не міг добути собі послуху. По ньому з черги гетьманили Матвій Гладкий і Богун. Коринтський митрополит, що був у таборі з численним духовенством, старався також впливати на військо. Але всі зусилля були даремні. Поляки, що дізналися про ці події, рушили наступом на козацький табор. Схвильована маса кинулася до безладної утечі. 10 липня 1651 р. — по трьох тижнях боїв — прийшла остаточна катастрофа: поляки добули козацькі становища з артилерією, обозами і великим військовим майном.

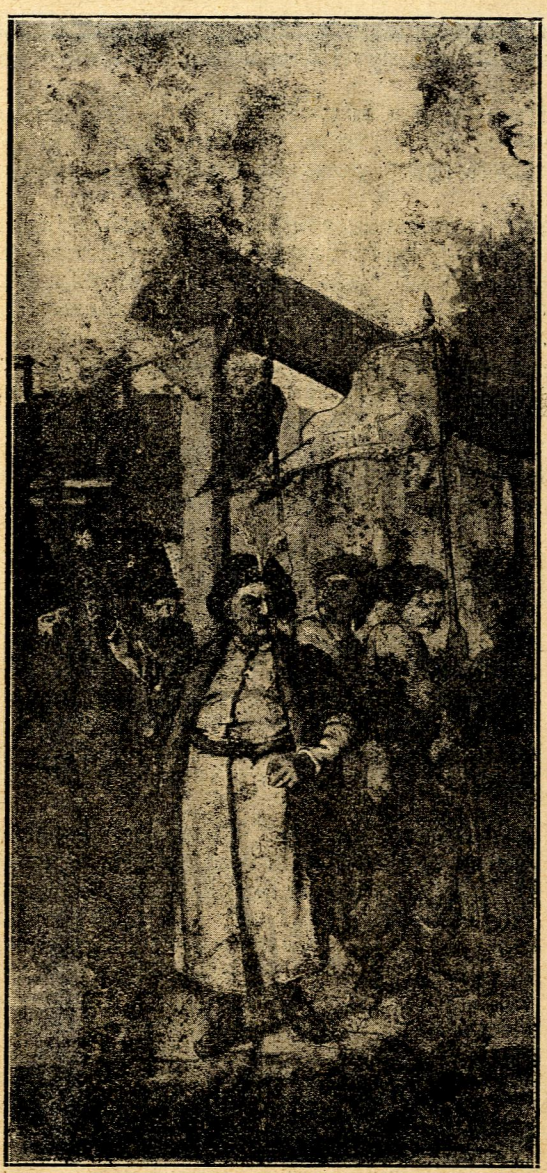

Переяславська рада.
З картини С. Липинського.

Мир під Білою Церквою. Хмельницький, як тільки добувся з татарської неволі, з незвичайною енергією взявся до нової організації війська. Положення було нелегке, бо рівночасно литовські війська під проводом гетьмана Януша Радизила напали на Київ, добули місто й уладили тут страшний погром, — погоріла тоді велика частина міста з церквами і манастирями. Радивил мав тепер зійтися з польським військом і спільно нищити козаків. Хмельницький за центр оборони вибрав Білу Церкву, у скорому часі побудував сильні фортифікації і стягнув тут усе військо, що ще залишилося. Поляки, що рахували на повний занепад козаччини, з дивом побачили перед собою добре впорядковану і сильно укріплену армію.

Під Білою Церквою прийшло до переговорів, що закінчилися миром 28 вересня 1651 р. Козацьке військо зменшено до 20 тисяч. Територія, на якій козакам вільно було проживати, мала обмежитись до самого тільки київського воєвідства; Браславщину і Чернігівщину козаки мали залишити. Шляхті вільно було вернутись до своїх маєтків,

таксамо жидам, татари повинні вийти з України. До цих тяжких умов додано ще пусті слова про амнестію і дарування провин...

Перемога під Батогом. Хмельницький прийняв білоцерківські умови тільки тому, що знав, що вони залишаться незиконані. Польські магнати уважали мир тільки коротким перемиррям, — готовилися знову до війни, яка мала привернути впозні панську владу на Україні. Польський сойм не затвердив білоцерківського договору. З другого боку маси покозаченого селянства не думали піддаватися реєстрації, або вступатися із місць, на яких засиділися. Поворот панів при асистенції війська викликав тільки загальне озлоблення; нарід кинувся до самооборони. Почалася знову війна, ще більше завзята і кривава.

Щоби не допустити до нового повстання, польний гетьман Калиновський почав збирати військо у Браславщині. Він заложив обоз між Богом та Собом на великій рівнині, дуже тяжкій до оборони, і звідтам задумав рушити на козаків. Але Хмельницькнй попередив його. Він готовився до походу на Молдаву, мав зібране свіже військо і татар, несподівано рушив на Калиновського. До бою прийшло 2 червня 1652 р. під Батогом. Зразу вела бій кіннота; потім козацька піхота підійшла під польський табор і після кількагодинної стрілянини розірвала довгу лінію укріплень, що протягалися на милю. Козаки вдерлися до табору; серед королівського війська почався переполох, деякі полки прямо збунтувалися. Польський гетьман з прибічним військом заховався до внутрішніх фортифікацій, але й тут козаки його добули. Сам Калиновський у бою поляг, частина війська щасливо утекла, решта лягла на місці, або дісталася до татарської неволі. Взаїмна заїлість була така велика, що багато бранців козаки вирубали на місці.

„В'нець і кінець" Тимоша Хмельниченка. Битва під Батогом виказала, що Берестечко було тільки припадковим епізодом занепаду духа серед козаччини; що енергічна рука Хмельницького знову увела військо у порядок і веде його до перемоги. Сам Хмельницький відчував свою силу і сильніше, як передтим, підкреслював свої змагання до повної державної незалежности. Один з польських політиків писав тоді про „Намір Хмельницького—панувати абсолютно і незалежно, не маючи над собою ніякого монарха, і мати у своїм володінню весь той край, що починається від Дністра і йде до Дніпра і дальше до московської границі".

У ті самі часи в Англії владу взяв у свої руки Олівер Кромвель, також генерал збунтованих військ, і твердо держав країну у своїх руках; Кромвель переписувався з Хмельницьким як з рівним і титулував його володарем козацької країни. Безперечно приклад „льорда протектора" утверджував українського гетьмана у його змаганнях. Щоби зазначити свою силу, Хмельницький п'діймає знову молдавський плян, — подружити сина з донькою господаря.

Тиміш Хмельниченко мав тоді двацять кілька років. Був високого росту і великої постави, визначався силою, чудово їздив на коні і володів зброєю. Батько висилав його у походи, уводив у тайни своєї політики, готовив його собі на наступника. У почоті 3 тисяч добірного козацького війська виправився Тиміш до Яссів і у серпні 1652 р. взяв шлюб з Розандою. Після весілля Лупул став накланяти зятя до виступу проти Волощини і Семигороду; хитрий воєвода думав при по-

мочі козаків злучити під своєю владою всі три прикарпатські господарства. Але семигородський князь Ракоцій і волоський воєвода Басараб випередили ці пляни, напали на Лупула і прогнали його з Молдави. Тиміш виправлявся двічі на підмогу тестеві, але перший раз вороги погромили його під Торговицею у Волощині, — другий раз спинився при облозі Сучави і тут поляг від гарматньої кулі 15 вересня 1652 р.

Не стало улюбленого сина гетьмана, а разом розвіялися династичні і політичні пляни Хмельницького. Гетьман думав ще сам іти на Молдавію, але полковники рішучо спротивилися йому: „Не годиться нам чужу землю обороняти, а свою без охорони кидати!"

Полковник Кривоніс.
З сучасної карикатури.

Договір з Москвою. З нездачею молдавського пляну втратив також для Хмельницького значіння союз з Туреччиною. Зрешто з цього союзу користи було небогато: султан не був у силі дати воєнної підмоги свойому вазалеві, а навіть на хана, Порта не мала великого впливу і він вів свою власну політику супроти України. Тому Хмельницький рішив скермувати політику України на інші рейки — до союзу з Московщиною.

Українські політики ще перед Хмельниччиною старалися приєднати для України протекторат Москви, — згадати хочби Сагайдачного, митрополита Борецького і проводирів повстання 1637—38 р. Хмельницький також від початку намагався добути приязнь московського царства. Вже по перших перемогах закликав царя, щоби засів на польському престолі, потім безнастанно закликав Москву ратувати православну віру; коли ці заклики не помагали, почав погрожувати: уладив демонстративну мобілізацію лівобічних полків, почав на своїм дворі приймати московського самозванця Тимошку Акундинова. Але Москва зразу трималася обережно; хоч і не відмовлялася, але й не приймала козацьких оферт. Аж по довгій обсервації подій московські політики дійшли до переконання, що союз з Україною утвердить силу Московщини на цілому сході Европи і вкаже їй шлях на Балкан; тоді згодилися на переговори.

В січні 1654 р. до Переяслава приїхало московське посольство під проводом воєводи Бутурлина. З української сторони явився тут Хмельницький з генеральною старшиною, майже всі полковники, біля 100 сотників, стількиж нижчої старшини і дещо козаків. 18 січня 1654 р. гетьман відкрив раду. У промові він вказав на це, що Україна не може

жити без тісного союзу з одним із сусідних володарів; вибирати можна між Туреччиною, Кримом, Польщею та нарешті Московщиною. Але тамті царі усі завели, — вся надія на одного московського царя. Рада, підготовлена наперед, без протесту, однодушно згодилася на звязок з Московщиною.

Але як тільки почалися переговори про суть обєднання, зараз виявилися різниці між політичним думанням українців і москалів. Українці жадали, щоби бояри в імени царя заприсягли злуку. Москалі не хотіли про це й чути: цар не звик присягати своїм підданцям, козаки повинні вірити цареві без присяги. Ця різниця поглядів мало не розбила переговорів; але як бояри запевнили, що цар своєю грамотою затвердить вольности України, гетьман з козаками склали присягу. Але залишилося немиле почування, що важко буде утримати згоду з Москвою.

Остаточний договір складено в Москві у березні 1654 р. Це т. зв. „березневі статті". Цар забезпечив Україні автономію, що торкалася таких справ: гетьмана і старшину вибирає рада; українські уряди й суди є назалежні від московських; податки на Україні збирає український уряд; козацького війська має бути 60 тисяч; залишається давній поділ на стани, козацький, шляхетський, міщанський і духовний, а кождий стан заховує свої права; Україна має право вести переговори з іншими державами. Українці признали такі права царя: утримувати у Києві воєводу та військову залогу; про закордонні посольства гетьман повідомляє царя; також про вибір нового гетьмана військо повідомляє царя. На затвердження прав усіх станів цар видав свої грамоти.

Учені історики права стараються означити, під яку категорію державного права підходить обєднання України з Московщиною. Погляди є поділені: одні уважають це персональною унією, другі реальною, інші конфедерацією; найбільше прийнята теорія васальства або протекторату. Україна залишалася окремою державою під зверхнім протекторатом московського царя. Але Москва від початку змагала до того, шоби свої права над Україною, скільки можна поширити.

Війна з Польщею. Хмельницький склав умову з Московщиною передовсім в тій ціли, щоби дістати військову допомогу проти Польщі. Польсько-московські відносини здавна були напружені і тепер цар, заступаючися також за Україною, виповів Польщі війну. Зате Україна втратила іншого союзника — Крим. Хан був занепокоєний тим, що Україна спільно з Московщиною може звернутись на татар і виповів Хмельницькому давню приязнь. Татари почали тепер співділати з поляками і так Україна знайшлася у боротьбі з двох сторін. Рікрічно повторялись походи і бої на Правобережжі.

В осені 1653 р. Хмельницький був під Жванцем на Поділлі. В грудні поляки склали договір з ханом, у якім погоджувалися привернути зборівський договір; але у тайній умові король згодився на це, щоби татари взяли ясир з козацької території.

Весною 1654 р. польські війська війшли у Браславщицу і загналися аж під Умань; всі менші містечка знищено, але Умань був укріплений так сильно, що порівнували його з славною нідерляндською Бредою, — поляки не вдіяли тут нічого.

В осені 1654 р. польські війська повторили рейд у ті самі сторони. Вславилася тоді геройською обороною подільська Буша; жінка сотника Зависного, щоби не дістатися у неволю, порохом висадила замок у по-

вітря. В тому самому місці поляки водою залили печерю, де поховалися повстанці, — всі вони потонули, але не піддалися. Таксамо завзято, але безуспішно боронилися інші подільські містечка. Щойно сильний Браслав затримав наїзд.

В січні 1655 р. поляки з татарами пробували знову добути Умань, якого боронив Богун. На допомогу городові рушив Хмельницький. Недалеко Охматова на Дріжиполі прийшло до страшного бою 29—30 січня. Битва велася ніччю на лютому морозі. Ненависть була така велика, що вояки бралися рукопаш і билися оглоблями: трупів лежали цілі гори і військо заставлялося ними, як окопами. Число убитих з обох сторін рахували 15 тисяч! Дріжиполе залишило найстрашнішу память.

Юрась Хмельниченко.

Ці війни і напади спричинили страшне знищення Поділля, Браславщини і південньої Київщини. Щорічно боєва лінія пересувалася з заходу на схід і зі сходу на захід, все появлялися нові війська і експедиції, все нещасливу країну пустошили татарські наїзди. Один з сучасників оповідає, що між Дністром та Богом орда спалила 270 містечок, 1000 церков лягло у попелищах; татари погнали до Криму 200 тисяч людей, кількож загибло у боях, важко було зрахувати. „Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на 10 тисяч. Велів я по полях їх ховати і до одної ями накидали 270, а решту й кинули ховати. Не було між ними старших від одного року, — старших орда забирала. Селяни ходять юрбами, оплакують своє нещастя“... Так пише про це сучасний старшина.

Другий похід на Галичину. Може Україна не прийшлаб до такого знищення, якби Москва скорше прийшла на підмогу. Але царські війська збиралися поволі і щойно літом 1655 р. рушили на Польщу. Одна частина московської армії пішла на Смоленськ, друга разом з українськими військами на Галичину. Вже в початках походу прийшло до непорозуміння між московським воєводою та Хмельницьким. Москалі хотіли вести війну як у ворожій країні, бажали добувати приступом міста і брати добичу; гетьман не дозволив нищити західніх земель, старався переговорами і ласкою єднати собі населення. Під Городком 15 вересня 1655 р. українські і московські війська погромили Миколу Потоцького так сильно, що він мусів уступити на захід. Ціла Галичина знайшлася знову у руках козаків і Хмельницький вислав окремі загони на Перемишль, Ярослав, Замостя, навіть Люблин, де була невелика українська громада. „Що Бог дав нам зайняти руської країни, на цьому стоятимемо“ — приговорював гетьман, а Виговський додавав: „Доки дійшла козацька шабля, доти мусить бути козацька влада“. Але столичнього Львова козаки знову не добували, — Хмельницький боявся, щоби московський воєвода не примусив львовян присягати на віру цареві і згодився взяти окуп.

Тимчасом прийшли вісти, що хан, як союзник польського короля,

напав на Придніпрянщину і знову її пустошить. Хмельницький розпочав відворот. Під Озірною 18 листопада 1655 р. на козацький табор напали татари; у боях дуже потерпіли москалі, а Хмельницький переговорами заспокоїв хана.

Окупація Білоруси. Одночасно велася боротьба на землях Литовського вел. князівства. Тут при московськім війську був помічний козацький корпус під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка. Українські війська добули низку твердинь, як Гомель, Чичерськ, Новий Бихів, все на білоруській території. Але ці міста піддавалися не на царське імя, а під козацьку владу, всюди поширився козацький устрій, з поділом на сотні, селяни і міщани записувалися до козацького війська і навіть по козацьки голили чуприни. Цар невдоволений таким ходом справи вислав Золотаренка дальше на північ аж на Вильно, Городно, Ковно. Але козаччина на Білій Руси не упала. Після смерти Золотаренка (він поляг при облозі Старого Бихова в листопаді 1655 р.), його наступник Іван Нечай почав титулуватися білоруським полковником і ще тіснішими звязками злучив білоруську займанщину з Україною. Білоруси, яких з українцями лучила культура і спільна оборона православної церкви, воліли бути у політичній єдности з Україною, як підлягати Москві.

Виленський мир. Московські війська зайняли майже ціле Литовське вел. князівство з столицею Вильном. Рівночасно на Польщу рушив шведський король Карло Густав і опанував Варшаву та Краків. Ян Казимир мусів кинути свою державу і шукати захисту на Шлезьку. Тоді серед польських магнатів повстала партія, що хотіла на польському престолі посадити царя Олексія Михайловича. Цар, вдоволений таким вислідом війни, згодився на переговори.

Можливість згоди Московщини з поляками дуже занепокоїла Хмельницького, — він боявся, що поляки зажадають знову України для себе. Всіми способами старався він відтягнути царя від мира, а як це показалося неможливе, вислав до Вильна своїх представників і жадав, щоби козацькій державі признано границю на заході так далеко, поки сягає православна віра. Підчас мирового зїзду московські делєгати піддержали українські домагання і жадали для України, злученої з Московщиною, границі по ріку Буг. Але до самих переговорів козацьких послів не допустили; московська делєгація уважала, що вона сама може заступити українські справи.

Ця поведінка москалів викликала страшне обурення на Україні. Козацькі посли вернулися знеохочені, припали до ніг гетьмана й обливаючися сльозами, говорили: „Пропало тепер запоріжське військо нема нам нізвідки помочі, не маємо де голови своєї прихилити. На чому договорилися царські посли з ляцькими комісарями, про те нам зовсім нічого невідомо. Царські посли не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пустили нас до посольського шатра, але й здалека не допускали нас — як псів до церкви божої!“... І оповіли, що є чутки, що Україна має вернутися під польську владу. Хмельницький кинувся тоді мов божевільний і скричав: „Вже ви, дітки, тим не журіться! Я вже знаю, що робити; треба відступити від царської руки і піти туди, куди Бог повелить: не то що під християнського пана, але хочби під бісурмана“. Так почав рватися союз з Московщиною.

Козак - лісовець.

Переговори з Швецією і Семигородом. Тодішня міжнародня ситуація облекшувала Хмельницькому змагання до самостійности. Польща, знищена шведським і московським наїздом, була готова признати вповні українську державність, щоби тільки козаків відтягнути від Московщини. У Чигирині знову появилися польські посли — один навіть з відручним листом королевої, що від себе просила мира. В інтересах Польщі інтервенював також римсько-австрійський цісар, що вислав до козацького гетьмана посольство під проводом хорватського архієпископа Петра Парцевича. З другого боку дуже напружені були шведсько-московські відносини. Цар у своїм поході на Литву думав дійти аж до Балтійського моря і там відкрити Москощині вікно до Европи; але спротивилася тому Швеція, що уважала Балтик своєю доменою; шведський король погрожував війною Московщині, якби царські війська відважилися іти до моря. Оживилася також Туреччина і шукала нагоди увійти у східньо-европейську політику; султанські гінці знов стали відвідувати двір українського гетьмана. До самостійного виступу готовився також амбітний семигородський воєвода Юрій Ракоцій, який піддавав плян поділу Річипосполитої і бажав забрати собі південні польські провінції.

Хмельницький зумів майстерно використати ці суперечні інтереси держав для скріплення міжнароднього становища України. Він вів переговори на всі сторони, приймав оферти від усіх, підсичував суперництво сусідів, не ухилявся перед політичними інтригами, але ні в одну сторону не ангажувався всеціло. Він з досвіду знав, що Україна не утримає своєї незалежности в унії ні з Московщиною, ні з Польщею; він шукав забезпечення самостійности під гарантією усіх держав, що мали інтереси на сході, отже також Швеції, Семигороду, Туреччини, Криму.

Великим успіхом української дипльоматії було навязання дружби зі Швецією. Провести ці звязки не було легко, бо комунікацію треба

було вести окружною дорогою, поза плечима Польщі і Москви; посли і листи часто пропадали і на відповідь треба було чекати нераз кілька місяців. До шведсько-українського наближення причинився багато мандрівний дипльомат, грецький монах Данило, що пізніше прибрав собі прізвище Олівеберг; він зразу працював у шведів, але потім вступив в українську дипльоматичну службу і спопуляризував справу України на заході. За життя Хмельницького приїхало шведське посольство до Чигирина і підготовляло союз, який потім проголосив Виговський.

Приєднання західніх земель. Хмельницький від початку повстання значив границі козацької держави „по Львів, Холм і Галич". Але зразу це був тільки теоретичний постулят, гасло, неможливе до здійснення. У перші роки українська державність мала свою головну опору на Придніпрянщині, що здавна „козакувала". Але пізніше, коли південні землі підпали татарському знищенню, треба було шукати підпертя дальше на півночі і заході, — на Поліссі, Волині, Галичині. Ці землі здазна визначалися високою культурою, у церковно-національній боротьбі займали перше місце і підчас повстання дали богато визначних людей, як нпр. генеральний писар Виговський. Тепер політичні відносини сприяли справі приєднання цих земель до української держави. Польська влада втратила тут майже цілком значіння. Московщина не була всилі сягнути так далеко, — отже козацький „регімент" міг знайти тут признання. Хмельницький виявляв великий інтерес для цих земель, але проводив обєднання дуже обережно і поволі, щоби не викликати підозрінь Польщі і Москви. Вислані ним полковники обірали ступнево різні городи й округи, незамітно проводили у них козацький устрій, старалися приєднати населення справедливою управою і ласкавим поведенням. Ці заходи українського уряду осягнули вповні свої успіхи. Зразу приєднано білоруську територію над Дніпром; великим тріюмфом козаків було це, що Старий Бихів, що був сильною твердинею і довго боронився, нарешті піддався на гетьманське імя. Потім прийшла черга на українське Полісся. Тамошні магнати, як князь Степан Святополк-Четвертинський, самі просили, щоби їм прислати для охорони козацькі залоги. Під протекторат українського гетьмана просилися навіть могутні колись князі Радивили, і Хмельницький взяв під свою опіку Слуцьке воєвідство, де володіла сестра Розанди. Шляхта з різних околиць Волині, Поділля і Берестейщини також воліла прийняти українські залоги, як московські або шведські. У дуже святочний спосіб прийняла козацьку владу шляхта пинського повіту, якої делєгати в Чигирині в червні 1657 р. склали присягу вірної приязні запорожському війську „в щастю і нещастю — на вічні часи".

Щоби укріпити козацьку владу на західніх землях, Хмельницький рішився підперти семигородського князя Юрія Ракоція у його змаганнях добути польський престіл. Київський полковник Антін Жданович з 30-тисячним військом ходив на підмогу князеві і перейшов з ним здовж Польщу, з Кракова, через Сандомир, Люблин до Варшави. Але через політичну неповоротність Ракоція цей великий козацький рейд не приніс сподіваних користей: князь мусів соромно капітулювати перед поляками у Чорнім Острові на Волині (в липні 1657 р.).

Смерть Богдана Хмельницького. Богдан Хмельницький в останні роки часто занепадав на здоровлю; відбивалися на ньому далекі воєнні походи і велика організаційна праця. Почуваючи близький кінець

Канцлер і наслідник Б. Хмельницького Іван Виговський.

життя, наклонив він старшину обрати своїм наступником молодшого сина Юрія; козацька рада вволила волю старого гетьмана і у квітні 1657 р. віддала булаву Юрасеві. Невдача Ракоція і бунт, що тоді почався у війську Ждановича, спричинили кінець гетьмана. Богдан Хмельницький умер у Чигирині 6 серпня 1657 р., а похоронено його в його родинному Суботові.

По Хмельницькім залишилася його родина. Гетьман був подружений тричі. Першою його жінкою була сестра пізнішого наказного гетьмана Сомка. Другу жінку звали Чаплинською; Богдан перед повстанням хотів з нею женитися, але забрав її насильно ворог його Ча-

плинський і аж пізніше вона взяла розвід і подружилася з гетьманом; в 1651 р. Богдан покарав її смертю за невірність. Третя жінка звалася Анна, була вдовою по полковнику Филипі, незнаного прізвища. Гетьмана пережили, окрім Юрія, дві доньки: Олена, подружена з Данилом Вигозським і Степанида, жінка Івана Нечая.

Характеристика Богдана Хмельницького. Венецький посол Віміна, що гостював у Хмельницького в Чигирині 1650 р., так описує гетьмана: „На зріст скорше високий, як середній, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правління показують зрілий суд і тонкий розум. Хоч трапляється йому погуляти, але справ він не залишає; тому здається, ніби у ньому містяться два єства: одно діяльне, тверде, віддане правлінню, інше сонне, утомлене мрійливе. У поведенню ласкавий, простий і тим зискує любов вояків, але з другого боку тримає їх у карности тяжкими карами".

Акад. Михайло Грушівський на основі інших характеристик і згадок доповняє цей духозий образ гетьмана. Хмельницький звичайно представлявся добродушним, скромним, без претенсій. Говорив радо і багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Але теж легко запалювався, уносився безпосередніми почуваннями — радістю, гнівом, шалом, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности: „кидався з лавки, волосся рваз на собі, ногами бив землю". „Взагалі бачимо мішанину щирої безпосередности з східнім лукавством і вирахованим акторством, де часто не можна відрізнити щирого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздраження, жалю; і це сполучення дрібношляхетської низькопоклонности, прищіпленої вихованням і теж часами утримуваної умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастя і провіденціяльне призначення, розвиненого великими подіями, які йому прийшлось пережити — роблять дивне враження. Глубокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж колинебудь шукати в гульні забуття, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміна долі, ці нечувані напруження всіх сил, які йому прийшлося перенести — видобули з нього незвичайні таланти, незрівнану побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітнього сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії".

Значіння Хмельницького як організатора козацької держави високо цінять навіть чужинці. Польський історик Людвик Кубаля пише так: „Була то людина з кождого погляду незвичайних розмірів, настільки переростала людей навіть високо здібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати. що вродився на володаря: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля і залізна рука"...

„Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі — не розпоряджав він, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією і засобами старої і сильної держави; війна, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все треба було створити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати у найдрібніші подробиці. А коли його військо не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934/1935 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934/1935 р.р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложаться на цілість в обємі около 900 сторін друку з поверх 450 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ **ДАРОМ,** бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в передплаті за цілість 18 зл., а в книгарській продажі куди дорожче!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шілінгів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця та П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку цілу низку цікавих і вартісних творів.

Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2.60 зл., піврічно 5.— зл., річно 9.60 зл.—Поодинокі томи „У. Б." можна дістати в усіх кращих книгарнях.

Передплату слати на адресу: **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Коперника 1 а.** чекове конто П. К. О. 500.277 з дописком: на „У. Б.".

ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено ryčtom.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" ЖОВТЕНЬ 1934

Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.

Друк. Медицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9 телефон 34-76.

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 11.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934-5 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що вийде в 18 зшитках по 48 сторін кожне, обійме около 900 сторін друку великого формату й поверх 450 оригінальних та мистецьких ілюстрацій. Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.
цілість	18 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють передплату на цілість „Великої Історії України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 18 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні куди більше. Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітня установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Косцюшка 1.а.

агентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то це була його особиста заслуга"...

Для України гетьманство Хмельницького відкрило нову добу історії. Своєю залізною енергією він створив нову Українську Державу. Козацьке, запоріжське військо, що до того часу славилося тільки буйністю і своєволею, він зумів перетворити в дисциплінованну національну армію, що на своїх прапорах несла клич державности. Він зумів зужити для будови держави останки української шляхти, підняв з занепаду міщанство, перед селянством відкриз надії нового життя, невиробленим дотепер масам вказав ідеал власної держави. По довгих століттях забуття він знозу зробив Україну голосною і славною, — увів її на широкі хвилі міжнародньої політики, зручно змагався з могутніми сусідами, та увійшов у зносини майже з усіми державами Европи. Хоч багато його зусиль показалося невдачними, все таки в його часи український нарід знозу зажив повним національним життям, освідомив собі свої завдання, почув себе нацією. Тому Хмельниччину уважаємо одною з найважніших епох нашої історії.

Н.492.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Облога Буші. Жінка сотника Завистного висаджує себе й залогу Буші в повітря.

Львівська державна
наукова бібліотека
1145

XXV. ВИГОВСЬКИЙ І ЮРАСЬ ХМЕЛЬНИЧЕНКО

Богдан Хмельницький, на кілька місяців перед смертю, перевів на козацькій раді вибір сина Юрася гетьманом. Бажав він тим способом залишити гетьманську владу у своїм роді, а тим самим забезпечити Україну перед елєкційною системою, якої погубні наслідки бачив у Польщі. А що Хмельниченко був молодий і до влади незрілий, старий гетьман, на смертному ложі, віддав його в опіку свому вірному помічникові й дорадникові, Іванові Виговському; генеральний писар мав вести немов регенцію в імени молодого гетьманича. Але ця комбінація не вдержалася. Запорожське військо здавна привикло до сильної влади в одних руках, — поділ управи був рівнозначний зі знищенням авторитету влади. До тогож козацька старшина неохотно відносилася до дідичного гетьманства, бо гетьман незалежний від виборів міг відсунути її від впливів у державі. Щоби уникнути майбутніх небезпек, порішено усунути Юрася Хмельниченка від гетьманства, а на його місце обрати гетьманом генерального писаря Івана Виговського.

Іван Виговський. Іван Виговський був шляхетського роду, гербу Абданк; його батько Остафій був власником Гоголева в Київщині. Замолоду Виговський вчився в київській академії, — згадував її пізніше з вдячністю, згодом вступив до квартяного війська і дослужився ступня поручника; дальше пішов до уряду, — був намісником луцького підстароства в 1629—1636 рр. У битві на Жовтих Водах був ранений і попав у татарський полон. Хмельницький викупив його з неволі і доручив йому вести писарство. Виговський зорганізував велику канцелярію, дібрав ряд талановитих співробітників і виховав ціле покоління урядовців і дипльоматів. Незначний давніше уряд писаря став найважнішим урядом у державі; Виговський держав у своїх руках всі нитки внутрішньої і заграничної політики. При боці Богдана Хмельницького відбув він майже всі походи і переговори: в 1648 р. був у Галичині й їздив до Семигороду, 1649 р. укладав зборівську умову, 1653 р. трактував під Жванцем, 1655 р. під Львовом, — вів усі пересправи з Москвою, шведами, Кримом та іншими державами. Він був правою рукою, дорадником і заступником гетьмана. Мав він сильний вплив на Хмельницького, та нераз міркував його надто гострі виступи. Козацька старшина шукала у Виговськім посередника до старого гетьмана, тільки через нього могла перевести свої змагання. При генеральнім писарі утворилася його партія, звязана з ним станозими інтересами і політичною ідеольогією, — вона підняла його на становище гетьмана.

Виговський, як описує сучасник, був високого росту, з великим носом і ясною бородою (на портреті у літописі Величка він без бороди); був спокійної вдачі, умів здержувати і закривати свої пляни, — але в рішаючій хвилі виказував незвичайну енергію і силу.

Внутрішня політика. Іван Виговський, від самого початку гетьманування, виступав з суцільною, твердою програмою. За час довгої праці на уряді генерального писаря він мав нагоду розслідити глибше всі державні справи, пізнав усі недостачі устрою молодої держави, обдумав потрібні реформи.

Основами, на яких мала опиратися будова держави, він уважав три стани: козацьку старшину, шляхту і вище духовенство. Ці три

стани були наближені до себе економічним становищем, соціяльними інтересами і культурою, зливалися чимраз більше в одно громадянство. Козацька старшина вже стала відмежовуватися від загалу козаків в окрему верству. Генеральна, полкова і сотенна старшина, що діставала на утримання державні маєтности і сама збирала податки, могла розводити широке хазяйство, набувати нові землі й зростати в земельну аристократію. Урядова влада давала їй ще й політичну перевагу над „черню". Виговський не спиняв зросту старшини, як це робив Хмельницький, а навпаки старався скріпити її й через нові надання збільшити її владу. Останки української шляхти вже майже вповні зіллялися з козацькою старшиною і нарівні з нею мали доступ до урядів і маєтностей. На Україну верталася навіть шляхта, що перше емігрувала на захід; гетьман не ставив перепон у цьому, а ще намагався збільшити шляхетський елємент.

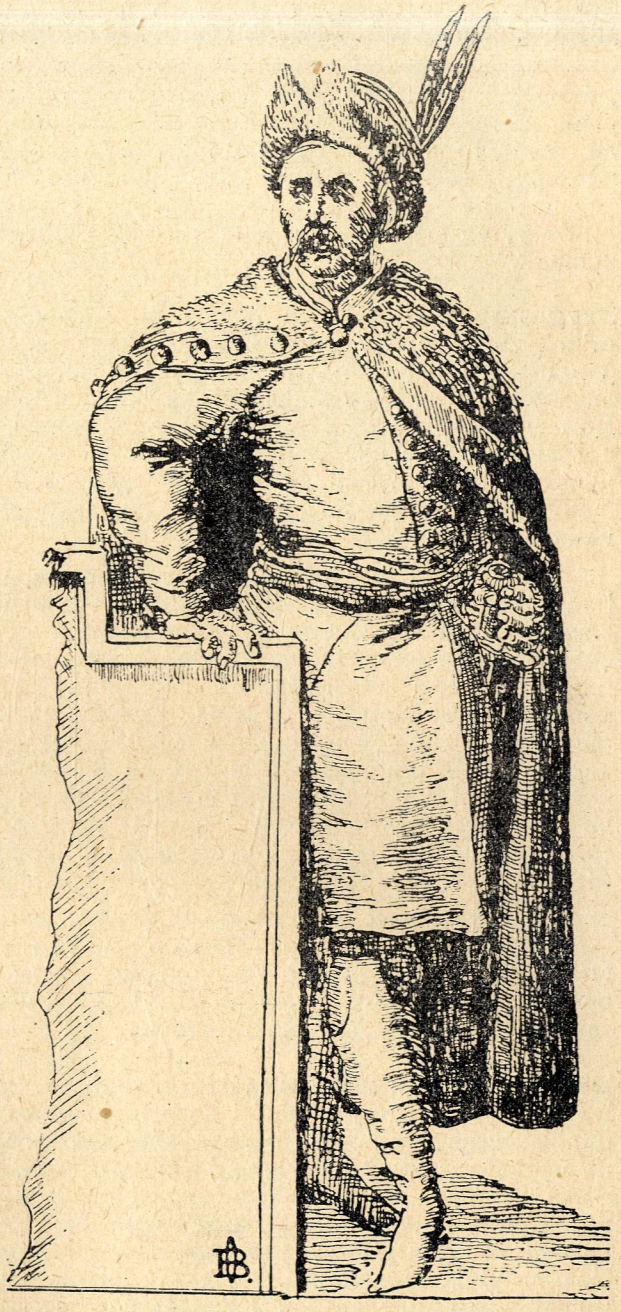

Тип козацького старшини.
З карти України XVII. ст.

Великий вплив на Виговського мав Юрій Немирич, одна з найбільш освічених одиниць між шляхтою, що науку добув в Голяндії, Оксфорді, Кембрідж і Парижі, пробував сил в літературі і віддався дипльоматії; спершу аріянин, пізніше вернувся до православної віри своїх батьків, приїхав до Чигирина і став дорадником гетьмана. З по-

між духовенства найближче до Виговського стояв новий митрополит Діонізій Балабан, вибраний і висвячений проти бажань Московщини.

Виговський старався добути у вищих станах противагу проти „черни" й при їх допомозі думав утримати гетьманську владу на тім рівні, на якім поставив її Хмельницький. Вже при виборі, приймаючи до рук булаву він сказав: „Ця булава буде доброму на ласку, злому на кару; нікому у війську підлещуватися я не буду; військо запорожське не може бути без страху". Ці слова справді переводив він у життя, не оглядаючися нінакого, ішов шляхом, який уважав за найкращий.

Заграничка політика. Політичним ідеалом Виговського була самостійна незалежна українська держава, — так, як він це висловив у переговорах зі Швецією: „признати й оголосити запорожське військо з підвладними йому провінціями за вольний і нікому не підданий нарід". До козацької держави бажав він прилучити всі українські землі аж до Вісли і границь Прусії; проєктував також злучити з Україною близькі культурно білоруські землі. Але щоби осягнути незалежність, треба було звільнити Україну від звязку, що від 1654 р. лучив її з Московщиною.

Виговський шукав опертя проти Московщини в інших державах. І так 16 жовтня 1657 р. в Корсуні він підписав давно підготовлюваний союз зі Швецією. Союз був дефензивний: обі сторони забезпечували собі поміч на випадок ворожого нападу, мали повідомляти себе про пляни ворогів і обовязувалися приступати до мира тільки за спільним порозумінням. Дальше українці ставили такі жадання: Швеція мала признати Україну вільною державою і боронити її свободи; українська держава крім українських земель до Вісли, мала обіймати теж білоруські землі від Березини до границь Прусії; обі сторони мають право до свобідної торговлі через Прусію; Україна могла добути дозвіл затягати військо і офіцирів у шведських провінціях, спроваджувати ремісників і механіків, добувати зброю й амуніцію.

В томуж часі Виговський відновив союз з Кримом, що був зірваний від 1654 р.; татари протягом цілого гетьманства Виговського (1657—59) лишилися його союзниками. Також війну з Польщею покінчено перемирям: обі сторони відділилися невтральною полосою, що займала край між Случею і Гориню.

Відносини до Москви. Ці переговори скріпили становище України на міжнародньому полі і дозволили уложити відносини до Московщини. Виговський дуже прикро відчував тягар злуки з Москвою, але не почувався приготованим до повного розриву і пробував ще переговорів з царем, щоби добути корисніші умови. Змаганням його було на місце дотеперішної васальної залежности України від Московщини перевести союз рівного з рівним. „Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною, — ми є військо непереможне", сказав він московському послові, як той розвивав теорію, що Україна це „гилля відломане від природнього коріння Великоросії". Виговський жадав, щоби Москва не мішалася у внутрішні справи України, щоби полишено без зміни військо, скарб, суспільний устрій, щоби обмежено владу московських воєвод у городах. Він домагався, щоби в Москві шанували гетьмана, як одинокого репрезентанта держави, щоби всі справи пере-

Смерть гетьмана Івана Виговського.

ходили через його руки, щоби московський уряд не вів за його плечима переговорів зі старшинами, духовенством чи Запоріжжям.

Але в Москві вже на передодні смерти Богдана Хмельницького постановлено остріший курс щодо України; колиж Виговський став гетьманом, порішено використати його слабе становище для переведення цих пляніз. Цар жадав наперід, щоби московських воєводів і залоги допущено крім Києва також до Чернигова, Ніжина, Переяслава й інших міст; щоби вони побудували там замки; щоби людність осіла при замках підлягала воєвідському присудові; щоби доходи з подимного й аренд по містах ішли на удержання московського війська. Друге домагання було, щоби козацькі війська залишили Старий Бихів і Чавси на Білій Руси. Врешті цар жадав, щоби гетьман у своїх письмах не називався „вільним підданим" а „вірним". Щоби вимогти ці уступки, вислано з Московщини на Україну, у вересні, військо під проводом кн. Григорія Ромодановського. Ці надмірні жадання знеохстили гетьмана і старшину до союзу з Московщиною; остаточний розрив привело вмішання москалів у домашню війну на Україні.

Бунт Пушкаря. Виговський у внутрішній політиці легковажив вповні сили нижчих кляс, не старався вглянути в їхні змагання і потреби. Тимчасом ривалізація між черню і вищими верствами привела до вибуху народнього руху на соціяльно-політичному тлі. Територією цього руху були полки Полтавщини; Полтавщина була найліпше загосподарена і найзаможніша серед земель України, користала з родючої землі і довголітнього спокою, бо навіть війни Хмельниччини її не займали. На полудні ішла буйна кольонізація, що поширювала культурні области далеко встепи і до московської границі. Нарід почувався тут свобідний, незалежний. Але з початком гетьманства Виговського прийшли

зміни, козацька старшина і шляхта, на основі гетьманських надань, стала займати ці простори, накладала на „поспільство" великі данини й повинности, змагала до заведення кріпацтва; особливо важка мала бути управа урядників Юрія Немирича на Ворсклі й самого гетьмана в Гадяччині. Чернь, що вже відвикла від залежности, зараз піднялася проти нових панів. Почалися напади на панські двори, на міщан, грабування купців, — рух спалахнув у соціяльне повстання. Кличі, які підняли повстанці, були: привернення черні т. зв. козацьких вольностей, свобідне варення горівки, вільні лови, рибальство, перехід на Запоріжжя, дальше вибір гетьмана „Чорною Радою."

На чолі руху станув Мартин Пушкар, полтавський полковник з часів Хмельницького, кандидат на гетьманську булаву, людина з невеликою освітою, але дуже амбітна. Разом з ним ішов кошовий з Січі, Дмитро Барабаш. Сили Пушкаря доходили до 40.000; це були козаки з полтавського й лубенського полку, дещо з сусідніх і кількасот запорожців. Особливий розголос добули собі селянські ватаги „дейнеків" (дейнека — дрючок), слабо озброєні, але дуже завзяті.

Виговський спершу думав спинити цей рух мирним способом, шукав порозуміння з Пушкарем і з запорожцями. Але згодом мусів вжити гострих мір. Полтавщину і Запоріжжя окружив блькадою із вірних військ, щоби недопустити туди зброї і харчів та не дати поширитися бунтам в інші частини України. З початком лютого 1658 р. Виговський вислав на Полтаву два полки, але Пушкар відпер їх зі значними втратами. У травні, на зазив гетьмана, прийшли на Лівобережжя татари; разом з ними Виговський повів свої війська на Пушкаря. Головні бої велися коло самої Полтави, що боронилася дуже завзято два тижні. Дня 11 червня пушкарівці пробували випасти з міста на облягаючу армію; але тут їх окружили і розбили так страшно, що 15.000 лягло на полі бою. Поляг і сам Пушкар. Щоби знищити бунт до коріння гетьман дозволив татарам зруйнувати Полтаву і взяти ясир з цілого полку. Ця домашня війна коштувала Україну до 50.000 жертв у людях.

Розрив з Московщиною Московщина старалася використати народній рух для своїх цілей. Московські агенти, найбільше зпоміж духовенства, ширили кличі, що треба обмежити владу і права гетьмана та старшини, завести по містах московські залоги, та піддати Україну прямо під царську руку. Московський уряд вів потаємні переговори з Пушкарем і Барабашем, царські воєводи, яких наслано на Україну, нищили прихильників Виговського. Перемога під Полтавою підняла авторитет гетьмана. Оден з воєводів князь Ромодановський зараз уступив з України на московську територію, до Білгорода, другий Шереметєв замкнувся в київській фортеці. Виговський почувся на силах збройною рукою виступити проти Московщини і виконати давній плян визволення України.

Гетьман видав універсали до народу і маніфест до сусідніх держав про причини війни: „Ми, все військо запоріжське" — писано в маніфесті — „заявляємо і свідчимо перед Богом і усім світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни ведені з Польщею, не мали іншої мети, як оборону святої церкви і прадідівської свободи, якої любовю ми держимося... Приватні наші справи в порівнанні до публичних і божих держали ми завсігди далеко... І длятого союзів уложених з татарами, з королевою шведською, а потім з найяснішим королем Густавом, ми завсігди дотримували, захо-

вували ненарушеними і додержували їм усе вірности. Навіть Польщі не дали ми ніколи причини нарушити пактів; усім дотримували ми свято вірности, умов і союзів. І не з інших причин приняли ми протекторат великого князя московського, як щоби нашу свободу, добуту за божою поміччю і проливом крови освячену, могти заховати, а по смерти передати нашим нащадкам". Цар одначе завів надії України, не давав їй помочі проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, казав ставити твердиню в Києві, щоби удержати в ярмі українців; царські воєводи відмовляли гетьманові почестей, піддержували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про Україну. „От така то зрада підступної Москви слідна у всім: вона готовить нам ярмо — насамперед домашньою громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинности, а тепер примушені підняти законну оборону та удатися до сусідів з проханням про поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цеї війни, що розгорілася"...

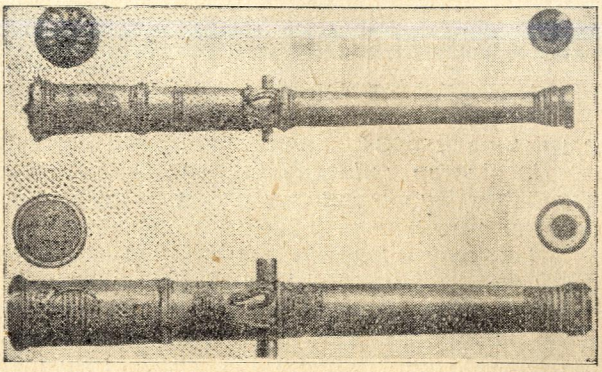

Зразки козацьких гармат.

Переговори з Польщею. Успішна війна з Московщиною була неможлива без попереднього порозуміння з Польщею. Виговський мав надію, що зможе договоритися з поляками, бо Польща, окружена з усіх сторін ворогами, потребувала мира хоч на одному фронті. Згода з Україною знаходила своїх прихильників не тільки в урядових колах, але й серед шляхти, особливо на Волині й Поділлі, що за всяку ціну бажала спокою. Щодо самого замирення, поляки доходили вже до пересвідчення, що треба зробити українцям широкі уступки. „Що згода з козаками не сталася до тепер" — писав один польський політик — „то таки в тім не їх вина, але наша, бо ми їх трактували не як людей. І за це покарав нас Бог, видвигнувши їх невинність — і в очах наших і чужих показав Бог, що вони такіж люди як і другі, і покарав нашу гордість, і ми, як думаю, покутуємо більше як вони... І ми мусіли впасти, бо вони боролися за свободу, а ми за безмежне панування... Справді треба їх признати за націю, а не за партію; даймо вже їм спокій і ніяким штучним та неприродним способом не викликуймо інтриг і не розбиваймо їх. Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим немає ніяких окремих прав, бо тільки через законно унормовані відносини держаться держави, а через вивищення одного народу над другим приходить розладдя"...

Виговський знав ці настрої і почав переговори. Українськими представниками були переяславський полковник Павло Тетеря і львівський міщанин Теодосій Томкевич; польську сторону заступав волинський каштелян Станислав Казимир Бєнєвський. Дня 16 вересня 1658 р. на раді під Гадячем підписано основні точки умови. Потім велися ще переговори

щодо поодиноких пунктів, а в березні 1659 р. польський сойм прийняв умову до своїх конституцій; заприсяг її король Ян Казимир, а таксамо склали присягу й козацькі посли.

Гадяцька умова. Зміст гадяцького договору був такий:

Воєвідство київське, браславське і чернигівське мали творити одну цілість, що входила у склад литовсько-польської держави, але з ширшою автономією.

Начальну владу на Україні мав гетьман; до нього належала, як і давніше, управа козаками і командування всіми воєнними силами; він мав також держати уряд київського воєводи і бути першим сенатором на Україні; до гетьманської булави належало чигиринське староство. Дальше утворено для України нові уряди канцлєра, маршалка і підскарбія, що вели верховну адміністрацію. Канцлєр мав видавати через свою канцелярію всі надання світські і духовні та приймати відклики у цих справах. Маршалок вів судівництво; утворено вищий трибунал для України. Підскарбій заряджував українським скарбом. У Києві або в іншому українському місті мали утворити окрему карбівню для вибивання грошей. Обновлено уряди воєводів і каштелянів; всі сенаторські уряди в київському воєвідстві мала дістати сама шляхта грецького обряду, в двох інших воєвідствах на переміну православні й католики.

Українське військо мало складатися з 30.000 козаків і 10.000 наємних вояків; на утримання війська призначено доходи з королівських і духовних маєтностей та податки з України. Польські і шляхетські війська не могли входити на Україну; колиж вони являлися як підмога, мали стояти під владою українського гетьмана.

Щодо найвищої законодатної влади, не означено ближче її організації; правдоподібно мала лишитися давня козацька рада, але зреорганізована і скріплена представниками інших станів. Вибір кандидатів на гетьмана мали переводити спільно всі стани (козаки, шляхта, духовенство).

Козакам забезпечено давні права, а саме свободу від усяких податків і тягарів (навіть від мита і цла), свободу варення напитків, свобідні лови і рибальство, козацький присуд. Дозволено на нобілітацію визначніших козаків; на пропозицію гетьмана з кожного полку могло дістати шляхоцтво 100 козаків. Проголошено загальну амнестію для всіх учасників війни, знесено всі засуди і конфіскати, що запали з цього приводу. Шляхта і духовенство, що вийшли з України, дістали дозвіл вертатися за універсалом гетьмана.

Привернено всі права православної віри, не тільки в Наддніпрянщині, але всюди, „як далеко мова українського народу сягає", — а саме публичне виконування обрядів, основування нових церков, звороти забраних. Духовенство мало підлягати тільки духовному присудові, не урядовцям або панам. Грецька віра не мала бути перешкодою для отримання урядів по містах. — Уніятська церква лишалася, але не вільно було поширювати її на нові місця. Римська віра мала на Україні рівноправність.

Київська академія дістала такі права, як мала краківська академія, але з застереженням, щоби не було там професорів ані студентів аріян, кальвіністів і лютеран. Друга академія мала заснуватися в другому ще місті на Україні. В місці осідку академій не могли існу-

вати інші (себто польські) школи. Гімназії, колегії, школи і друкарні можна було основувати всюди, без перешкоди.

Не всі домагання українців принято в умові. Українські делегати домагалися, щоби утворено окреме Велике Князівство Руське на зразок Литовського Вел. Князівства; щоби у склад його входили, поруч з Придніпрянщиною, також західні українські землі — воєвідства волинське, подільське, руське і белзьке, та пинський і мстиславський повіти; щоби урядовцями були тільки православні; щоби козацького війська було 60.000.

Гетьман Іван Брюховецький.

Одначе цих домагань не повелося перевести в цілости: Україна дістала тільки автономію, а не державну рівноправність з Польщею і ця автономія мала розтягатися тільки на Придніпрянщину, не на всі українські землі. Головні ідеї, за які ведено змагання, — зєднинення всеї території й державна самостійність, осталися нездійснені. Гадяцький трактат в самому заложенні був скривлений; без основних точок, він міг бути тільки хвилевою комбінацією, не міг числити на довговічність.

Конотопська перемога. Переговори з Польщею, крім загального значіння, мали і спеціяльну мету — запевнити Україні безпеченство на західній границі в часі війни з Московщиною. Кампанія почалася, в половині серпня 1658 р. Виговський, крім козацьких і наємних силмав значну підмогу татар під проводом Карач-бея і невеликий помічний відділ поляків. Військо поділено на дві части.

Один корпус, зложений з 5 полків, коло 20.000 війська, під проводом Данила Виговського, пішов на Київ, щоби виперти звідтам московську залогу; з облягаючими військами мав співділати з самого міста київський полковник Павло Яненко Хмельницький зі своїм полком. Але воєвода Шереметєв в час дізнався про напад, вийшов проти козаків і розгромив їх під Києвом 2 і 3 вересня 1658 р.

Сам Виговський з головними козацькими силами і татарами перейшов на Лівобережжя і йшов у напрямі на московську границю, де зібралося царське військо, під проводом князя Ромодановського. Москалі налякалися приготовлення Виговського і пробували переговорів. Царська влада порішила зробити українцям як найбільші уступки: забрати з українських городів московські залоги, признати Україну на умовах гадяцького трактату, затвердити Виговського на гетьманстві, віддати йому уряд київського воєводи, а старшині запевнити маєтности і всякі свободи.

Але рівночасно вислано на Україну нове військо під князем Трубецьким. Трубецький зібрав до себе всі сили і приступив під Конотоп. Українська залога під рукою ніжинського полковника Григорія Гуляницького не піддалася і незвичайно хоробро боронилася через 70 днів, від 29 квітня до 7 липня 1659 р. Виговський з своїми військами прийшов на відсіч, ударив на облягаючих, перебив їх і відігнав від міста, а сам почав вертатися назад. Московські воєводи не доцінювали українських сил і пустилися в погоню. Під Конотопом, над річкою Соснівкою прийшло 8 липня 1659 р. до великої битви, що покінчилася повною поражкою москалів. Кілька тисяч московського трупу вкрило конотопські поля, кілька тисяч пішло в неволю, між ними два воєводи, князі Пожарський і Львов. Москалі втратили артилерію і прапори.

„Квіт московської кінноти", пише московський історик Соловйов, „що довершив щасливих походів 1654—1655 рр., погиб в один день... Ніколи опісля московський цар не був уже в можности вивести в поле такого сильного війська. У жалібному вбранні вийшов Олексій Михайлович до народу; тривога впала на Москву. Удар був тим тяжчий, що несподіваний; прийшов він по таких блискучих успіхах! Ще недавно Долгорукий привів до Москви полоненого литовського гетьмана, недавно гомоніли радісні розмови про перемоги Хованського; а тепер Трубецький, на котрого була надія більш усіх, „мужъ благоговѣйный и изящный, въ воинствѣ счастливый и недругамъ страшный", погубив таке велике військо! По добутті столичних міст, по добутті литовської столиці, царський город задрожав за свою власну шкуру: в серпні, на приказ царя, люди всіх чинів спішили на земляні роботи, для укріплення Москви. Сам цар з боярами часто був присутний при роботах; сусідні мешканці з родинами, майном наповняли Москву, ішли чутки, що цар виїзджає за Волгу, за Ярославль". Татари, союзники Виговського, з насміхом говорили московським послам: „Ваш цар хоче запанувати над запорожськими козаками; польський король також хотів панувати над ними, але й своє королівство потім віддав: те саме буде і з московським царством, буде знищене з причини козаків".

Уступлення Виговського. Незвичайний успіх, що осягнув Виговський під Конотопом, здавалося, рішив кампанію на користь України. Але скоро прийшли події, що основно змінили воєнне і політичне положення. На Лівобережжі піднялася опозиція під проводом полковника Івана Безпалого, якому поміч дали московські воєводи. Безпалий вислав на Запоріжжя зазив вести боротьбу проти гетьмана, що „йде з поляками", та проти його союзників, татар. Кошовий Іван Сірко, завзятий ворог бісурман, уладив несподіваний напад на кочовище ногайських татар і згодом рушив з своїми січовиками на Чигирин. Набіг Сірка викликав велике обурення серед татар, що були при Виговському, — більша часть татарських сил лишила табор і, грабуючи оселі по дорозі, вернулася до дому. Виговський облягав Гадяч, але на вістку, що запорожці йдуть на Чигирин, він мусів лишити Лівобережжя і перейти на правий бік Дніпра. Тоді в лівобережніх полках знову піднявся народній рух, ворожий Виговському. Наємні частини, що тут лишилися, своїм грабуванням все більше розярювали людей; зокрема ненависть зверталася проти поляків, що поводилися найбільше безоглядно. У Переяславі, Ніжині, Чернигові й інших городах винищено чужі залоги без-

пощадно. Як жертва народнього повстання упав теж Юрій Немирич — його убили селяни під Биковом (коло Ніжина).

Безпалий і його прихильники стали займати лівобережні полки, почалася жорстока громадянська війна. „Одно містечко воює проти другого, син проти батька, батько проти сина; страшне тут твориться вавилонське замішання" — писав очевидець. Використали це москалі. Трубецький зібрав знову свої сили і рушив на Лівобережжя. Всі міста по дорозі здавалися без боротьби москалям і складали присягу на вірність цареві.

Виговський пробував утвердитися на Правобережжі, але й тут прокинувся ворожий йому рух. Він хотів вияснити козакам своє становище і скликав раду під Германівкою (коло Білої Церкви) 21 вересня 1659 р. Тут боронив він своєї політики і старався виказати користи гадяцької умови. Але на раді опозиція взяла верх, а козаки так вороже віднеслися до гетьмана, що він мусів покинути раду під охороною наємного, польського війська. На р. Узені (коло Білої Церкви) зібралася друга рада і візвала Виговського уступити з гетьманства. Також дорадники і співробітники гетьмана бачили, що дальше неможливо удержати дотеперішньої політики і намовили його виконати зазив ради; Виговський зрікся гетьманства в жовтні 1659 р.

Гетьман Петро Дорошенко.

Кінець Виговського. По цій резигнації Виговський уступив з відділом наємних військ на Котельню до Хмільника, але звідтам, під напором московських військ, мусів повернути на Дубно. Невдовзі Юрась Хмельниченко добув Чигирин. З тої пори Виговський втратив усі точки опертя на Україні. Від польського короля він дістав уряд київського воєводи і звязану з ним сенаторську гідність. Він лишився дальше прихильником союзу з Польщею і намовив Юрася Хмельниченка відновити гадяцьку умову. Дуже рішучо він обороняв автономію України і старався поширити її межі. Але його заходи викликали невдоволення серед поляків і підозріння, що він знов хоче захопити булаву в свої руки. Як у 1664 р. на Правобережжі піднялося повстання проти Польщі, Виговського обвинувачено, що він мав у тім участь і що змагав до злуки з Москозщиною. Польський полковник Себастіян Маховський арештував Виговського за порозумінням з Тетерею, і не вважаючи на це, що він є воєводою й сенатором, піддав його під воєнний суд і засудив на смерть. Засуд виконано 19 березня 1664 р. в Корсуні. Тіло нещасного гетьмана перевезла його жінка до Галичини і похоронила в Манявському Скиті.

Юрась Хмельниченко. На місце Виговського козацька рада на ріці Узені обрала гетьманом знову Юрася Хмельниченка, — „щоби була тая слава, що Хмельницький гетьманом". Молодший син великого гетьмана не мав ще тоді 20 років. „Чорнявий, маломовний, середньої освіти, гладкий у поведенні, людина здержлива, що чимнебудь вдоволяється"—пише про нього сучасник. Батько старався дати йому вищу освіту, — Юрій вчився у Києві під проводом одного з визначніших письменників, Йоанікія Галятовського. Юрась був слабовитий (терпів на „кадук і руптуру"), хиткої, нерішучої вдачі; але у деяких моментах показував упір і хоробливе завзяття. Головним його дорадником був генеральний осаул Іван Ковалевський, давній управитель Богданового двора; близько молодого гетьмана стояли також прилуцький полковник Петро Дорошенко і запорожський кошовий Іван Сірко. Всі вони старалися продовжати політику Богдана Хмельницького, як у внутрішніх так і заграничних справах.

Переяславський договір 1657 р. У заграничній політиці важко було вдержати одну лінію. З одної сторони українська старшина була до краю зневірена в Московщину, з другої бачила також, що неможливе є співжиття з Польщею. Україна мусіла лявірувати між цими обома сусідами і йти на уступки в різних справах. „У них це є найвища державна рація, не бути ані під королем, ані під царем; сподіються добути це, зводячи і лякаючи короля царем, царя королем"—писав сучасний поляк. По невдачі Виговського українські політики, хоч і неохотно, звернулися знов до Московщини. Вони стояли дальше на основах договору Богдана Хмельницького, але бажали перевести ревізію його й усунути все, що показалося некорисне для України. І так старалися забезпечити ненарушимість території козацької держави: з повним зрозумінням боронили приналежности до України пограничних повітів Чернигівщини та білоруських повітів, що бажали лишитися при Україні. Дальше застерігали повну свободу уладження внутрішних відносин; домагалися свободи дипльоматичних зносин з іншими державами, участи України в мирових конференціях, зменшення числа воєводів і обмеження їх влади; врешті жадали, щоби цар і бояри гварантували договір з Україною своєю присягою.

Рішитися на переговори з Московщиною була річ конечна, бо воєвода Трубецький зі значними московськими силами в кожній хвилі міг перейти на Правобережжя. Козацькі посли подали царському воєводі основні домагання українського уряду, але Трубецький жадав особистих переговорів з Хмельниченком. По довгих ваганнях Юрась згодився на це й приїхав зі старшиною до Переяслава. Це рішення привело катастрофу. Москалі, як дістали в свої руки гетьмана і найвизначніших діячів, не думали вже робити ніяких уступок, а постановили безоглядно перевести давні московські змагання на Україні. Московським воєводам повелося приєднати собі менше вироблену лівобічну старшину, а потім, при її допомозі і під напором черні, стероризували гетьмана, що залишив всі свої домагання. „Я дві неділі був у Москви вязнем, — що хотіли, те й робили зі мною, не мав я до кого вдатися" — розказував відтак Юрась Хмельниченко.

Договір, прийнятий під терором московських військ у Переяславі 27 жовтня 1659 р. затвердив наперед переяславські статті Богдана Хмельницького, але на основі тексту, який самовільно змінили бояри. І так московський воєвода мав бути не тільки у Києві, але й у Переяславі;

Україна в половині XVIII ст.

гетьман мав обовязок скласти цареві поклін у Москві; не вільно було йому вести дипльоматичних зносин з іншими державами; київський митрополит мав признати зверхність московського патріярха. Дальше установлено нові статті. Скріплено гетьманську владу тим, що рада не могла усувати гетьмана, без дозволу царя. Але гетьманові не вільно було назначати ані звільняти полковників без згоди ради. Гетьманові не вільно підіймати ніякого походу без дозволу царя. На царський наказ гетьман мав іти з цілим військом, куди йому скажуть. Козацькі залоги мали вступитися з Білої Руси. Хмельниченко, старшина і все військо мусіли заприсягти договір присягою.

Московське засилля. Переяславська умова дала доказ українцям, що Московщина безумовно хоче знищити українську державність. Всі проєкти козацької старшини, що змагали до скріплення України, були відкинені, натомість присилувано козаків прийняти такі точки, що мусіли в корені підірвати державу. Вже скоро по підписанню умови дали відчутися важкі її наслідки й почало зростати невдоволення проти Москви. З усіх сторін почали приходити жалі на грабування, розбої і всякі насильства московських салдатів. Загальне нарікання викликало це, що москалі всякими способами почали стягати з України срібло, а закидали край лихою, мідяною монетою. Московський уряд з явним легковаженням відносився до української влади. В Москві приймали, без порозуміння з гетьманом, посольства від різних старшин, від міст, від духовенства та від окремих осіб; роздавали публичні

маєтности, звільняли від податків і тягарів, не питаючися згоди українського уряду. Навіть про особу гетьмана московські воєводи публично вислозлювалися з найвищою погордою й ніяких його бажань не сповняли.

Чуднівський похід і занепад Хмельниченка. Московщина бачила хвилювання України й розуміла, що її влада не буде тривка, поки українці матимуть надію на піддержку в сусідніх держав. Тому в Москві постановили напружити всі сили і в остаточній оружній розправі вирішити довголітню боротьбу за українські землі. Літом 1660 р. московська армія під проводом воєводи Шереметєва рушила на поляків, а разом з нею йшли лівобічні козаки під проводом наказного гетьмана Цюцюри. Юрась Хмельниченко, з правобічними полками, зразу пильнував південньої границі від татар, потім пішов на підмогу Шереметєву, але поволі й неохотно. Поляки не дали йому получитися з москалями, а заскочили окремо Шереметєва під Чудновом на Волині, а Хмельниченка під Слободищем. Хмельниченко був примушений узійти в переговори з поляками і згодитися на мир, на основі гадяцької умови. Шереметєв піддався полякам під дуже некорисними умовами: мусів видати всю артилєрію і зброю, та зі старшиною залишитися у польській неволі. Козаків, що були при Шереметєві й не хотіли вертатися під польську владу, віддано у полон татарам. Це рішення зробило страшне враження на козаках; в ночі з 3 на 4 листопада 1660 р. понад тисячу козаків убило себе взаїмно, щоби не йти в ганебну неволю...

Загальний жах і обурення викликала мученича смерть полковника Данила Виговського; він попав у московський полон і везено його до Москви, але по дорозі коло Калуги серед мук його замордовано 10 грудня 1660 р. „Тіло в штуки від кнутів порізане; очі вилуплені й сріблом залиті; пальці поперерізувані, лидки у ніг в штуки по жилі розібрані, — взагалі нечувана жорстокість" — описував очевидець, що бачив тіло в Чигирині. „Данилова жінка сама як припала до тіла, так об домовину вдарилася, що голову собі страшно розтяла. Прибіг Хмельниченко ранком, а як побачиз тіло, ревно заплакав. Великий з цеї причини розрух серед козаків, як глядять на таке жорстоке поведення". Також на Лівобережжі прийшов роздор серед козаків. „Сама тільки голота та дейнеки сприяють цареві".

Юрій Хмельниченко вийшов у згоду з поляками в надії, що поведеться йому під своєю булавою зєдинити цілу Україну. Але лівобережні полки не хотіли признати злуки з Польщею і знову признали московську владу. Почалася братовбійча війна між правобічними та лівобічними полками, при співучасти поляків, татар та москалів. Під Бужином на Дніпрі 13 серпня 1661 р. Хмельницький розбив московське військо, — до 10 тисяч москалів лягло на місці, в руки переможців дісталася вся артилєрія й обози. Але рівночасно татари, що прийшли на підмогу козакам, кинулись по Придніпрянщині брати ясир. У Крим пішло до 200 тисяч людей! Це остаточно знищило і так невелике значіння Юрася. „Гетьман втратив довіря до війська, військо до гетьмана" — писав сучасник. Хмельниченко, хорий і знеохочений, 15 січня 1663 р. зрікся гетьманства і постригся в черці.

XXVI. ПЕТРО ДОРОШЕНКО.

З першим гетьманством Юрася Хмельниченка почалася найсумніша доба в історії козаччини — Руїна. Згідне й одноцільне дотепер запоріжське військо розбилося на два ворожі табори, що завзято себе поборювали. Не було одної влади, — на Правобережжі правив один гетьман, на Лівобережжі другий. Ідея самостійної Української Держави занепадала все більше, сусіди господарили на Україні, як у себе дома, а самі українці накликували на себе ворогів... Багата, цвитуча, вільна країна занепала до краю; на місці великих осель сіріли руїни, на місці родючих піль появився дикий степ.

Павло Тетеря. На місце Юрася Хмельниченка правобічні козаки обрали гетьманом Павла Тетерю (1663—1665 р.). Павло Тетеря-Моржковський походив із київської шляхти, вчився у василіянських школах, під кермою пізнішого холмського єпископа й історика Якова Суші; в 1647 р. був реєнтом гродської канцелярії у Володимирі на Волині. З вибухом повстання перейшов на сторону Хмельницького й дійшов до уряду переяславського полковника. З доручення старого гетьмана

Могила кошового Сірка.

їздив двічі послом до Москви, раз у 1654 р. укладати перший договір з Московщиною, вдруге 1657 р. ладнати напружені відносини з царським урядом. В 1661 р. став генеральним писарем при Юрасю Хмельниченку, на бажання поляків. Був він жонатий, вперше з сестрою Якима Сомка, вдруге з Оленою Хмельницькою, дочкою Богдана, вдовою по Данилі Виговському. Це близьке посвоячення з родом Хмельницьких, як і польська протекція, дали йому гетьманську булаву.

Тетеря, хоч довгі часи був співробітником двох найвизначніших гетьманів, не зумів перейнятися щиро їхніми змаганнями. Він не розумів потреби і значіння Української Держави, його бажання і змагання все були звязані з Польщею, уважав себе немов польським урядовцем, в своїх письмах він не вагався звати України польською „провінцією" а короля її „природним і власним паном". Не тільки не вмів утримати української держави на рівні, на якому поставили її Богдан Хмельницький і Виговський, але навіть не зумів оборонити автономії запоріжського війська. Все лиш закликав короля, щоби присилав як найбільше війська на Україну; поляки радо йшли на ці заклики і на Правобережжі рядив не гетьман, а польські команданти.

Іван Брюховецький. На Лівобережжі, що було під впливами Московщини, зразу наказним гетьманом був Яким Сомко, шурин Хмельницького, уроженець Переяслава, з багатого міщанського роду. Він був представником козацької старшини, що бажала відокремитися від „черні" й утворити вищий, упривилейований стан. Він дораджував московському урядові списати козаків у військовий реєстр, а селян переписати окремо, не дозволити зватися козаками та присилувати їх платити податки. Супірником Сомка був ніжинський полковник Василь Золотаренко, людина без вищої освіти, але амбітний і багатий; за дорадника мав ніжинського протопопа Максима Филимоновича, визначного письменника і промовця, що був прихильником тісної злуки України з Московщиною. Але ні Золотаренко ні Сомко не змогли добути булави, — випередив їх запорожський кошовий Іван Брюховецький.

Іван Брюховецький був родом „полулях", мав бути зразу латинського обряду, але потім прийняв православну віру; на дворі Богдана Хмельницького був „старшим слугою", опісля поїхав на Запоріжжя з доручення Юрася Хмельниченка, осів на Січі і тут вибрали його кошовим 1660 р. Вищої освіти він не мав, але на гетьманському дворі набрався загального знання й оглади, а решту дав йому вроджений талант. Брюховецький був людиною вимовною, говорив гарною народньою мовою, писав образовим стилем і тим єднав собі людей. На Запоріжжі здобув собі перше місце через те, що голосив популярні кличі: виступав проти збагаченої старшини, заступався за бідний нарід і домагався широких прав для черні. „Вони" — писав він про старшину — „хочуть бути гетьманами над запоріжським військом і завидують нашій луговій саламасі, — ми з ними заміняємося на їхню городову, нехай посмакують, яка солодка лугова саламаха"... Політичні погляди Брюховецького були нешироκі. Не міг він зжитися з поглядами таких самостійників, як Виговський і Дорошенко; існування України він уявляв собі тільки під пануванням одної з сусідних держав. Був він рішучим ворогом Польщі. Цю нехіть виніс він мабуть з двора Хмельницького і згодом утвердив її під впливом своїх дорадників. Одиноким правним володарем і дідичем України, Брюховецький вважав

Лава козацької піхоти в наступі. (Різьба на нагробнику короля Яна Казимира).

московського царя, а всі його змагання ішли в цьому напрямі, щоби звязки України з Московщиною зробити як найтіснішими.

В боротьбі з іншими кандидатами до булави, Брюховецький мав цю перевагу, що і чернь підпирала його, і московський уряд волів мати його гетьманом, як котрого із старшин-самостійників. На славній „чорній раді" в Ніжині 27—28 червня 1663 р., де козаки і посполиті рівний мали голос, гетьманом вибрано Брюховецького; Сомка і Золотаренка, без всякої вини, засуджено на смерть.

Польський похід на Лівобереж. Таким способом рівночасно обрано двох гетьманів: на лівобічній Україні Брюховецького, на правобічній Тетерю. Ні одна, ні друга сторона не хотіла уступити і боротьба тривала дальше. Тетеря, що був гарячим прихильником польської влади, намовив короля Яна Казимира, аби він виправився на Лівобереж і добув землі, що перед Хмельниччиною належали до Польщі. Король виправився з військом і перейшов Дніпро в осені 1663 р. Але польські війська не змогли здобути ані Києва, ані Переяслава, а також інші городи боронилися завзято. Врешті довга й безуспішна облога Глухова так знеохотила Яна Казимира, що наказав відворот на Правобереж. Жертвою невдачі польського війська упав полковник Іван Богун.

Іван Богун походив із київської шляхти. З початком Хмельниччини був він подільським полковником, пізніше кальницьким, врешті

паволоцьким. Брав він участь у всіх війнах Хмельниччини і пізніших. Під Збаражем 1649 р. підчас наступу був тяжко ранений. В 1651 р. вславився обороною Винниці, де присилував ворожі війська до соромної втечі. Під Берестечком вибрано його наказним гетьманом, — тут він врятував військо від крайного розгрому. В 1653 р. бився з Чарнецьким під Монастирищами, був теж під Жванцем. В 1654 р. належав до противників союзу з Московщиною і не зложив присяги цареві; так само не підписав переяславської умови Юрася Хмельниченка. Але з другого боку Богун не приступав теж до умов з Польщею, хоч обіцювали йому маєтности й уряди. Через те поляки увязнили його і заслали до кріпости у Мальборзі. Увільнений звідтам, з наказу Тетері, пішов зі своїм полком на Лівобережжя і своїми впливами приєднав для Тетері деякі городи. Але тут впало на нього підозріння, що веде переговори з Брюховецьким і з москалями. Поляки арештували його і розстріляли під Новгородом Сіверським 27 лютого 1664 р. Так погиб один з найгарніших козацьких діячів, людина чиста, несплямлена ніколи чужою ласкою, найвірніший оборонець самостійности України.

Правобічне повстання. По відвороті Яна Казимира, також Тетеря залишив Лівобережжя і перенісся на правий бік Дніпра. Але тут, у різних місцях рівночасно, вибухло повстання проти Польщі 1665 р. Поворот польської влади і шляхетського панування викликав відразу глухе невдоволення між народом; колиж королівський похід покінчився невдачею, козацькі старшини дали гасло до повстання. Одним з перших організаторів руху був запоріжський кошовий Іван Сірко, що вславився своїми очайдушними походами на татар і турків; тепер він звернувся проти поляків і підняв південні полки. Появилося багато нових ватажків: „що козак, то полковник, що сотник, то гетьман", — така була приповідка. Над Дністром виступав Василь Дрозд, давний сотник з полку Нечая на Білій Руси; при його боці почали військову карієру серб Дмитрашко Райча, згодом переяславський полковник і грек Константин Мигалевський. В Умані старшував Іван Сербин, колишній сербський капітан, що ще за Богдана Хмельницького вступив до козацького війська; у боротьбі з поляками він поляг лицарською смертю у квітні 1665 р. До повстанців пристав також подільський полковник Остап Гоголь і давний галицький повстанець Семен Височан. У повстанні поляг також, розстріляний без суду, гетьман Іван Виговський.

Тетеря не був у силі стримати народнього руху, що піднявся з усіх сторін; зненавиджений усіми, склав він булаву в червні 1665 р. і виїхав до Польщі. Там він прийняв латинський обряд і дістав уряд старости на Волині. Вивіз з собою козацький архів і скарбницю, а загарбані гроші давав на ріжні католицькі фондації, нпр. на варшавських єзуїтів. Але й у Польщі не утримався довго; виїхав до Туреччини, де умер в Адріянополі 1671 р.

Умови Брюховецького з Москвою. Довше як Тетеря, утримався лівобічний гетьман Брюховецький. Невдача польського походу скріпила його становище, а правобічне повстання давало вигляди, що й правобережна Україна перейде під його булаву. Але Московщина не дала йому підмоги й остаточно Брюховецький мусів вдоволитися владою на Лівобережжі.

Зараз після вибору на гетьмана, Брюховецький обновив у Бату-

рині умову з Московщиною, на основі статтей Богдана і Юрася Хмельниченка ; зобовязався тоді доставляти безплатно харчі московським залогам на Україні. Коли скінчилася війна з Польщею, він рішився поїхати до Москви, поклонитися цареві. Московський уряд віддавна домагався, щоби український гетьман, по виборі, приїздив „побачити пресвітлі очі государя". Дотеперішні гетьмани відмовлялися від цеї почести,— Брюховецький перший згодився поїхати до Москви. Він був щиро відданий цареві і в тій вірності бачив запоруку кращого майбутнього України: „Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від православного і єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не може"... говорив бувало.

Правобічний гетьман Павло Тетеря.

До Москви приїхав Брюховецький у вересні 1665 р. і лишився тут 4 місяці. З ним були два генеральні писарі, обозний, два осаули, один суддя, дальше трьох полковників, понад 80 ріжних старшин, делєгати козаків, міщан і духовенства, разом 535 людей. Вїзд до столиці відбувся святочно, на вулицях були розставлені урядовці і стрільці; гетьман з козаками був на авдієнції у царя і зложив дарунки — воєнні трофеї, арабські коні, ридвани, зброю, дорогоцінні одежі. Обіди, прийоми й почести в столиці засліпили гетьмана, непривичного до розкоші і зробили йому ще дорожчим царське підданство. Він намагався примінитися до московських звичаїв, приняв титул боярина і навіть згодився женитися з московкою, боярською дочкою. За його прикладом пішла старшина, переважно люди неосвічені й навіть неграмотні; за титул дворян, який їм надано і за обіцяні маєтности, були готові на всякі уступки для Московщини.

Дня 1 листопада 1665 р. підписано в Москві новий договір. Гетьман зрікався на користь царя усіх податків, які платили міщани і селяни та дозволяв поширити на Україні горівчаний монополь. Вибір гетьмана мав відбуватися при царському делєгаті, а вибраний гетьман мав приїздити на поклін до царя. Московські залоги в числі 11.600 людей мали бути в Києві, Чернигові, Ніжині, Новгороді, Полтаві, Кременчуці і при гетьмані в Гадячі, по можности також у Каневі, Острі, Мотовилівці

і на Запоріжжі. Гетьман згодився не вести зносин з іншими державами без волі царя. На київську митрополію мав прийти російський єпископ з Москви.

Цей московський договір Брюховецького був страшним ударом для української державности. Всі права, що за них боролися попередні гетьмани, гетьман-карієрович легкодушно запропастив...

Війна з Московщиною. Наслідки договору з Московщиною невдовзі дали себе відчути. До всіх визначніших городів увійшли московські воєводи з залогами; українське населення, відповідно до умови, мусіло доставляти москалям харчі. Зараз почалися спори і непорозуміння між воєводами та українськими полкозниками; московські салдати безнастанно обиджали і дратували українських міщан і селян. На Україну зїхали також московські перепищики, що стали описувати всі податки й повинности, та на основі переписних книг почали стягати податки з невідомою дотепер безоглядністю. Все те схвилювало Україну, — почалися розрухи проти московського війська. Зокрема ще інтелігенція, особливо духовна, занепокоїлася чутками, що українська церква має бути піддана під зверхність московського патріярха. На чолі невдоволених станув єпископ Методій, управитель київської митрополії, та давніший протопіп Максим Филимонович, що перше був гарячим прихильником московської влади на Україні. „Як цар дозволить, щоби у них їхні вольности і права віднято і щоби був у них московський митрополит, — радше нехайби цар казав покарати їх смертю, як щоби вони мали на це згодитися. А як приїде до Києва московський митрополит, вони запруться в манастирях і хіба їх за шию і за ноги поволочуть, — тоді московський митрополит в Києві буде".

Але найбільше зворушив усіх мир Московщини з Польщею, підписаний в Андрусові, на Білій Руси, в січні 1667 р. Послів Брюховецького не закликано до переговорів; Московщина потайно, без порозуміння з українцями, зреклася Києва на користь Польщі. Вісти про цю зраду Москви потрясли всею Україною. Київ, колишня столиця українських князів, з усіми святинями і памятками давньої слави, мала перейти знову в руки поляків, — на марне пішла двацятилітня, кривава боротьба!

Обурення було таке страшне, що стрепенувся головний виновник цих подій, Брюховецький. Він, побачивши, що народній гнів може звернутися проти нього, рішився виступити проти Московщини. Дня 18 лютого в гетьманській столиці Гадячі і по всіх інших городах завізвали московських воєвод безпроволочно виступити з залогами і перейти за московську границю. Де москалі послухали, там відворот їх відбувся доволі спокійно, деж пробували ставити опір, там приходило до боїв з козаками і розяреною людністю. Брюховецький видав універсали до народу, де повідомлював, що мусів „від руки і приязні московської відлучитися" через те, що москалі разом з поляками рішили „Україну отчизну нашу милу руйнувати, пустошити і в ніщо обернути, вигубивши у ній всіх великих і малих мешканців".

Брюховецький одначе не міг уже здобути собі симпатії народу. Його полковники потайки віднеслися до правобічного гетьмана Дорошенка і запросили його взяти Лівоберіжжя під свою булаву. Дорошенко перейшов Дніпро і під Опішнею на Полтавщині зустрілися оба гетьмани.

В цю хвилину у таборі Брюховецького прийшло до розрухів; стар-

шина і козаки кинулися до гетьмана з криком, що через нього прийшло до війни і проливу крови, та що за гетьманство вони не будуть битися. Чернь почала грабувати гетьманські шатра; Брюховецького схопили за руки і привели перед Дорошенка. Дорошенко, серед метушні, зробив рух рукою; юрба зрозуміла, що це присуд смерти. „Взяли безбожного Брюховецького як недостойного раба і почали шарпати

Гетьман Петро Дорошенко. Після сучасної, італійської ритовини.

і плаття на ньому різати і палками, дулами, чеканами та рогатинами, як скаженого собаку убили його і нагого покинули". Це було 18 червня 1668 р. Дорошенко приказав похоронити його з гетьманськими почестями в Гадячі в церкві, яку Брюховецький побудував.

Петро Дорошенко. Як Тетеря виїхав з України, правобічним гетьманом проголосився сотник з Ведмедівки, Степан Опара. Але

гетьманував він недовго; татари увязнали його в серпні 1665 р. і віддали полякам, а ті, у таборі під Равою, покарали його смертю. Тоді рада в Чигирині віддала гетьманську булаву Петрові Дорошенкові (1665—1676).

Петро Дорошенко, уродився 1627 р. в Чигирині; походив з старого козацького роду. Його дід Михайло, був запоріжським гетьманом 1623—1628 р. і поляг у поході на татар на Крим. Дорошенко цінив ту родинну традицію і з гордістю згадував свойого лицарського предка. Сам почав воєнну і політичну діяльність при боці Богдана Хмельницького, в часі найбільшого зросту і могутности України. Брав участь у початках повстання. 1649 р. був гарматнім писарем (товаришем обозного, начальника артилєрії), і проживав у Чигирині. Тут у гетьманській столиці, у центрі козацької держави, він познайомився і з військовою організацією і з адміністрацією і з політикою України. Гетьман живав його вже тоді до деяких посольств; потім Дорошенко дістав уряд прилуцького полковника. По смерти Богдана, Дорошенко стояв по стороні Виговського і лишився йому вірний до останньої хвилини, не вважаючи на упадок його політики. За гетьманства Юрася Хмельниченка і Тетері задержав своє значіння, а як дорадник і дипльомат мав головне слово у всіх переговорах з Польщею і Москвою.

Основою політики Дорошенка було ясне і тверде переконання про національну єдність і окремішність українського народу. Як границі української території він означав Перемишль і Ярослав; до цеї межі доходила колись „держава або князівство руське і ці кордони повинна теж осягнути козацька держава"; зєднинення всіх українських земель, „цілість отчизни", це був головний його політичний клич.

Бажав він утримати державу самостійну, незалежну від сусідів. З рівним недовірям відносився і до Польщі, у якій панувала шляхта, як і до царської Московщини.

Будову української держави Дорошенко старався оперти на фундаменті згоди і єдности самих українців. „Хоч божою волею український нарід обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам так прихильний, як ми самі собі є приятелями". Дорошенко числився з настроями маси. Знав від добре всі добрі і лихі сторони народу і своєрідну його силу і необчислиму хитість та непостійність. „Наш народ подібний тростині, під більшою силою подається без ніякого опору"... „У того невважливого народу більше зможе ласкавість як строгість". Він не переводив ніякого діла без відповідного підготовлення народньої опінії. Осуджував він „чорну раду," бачив її політичну безвартність, — але ніякий гетьман не скликував ради так часто, як саме Дорошенко. Безнастанно теж відбував наради зі старшиною. Радо слухав кожної поважної думки. Щоби не впливати на рішення, виходив з нарад підчас голосування. Ця його щира вважливість до голосу народу єднала йому незвичайні симпатії серед інтелігенції і сліпу віру серед маси. Львівський владика Шумлянський, що був гостем у Чигирині, пише: „Дорошенко дуже скріпився, панує вповні абсолютно і має найвищу любов серед народу,— злого про нього не чував я слова". Найвизначнішим дорадником Дорошенка був митрополит Йосиф Тукальський, — „котрого духом і гетьман і вся живе Україна".

Серед безнастанних воєн, що виповнили його час, Дорошенко не зміг перевести тривких змін у державній будові. Але на ріжних полях слідно його змагання до реформ. Він старався переводити плянову

Сіверський гетьман Демян Многогрішний.

кольонізацію в опустошених частинах Правобереж.жя. Південну границю скріпив тим, що утворив новий, торговицький полк. Намагався збільшити фінанси України через поширення граничної, цлової лінії. Робив спроби бити власну монету. Дуже важні були заходи Дорошенка коло створення постійного війська. Це, що за Богдана Хмельницького і Виговського роблено доривочно, він перемінив на систему: основним ядром його армії стало наємне військо, т. зв. серденята, що визначалися великою хоробрістю.

Союз з Туреччиною. Дорошенко, у перші роки гетьманства, лявірував між Польщею та Московщиною; щойно андрусівський мир повернув його рішучо в іншу сторону, до Туреччини. На союзі з турками довший час опирав свою політику Богдан Хмельницький; Дорошенко задумав увійти на той сам шлях. Вперше вислав посольство до Константинополя 1667 р. і дістав проти поляків підмогу з яничарів і татар. В осені тогож року рушив з військом на Галичину. Польський гетьман Ян Собіський окопався під Підгайцями, але мусів почати переговори; татарам Польща обіцяла гарач, козакам дала запоруку, що польські війська не будуть переходити поза Горинь. Дорошенко мав принайменше забезпечену західню границю своєї держави. На корот-

кий час, після смерти Брюховецького, опанував він лівобічну Україну; але татари занепокоєні обєднанням всеї козаччини під одною булавою, видвигнути свого кандидата на булаву, Петра Суховія; Дорошенко мусів вернутися на Правобережжя і тут організувати оборону. Тоді лівобічні полки знову відірвалися від нього й обрали собі гетьманом Многогрішного.

Дорошенко не дав знеохотитися тим гірким обставинам і дальше старався оперти козацьку державу на союзі з Туреччиною. Посольства, під проводом наказного гетьмана Михайла Портянки і генерального писаря Луки Бушкевича, підготовили договір з Портою. У своїм листі до султана Дорошенко ставив такі домагання: основою договору має бути умова Богдана Хмельницького з Портою; українська держава має право до всеї української території від Перемишля по Путивль; запоріжське військо свобідно вибирає гетьмана на довічний уряд; українська церква має автономію під царгородським патріярхом; султан не має права до ніяких данин з України; помічні війська, прислані на Україну, стоять під владою гетьмана; грамоти на Україні мають бути писані українською мовою і посли мають володіти цею ж мовою; турки не мають ставити на Україні мечетів, брати ясиру і руйнувати осель; Туреччина і Крим не можуть заключати мира без відома України. Султан Мугамед приняв ці домагання і турецьке посольство 1669 р. святочно вручило гетьманові договір, булаву, бунчук, прапор і інші відзнаки. До Костантинополя вислано нове посольство, зложене з представників усіх полків; Михайло Портянка став першим постійним представником, „резидентом" України при Порті.

Похід на Галичину. Союз Дорошенка з Туреччиною занепокоїв сусідів України, що боялися обєднання українських земель. Поляки видвигнули свого кандидата на гетьмана, полковника Михайла Ханенка. З другого боку проти Дорошенка почав виступати кошовий Сірко, на якого вплив мала Московщина. Але Дорошенко не залишав своїх плянів, — вірив, що турки допоможуть злучити цілу Україну під одною булавою.

Султан Мугамед IV у 1672 р. виповів війну Польщі і вирушив особисто у похід. У турецьких маніфестах зазначено також, що війна ведеться за справу України, мовляв „козаки, свобідний нарід, не могли знести чужої влади і хопили за шаблю". Похід почався в липні, Дорошенко вислав частину війська під Білу Церкву, де була польська залога, а сам з 18.000 серденят рушив на Браславщину. Під Четвертинівкою, коло Батога, заскочив польські війська та 18. липня 1672 погромив їх страшно: „не памятаю більшої втрати і замішання", писав польський офіцер, учасник цього погрому. Поляки чим скорше стали уступати з Браславщини разом з Ханенком. Дорошенко ішов дальше вперед на стрічу султанові, що вже стояв під Камянцем; там Мугамед вручив йому новий привілей на гетьманство. Дня 26 серпня, по 12-дневній облозі, здався туркам Камянець, фортеця, що вважалася дотепер нездобутою. Турецькі, татарські й українські війська ввійшли в Галичину і підійшли під Львів; по кількадневній облозі, в жовтні 1672 р., місто зложило окуп.

Поляки розпочали переговори з турками під Бучачем. Дорошенко жадав, щоби допущено до пересправ і його повновласників, але поляки на це не згодилися. Під Бучачем 16 жовтня 1672 р. підписано польсько-турецький договір. Поляки обовязалися платити щорічно

22.000 дукатів як гарач султанові; Поділля переходило під владу Туреччини; козакам віддано Україну „в давних границях", польські залоги мали залишити Придніпрянщину.

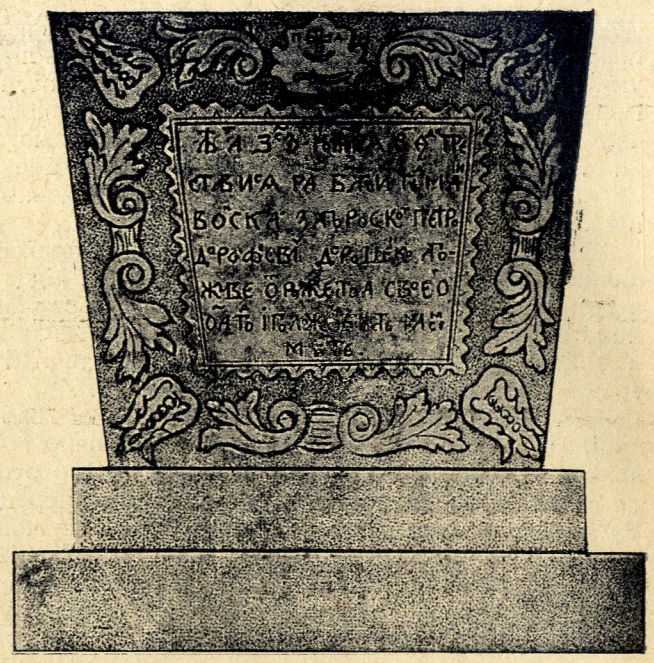

Нагробник Петра Дорошенка в Ярополчі.

Кінець Дорошенка. Дорошенко був розчарований бучацьким договором, — далеко було до зєднинення всіх українських земель, від Перемишля по московську границю. І навіть на цій малій території, яку йому забезпечено не дістав усього, чого бажав. Турецькі залоги, проти договору, обсадили важніші замки, як Браслав і Ладижин; султан домагався, щоби Дорошенко знищив укріплення міст і відібрав народові зброю; почав теж вимагати данин. З Поділля, обсадженого турецькими залогами, доходили страшні вісти, що турки руйнують церкви або переміняють їх на мечети і воєнні склади, забирають дзвони, накладають данини, граблять і вязнять людей, забирають малі діти. Все те будило між народом невдоволення й обурення та підривало повагу Дорошенка. Турки показалися теж слабі на полі бою. Відновилася знов польсько-турецька війна. Під Хотином 11 листопада 1673 р. Собіський розбив турецькі війська. Поляки не тільки не уступили з Білої Церкви, але почали збирати війська на українській границі.

Між народом стало ширитися знеохочення, жах перед новою війною. Цілими сотками населення почало втікати з Правобереіжжя на лівий бік Дніпра. Новий лівобережний гетьман Іван Самійлович підпирав це переселення і посилав теж заклики до старшини, щоби переходили під його булаву. Ці зазиви мали успіх: майже всі полковники покинули Дорошенка і перейшли до Самійловича.

Дорошенко не міг уже піднятися до давньої сили. Наїзди поляків та знеохочення народу, підривало його замисли у самім корені. Кидали його всі давні прихильники, не міг знайти віри і послуху навіть в улюблених серденят. Простір його влади зменшався безнастанно, — врешті остав йому тільки сам Чигирин. Тут, серед нездобутих укріплень, окружений споминами й памятками з часів Хмельниччини, він, як „останній козак" в самоті і одчаю доживав кінця свойого гетьманства. Звідси слав він письма до приятелів і ворогів, викладаючи їм ціль своїх змагань. „Не тільки це сам від себе смію світови обявити, але й багато товариства, моїх ровесників, можуть явно мені засвідчити, що ще з молодих літ не звик я ніякого зла нікому з синів

моєї отчизни бажати; коли божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десять літ, не в чім іншім був мій умисл, а тільки в тому, щоби помножити вольности запоріжського війська і заховати безпеченство і цілість отчизни, щоби процвітанням благочестивих церков народ християнства українського міг тішитися... Тому не тільки з православними християнами, але і з бісурменськими народами я старався все поступати прихильно і згідно, щоби Україну бачити у бажаному мирі"...

Врешті за порадою Івана Сірка, що приїхав до Чигирина, Дорошенко заявив, що готов зріктися булави і віддати військові клейноти в опіку Запоріжжя. Але рік ще минув і Дорошенко не уступав з гетьманства. Аж коли Самійлович в другє з московським військом прийшов під мури Чигирина, Дорошенко, у святочний спосіб, передав йому уряд і гетьманські відзнаки у вересні 1676 р.

З Чигирина Дорошенко переїхав на Лівобережжя і осів у Сосниці. Цар невдовзі зажадав, щоби відіслано його до Москви; Самійлович, що обіцяв Дорошенкові безпеченство особи, довго не хотів на це згодитися, але вкінці мусів уступити перед царським наказом. В Москві прийнято гетьмана з почестями, назначено йому високу платню і віддано просторий дім на мешкання; в 1673—1681 р. Дорошенко мав уряд вятського воєводи; кінець віку пережив у дарованому йому селі Яропольчі, волоколамського повіту. Там і умер він 19 листопада 1698 р. в 71 р. життя; до початку XIX в. заховався при тамошній церкві нагробний памятник цього великого гетьмана, що його названо „сонцем Руїни".

Дамян Многогрішний. Перемога Дорошенка над Брюховецьким не віддала цілої України під його булаву. Сіверщина й Чернигівщина, на якій правив, як наказний гетьман з руки Дорошенка, чернигівський полковник Дамян Многогрішний, відсахнулася від Дорошенка в хвилі, як він перейшов на Правобережжя, щоби оборонити його перед наступом польських військ. Многогрішний, послухавши підшептів москвофільської партії, якій проводив чернигівський єпископ Лазар Баранович, дався вибрати незалежним від Дорошенка „сіверським гетьманом" й піддався під московську протекцію. Колиж проти Дорошенка виступило й Запоріжжя, під проводом претендента до гетьманської булави, кошового писаря Петра Суховія, коли зрадили його татари, Лівобережжя висовгнулося зпід його влади.

Глухівські статті. В березні 1669 р. відбулася в Глухові генеральна рада лівобережних полків. Були на ній представники московського уряду — Ромодановський, Матвєєв та Богданов, що перевівши вибір Многогрішного на гетьмана, склали новий договір, відомий під назвою „Глухівських статтей". В основі спірався цей договір на „статтях Б. Хмельницького", але в подробицях змагав до ще більшого обмеження автономії України. Московські воєводи мали резидувати не тільки в Києві, але й у Чернигові, Ніжині, Переяславі та Острі. Вони не повинні були вмішуватися в місцеву управу, а збір податків для царського скарбу мали переводити гетьманські урядовці. Скількість реєстровиків означено на 30.000, а крім цього мав бути створений осібний полк з 1000 козаків-компанійців, щось як прибічна сторожа гетьмана, чи пак полева жандармерія для приборкування невдоволених. Заборонено теж гетьманові заводити дипльоматичні звязки з чужими державами, як

Гетьман Іван Мазепа, після портрету в збірці Бутовичів.

теж заборонено козакам ввозити в Московщину тютюн та горілку.

Многогрішний, хоча й зрадив Дорошенкові, та гетьманував проти його волі, старався не рвати зв'язків з своїм колишнім шефом. Сам він, „мужичий син" з походження, неосвічений, але щирий і простолінійний, дуже скоро зразив собі і власну старшину і Москву. Ніччю, з дня 13 березня 1672 р. впали до гетьманських покоїв у Батурині,

старшини-заговірники, арештували Многогрішного й, під замітом зради Москві, віддали москалям у руки. Москалі вивезли Многогрішного в Москву й тут поставили перед суд. Тут його тортурували, а не допитавшися від нього нічого каригідного, всеж таки заслали на Сибір, разом з ріднею. На Сибірі опинилися й прихильники Многогрішного — військовий осаул Грибович та полковник Гвинтівка.

Конотопська рада. Зараз по арешті Многогрішного, виїхав у Москву делєгат збунтованої старшини, Іван Лисенко, й повіз з собою проєкт нових українсько-московських „статтей". В них сама старшина просила Москву обмежити права гетьмана так у міжнародніх зносинах як теж у внутрішній самоуправі. Між іншими запропонувала старшина, щоби гетьманові рішуче заборонити звязки з сусідними державами, обмежити його суддівську владу, так щодо козаків як і селян, та щоби у виборі гетьмана не приймала участи козацька чернь і поспільство. Очевидно, Москва дуже радо пристала на такі обмеження й зараз таки вислала свого боярина Григорія Ромодановського для переведення вибору нового гетьмана й заприсяження нових „статтей". Місцем виборів назначила Москва Конотоп, але козацька старшина настояла на тому, щоби вибори відбулися в глухому степу, біля містечка Козача Діброва, на самому українсько-московському пограниччю. Дня 16 червня 1672 р. відбулася нарада козацької старшини з Ромодановським, якій прислухувалося біля 4000 козаків. На ній усталено 10 „статтей", що перейшли в історію під назвою „конотопських", а на другий день, при співучасти чернігівського архиєпископа Лазаря Барановича, переведено вибір нового гетьмана. Гетьманом став дотеперішний військовий суддя Іван Самійлович, один з провідників старшинської змови проти Многогрішного.

Самійлович, що в противенстві до Многогрішного — „мужичого сина", був „поповичем", походив з Правоберіжжя. Він учився в київській академії й був людиною талановитою та освіченою. Почав свою карієру при Брюховецькому, але потім перейшов до Многогрішного, де дістав гідність генерального судді. Зразу ворог Москви, потім її прихильник, постійно ставився вороже до Польщі й був за орієнтацією на Крим і Туреччину. В них бачив він запоруку незалежности України; через ту орієнтацію нарешті й пропав. Постійно думав про обєднання цілої України під своєю булавою й у тому був супірником Дорошенка.

„Князь Сарматії". Капітуляція Дорошенка не припинила руїни Правоберіжжя. Турки пригадали собі Юрася Хмельниченка, звеліли царгородському патріярхові розстригти його з чернецтва й проголосивши його „князем Сарматії", післали з військом на Україну. Поселився Хмельниченко в опустілому Немирові та почав, універсалами, закликати нарід до себе. Стрепенулася Україна на гомін прізвища Богданового нащадка, спалахнуло Запоріжжя, злякалися москалі. Москалі й Самійлович кинулися укріпляти гетьманську столицю — Чигирин. Під командою наказного гетьмана Коровченка й німецьких старшин, змобілізовано в ньому поверх 30.000 залоги. Літом 1677 р. станув Хмельниченко, з турецькою допомогою, під Чигирином. Та його сили були за слабі проти чигиринських укріплень і чисельної, та гарно підготованої залоги. Колиж обложеним наспів з відсіччю Самійлович з Ромодановським, Хмельниченко мусів відступити з нічим.

Правда, Хмельниченко не дав за виграну. Через рік, літом 1678 р.

зявився під Чигирином удруге. Самійлович сподівався цього і приготувався заранння до облоги. Московській залозі в Чигирині проводив воєвода Ржевський, фортечними справами завідував шотляндський генерал Гордон, козаками командував наказний гетьман Павло Животовський. За вдержання Чигирина правлено молебні по всій Україні, для цього пощено три дні в тижні, на удержання сердюцьких і компанійських полків призначено податок з горівчаного, тютюневого й дьохтевого монополю, словом справу Чигирина видвигнуто як питання державного престіжу Гетьманської України.

Гетьман Іван Мазепа, після ритовини Галаховського.

Тимчасом Москва не думала щиро про оборону Чигирина. Не переконавши Самійловича про те, що Чигирин слід виселити й зруйнувати, вона дала воєводі Ромодановському потайне доручення повести діло так, щоби Чигирин не вдержався...

Облога гетьманської столиці почалася в полозині липня й тривала, з невгаваючою завзятістю, більше місяця. В половині серпня згинув воєвода Ржевський, а через тиждень генерал Гордон підмінував укріплення й з останками залоги пробився крізь ворожі лави до обозу Самійловича, що стояв оподалік Чигирина. Турки кинулися на Чигирин, але тут ждала їх кривава лазня. Запалені Гордоном льонти догоріли до мін; з пекольним гуком вилетів у повітря верхній замок, ховаючи під собою 4.000 турецьких трупів. Решту доруйнував турецький везир. Столиця Хмельницького й Дорошенка зникла з поверхні землі... Населення перегнано на лівий беріг Дніпра й поселено над р. Орелею. Туркам і Хмельниченкові залишилися окривавлені румовища й опустіле південне Правоберіжжя. Даремне плакала Україна по втраті Чигирина, даремне затискала пястуки й проклинала Ромодановського, взиваючи його турецьким запроданцем. Ромодановський виконав доручення Москви й не лякався народнього гніву.

Тимчасом „князь Сарматії" Хмельниченко, не вспівши сісти в батьковому Чигирині, почав організувати владу в Немирові. Приборкавши останки правобережного населення, пробував заволодіти Лівоберіжжям, для чого виправлявся на Переяславщину й Лубенщину, але безуспішно. Колиж Правоберіжжя почало наново заселюватися, Самійлович вислав свого сина Семена з військом на Правоберіжжя, що поруйнувавши мало не всі міста й більші села, перегнав населення на лівий беріг Дніпра. Опустіла південна Київщина, занепало й Поділля. Хмельниченко, побачивши безвиглядність своїх заходів над зорганізуванням Правоберіжжя під своєю булавою, попав у глибоку душеву депресію. Стався жорстоким і нестерпним для окруження — кількох своїх старшин покарав, без вини, смертю, а коли почав відгрожуватися туркам,

вони його вхопили, вивезли до Камянця й тут, осінню 1681 року стратили.

Так скінчив син великого Богдана, нещасний „князь Сарматії"... Смерть Хмельниченка наче припечатала зупинку в боротьбі посторонніх сил за Правобережну Україну. Польсько-турецький мир, заключений в Журавні, закріпив південне Правобереіжжя й Поділля за Туреччиною. Рівночасно помирилася з Польщею Москва, що за 200 тисяч рублів і частину Витебщини дістала від Польщі Київ; не забарилося й московське перемиря з Туреччиною та Кримом. В 1681 р. заключено в Бахчисараї двацятилітнє перемиря, протягом якого ніхто з договірників не смів заселювати земель поміж Богом і Дніпром... Та умови бахчисарайського перемиря були нічим проти життя. Найплодовитша територія, колиска історичного життя України, не могла шуміти безлюдною пусткою. По смерти Хмельниченка передали турки владу над Правобереіжжям молдавському господареві Іванові Дуці, що назначивши своїм наказним гетьманом Івана Драгинича, почав заселювати й організувати країну.

Подібно як Туреччина не респектувала статтей бахчисарайського перемиря, нехтувала пункти журавенського миру й Польща. Король Собіський, захоплений ідеями боротьби з музулманським світом, майже не припиняв польсько-турецької війни за Поділля. Витиснувши турків до Камянця, він зразу взявся до заселення Поділля й південньої Київщини, та зорганізування її на козацький лад. Гетьманом Правобереіжжя назначив Собіський Степана Куницького, що обрав собі столицею Немирів. Небаром закипіло на пустарях нове життя; Богуслав, Мошни, Корсунь та інші міста піднялися з румовищ. В 1683 р. ходив Куницький на південню Молдавію, але побитий татарами, покинув військо й утік до дому. За трусість покарали козаки Куницького смертю, а на його місце обрали запорожця Андрія Могилу, що далі заселював і організував Правобереіжжя, очищуючи його від турецьких залог.

Відновлена Собіським правобережна козаччина кріпшала з дня на день, а навіть, в славній протитурецькій кампанії Собіського під Віднем відіграла помітну ролю. Між іншими вславився під Віднем український шляхтич з Самбірщини — Юрій Кульчицький.

В 1684 р. видав Собіський універсал про обнову козацької організації на Правобереіжжу, вслід за чим народ з усіх сторін повалив туди лавами. Самійлович мусів розставляти застави й силою стримувати своїх людей, щоб не переселювалися сюди з лівого берега. Іскра в Корсуні, Самусь у Богуславі, Абазин на Побожжу, Семен Гурко Палій на Хвастівщині, організують козацькі полки, що обороняють землю перед шляхотським засиллям, а там (1688 р.) підіймають отверту боротьбу з Польщею й Московщиною, що в 1686 р. заключили т. зв. „вічний мир".

Іван Самійлович. В противенстві до безупинно кипучого, пустошешеного до тла й наново заселюваного й організованого Правобереіжжя, Лівоберіжжя, тобто Гетьманщина, зажила під рукою гетьмана Самійловича розмірним миром і добробутом. Гетьман і старшина, засмакувавши в „солодкому" московському ярмі, забігали царської ласки й поширення своєї влади та маєтностей. Взором для всіх був сам гетьман, що вислав своїх синів на науку в Москву, а свою дочку видав за московського боярина Шереметієва, пізнішого київського воєводу.

Правда, Самійлович, що всіми силами забігав царської ласки, робив це не тільки для своєї, особистої користи. Кинувши думку про державну незалежність України, він як міг обороняв її автономію, а навіть думав про обєднання цілої України під своєю булавою. Для цього він робив усе можливе, щоби не допустити до миру поміж Московщиною й Польщею, так само був проти польсько-московської кампанії з Кримом. В Кримі бачив Самійлович природнього союзника України проти Польщі й Московщини, а тому старався ослаблювати вигляди московської перемоги над Чорноморським побереіжжям.

Король Швеції Карло XII., союзник Мазепи.

„Вічний мир". Тільки ж для перемоги замало було дипльоматичного хисту й гнучкої спини Самійловича. До „вічного миру" поміж Польщею й Московщиною таки прийшло, а разом з ним і до остаточного поділу України поміж сусідами. Польща зрезигнувала раз на все з Лівоберіжжя, відступила Московщині Київ з околицею, зобовязуючися рівночасно не кольонізувати середнього Подніпрівя з Ржищевом, Трахтемировом, Каневом, Мошнами, Черкасами й Чигирином. Польща мала розвязані руки для боротьби з Туреччиною тоді, як Москва рішила натиснути на Крим. Негодував на московську політику Самійлович, навіть відгрожувався, але це тільки пошкодило його опінії на царському дворі. Становище Самійлозича, було тим прикріше, що й у краю не мав він особливих симпатій. Особливо пошкодило йому в опінії українського громадянства занапащення автономії української церкви.

Скасування автономії української церкви. Безпосередня залежність української церкви від царгородського патріярхату, була сіллю в оці москалів, від часу зєдинення України з Московщиною. Київські митрополити — Сильвестер Косів, Діонізій Балабан і нарешті Осип Нелюбович Тукальський (1663—1675) дивилися з призирством на некультурну Москву та не хотіли й чути про яку небудь залежність української церкви від московського патріярхату. Навіть такий політичний москвофіл, як чернигівський архієпископ Лазар Баранович, що з наказу Москви заступав митрополита, високо цінив автономію української церкви, і щойно за гетьманування Самійловича вдалося

Москві здійснити свій давній плян підчинення української церкви московському патріярхові.

Дня 29 червня 1685 р. зааранжовано в Києві вибори митрополита, що на них перепер Самійлович кандидатуру луцького владики князя Гедеона Четвертинського, а в осені тогож року московський патріярх Йоаким висвятив номіната. Соболі, червінці й наказ турецького везира примусили царгородського патріярха погодитися з доконаним фактом відлучення української церкви від Царгороду й підчинення її Москві. Москва доконала свого, а Самійловичеві доволі скоро довелося спокутувати гріх проти незалежности української церкви.

Кримський похід. Згідно з вимогами „вічного миру", рушила стотисячна, московська армія, під проводом князя Василя Голіцина, на Крим. Нерадо прилучився до неї Самійлович з 50 тисячами козаків. Та не вспіли війська наблизитися до Великого Лугу, коли виснажений літньою спекою степ, зайнявся пожаром. Татари, чи, як підозрівали москалі, козаки підпалили степ, щоби недопустити до розгрому Криму. З трудом наблизилася армія до Перекопу, а коли голод і спрага почали валити з ніг тисячі війська, команда рішилася на відворот. Сорок тисяч армії вислано під Кізикірмень для забезпечення відвороту, решта завернула назад. Завинив Голіцин, що не послухав Самійловича, який радив виступати в степ ранньою весною, коли ще трави свіжі й невиснажені спекою, але вся лють невдачників звернулася проти гетьмана. Скористала з нагоди козацька старшина, що вже здавна накипіла на гетьмана за його загребущість, потурання рідні, самовладство й безпримірне вислугування Москві. Скасування автономії української церкви, завинене Самійловичем, теж сиділо всім у печінках. Старшина, з генеральним обозним Дунін-Борковським, суддями Вуєховичем і Кочубеєм, генеральним писарем Прокоповичем і іншими військовими достойниками, склала на Самійловича обвинувачення в зраді. Голіцин ухопився за донос, як за дошку власного рятунку.

Дня 22 липня 1687 р. в таборі над р. Коломаком арештували Самійловича й вислали в кайданах до Москви, а відсіля, без слідства й суду, заслали, разом з сином Яковом на Сибір. Неповинного в нічому другого сина гетьмана — Григорія, арештували, вивезли в Сівськ і тут серед страшних тортур замучили. Московський воєвода Неплюєв, загарбавши майно гетьманича, в той спосіб „пустив кінці в воду". Так закінчив свою карієру гетьман Самійлович з родиною. Вислугувався Москві, як вмів, занапастив автономію української церкви, але в доносі старшин на нього була одна стаття, що рятує його ім'я перед історією. В доносі сказано було м. і. що Самійлович був... неприхильний Москві й бажав створити з Гетьманщини незалежну державу...

XXVII. ІВАН МАЗЕПА

Вибір Івана Мазепи. Три дні по арешті Самійловича, в тому самому таборі над Коломаком обрано новим гетьманом генерального осаула Івана Мазепу. До виборів допущено не більше, як 2000 козаків, але передтим, на раді старшин з Голіцином, усе згори уложено й затверджено так, що сам вибір був тільки формальністю.

Усім старшинам, що приймали участь у змові проти Самійловича, підвищено на тій раді військові ступні, забезпечено вибір Мазепи, як теж усталено нові „статті" залежности від Москви. За ціну військових достоїнств і маєтностей, гетьман і старшина зобовязалися затіснити звязок з Москвою аж до мішаних, українсько-московських вінчань включно. Крім Києва, мали засісти московські воєводи в Чернигові, Переяславі, Ніжині й Острі; реєстрового війська мало бути 30.000. Осідком гетьмана назначено Батурин, а для його „охорони" відкомандувано полк московських стрільців. Гетьман не смів переміняти генеральних старшин без згоди Москви так само, як не смів входити в безпосередні дипльоматичні звязки з іншими державами... Велитенське майно Самійловича поділено поміж царський і гетьманський скарб, по половині.

Вибір генерального осаула Івана Колединського-Мазепи на гетьмана, пройшов серед особливих умов. Перепер його, підкуплений Мазепою, князь Голіцин, а замісць святочних сальв і віватів супроводив його бунт козаків проти старшин. Вістка про арешт Самійловича була іскрою, що впала на запальний грунт невдоволення рядового козацтва старшиною. Тому першим ділом нового гетьмана було придушити полумя бунту — силою, реформами та обіцянками. Бунт придушили, але причин невдоволення не усунули. Мазепа не вмів чи не хотів здобути собі щирого послуху й популярности в масах, а це остаточно пімстилося.

Мазепа. Новий гетьман Іван Колединський, з придомком Мазепа, походив з дрібної, православної шляхти в Білоцерківщині. Батько його Степан був білоцерківським отаманом і власником села Мазепинець, мати — Мокієвська з роду, повдовівши, постриглася в черниці. Черницею була теж його одинока сестра, що покинула свого чоловіка Войнаровського через його велику прихильність до католицтва. Сестрінок Мазепи Андрій Войнаровський ховався на його дворі, сестрінка Марта теж була черницею.

Дата народження Мазепи непевна. Хитається поміж 1629 і 1632 роком. Нема теж певних відомостей про його початкову й вищу освіту. Одні впевняють, що Мазепа студіював у київській академії, другі, що в єзуїтській колєгії у Варшаві, інші оповідають про його науку за кордоном. Певним є всеж таки те, що в 1649—1652 рр. Мазепа був на королівському дворі, де набрав двірської огляди й пройнявся аристократичним духом, що відзначав його все життя. Зразу, як королівський паж, відтак як урядовець чи старшина для особливих доручень, Мазепа приймав участь у королівських місіях до гетьмана Виговського, Юрася Хмельниченка й Тетері. В 1663 р., підчас походу короля Яна Казимира на Україну, Мазепа покинув королівську службу й осів на Білоцерківщині. Колиж йому навкучило життя загородного шляхтича-гречкосія, вступив на службу до гетьмана Дорошенка. Зразу, як сотник прибічної гвардії, відтак як генеральний осаул, а там і писар.

В 1674 р. їздив з місією Дорошенка на Крим, але попався в руки, прихильних Самійловичеві, запоріжців. Висланий до Самійловича, здобув собі його довіря й прихильність, а почавши службу в нього як незамітний „гетьманський дворянин", вже в 1682 р. став генеральним осаулом та учасником найважніших місій та дипльоматичних заходів гетьмана.

В упадку Самійловича Мазепа, мабуть, не відіграв більшої ролі. До старшини, що подала донос на гетьмана не належав, але зумів скористати з нагоди. Освіта, дипльоматичний хист і оборотність приєднали ому старшину, гроші повернули на ого бік всесильного Голіцина.

Магдалина Колединська-Мазепина. Мати гетьмана.

Боротьба з Кримом. Невдачний похід Голіцина на Крим, не знеохотив Москви до дальшої боротьби. Навпаки, вона рішила до неї основно підготовитися й для цього доручила Мазепі збудувати цілий ланцюг „городків" на степовому пограниччю України. Запорожці занепокоїлися будовою тих пограничних фортець, що хоч були звернені проти татар, рівночасно загрожували низовій „вольниці". Мазепа пробував їх зацитькати грішми й запевненнями, але не приєднав собі запоріжського довіря.

Весною 1689 р. рушила нова, поверх стотисячна, московська армія на Крим. Командував нею Голіцин, до нього приєднався й Мазепа з військом. Навчені досвідом, москалі вийшли в похід ранньою весною й у травні станули під Перекопом, але далі не пішли. В червні почався відворот з широко закроєного походу, що зійшов на коштовну, гучну, але безуспішну демонстрацію. Очевидно, безуспішність походу не перешкодила Голіцинові вдавати з себе великого переможця й героя. Царівна Софія, що правила Московщиною в імені своїх нелітніх братів Івана і Петра, й без того була закохана в свому фавориті. Поїхав по лаври до Москви й сам Мазепа. В товаристві генеральної старшини, полковників і 300 осіб почоту, вїхав Мазепа в Москзу, як справжній суверен. Не попсувала настрою й палатна революція, в якій молодий царевич Петро позбувся опіки своєї сестри Софії, постриг регентку в черниці, а сам ухопив скиптр самодержавця в руки. Згинув на шафоті приклонник Софії, боярин Шакловитий, пішов на заслання Голіцин, але Мазепі, що його Голіцин визів у гетьмани, не впав і волосок з голови. Навпаки, коротка розмова з Петром здобула Мазепі прихильність і довіря царя, що їх, аж до полтавського бою, не захитало ніщо й ніхто. Мазепа був незрівняним мистцем у зєднуванні собі людей.

Правобічний гетьман Михайло Ханенко.

Правда, маючи за собою царську ласку й безмірне дозіря, Мазепа не вмів прихилити до себе симпатій народніх мас. Вихований в аристократичній атмосфері королівського двора, всю свою силу спер на козацькій старшині, що з свого боку ставала чимраз дошкульніша для народу. Монопольні податки й мита, так звані „оранди", зловживання старшин та урядозців, бешкети й насильства наємних, гетьманських військ та московських залог, при цілій зграї особистих ворогів і зависників, утруднювали життя гетьманові, вязали йому руки й підривали в корінні навіть найкращі його почини.

А коли в тих виїмково важких умовах, Мазепа зумів всеж вдержатися на поверхні, то завдячував це своїому виїмковому талантові, знанню людей і розумінню обставин. Де можна — силою, де треба — ласкою, а то й підступом та інтригою, лагодив чи приборкував ворогів, усував перепони й реалізував свої особисті заміри й політичні пляни. Виховання й живі зразки сусідніх держав, як теж прикрі досвіди застосування широкого демократизму в устрою, повели його по лінії аристократизму й монархізму. Майбутнє України бачив Мазепа в сильній владі упривілейованої, старшинської верхівки з гетьманом, як наслідним монархом на чолі. Працюючи безупинно над

культурно-економічним піднесенням краю, він бачив у тому єдину запоруку тривкости державного устрою й добробуту. Для цього він будував величаві церкви й манастирі, для цього підтримував шкільництво, поширював освіту в масах, опікувався торгівлею й промислом, для цього став найбільшим меценатом-опікуном мистецтва, якого затямила історія Гетьманщини. Вже сучасники порівнювали його під тим оглядом до Володимира Великого, а слідів його культурної діяльности не вспіла затерти навіть московська нагінка на його ім'я і память, що розшаліла на Україні після полтавської катастрофи.

Спершися на упривилейованій, старшинській верстві, Мазепа був далекий від того, щоби народню масу віддати на поталу її ненаситности й зловживань. В універсалі з 1696 р. гетьман стає рішуче в обороні тих, що „шаблею й кровю своєю завоювали" землю, на якій живуть і працюють та упоминає землевласників і державців, щоби вони були поміркувані в вимогах, „нічого нового й вище міри не накладаючи, звичайними данинами й роботами вдоволяючися". Гетьманський універсал не касував відновлюваних панщизняних порядків, але силувався бодай злагіднити панщизняні тягарі й унормувати повинности „посполитого чоловіка". В цьому гетьман не обмежувався до самих слів, а карав зловживників, відбираючи їм аренди і маєтности. Коли вже не можна було обійтися без панщини, гетьман дбав про те, щоби панщизняні обовязки не перевищували двох днів у тиждень. Знаючи, як дошкулювали народові „оранди", Мазепа скасував їх зразу, але потім мусів відновити, щоби було чим оплатити наємні військові частини. Аристократизм Мазепи з одного й тверді державні конечности з другого боку не находили зрозуміння в масах. Вони обурювалися на гетьмана й не виходили з стану безупинного кипіння, що час до часу здіймалося кривавим полумям отвертих бунтів і повстань. Патронувало цьому рухові Запоріжжя, підсилював його хвастівський полковник, Семен Палій.

Повстання Петрика. Загрожений будовою „городків" на пізденному пограниччі України Крим, думав про те, якби позбутися тієї загрози. Нагода трапилася. На Запоріжжя втік з Гетьманщини весною 1692 р. талановитий зайдиголова козак Петро Іваненко, прозваний Петриком, що був на службі в генерального писаря Кочубея. Ставши в запоріжців писарем, Петрик почав агітувати проти гетьмана й Москви. Але запоріжці, хоч як не любили Мазепи, на отверте повстання не зважувалися. Тоді Петрик, дібравши собі гурт однодумців, подався на Крим, де 26 травня 1692 р. склав з кримським ханом договір „Удільного Князівства Київського, Чернигівського й всього Війська Запоріжського, Городового й Народу Українського". На основі цього договору мав заіснувати поміж Україною й Кримом „вічний мир" для взаємної оборони проти Москви й Польщі. Як спроба визволення України зпід сусідської влади, має цей Петриків договір велику вагу для історії української політичної думки подібно, як і Петрикові універсали до українського народу визначуються великою прозорістю й просолінійністю політичної ідеольогії.

Універсал Петрика. В третьому з черги своїх універсалів, з дня 22 червня 1692 р. пише м. і. Петрик:

„Годі дивуватися, що нашим ворогом є польський король. Колись ми йому підлягали, а з божою допомогою, при Богдані Хмельницькому, визволилися з його підданства, а стільки нашкодили польській

державі, що вона й досі не може прочуняти. Не диво теж, що ворогує з нами кримський хан — здавен-давніх чинили ми шкоди кримській державі й досі чинимо. Але дивні зате вчинки московських царів: не шаблямиж вони нас звоювали, але наші прадіди, ради віри християнської, піддалися їм по вольній волі. Вони перевели наших людей з правого боку Дніпра на лівий, вони захистилися нашими грудьми перед усіми своїми ворогами так, що відкіляб вороги не прийшли, палитимуть спершу наші міста й села, наших людей братимуть у полон, а Москва сидітиме за нами, як за муром. Але й цього Московщині мало. У-

Жінка хвастівського полковника Палія.

сіх нас хоче повернути у своїх невільників і холопів. Спершу забрали в неволю гетьмана Многогрішного, потім Самійловича, що обороняли нас, а тепер хочуть повернути нас у досмертну неволю. Теперішньому гетьманові, дозволили роздавати маєтности старшині запоріжського війська, а старшина поділилася нашою братією поміж собою, позаписувала її собі й своїм дітям у довічну панщину й тільки ще того не робить, що не запрягає їх до плуга. А Москва потурає старшині в усьому, бо знає, що як наші люди зведуться нінащо й помужичаться, то москалі заволодіють Дніпром, Самарою й скрізь побудують фортеці, що через них не можна буде й ворухнутися".

Малюючи перед українськими масами жахливу картину наслідків польсько-литовського замирення, продовжує Петрик:

„Я кинув батька, матір, жінку, родину та чимало добра й тепер закликаю вас до боротьби за цілість нашої батьківщини й волі. Не на те ми розпочинали діло, щоб руйнувати власну батьківщину, бо погані ті птахи, що власне гніздо каляють, поганий той господар, що власні маєтности руйнує. Ми йдемо на Україну з тим, щоби визволити братів наших і себе від грабежі Москви та її послушників. Самі ви, розумні голови, поміркуйте: чи краще страждати в неволі, бути наймитом чи паном своєї землі? А хай це вам панове буде відомо, що сам гетьман, за порадою всіх полковників, послав до мене потайки чоловіка сповістити, що як тільки ми з ордою дійдемо до Самари — усі вони відсахнуться від Москви й укупі з нами стануть воювати гнобителя"...

„Коли ви тепер не встанете за свої вольности, то знайте, що загубите їх раз на все і будете довічними московськими невільниками й ніхто вже потім не заступиться за вас"...

Було багато правди, зрозуміння ситуації й трагічного прочуття в словах Петрикового універсалу.

„Гетьманство" Петрика. В липні 1692 р. рушив Петрик з ордою, під проводом калги, на Україну. Спинившись на Камяному Затоні, Пе-

трик вислав делєгацію на Січ. Тут привітали Петрика та його союзників хлібом і сіллю. Запоріжці, що їм проводив кошовий Гусак, хоч і спочували визвольницьким змаганням Петрика, не мали відваги явно-славно станути проти Мазепи й Москви. На універсал Мазепи, в якому він переконував запоріжців, мовляв, вони не стануть руйнувати батьківщини на спілку з бісурменами, відповів Гусак різко й з докорами, але разом з тим запевнив гетьмана, що ні він ні запоріжське військо не підуть з Петриком. І справді, Запоріжжя стануло до Петрика в резерві, а тільки коло 500 запоріжців, під проводом Василя Бузького, стануло під його хоругвами. Бузький і його добровольці пристали до Петрика на власний риск, ніби без відома кошової старшини, що й не видала Бузькому клейнодів наказного полковника.

На Камяному Затоні зібрано зараз таки раду, що на ній обрано Петрика гетьманом, а калга вручив йому гетьманські клейноди — булаву, бунчук та хорогву.

Проти Петрика вислав Мазепа чотири городові полки й один компанійський, а сам, з пятьма компанійськими полками, станув під Гадячем. Рівночасно розіслав по Україні універсали проти Петрика „дурисвіта й погибельного сина", що несе на Україну нову руїну. Не діждавшись московської підмоги під Гадячем, Мазепа рушив на Полтаву. Скрізь, кудою він не проходив пахло духом бунту. Петрикові універсали не лишалися без відгомону. Пограничні села й місточка, як Царичанка, Китай-город, піддавалися Петрикові без бою й тільки недавно збудований, заселений москалями Новобогородськ оперся. Петрик, не могучи взяти фортеці приступом, залишив її позаду, пішов у глибину України й спинився під Маячкою. Відсіля вислав листа в Полтаву, з зазивом перейти на його бік. Та з Полтави прийшла відповідь відмовна й образлива. Рівночасно татари, почувши про наближення гетьманських військ, втекли, залишаючи Петрика самого. Побачивши, що справа повстання ще не назріла, Петрик вернувся до Перекопу. Тут пробув три місяці, а коли в Бахчисараю настав новий хан Селім-Гірей, колишній союзник Дорошенка, поїхав туди з привітом. З собою привіз Петрик дві, правдиві чи підроблені, грамоти, від Мазепи й генерального судді Кочубея. В обох були висловлені сподівання українців на хана, що одинокий мігби визволити Україну зпід московського ярма... Селім-Гірей, що палав ненавистю до Москви, зустрів Петрика прихильно, а з початком 1693 р. виправив з ним до 30.000 орди в новий похід на Україну. Сам хан обіцяв рушити на Україну весною. Але даремне силувався Петрик приєднати для своїх планів Січ:

„Не спокушайтеся, браття — писав до запоріжців, — що московські царі присилають вам червінці. Не туліться до Москви, мов судак-риба до невода, що її ще не затягли неводом, а вона сама приляже до нитки тай тягне її рибалка туди, куди попереду вже затяг другу рибу. Так ви, по добрій волі, притулилися до Москви, а вона робить з вами теж саме, що вже попереду зробила з тими, кого ще перше прибрала в свої руки"...

Січовий писар Созонт Грибовський, відповів Петрикові:

„Ти вдався в розпуку, забув Бога... Пішов ти у Крим без нашого відома, без нас теж і поход роби, а нас не мороч..."

Петрик не падав духом. Дня 15 січня станув під Переволочною, але фортеці не здобув. Не здалася йому й сусідна Кишенка. З одчаєм кинувся Петрик на Полтаву. Але й тут, як і першого разу, татари

втекли, ще нім побачили гетьманське військо. Петрик знову вернувся в порожні. Мазепа подякував запорожцям за невтральність — універсалом і пишним іконостасом для січової церкви. Правда, щирої прихильности запоріжців Мазепа тим не здобув. Вони не пішли з Петриком тільки тому, що не вірили в його успіх, але це ще не значило, що вони готові піти з Мазепою.

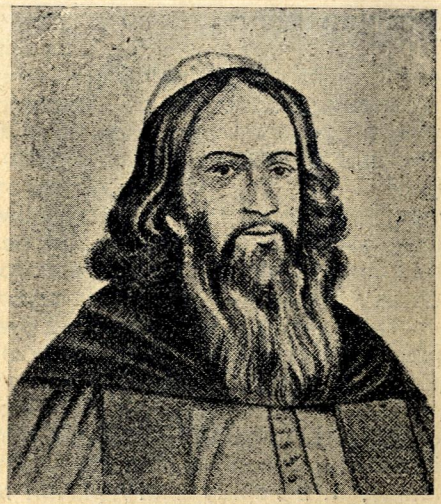

Львівський владика Йосиф Шумлянський.

В 1695 р. пішли московські й гетьманські війська черговим походом на Крим. Москалі тозклися безуспішно під Азовом, гетьманські війська зате зруйнували Кизикирмень і цілий ряд татарських фортець на Дніпрозому низу. У відповідь на це рушила нова, 30-тисячна, татарська орда на Україну. Був з нею й Петрик. Його універсали стали тепер ще запальніші, ще більше енергійні. Але вражіння не викликали вони ніякого. Довкола Петрика стануло всього кільканацять козаків. Це було сумним мірилом непопулярности протимосковського повстання на Україні. Мазепа наложив на голову Петрика 1000 карбованців, а серед козацької голоти найшлося чимало аматорів на цей юдин гріш. Підчас відвороту, біля Кишенки, наскочив на Петрика якийсь правобережний козак Яким Вечірка й проколов його списою. Тисячі карбованців йому, правда, не вдалося здобути, бо тутже вбили його Петрикові татари, алеж мешканці Кишенки повісили мертвого Петрика на гаку, а його душегубця похозали з військовою шаною.

Такий був кінець Петра Іваненка Петрика, невдачного повстанця й непризнаного в краю гетьмана з татарської руки. Найновіший дослідник Петрикового повстання О. Оглоблин переконаний, що Петрик не був тільки авантюристом-невдачником. Він підозріває, що за ним стояла не тільки деяка частина козацької старшини, але й сам Мазепа, що бажав його руками „скласти умову з Кримом і за кримською допомого вибитися зпід московської зверхности, вийти з протитурецької коаліції, добитися кращих умов для української торговлі на Чорноморщині й утворити самостійну Українську Державу".

Щойно як Мазепа переконався, що Петрикова справа пропаща, він не те що залишив його, але ще й виступив проти нього. Той сам дослідник не вірить переказові про смерть Петрика під Кишенкою, але добачує сліди його життя й повстанчої акції в спілці з Орликом, якого конституція з 1710 р. виявляє багато спорідненості з договором Петрика з Кримом у 1692 р.

В 1696 р. московська фльотиля, підкріплена 15-тисячною, козацькою армією полковника Лизогуба, здобула Озів. З того часу цілих чотири роки не вгавала боротьба за доступ до Чорного й Озівського моря. Закінчилася вона перемирям в 1700 р. на основі якого Московщина дістала від Туреччини Озів з цілим північним побереіжжям Озівського моря, й заспокоївши свої апетити на півдні, кинулася на північ, щоби в боротьбі зі Швецією добути „вікно в Европу" через вільний доступ до Балтійського моря.

Північна війна. Велика „північна війна", що почалася наприкінці 1700 р. данською окупацією Шлєзвіг-Гольштину й облогою Риги саксонцями, розгорілася щойно з моментом, коли цар Петро заключив мир з Туреччиною. Заскочений данцями, молодий шведський король Карло XII, дуже скоро приборкав Данію, а 20 листопада 1700 р. під Нарвою, над фінським заливом, розбив сороктисячну московську армію. Саксонія, Данія й Москва, рішивши завоювати собі побереіжжя Балтійського моря, рахували на молодість шведського короля й непідготованість Швеції до війни. Перші воєнні невдачі переконали їх, що вони перечислилися. Примусивши данського короля до мира й розгромивши московську армію, Карло XII звернув усі свої сили проти саксонського курфірста Августа, що рівночасно був і польським королем. Тимчасом цар Петро, не знеохотившися першою невдачею, почав збірати нові сили для розправи з Карлом. Ще перед боєм під Нарвою покликав Петро до бою 12-тисячний український корпус, але поки цей наспів з далекого півдня, нарвська кампанія була вже програна. А хоч українському війську не довелося приняти участи в кампанії, то вже самі труднощі походу, а в першу чергу різкий північний клімат і цілковита дезорганізація в системі харчевого постачання, здесяткували українську армію й здеморалізували її до того, що про використання її для дальшої кампанії не було мови. Завернувши рештки цієї армії до дому, Петро покликав на її місце другу, сімтисячну. Програна саксонського курфірста в Ливонії й перенесення воєвої лінії на територію Литви, примусили тепер до виступу Польщу. Вона заявила готовість увійти в союз з Петром і протишведською коаліцією, але за ціну відступлення її тих клаптиків Дніпрового Правобереіжжя, що дотепер залишалися під московською владою. Запротестував проти торгівлі українськими землями Мазепа, але бачив свою безсильність. На приказ царя сам мусів іти помагати полякам на Білорусь, а 7-тисячний помічний корпус, під проводом голковника Апостола вислати на північний фронт. Щойно прихід українських військ на північний фронт вплинув на зміну положення. В бою під Ерестфером у Ліфляндії, розгромили козаки армію шведського генерала Штайнбаха й узяли велику, воєнну добич. Тимчасом на заході Карло йшов від перемоги до перемоги. В 1702 р. розгромив саксонського курфірста й польського короля Августа, заняв Варшаву й Краків, та висунув свого кандидата на польський престіл — познанського воєводу Станислава Лєщинського. Рівночасно в Польщі розпалилася внутрішня боротьба двох таборів — один з них стояв за Августом і Москвою, другий за Лєщинським, тобто за шведами. Україна опинилася перед загрозою поширення війни на її територію й тому гетьман Мазепа мусів обороняти українське пограничча перед такою можливістю. В 1703 р. відмаширував 12-тисячний, український корпус, під проводом полковника Миклашевського на Білорусь, а весною 1704 р. перейшов Мазепа з 40-тисячною армією на Правобереіжжя. Такого ходу вимагала воєнна стратегія, але Мазепа, раз перейшовши Дніпро, рішив приєднати Правобереіжжя до Гетьманщини навіки.

Семен Палій. Відновлена королем Собіським правобережна козаччина, що під її охороною заселилися наново околиці південньої Київщини, винесла на верх хвастівського полковника Семена Гурка, прозваного Палієм. Обравши осередком своєї організаційно-кольонізаційної діяльности містечко Хвастів, поблизу кордону Гетьманщини. Палій, не без глибокої слушности писав Мазепі в 1694 р.:

„Я застав цей край пустинею, працював біля Хвастова, мов біля свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжями й заплоднилися. Й церкви божі побудував і прикрасив я на славу божого імени"...

Населюючи пустарі й організуючи пришельців на козацький лад, Палій не тільки обороняв з ними Хвастівщину перед татарсько-турецькими загонами, але нерідко виправлявся проти них у степ, доходючи аж до чорноморського побереіжжя. Здобувши славу знаменитого полководця, організатора й господаря, Палій не завагався станути й проти польської влади, як тільки вона почала натискати на заселені ним території. Нащадки колишніх правобережних землевласників, що їх Хмельниччина змела з лиця української землі, почали тепер тиснутися до „своїх" маєтків. Та не на те боровся й працював Палій, щоби уможливити шляхті поворот до майна й влади. Як свідомий український патріот, він мріяв про приєднання Правобереіжжя до Гетьманщини й тому вже в 1688 р. запропонував Мазепі — приняти Хвастівщину під свою булаву. Та на перешкоді плянам Палія станув „вічний мир" Московщини з Польщею. Спроба Палія покінчилася сумно для нього. Його поляки арештували, а в Хвастів післали свою залогу. Та Палій вирвався з польської тюрми й, ставши на чолі свого полку, вигнав польську залогу з Хвастова та далі не кидав своїх плянів і звязків з Мазепою.

Переяславська Покрова.
На першому пляні цар Петро, гетьман і козацька старшина.

Та коли, по турецько-польському мирі й повороті Камянця до Польщі в 1669 р. варшавський сойм рішив скасувати правобереіжну козаччину, як непотрібну, Палій рішився на отверту боротьбу з Польщею. В 1700 р. він розгромив польську армію, вислану проти нього. Протиставився польським замірам і правобережний гетьман з польської руки, Самусь. У відповідь на посполите рушення, оповіщене проти козаків у київському, волинському й подільському воєвідстві, Самусь проголосив універсалами про те, що він поприсяг вірність гетьманові Мазепі й закликає до боротьби з поляками народ усього Правобереіжжя. Рівночасно, обєднившись з Палієм, рушив Самусь на Білу Церкву, що була опорою польської влади на Правобереіжжі. Розбивши польську відсіч під Бердичевом, вони по семитижневій облозі здобули Білу Церкву, а всід за нею Немирів. Це було гаслом до всенароднього повстання, що охопило тепер Правобереіжжя з силою, що нагадувала стихійний розмах часів Хмельниччини. Та по-

літична констеляція в східній Европі не була пригожа для підтримки повстанчих здобутків. Мазепа, втягнений Петром у війну з Швецією, не міг підпомогти повстанців, не кажучи вже про те, щоби відібрати Правобереіжжя від Польщі, що була тепер союзницею Московщини. Повстання заломилося. Пільний гетьман Сінявський заняв Немирів, що його не міг оборонити Самусь і рушив на Ладижин. Даремне було геройство його залоги, під проводом полковника Абазина. Місто здобуто, залогу й населення, до 10.000 осіб, вирізано. Сам Абазин, в нелюдських муках згинув на палі. Сімнацятьом тисячам повстанців пообрізувано вуха, цілий ряд його провідників згинув на шафоті. Між іншими наложив головою талановитий поет того часу Данило Братковський, що хоч шляхтич, спочував демократичним ідеалам повстання. Один тільки Палій не піддався у Білій Церкві, де застав його, Мазепа, коли весною 1704 р. вступив на Правобереіжжя.

Мазепа на Правобереіжжю. До хвилини переходу Мазепи через Дніпро, особисті й політичні його звязки з Палієм були дружні, подиктовані вимогами добра обох, розєднаних українських територій. Окупувавши Київщину й Волинь й осівши в Бердичеві, Мазепа зразу попав у суперечку з Палієм. Гетьман-аристократ не міг таки зговоритися э хвастівським полковником-демократом, що за ним були маси й чого доброго могли його видвигнути на становище, загрозливе для гетьманського авторитету. Мазепа звелів Палія арештувати, вислав до Батурина, а відтіля, дорогою через Москву, на... Сибір. Усунув справжнього чи уявленого супірника з поверхні політичного життя, але разом з тим настроїв проти себе народні маси, що їх ідеалом був і залишився до нині — Семен Палій-запорожець, герой цілої низки народніх пісень, а потім романів і поем.

Даремне українські війська, під проводом Апостола й Мировича, ішли в боротьбі з шведами від перемоги до перемоги. Не врятувала Польщі козацька перемога над шведським генералом Льонгельмом, ані прогнання шведів з Варшави. Карло XII таки прогнав Августа з Польщі, вступним боєм заняв Львів й перейшов до Саксонії. Тодіто гетьман Мазепа рушив з 40-тисячною армією на Галичину. Та Карло XII недовго бавився з Августом. Розбивши його остаточно, перейшов на Литву, ведучи з собою свого ставленика Лєщинського. Ранньою весною 1706 р. зайняли шведи Несвіж, відтак Ляховичі. В Несвіжі згинув козацький полковник Миклашевський, під Ляховичами попав у шведську неволю Мирович. 18 вересня 1706 р. піддалася Саксонія, Август зрікся польського престолу, цар Петро опинився проти неподоланого „льва півночі" сам, без союзників. Цар затривожився. Стягнув козацькі сили з Галичини й наказав фортифікацію лінії Дніпра. Впала тривога на Московщину, глухий шум незадоволення покотився по Україні. Стільки літ боротьби зі шведами, за московське „вікно в Европу", стільки втрат у людях і майні для чужої справи, примусило українських патріотів застановитися над тим, чи й далі їм по дорозі з москалями. Призадумався над тим питанням і сам Мазепа... Віджила з свіжою силою ідея українсько-шведського союзу, реалізована вже великим Богданом Хмельницьким. В умовах моменту, де перемога Петра була рівнозначною зі смертю останків державности й автономії України, а перемога шведів, віддавала Україну в руки шведського ставленика Лєщинського, треба було зважитися на рішучий крок і зпоміж двох ворогів вибрати собі менше загрозливого на союзника. Україна нищена й ви-

снажувана Петром хвилювалася. Прорубуючи москалам „вікно в Европу“ сама вона котилася в пропасть політичної неволі й економічної руїни. Щож дивного, що свідома загрози українська старшина, зважилася на рішучий крок і вже в 1706 р. апелювала до Мазепи, устами полковників Горленка й Апостола:

„Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну зпід польського ярма, а твою душу й кости діти наші клястимуть, коли ти залишиш козаків у такій неволі“...

Гетьман Іван Скоропадський.

Колиж весною 1707 р. зібралася українська генеральна старшина в Жовкві, то в кватирі генерального обозного Ломиковського відбула потайне зібрання, що на ньому обмірковувано вихід з важкого політичного положення. Думка про можливість союзу з шведами прозябала й оформлювалася чимраз виразніше, накидувана гетьманові не тільки самими обставинами, але й людьми з його найближчого окруження.

Про те, коли Мазепа зважився на рішучий крок навязання звязків з шведами чи то з їх ставлеником, польським королем Лєщинським, не знаємо нічого. Однодумець і продовжувач незалежницької політики Мазепи — Пилип Орлик оповідає в своїх споминах, що ці звязки почалися ще з 1705 р., коли Мазепа був з військом у Польщі. В 1707 р. думка Мазепи про порвання звязків з Московщиною вже скристалізувалася. Сімдесятькількалітній старець, що прожив 20 літ на гетьманському столі, серед добробуту й роскоші, що їх не зазнав ніхто з його попередників, в пошані й довірю царя, що відзначив його гідністю першого кавалєра ордену Андрія Первозванного й титулом князя святої, римської імперії, поклявся тоді перед Орликом:

„Я кличу всемогучого Бога на свідка й клянуся, що не для почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що остаєте під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського народу, для помноження його прав і повернення вольностей, хочу я, при божій допомозі так чинити, щоби ви, з жінками вашими і рідний край наш, не загинули ні під москалями, ні під шведами. Колиж я це роблю ради якихнебудь приватних користей, то хай покарає мене на тілі й душі Бог в Трійці святій, єдиній і неповинна мука Христова“...

Зрада Кочубея й Іскри. В повені доносів на гетьманів, що від часу приєднання України до Московщини, не переставали напли-

вати до царської канцелярії, найшлося в 1708 р. два однозгідні, що їх трудно було злегковажити. Генеральний суддя Кочубей та полтавський полковник Іскра скомпонували на Мазепу донос, де у 27 точках була зясована змова Мазепи з ворогами Петра. Донос, що походив від людей, втаємничених у заміри гетьмана, мав усі познаки правдоподібности. Алеж становище Мазепи в опінії царського двора було надто сильне, щоби донос міг захитати довірям царя до нього. Замісць пошкодити Мазепі, донощики пошкодили собі. Їх арештували, вивезли в Москву й тут, на тортурах, примусили відкликати донос. Засуджені на смерть, оба донощики поклали голови на шафоті, під Києвом, а тимчасом те, про що вони писали в доносі, починало здійснятися. Карло XII маширував на Москву, а гетьман ждав тільки гасла, щоби спільними силами вдарити на москалів.

Похід Карла XII на Україну. Ранньою весною 1708 р. стануда шведська армія на Виленщині й зручними маневрами почала витискати москалів з їх позицій над Вислою. В Карла було 38.000 війська, але за ним ішов 17-тисячний корпус генерала Лєвенгавпта з Курляндії. Розбивши москалів біля Головчина на Білій Руси, Карло посувався на Могилів й, не діждавшися тут корпусу Лєвенгавпта, завернув на Сіверщину. Він думав обійти московські сили й помаширувати з України на Москву, дорогою через Брянськ і Калугу. Алеж Лєвенгавпт, розбитий москалями під с. Лісним на Білоруси, пробився до Карла ледви з 6.000 жовнірів, втративши в бою всю артилєрію й харчі. Рівночасно генерал Лягенкрон, що його вислав Карло попереду, не вспів упору захопити головніших, стратегічних пунктів на Сіверщині. Випередили його в тому москалі й Карло наткнувся на сильний московський опір. Уступаючи перед шведами, москалі нищили оселі й харчеві засоби так, що шведам не залишилося нічого іншого, як пересунути свої сили на Україну, кудою ще не пройшли московські війська. Це й був той непередбачений зворот у протимосковській кампанії Карла, що пересудив остаточно вислід кампанії на його некористь і на загладу незалежницьких плянів Мазепи. Для Мазепи був марш Карла в глиб України жахливою несподіванкою. Про те, що шведи йдуть сюди, як гетьманські союзники, знала тільки жмінка генеральної старшини. Козаки й народні маси, хоч і як обурені на москалів, не були приготовані на те, щоби приняти шведів, як визвольників з московського ярма. Несподіванкою був той зворот ще й через те, що гетьманські війська не були сконсигновані як слід, скрізь по Україні стали сильні, московські залоги, а сам гетьман, звязаний з рухами московських військ, мусів, про око, співділати з ними, а перехід до шведів міг, у найкращому разі, обмежитися до невеличкої частини української армії.

Так приміром, коли москалі ввійшли в Стародубщину, то однодумець Мазепи щодо союзу з шведами, стародубський полковник Скоропадський, відрізаний від Мазепи, мусів відразу зректися думки обєднати свої сили з гетьманом і всіми силами підпомагати москалів проти шведів. Не в кращому положенні найшовся й Мазепа в Батурині, до якого наближувалися з одного боку москалі, з другого шведи. Щоби не бути примушеним виступити проти шведів, Мазепа прикинувся смертельно хворим, і щойно коли його „політична хвороба" почала викликати подозріння, рішився на остаточність: залишивши в Батурині 10.000 залоги під проводом полковника Чечеля, сам, з 5 ти-

сячами рушив до шведського табору. Про свій замір получитися зі шведами заявив щойно тоді, коли його військо переправилося через Десну. Так само не всі в Батурині знали про те, що їм слід боронити міста не перед шведами, а перед москалями... В одному й другому випадку, конспірація не вийшла на добро справі. Попереду пімстилася вона на гетьманській столиці.

Гетьманша Настя Скоропадська.

Загибіль Батурина. Наближення московського війська, під проводом генерала Мєньшикова, привітала батуринська залога гарматніми сальвами. Здивувався таким привітанням Мєньшиков, злякалися москалі, що бачили в Батурині один з своїх найважніших стратегічних пунктів. Остовпів зразу Петро й не хотів вірити, що Мазепа перейшов до шведів. Спамятавшись, видав універсал до українського народу про „зраду" Мазепи та з закликом не вимовляти вірности цареві, проголосив скликання генеральної ради для вибору нового гетьмана, Івана Скоропадського в Глухові, а Мєньшикову наказав узяти Батурин силою.

Та Батурин, сильна, засібна в артилєрію й муніцію фортеця, не злякався московського наступу. Вдарили гармати й заслали московським трупом батуринські окопи й рови. Щойно зрада якогось нікчемника, що показав москалям таємні ходи до фортеці, передала її в руки ворога. Не помогло геройство залоги й батуринських міщан. Усіх їх, разом з жінками і дітьми, перерізано, а місто й фортецю зруйновано до тла. Мазепа наспів Батуринові з допомогою запізно. Побачив уже тільки недогарки, гори трупів й калюжі крови. Вниз рікою Сеймом плили, привязані до дощок, трупи замучених москалями оборонців гетьманської столиці. Тимчасом московська помста шаліла. В Лебедині, куди Петро переніс свою головну кватиру з Глухова, улаштували царські опричники криваву лазню для козаків і старшин, запідозрених у прихильності Мазепі. Їх „вишукували по домах і віддавали на страшні муки" — оповідає сучасник: „колесували, четвертували, вбивали на палі, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Муками примушували до того, що люди, непричасні до справи, признавали себе винуватими, а потім уже їх карали смертю"...

Так, у самому Лебедині, згинуло 900 людей за недоказану прихильність Мазепі.

Маєтности Мазепи й його прихильників поконфісковано та роздано поміж голоту, що в пору поспішилася з заявами льояльности цареві. Москалі мстилися на „зрадниках", обсипаючи рівночасно ласками своїх наємників і донощиків, видвигаючи на поверхню українського життя найнікчемніші елєменти. Рівночасно обловилися українськими маєтностями й московські генерали та полковники, основоположники стану московського поміщицтва на Україні...

Тимчасом Карло не припинював свого форсовного походу на південь України, намірившись обєднання з Кримом і Туреччиною, щоби спільними силами вдарити на москалів. Та скора й люта зима заскочила шведів у Полтавщині. Прийшлося там зазимувати. Серед лютих морозів і безустанних московських наскоків, погибла помітна частина шведської армії. Скріпили її щойно запоріжці, що в числі 9.000, під проводом кошового Костя Гордієнка, оповілися за Мазепою дарма, що досі з ним постійно ворогували. Вимоги загального добра й державної рації переважили в запоріжців над особистими симпатіями й порахунками. Бравурною перемогою над москалями під містечком Нехворощею запрезентувалися запоріжці перед Карлом, як знаменита військова частина. Зате цар Петро напав на запоріжську Січ над р. Чортомликом та зруйнував запоріжську фортецю Переволочну, разом з козацькою фльотилею. Як на здобутій Січі так і в Переволочній шаліла московська помста не гірше Батурина й Лебедина. Вирізано всіх захоплених у полон козаків, не помилувано й населення, без огляду на пол і вік.

Полтава. Виснаживши свої сили на оборону перед партизанкою й диверзією москалів, Карло рішив нарешті, кинути систему дефензиви й спровокувати противника до рішаючого бою. Для цього підступив під Полтаву й обложив місто. Головні, московські сили рушили зразу на відсіч Полтаві, й дня 17 червня 1709 р. почався бій, що рішив шведсько-московську війну, а на майбутньому України заважив з виїмковою силою. Проти 40.000 москалів з 72 гарматами, стануло 18.000 шведів з 30 гарматами. Чисельна перевага москалів була очевидна. В користь московської армії заіснувала ще одна обставина — москалям проводив особисто цар Петро, талановитий полководець з великим досвідом із попередніх невдач. Шведський король Карло, на десять днів перед полтавським боєм, був поважно ранений в ногу й мусів передати начальну команду над армією одному з своїх генералів— Реншільдові. Це й перехилило остаточну перемогу під Полтавою в бік Петра. Втративши 5000 жовнірів під Полтавою, шведи зрозуміли, що одиноким рятунком для справи є пляновий відступ на південь, реорганізація армії й новий наступ у сполуці з протимосковськими силами Криму й Туреччини. Але вже біля Переволочної натрапили шведсько-козацькі війська на перепону. Козацька фльотиля, що нею вони могли переправитися через Дніпро, була заранння знищена москалями. Вже під натиском московської погоні переправилися Карло з Мазепою через Дніпро й подалися в Туреччину. Армія була розбита й здеморалізована. Відступ Карла набрав характеру втечі, супроти якої Туреччині лишалося дати Карлові й Мазепі вже тільки захист, а не підмогу, як рівнорядному союзникові.

Гетьман Павло Полуботок.

Кінець Мазепи й народини „мазепинства". Полтавська катастрофа потрясла Мазепою до глибини. Вже 22 серпня 1709 р., несповна два місяці по розгромі, помер гетьман, з одчаю. Але смерть гетьмана, не була смертю його діла. Хто з його однодумців зумів впору завернути з небезпечного шляху й покоритися цареві, а хто витривав до смерти. Генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний осаул Григорій Герцик, прилуцький полковник Дмитро Горленко й нарешті, найактивніший зпоміж них — генеральний писар Пилип Орлик, оце люди, що їх імена зорітимуть навіки в історії нашої батьківщини. В момент жахливої катастрофи, над домовиною Мазепи, вони не зневірилися й не зрадили; стяг Мазепи підняли високо, його державницькі замисли перекували в гранітну ідеольогію, що вбравши в себе всі позитивні моменти минулого, обняла собою сучасне й сягла ясним промінням у найдальше майбутнє. З їх любови до батьківщини, з їх вірности ідеалам Мазепи, зродилося над могилою гетьмана — „мазепинство", що в устах ворогів стало лайкою й обвинуваченням, але в нашому уявленні залишилося прапором і програмою української Державности.

Пилип Орлик. Найближчий повірник Мазепи й творець „мазепинства" — Пилип Орлик, нащадок старого чеського роду, прийшов на

світ у Виленщині, але ще замолоду переселився на Україну й тут, покінчивши київську академію, та пройшовши добру практику в митрополичій канцелярії, перейшов на службу гетьмана, в якого став генеральним писарем, тобто канцлєром.

З гетьманом перейшов Орлик на еміграцію й тут, дня 5 травня 1710 р. став він його наслідником, визнаним турецьким султаном і шведським королем. При ньому була мазепинська генеральна старшина й недобитки запоріжського війська. Мало їх було для якоїсь ширше закроєної, військової акції, але доволі до підтримання політичних заходів, щоб створити і закріпити ідеольогію й програму Української Державности.

Безпосередно по своїому виборі в гетьмани, заключив Орлик умову з шведським королем, про тісний союз для привернення політичної незалежности Україні. З кримським ханом склав Орлик умову про військову допомогу татар при відірваню України від Московщини, при чому в її межі мала входити, скріплена українською кольонізацією, Слобідщина.

Орликова конституція. Рівночасно з союзом із шведським королем, створив Орлик щось в роді української конституції, що її начальною точкою була теза про незалежність України обох боків Дніпра від чужого панування. На чолі тої незалежної, української держави, мав станути гетьман, узалежнений від Генеральної Ради, зложеної з генеральної старшини, полковників і військових депутатів. Тричі в рік мав радити сойм, зложений з полкової й сотенної старшини та послів і представників запоріжського війська. Позатим Орликова конституція передбачувала цілу низку реформ у ділянці верховної й виконуючої влади та в межах громадського устрою, прав і обовязків козацької, міщанської та селянської суспільности. Взагалі вся конституція була пройнята широким демократизмом, що відбивав дуже різко на тлі політично-громадських умов життя тогочасної, східньої Европи. Нажаль, як і гетьманство Орлика, була його конституція паперова, теоретична. Війти в життя не довелося їй так само, як Орликові не вдалося справді засісти на гетьманському столі. Її вартість для історії чисто моральної натури — вона є тільки незреалізованим етапом розвитку української політичної думки.

Похід Орлика на Україну. Щоб перевести свої заміри в діло, рушив Орлик, весною 1711 р., з 16-тисячною запоріжською армією та татарським, помічним корпусом, на Україну. Вступивши на Правобережжя, Орлик зустрівся з щирою прихильністю населення. Піддавалося йому одно місто за другим, під його булаву почали переходити й правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережнього гетьмана Скоропадського, вислану проти нього під проводом полковника Бутовича, підійшов Орлик під Білу Церкву й наблизився до Києва. Та тут зрадили його татарські „союзники". Замість кооперувати з гетьманом, вони кинулися грабити села і брати ясир. Рівночасно татарська армія, що під проводом кримського хана оперувала на Слобідщині, набравши добичі й полону, завернула нагло зпід Харкова. Це примусило до відвороту й самого Орлика. Не добившися нічого, Орлик залишив населення на поталу московської помсти, до тогож розчароване варварськими поступками татарських „союзників" гетьмана. Морально й стратегічно була справа Орлика програна.

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934/1935 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934/1935 р.р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложаться на цілість в обсязі около 900 сторін друку з поверх 450 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ ДАРОМ, бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в передплаті за цілість 18 зл., а в книгарській продажі куди дорожче!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 35 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шілінгів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 18·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця та П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку цілу низку цікавих і вартісних творів.

Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2·60 зл., піврічно 5 — зл., річно 9·60 зл.—Поодинокі томи „У.Б." можна дістати в усіх краєвих книгарнях.

Передплату слати на адресу: УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Коперника 1 а чекове конто П. К. О. 500 277 з допискою: на „У Б.".

ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б" даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" ЛИСТОПАД 1934

Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.

Друк. Мошинський-Тиктор. Львів, вул. Бляхарська 9. телефон 34-76.

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 12.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934-5 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що вийде в 18 зшитках по 48 сторін кожне, обійме около 900 сторін друку великого формату й поверх 450 оригінальних та мистецьких ілюстрацій. Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.
цілість	18 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють передплату на цілість „Великої Історії України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 18 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні куди більше. Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітня установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Косцюшка 1.а.

Вслід за відворотом запоріжських частин Орлика й татарських відділів кримського хана, почався наступ московської армії на Україну. Цар Петро виповів війну Туреччині, за її співчуття справі Орлика. Царські опричники палили міста і вирізували населення, що виявило прихильність до Орлика; але й над царем піднялася, на українському півдні, смертельна небезпека. В липні 1711 р. царське військо попало в турецьку засідку над Прутом, у Бесарабії. Від неминучого розгрому й капітуляції вирятували його, всеж таки гроші. Підкуплений Петром турецький везир, випустив москалів з пастки й заключив з ними славний „Прутський мир".

В ньому цар вирікся посягань на Правобережну Україну, але неясність стилізації договору дозволила на далеко йдучі довільности в виконуванню точок договору, як одній так і другій стороні. Султан повісив продажного везира за те, що випустив Петра з пастки, але й на султанському дворі, московські рублі робили своє. Прутський мир ратифіковано, а разом з тим Орлик утратив у Туреччині базу для своїх політичних комбінацій.

Та це не зневірило завзятого мазепинця. Він, живучи на еміграції, не втратив ні одної нагоди, щоби видвигнути справу української незалежности на порядок політичного дня Европи; живучи то в Туреччині то в Швеції, він безустанно змагав до викликання турецько-московського конфлікту, щоби в його огні добитися визволення України. Але його зусилля були даремні — поза необовязуючими виразами симпатій для ідеї „козацької держави", Орлик не добився нічого. Помер на еміграції (1739 р.), залишаючи свому синові Григорові дальшу працю над переконанням Европи про конечність відродження Української Держави, для стабілізації політичних умов середньої Европи. Та покищо, протягом цілих століть, ідея Пилипа Орлика не виходила поза межі ідеольогії й зреалізувалася, хоч і на короткий час, щойно в XX сторіччю...

II.492.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

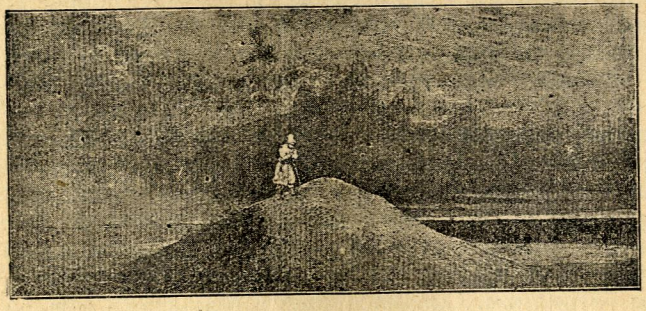

Львівська державна
наукова бібліотека
1145

XXVIII. УПАДОК ГЕТЬМАНЩИНИ

Полтавський розгром і польсько-московсько-турецьке перемиря, на довгі десятиліття закріпили розвал українського державного організму. Київщина, Волинь і Поділля залишилися під Польщею, Лівобережжя загорнула Московщина, на півдні панували турки а господарили татари. Тут, при Дніпровому гирлі, в Олешках, створили прихильні Мазепі запоріжці нову Січ, що втративши звязок з рідним краєм, перемінилася в своєрідний табор інтернованих.

Забезпечений від півночі, заходу й півдня, почав тепер цар Петро „прибирати до рук" Україну. Відомстивши „зраду" Мазепи на його прихильниках і симпатиках, він наче вгамувався. Зрозумів, що дальшим насильством і кровожадністю зможе викликати небажаний фермент. Був же ще в живих „гетьман без землі" Пилип Орлик, не вигибло ще Запоріжжя, не з приязни замирили з ним турки й татари. Чого доброго й Польща могла покористуватися повстанчим полумям на Гетьманщині. Тому цар Петро наложив лисячу маску на своє вовче обличчя. Говорить про це царський універсал проголошений по упадку Мазепи й дальша його політика потурання українським державним окремішностям назверх, а розсаджування устрою й укладу сил Гетьманщини з середини. Признаючи, на словах, давні права й вольности Гетьманщині, цар окружив гетьмана й старшину провокаторами, що натровлюючи одних на других, в той спосіб приборкували Україну.

Іван Скоропадський. Якнебудь стародубський полковник Іван Скоропадський був однодумцем Мазепи й належав до невеликої горстки втаємничених у пляни гетьмана, то несподіваний маневр москалів, що випередили шведів у опануванні Стародубщини, примусив його прикинутися прихильником царя. Цар Петро прийняв цю примусову прихильність за добру монету й коли на раді в Глухові, (6 листопада 1708 р.) скликаній для вибору нового гетьмана, виринула кандидатура чернигівського полковника Павла Полуботка, цар перепер кандидатуру Скоропадського.

Новий гетьман був правобережець з походження. Його дід Федір згинув на Жовтих Водах під прапорами Хмельницького; батько Ілля був генеральним старшиною. В 1674 р. переселилися Скоропадські на Лівобережжя. Сам Іван Скоропадський родився десь біля 1646 р. в Умані. В 1674 р. бачимо його на службі в гетьмана Самійловича; в характері військового канцеляриста їздить він кількакратно в Москву та приймає участь у походах на Крим. В 1684—1694 рр. був Скоропадський писарем чернигівського полку; за Мазепи (1698—1699) став генеральним бунчужним, в 1701—1706 рр. другим генеральним осаулом, а від 1706 р. до вибору в гетьмани, стародубським полковником. Друга жінка гетьмана Настя Марківна, що була вдовою по Костю Голубі, вславилася як фундаторка Гамаліївського манастиря, та як рішуча й енергійна жінка, що звикла коверзувати старим, добродушним гетьманом. Склалася навіть приказка, мовляв „Настя носить булаву, а гетьман запаску"... З переконання був Скоропадський консерватистом, щиро відданим батьківщині, але дуже несамовільним і податливим. Енергійнішим був його контркандидат Полуботок, але якраз тому не міг він дістати гетьманської булави.

Цар Петро І в тюрмі Полуботка. З картини Волкова.

Безпосередно по полтавському бою, що в ньому приймав Скоропадський участь, по царському боці, звернувся гетьман до царя з проханням про затвердження правно-державного становища Гетьманщини. На гетьманське письмо відповів царський канцлєр Головкін голословним признанням досьогочасних козацьких прав і вольностей, але на конкретні вимоги відповів здебільша відмовно: українські війська мають залишитися під командою московських старшин, забрана в Батурині артилєрія остане в Москві, московські воєводи будуть резидувати на своїх місцях, а втім пощо гетьманові домагатися затвердження козацьких вольностей, коли українці „мають під царською рукою стільки свободи, як ні один народ на світі“... А щоб і гетьман почував себе „свобідніше“, цар назначив йому „для товариства“ свого шпіона, стольника Ізмайлова. Він мав слідкувати за „словом і ділом“ гетьмана, разом з ним приймати чужоземних послів, прєвірювати переписку гетьманської канцелярії та контролювати фінанси. Вкупі з гетьманом мав Ізмайлов відганяти запорожців-мазепинців від границь Гетьманщини, в порозумінню з царем іменувати й скидати генеральну старшину, наділювати заслужених маєтностями, як теж дбати про те, щоби смертні присуди не западали без відома царя. Гетьманську столицю перенесено до Глухова, а хоч і дозволено заселити зруйнований Батурин, то його мешканців обложено податком для царської скарбниці, по два червінці з двора. Шпійонуючи гетьмана й звязуючи свободу його рухів, Ізмайлов мав до розпорядимости два московські полки, нібито придані на „охорону“ особи гетьмана, а в дійсности для того, щоби арештувати його, як тільки покажеться потреба.

Коли, згодом, місце Ізмайлова зайняв стольник Протасєв, положення гетьмана стало ще прикріше. Протасєв не вгавав у писанню доносів на гетьмана в Москву; він повів рівночасно широку агітацію проти гетьмана серед населення, та започаткував суто-московське хабарництво, що до решти деморалізувало козацьку старшину. За його то намовою, цар зніс у 1715 р. виборність сотенної й полкової старшини, заступаючи її назначенням. Військові ради мали відтепер ставити кандидатів, яких затверджував гетьман, очевидно в порозумінню з своїм московським „дорадником". Бувало й таке, що цар нехтував навіть той дорадний голос козацької старшини та гетьмана, обсаджуючи полковницькі посади своїмиж таки людьми, москалями. Царськими ставлениками обсаджено тоді полки — стародубський, чернигівський, ніжинський та гадяцький. Стародубське полковництво дав цар зятеві Скоропадського, дворянинові Петрові Толстому. Наперед примушено гетьмана видати дочку за москаля, а потім, нібито в нагороду за його вірність, надано гетьманському зятеві полковництво. Чужинцям роздавано й маєтности на Україні. Були це здебільша німці, волохи та серби, що заслужилися перед царем на старшинських становищах у московському війську. Робив це московський цар свідомо: Україна покривалася цілою мережею чуринецьких урядовців та поміщиків, що одержавши посади чи маєтности з царської ласки, йому тільки підлягали, нехтуючи гетьманську владу й розсаджуючи сам устрій Гетьманщини. Рівночасно були вони безупинно розкритим „оком і ухом" царя, та опорою Московщини в кожний її скрутний момент на Україні. Нові поміщики з царської руки стали ще тим прикріші для України, що почуваючи себе погано серед ворожо настроєного населення, тільки про те й думали, якби використати свої маєтности й з готовими баришами вернути туди, відкіля прийшли. Непевність становища заставляла їх вести грабіжницьку господарку природними скарбами й робучою силою селянства України, типову для всіх визискувачів не добром нажитого майна. Таке поступування чужинецьких зайд не залишилося без погубного впливу на місцеве поміщицтво. А треба знати, що й воно рекрутувалося не з найкращих елєментів, хоча й місцевих. Більшість тогочасного поміщицтва Гетьманщини це були люди, що в свій час умудрилися витягнути каштани з вогню полтавського розгрому. Зрадою державно-творчим ідеалам Мазепи, донощицтвом на мазепинців і рабською відданістю цареві, добилися вони маєтностей, здебільша поконфіскованих у мазепинців. Була це та безграмотна „аристократія" нікчемників, що в погоні за наживою нехтувала не тільки гетьманом, але й найзвичайнішими законами божого й людського права. Насильства над козаками й посполитими, грабіж чужого добра, хабарництво й продажність поширилися тоді по Україні мов смертельна язва. Вони переїдали українські державні установи, суди й адміністрацію та помагали московському цареві встрявати в їх урядування, настановляти своїх дорадників-комісарів, а там і зівсім ліквідувати, як зайві залишки державности та автономії України.

Винищуючи й розкладаючи в той спосіб „верхи" українського громадянства, цар Петро не забув і про рядове козацтво. Протягом довгих років миру, від 1716 р. почавши, ганяно козаків десятками тисяч на каторжні роботи біля будови Петербурга, Ладожського каналу, на Дон і на Кавказ. Важка праця, голод, невиносимі умови чужого підсоння, в парі з жорстокістю московських наставників, винищили

тоді сам цьвіт українського народу а поговірка про те, що Петербург побудований на козачих кістках, недалека від жахливої правди. Пилип Орлик писав про ці „канальні роботи“, що „Москва, хотячи вмисно вигубити козацьке військо, по кількадесять тисяч козаків, указами своїми спровадивши, одних тяжкими й не звичними роботами помордувала, других голодом поморила, а інших мукою гнилою, отрухлою з ящірками й вапном помішаною, потруїла“...

Гетьман Данило Апостол.

Вслід за „канальними роботами“ почав цар Петро висилати козаків на війну з Персією, що почалася в 1721 р. Трицять тисяч з горою козаків післано на перський фронт протягом найблищих трьох літ. З 6.800 козаків що в 1725 р. стояли під Дербентом, згинуло в боях та від пошестей 5.200! Тільки 646 козаків залишилося при здоровлю. Решту відіслано інвалідами до дому. Отак цар Петро „прибирав до рук Україну“. Робили це й його наслідники, що в двох тільки 1731-32 роках занапастили при будові укріплень над Озівським морем поверх 60.000 козаків і селян. Людей гнали в чужі краї на певну смерть, а їхнє майно дома грабували воєнними реквізиціями та салдатськими кватирами, що залишилися на Україні й по скінченні московсько-перської війни.

„Малоросійська Колегія“. Як не податливим на московські затії виявив себе гетьман Скоропадський, всеж таки, його доволі ліберальне відношення до „мазепинців“, тобто однодумців Мазепи, що врешті решт „каялися“ й допрошувалися своїх маєтностей, як і постійні заходи гетьмана рятувати хочби одні залишки української державности, викликали недовіря з боку царя. Петро, що вмів приємно усміхатися, гладити словами а нищити ділом, додумався врешті

до того, що для забезпечення себе перед „зрадою“ замало при гетьмані одного шпіона-провокатора. Для цього поставив він біля нього цілу їх шайку й назвав цю установу „Малоросійською Колєгією“. Царським указом з дня 29 квітня 1722 р. створено установу, зложену з шести московських старшин, розкватированих на Україні військ, під головуванням бригадира Степана Велямінова. Колєгія, що їй було дане право приймати й полагоджувати скарги населення на гетьманські суди й адміністрацію, провірювати фінанси й ніби берегти населення перед зловживаннями старшини й поміщиків, була насправді установою, що обмежувала гетьманську суверенність до одного тільки пустого титулу.

Запротестував проти Колєгії Скоропадський. Пробував навіть обурюзатися на московську затію й цитувати „статті Б. Хмельницького“, що на них покликувався цар, але це не перемінило волі московського сатрапа. Навпаки, сповіщаючи населення України про завдання Колєгії, цар найшов сміливість запевняти, що вона заснована „не для чого іншого, як тільки для того, щоби українського народу ніхто не кривдив, ані неправими судами, ані зловживаннями старшини“.

Не переніс уже тої московської нікчемности Скоропадський й кілька днів по одержанні указу про встановлення Колєгії, помер дня 3 липня 1722 р. Чотирнацятилітнє гетьманування Скоропадського пройшло під московським гаслом „прибрання України до рук“. Від „канальних робот“ і будови Петербурга починаючи, а на Малоросійській Колєгії кінчаючи, була це доба повільного але систематичного касування залишків Переяславського договору, що поєднав Україну з Московщиною. На тлі тієї доби не визначився Скоропадський нічим. Поза випрошуванням дрібних уступок більш щодо форми аніж щодо суті московського натиску, Скоропадський що найбільше зміг злагіднити удари московської нагайки, але відхилити їх від України не міг. Не мав теж особливих симпатій ані серед старшини, ані населення. Проклинаний по всіх церквах „зрадник“ Мазепа залишився таки героєм неприборканого українства, в порівнанні з яким, іменем „зрадника“ пятнували Скоропадського йогож таки сучасники. У 1715 р. підчас святкування роковин московської перемоги під Полтавою, дворянин полковника Полуботка в Сосниці Федір Стечинський, на запит — чому не пішов до церкви, подякувати Богові за перемогу царя над Юдою-Мазепою, відповів: „Не Мазепа проклятий Юда, а теперішний гетьман тому, що не стоїть за Україну й москалі її роздрапують“. По правді Стечинський кривдив Скоропадського; він „стояв за Україну“, тільки „не грозьбою а просьбою“, а це мало що й помагало. На похвалу Скоропадського перед історією залишаться всеж таки документи його потайних звязків з Орликом та участи гетьмана в творенні Орликової Конституції. Не був Скоропадський Лєонідом, але й не був Ефіяльтом, за якого вважав його дехто з сучасників та багато пізніших істориків Гетьманщини.

Павло Полуботок. Смерть Скоропадського була для московського царя доброю нагодою перевести указ про Малоросійську Колєгію в діло. Зараз таки зїхав до Глухова бригадир Велямінов з московськими генєралами й почав урядування. Рівночасно козацька старшина, виславши цареві письмо з домаганням дозволу на вибір нового гетьмана, передала наказне гетьманство чернигівському полковникові

Павлові Полуботкові. В 1708 р. він був контркандидатом Скоропадського, але цар не допустив його до булави, мовляв, він надто розумний і може вийти з нього другий Мазепа. Всеж таки Полуботок залишився кандидатом на наслідника Скоропадського. „Вся Україна сподіється, що нашому полковникові бути гетьманом"—говорив у 1715 р. дворянин Полуботка Стечинський, висловлюючи тим побажання неприборканої частини українського громадянства. Алеж Полуботкові так і не довелося стати справжнім гетьманом. Ставши тимчасовим, наказним наслідником Скоропадського й обнявши управу Генеральної Військової Канцелярії, Полуботок зразу станув проти царя і його Малоросійської Колегії. В першу чергу запротестував проти того, щоби Малоросійська Колегія входила в безпосередні звязки з населенням, приймаючи його скарги на гетьманські суди й адміністрацію, а до Генеральної Військової Канцелярії зверталася з наказами, наче до підвладної собі установи. Рівночасно, щоби вибити москалям зброю з рук, Полуботок став реформувати гетьманське судівництво, винищуючи в ньому хабарництво та усправнюючи судове поступування. Він підняв повагу й безсторонність генерального суду, зробивши його колегіяльним, а рівночасно натиснув на старшину за її зловживання супроти рядових козаків і селянства. Злякався цих реформ цар Петро й літом 1723 р. викликав Полуботка до Петербурга. Разом з наказним гетьманом поїхали генеральний писар Семен Савич та генеральний суддя Іван Чарниш. Рівночасно цар наказав князеві Голіцинові, що командував московськими військами на Україні, вивабити козацькі полки на південь, ніби проти татар. Маючи в думці не відпустити вже Полуботка на Україну, цар забезпечував себе в той спосіб перед можливим повстанням з того приводу.

Гетьман Кирило Розумовський.

Полуботок, хоч може й прочував лихі наміри царя, не злякався. Він предложив цареві домагання про повернення Україні загарбаних їй прав та привілеїв. Для підтвердження слушности своїх помагань він звязався з старшиною козацьких військ, що стояли тоді над р. Коломаком й вона з свого боку вислала цареві домагання про вибір гетьмана та направлення кривд, що їх чинили українському народові московські зайди. Царські агенти вислані на Україну для збирання

жалоб на козацьку старшину, суди й адміністрацію, здебільша вертали з нічим. Заяви льояльности цареві й прозьби про заведення московських судів та порядків, як приміром від стародубського полку, фабрикувалися в канцелярії Велямінова й навіть царя не переконували.

Не находячи кращого виходу, цар звелів арештувати Полуботка разом з його прибічниками, та виловити по Україні всіх Полуботкових прихильників. Особливо засіла цареві в печінках козацька старшина, що вислала йому свої домагання з табору над р. Коломаком. Арештованих запроторено до Петро-Павлівської фортеці. Вслід за Полуботком, Савичем, Чарнишем, привезено туди з України старого мазепинця Данила Апостола, генерального бунчужного Лизогуба, генерального осаула Жураковського та всіх, що будучи в одно з Полуботком, здалися небезпечними цареві.

Полуботкові прийшла ця тюрма найприкріше. Не видержав і помер у ній 27 грудня 1724. Його долю поділили — реєнт Генеральної Військової Канцелярії Дмитро Володковський та переяславський, наказний полковник Карпека. Решта промучилася в тюрмі до смерти царя Петра, на початку 1725 р. Ще кілька літ просиділи вони в Петербурзі, як інтерновані, а коли дехто й вернув на Україну, то мусів залишити в Петербурзі свою рідню, як закладників.

Так розгромив цар Петро останню горстку безпосередних переємників Мазепи, з Полуботком на чолі. В народній памяти залишився Полуботок як зразок героя-мученика, що в хвилях загального занепаду національної гідности й самопошани, зумів кинути в обличчя московського сатрапа докором і зневагою. Збереглася, між іншим, лєгенда про те, що цар Петро, бачучи, як Полуботок вмірає в тюрмі, прийшов до нього, розкаявся й просив вибачення за кривду. Тоді Полуботок мав сказати:

„За невинне страждання моє й моїх земляків, будемо судитися в спільного й нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом"... Сцену з цеї народньої лєгенди змалював потім московський маляр Волков. Під портретами Полуботка, що зберігалися по українських домах, як національні святощі, можна було вичитати Полуботкові слова: „Заступаючись за Батьківщину, я не лякаюся ні кайдан ні тюрми й краще мені нагійршою смертю вмерти, аніж дивитися на загибіль моїх земляків"...

Вістка про мученицьку смерть Полуботка і товаришів у Петропавлівській фортеці не прогула без відгомону. Викликане нею хвилювання на Україні, примусило схаменутися навіть самого Петра. Не знав він на яку ступити, а Малоросійська Колєгія, що мала правити замість гетьмана, дуже скоро відчула непевність ґрунту під собою. Та цареві Петрові І. не судився вже довгий вік. Він помер у 1725 р., залишаючи по собі жінку Катерину й нелітнього внука Петра, що, очевидно, не доросли до завдань, які поставив перед собою Петро І.

Тимто смерть царя Петра І відчула Україна, як велику полекшу. Правда, наслідниця Петра — Катерина І. та справжній регент України — князь Мєньшиков, далекі були від того, щоби ламати лінію Петрової політики, але проти них стануло само життя. Гроза турецької війни й безупинний фермент на Україні поневолі примушували московських сатрапів піти назустріч вимогам українського громадянства. В 1727 р. по смерти цариці Катерини І, що по ній засів на царському престолі нелітній внук Петра І — Петро ІІ, а вся влада в державі опинилася в руках Мєньшикова, думка про приєднання українських

Запоріжці тікають на Нову Січ. Плоскоріз Позена.

симпатій перемогла на Найвисшій Тайній Раді. Зразу покасовано невиносимі податки накинуті Україні Малоросійською Колєгією, згодом зліквідовано її саму, заборонено москалям купувати на Україні грунти, а голову Колєгії Велямінова, покликано, на звіт, до Петербурга. Рівночасно з грамотою до українського народу про привернення гетьманського уряду, перенесено українські справи з завідування царського сенату до колєгії закордонних справ. Це був очевидний знак, що Україну знову, хочби тільки формально, потрактовано як суверенну союзницю на основі „статтей" Богдана Хмельницького. Новим духом повіяло з півночі, нові надії ожили в серцях українського громадянства.

Гетьман Данило Апостол. В червні 1727 р. виїхав до Глухова царський тайний радник Наумов, з дорученням перевести вибори нового гетьмана й полкової старшини. На конференції з козацькою старшиною й представниками духовенства намічено кандитатуру миргородського полковника Данила Апостола, якого й обрано гетьманом на Великій Раді, дня 1. жовтня 1727 р. Наумов залишився при гетьмані, зразу як міністр-резидент, а відтак як тайний радник — випробуване вже „царське око й ухо".

Новий гетьман Данило Апостол (1658—1734) був миргородським полковником ще за Мазепи й належав до його однодумців. В початках шведської кампанії його козацький корпус розбив армію генерала Шліпенбаха під Ерестфером, в 1704 р. оперував Апостол проти шведів у Познанщині, але в 1706 р. належав до цих українських старшин, що прихилившись до думки про українсько-шведський союз, закликали Мазепу вибити Україну зпід московського ярма. Щойно зневірившися

в успіх такого союзу, Апостол відсахнувся від Мазепи й прикинувся льояльним для царя, за що затримав свій уряд і маєтности. В московсько-перській війні проводив Апостол 10-тисячним козацьким корпусом під Дербентом, а хоч заєдно був щирим, українським патріотом, бачив рятунок для України тільки в приспанні сторожкости північного ворога. Обраний гетьманом, Апостол, вже як 70-літній старець кинувся з запалом до праці над очищенням атмосфери, що її залишила по собі кількалітня господарка Малоросійської Колєгії. В першу чергу перевів зміни на становищах полковників і генеральної старшини, окружаючи себе колишніми мазепинцями, та людьми, що їм добро України лежало на серці. Між іншими, гадяцьким полковником став тоді заслужений літописець Гетьманщини Григор Грабянка, на лубенське полковництво сів син гетьмана Петро, автор прецікавих спогадів, написаних з великим знанням тогочасних політичних відносин, французькою мовою.

В 1728 р. поїхав Апостол до Петербурга, де при нагоді коронації Петра II, добився так зв. „Рішительних пунктів", що нормували правно-державне становище України. В своїй основі вони спиралися на переяславських „статтях" Б. Хмельницького, а хоч у цілому й подробицях далеко відбігали від ідеалу державної суверенности України, всеж таки закріплювали за нею права автономної країни. Гетьманові дозволено м. і. входити в переговори й дипльоматичне листування з найблизшими сусідами — Польщею й Кримом, для полагодження пограничних справ. У військових справах узалежнювався гетьман від московського полевого маршала; генеральну старшину мала вибірати сама старшина, але затверджував її цар. Державними фінансами мало завідувати двох підскарбіїв — один свій, а другий москаль. Крім реєстрових козаків розпоряджав гетьман усього трьома наємними полками. Найвищою судовою інстанцією на Україні був шестичленний Генеральний Суд, складений з українців і москалів порівні. В „пунктах" зроблено деякі полекші для українського промислу й торговлі, але мито від ввожених на Україну товарів призначено для царської скарбниці. Москалям дозволено набувати землі на Україні, але підчинено їх гетьманській владі. Для повного безпеченства в тому, що гетьман не піде слідами Мазепи й не „зрадить", затримано його сина в Петербурзі, як закладника...

На загал „Рішительні пункти" не вносили нічого нового в устрій України, але бодай нормували відносини й зануздували анархію московських зловживань, що розшаліла на Україні після Мазепи. Особливо корисно відбивають вони на тлі занепаду державно-правних відносин України з часів гетьмана Скоропадського.

Спіраючись на відносні статті „Рішительних пунктів", Апостол перезів т. зв. „генеральне слідство про маєтности", після якого управильнено запутані справи землеволодіння на Гетьманщині. Трьохлітня праця гетьманських комісарів (1729—1731) зясована в десятках тисяч протоколів, унормувала нарешті питання державних (рангових), муніціпальних, церковних, манастирських та приватних земель, усталювала їх державні, службові, та податкові повинности, одним словом провела важну роботу, що незроблена дотепер, доводила край до анархії, а змагання до розбудови господарства й хліборобського промислу, засуджувала на безплідність. Апостол, сам добрий господар, з великим купецьким хистом, старався в першу чергу підняти край під господарським оглядом, особливо підтримуючи старшинсько-купецьку верству

Гість із Запоріжжя. Картина Красицького.

громадянства, від якої надіявся більшої користи аніж від поміщицько-шляхотської, що нею так дуже опікувався Мазепа.

Усталивши справи землеволодіння, Апостол багато уваги присвятив подвигненню української торговлі, виєднуючи в царського уряду великі вивозні полегчі, свободу рухів українських купців за українськими паспортами, легкі кредитові умови та підтримуючи українських купців у їх боротьбі з чужинецькою конкуренцією. Управильнивши економічні відносини в краю, Апостол міг врешті подумати про державний буджет України в сумі 144.000 карбованців річно. Основою приходів зробив Апостол мито від вивоженого з України сирівця, а видатки розділив на адміністрацію, наємне військо та зброєння.

Взагалі в усій праці Апостола на гетьманському становищі пробивається далекозорість зєдинена з багатим досвідом життєвої практики. Знаменитий полководець в час воєнної завірюхи, вмів бути негіршим господарем-організатором, підприємцем, промисловцем й нарешті вирахуваним купцем.

„Рішительні пункти" були, нажаль, одиноким здобутком Апостола в політичній ділянці його діяльности. З замашками царського уряду на використання козаків як робучої сили, боровся Апостол даремне. Як і за Скоропадського так і тепер гонили козаків по тяжких, фортифікаційних роботах, далеко поза межами України. В 1731—1733 рр. перегнано по тих роботах поверх 70.000 козаків та селян, а коли в 1733 р. Московщина встрягла в справу польського наслідства по смерти короля Августа, то проти сторонників Лєщинського вислано в Польщу 11-тисячний козацький корпус. Було це наявне зловживання українсько-московського договору про невживання козаків поза межами України, але боронитися з тим було не підсилу Апостолові.

Всежтаки Апостол, за протяг свого шестилітнього гетьманування, добре заслужився Україні, а вмираючи 17 січня 1734 р. залишав по собі жаль і добру память серед народу. На сторінки української історії перейшов Апостол як „останній козак" на гетьманському столі (Уманець), як „один з найкращих українських історичних діячів, а притому рішучий оборонець автономії України" (Джиджора) як той, що „не забрудив своїх рук народньою кривдою" (Грушевський) й нарешті як володар, якому „вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих, українських властей" (Дорошенко).

Поворот запоріжців на Україну. Поки над запоріжцями, що поселилися під турецькою протекцією в Олешках, отаманував непримиримий ворог Москви Кость Гордієнко, вони тільки з тугою дивилися на північ й мовчки терпіли татарські утиски. Але коли на Україні повіяло свобіднішим духом, а гетьманування Апостола, почало подавати надії на краще, запоріжці скинули Гордієнка (1728 р.) й почали шукати способів повороту на Україну. Вони перенеслися з своїм кошем поблизче границь Гетьманщини й не вгавали в просьбах до гетьмана й царя про помилування. Та московському урядові трудно було переймати „підданих" свого турецького союзника й він, не відмовляючись остаточно, зволікав. З того скористала протимосковська партія серед запоріжців, що й привернула владу в коші Гордієнкові. Запоріжці знову відійшли від границь Гетьманщини й осіли поблище Криму. Колиж помер Гордієнко й москвофільська партія перемогла, запоріжці знову вдарилися в покору перед москалями. У 1733 р. почалося в Польщі безкоролівя й подуло воєнним вітром, а москалям почало залежати на запоріжцях; з царської канцелярії вислано тоді до Запоріжжя грамоту з амнестією. Одначе, покищо не означено речинця, коли їм можна буде перейти границі Гетьманщини. Та коли кримський хан закликав запоріжців на війну з Польщею, не було їм іншого виходу й вони, не ждучи наказу з Петербурга, на початку 1734 р. перейшли з Олешок на Базавлук. Літом тогож року, вже по смерти гетьмана Апостола складено, в Лубнях на Полтавщині, умову запоріжських делєгатів з царським урядом про повну амнестію для запоріжців, що задержують внутрішню самоуправу, але в військових справах підлягають начальникові московських залог на Україні. За вірну службу повернено запоріжцям їх давні землі (нин. Катеринославщину) та назначено 20.000 карбованців річної плати. По умові зложило 7000 запоріжців присягу на вірність цариці Анні, а в найблизшій московсько-турецькій війні приняли вони живу участь.

„Так були похоронені останні пережитки Мазепиного повстання на Україні. Тільки невгомонний Орлик, користаючи з нових заворушень, силкувався зацікавити ворожі Московщині держави українською справою, та все те було даремне". (Грушевський.)

Смерть гетьмана Апостола була смертю й української автономії. Вмираючи, бажав Апостол передати владу генеральній старшині, але Московщина на це не дозволила. Від хворого гетьмана перейняв владу царський резидент Наришкін, а як тільки Апостол закрив очі, вирішено в Петербурзі не допустити вже до вибору нового гетьмана. Його місце мала заняти знову Малоросійська Колєгія, хоч і під новим іменем „Правління Гетьманського Уряду". Подібно, як за Скоропадського й Полуботка утворенно те „Правління" з шести осіб, тепер — трьох москалів

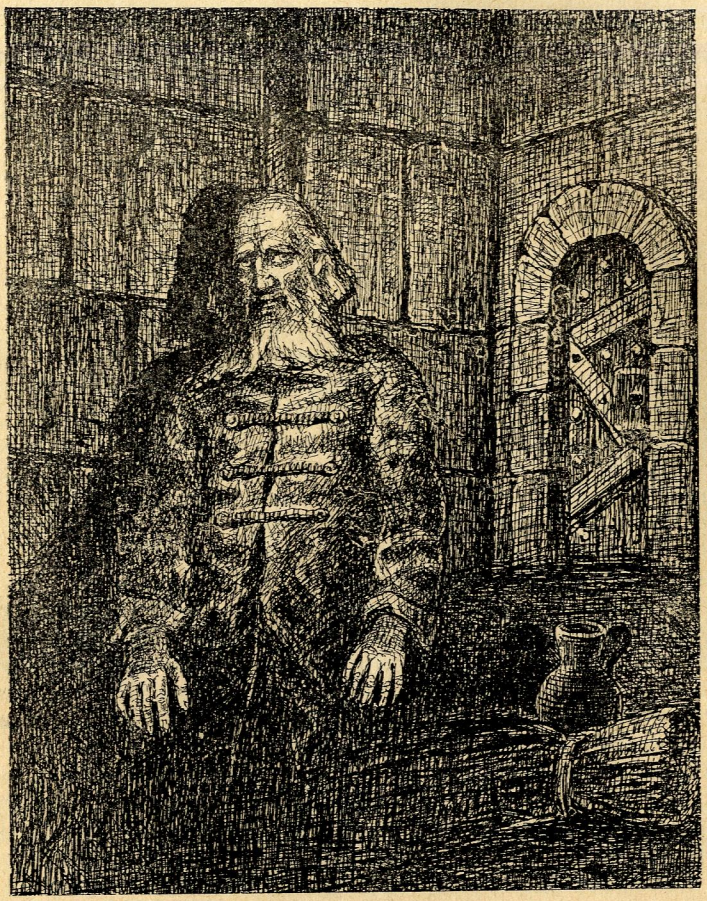

Петро Кальнишевський в тюрмі.

(генерали Шаховський й Барятинський та полковник Гурієв) та трьох українців — генерального судді Михайла Забіли, генерального осаула Федора Лисенка й генерального підскарбія Андрія Марковича.

Формально цей „Гетьманський Уряд“ мав правити по статтям „Рішительних пунктів“, але головний керманич цеї нової колєгії князь Шаховський руководився таємними інструкціями, що йшли по лінії випробуваної політики царя Петра І. Ходило про те, щоби вже „прибрану до рук“ Україну ще й обмосковити.

Першим ділом Правління було вироблення кодексу українських законів, що дотепер спіралися на старому Литовському Статуті й Магдебурському Праві. Праці спеціяльної комісії, зложеної зразу з 12, а відтак з 18 знавців українського права, протяглися і щойно в 1743 р. увінчалися виданням кодексу п. з. „Права, по котрим судиться малоросійський народ“. До того часу користувалися українські суди підручником, що під з. „Процес Краткий“ або „Аксес“ появився ще в 1734 р.

В 1736 р. на місце Шаховського обняв керму Правління Барятинський, а по ньому чергувалися вже ріжні „правителі“, що пригадали українському громадянству найсумніші часи Малоросійської Колєгії. В са-

мій Росії шалів тоді кривавий режім цариці Анни з її „Тайною Канцелярією", тобто типовою для Московщини „охранкою", що нею правив всесильний фаворит цариці — Бірон. Сумної слави „біронівщина", що розшаліла на Московщині, дала себе відчути й на Україні. З міністерства закордонних справ переведено українські справи назад до сенату— тобто й формально перемінено автономну країну на становище одної з московських провінцій. „Слово й діло государево", тобто донощицтво й провокація доходили тепер до справжніх оргій. А хоч українські верхи, старшина й поміщицтво, злякані новим режімом, держали себе „тихше води й низше трави", повернувши всю свою енергію на добування маєтків й експльоатацію робучої, селянської сили, слідства, арешти, тортури й заслання не переводилися. Київського митрополита Ванатовича й ігуменів київських манастирів скинули з урядів за те, що в „царський день" не відслужили молебнів, кореспонденцію видатніших старшин, а в тому й Лизогуба, найстаршого члена „Гетьманського Уряду" взято під пильний догляд, грамоти й привілеї київського магістрату забрано до Петербурга, щоб затерти й память про київську, муніципальну самоуправу, а одного українського дідича, що в своїй льояльности помістив царські герби на кахлях печей, арештовано й взято на тортури за те, що він „пече на своїх печах царський герб, невідомо з яким замислом"...

Підзорливість і жорстокість московських посіпак переходила всякі межі; „їх діла і подвиги, на теперішний час, здалисяб гарячковими привидами або божевіллям, але тоді це були справи важні, секретні й давали великі доходи. Людей катували й мучили на підставі самих тільки доносів та всяких причіпок прохожих і розкватированих салдатів, а що більше дезертирів і всяких заволок; для доносу досить було тих слів: „о слові й ділі"; вони були для злих і нікчемних людей немов талісманом злоби й пімсти" — пише про ті жахливі часи автор „Історії Русов"...

В парі з невиносимим режімом впав на Україну ще й тягар московсько-турецької війни, що почавшися в 1735 р., висмоктувала з України не тільки боєздатні, молоді сили, але й весь харчевий добуток. Вже на самому початку невдачної, турецької кампанії в 1735 р. гетьманське військо втратило 12.000, заморених голодом, коней. В черговому році набрано 16.000 гетьманського війська та 4.000 запоріжців, при яких допомозі здобули москалі ханську столицю Бахчисарай. Зате в 1737 р. татари вдерлися на територію полтавського та миргородського полку й вирізали та побрали в полон біля 7.000 людей, 10.000 коней, 150.000 овець і рогатої худоби, вчинивши тим шкоди на 345.000 карбованців. Московська контрофензива на Озів та Очаків в томуж таки році, в якій приняло участь до 50.000 українського війська, покінчилася теж катастрофою — загинуло в ній до 5.000 козаків та біля 40,000 коней і воліз, забраних з України. В 1738 р. зареквірували москалі на Гетьманщині 46.000 волів, набрали 15.000 козаків та 50.000 селян до обозної служби. При відвороті, що ним кінчався кожний наступ московської армії, згинув у 1738 р. гадяцький полковник Григор Грабянка та генеральний бунчужний Семен Галецький. Остаточно, коли в 1739 р. Туреччина добилася сепаратнього миру з Австрією, прийшло й до московсько-турецького замирення. Росія здобула тоді на Туреччині запоріжські землі (Катеринославщину й частину Херсонщини), що й без того належали до неї з хвилиною переходу запорожців на московський бік. За те заплатила Україна 157.300 козаками і 205.000 селян, з яких 34.200 загинуло на побоєвищах. Коли додати до того 47.000

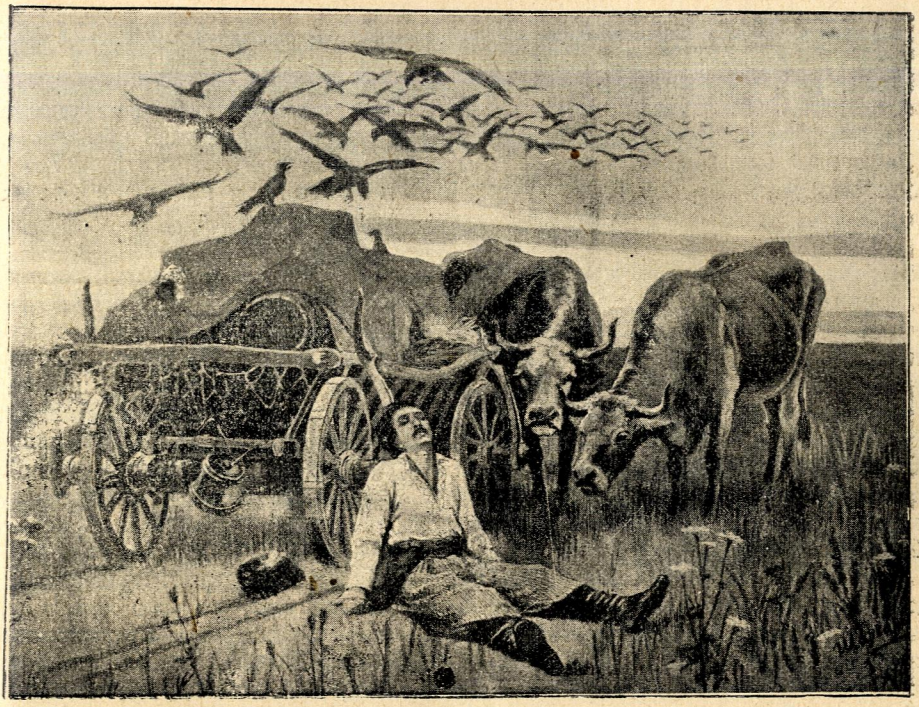

Смерть чумака в степу. З картини Шарварка.

коней і більш як півтора міліона карбованців за набрані на Україні харчі, то зрозуміємо, якою руїною для господарства України була ця невдача кримська імпреза. Коли московський міністр Волинський переїздив у 1738 р. через Україну, то в листі до Бірона так змалював її руїну: „До самого вїзду в Україну не думав я, що вона така пуста, що така скількість місцевого населення пропала, а й тепер стільки вигнано на війну, що не залишилося й тільки хліборобів, щоб самим собі збіжжя посіяти; багато поля лишилося без засіву, бо робити нема кому й нема чим".

Відновлення гетьманства. Смерть цариці Анни в 1740 р. й усунення Бірона від керми Росією, промостили дорогу на царський престіл дочці Петра І. Єлисаветі. Для Росії, а з нею й для України почалися нові часи. Одним з учасників державного перевороту в Петербурзі був Олекса Розумовський, улюбленець, а потім і потайний чоловік цариці. З роду простий козак зпід Козельця на Чернигівщині, маючи гарний голос, попав у царську капелю й тут звернув на себе увагу Єлисавети. Увійшовши в інтімний звязок з нею, Розумовський подбав про те, щоб зацікавити її незавидною долею України. З його намови, Єлисавета поїхала в 1744 р. на Україну; українська старшина використала цю нагоду й, уладивши цариці гучне привітання, подала прохання про віднову гетьманства. Решти доконав уже сам Олекса Розумовський, що піддав цариці кандидата на гетьманство — свого молодшого брата Кирила Розумовського. Покищо він перебував за кордоном, готуючись до свого важного уряду.

З усталенням кандидатури Кирила Розумовського, почалися уступки московського уряду в користь української автономії. В першу чергу виведено з України, розквартировані в ній, московські полки, дозволено на вільний оборот збіжжям, в 1745 р. відновлено київську митрополію, а коли в 1746 р. помер президент Малоросійської Колєгії Бібіков, на його місце вже не назначувано нового „правителя". Врешті в 1747 р. проголошено царську грамоту про відновлення гетьманства, на яке щойно 1750 р. обрано Кирила Розумовського.

Кирило Розумовський. Казочний успіх Олексія Розумовського на царському дворі, отворив неменче блискучу карієру перед його молодшим братом Кирилом. Пятьнацятилітнім, сільським хлопчиною опинився він на зеркальних паркетах царського двора. Сяк-так „присвоєний" до нових умов життя, був зразу висланий за кордон, щоб там набути освіти й товариської оглади. Під опікою адюнкта Академії Наук Тєплова, обїхав молодий Кирило Німеччину, Францію й Італію. В 1745 р., вернувся до Петербурга й у 18 році життя був назначений... президентом Академії, а коли літом 1750 р. виїздив урочисто до Глухова, як наслідник Хмельницького, Дорошенка й Мазепи, мав усього 22 роки від роду.

З природи був Кирило Розумовський доброю й простодушною людиною, для якої Україна ніколи не затратила чару рідного краю, але побут на дворі й закордоном, зіпсував його. Глухів, що в порівнанні з Петербургом, був справжньою, глухою провінцією, не цікавив його. Він рад був, або сам вирватися до столиці, або столицю перенести до Глухова. Тимто й узявся молодий гетьман до створення з Глухова великопанської резиденції з палатами, парками, оперою й гучними забавами, на столичний зразок. Перебудувавши Глухів, взявся Розумовський розбудовувати Батурин, де крім гетьманської палати задумував збудувати університет й взагалі заселити його широко закроєними державно-політичними й культурними установами, але забракло в нього часу на те.

Зайнятий творенням відповідної для своїх столичних навичок обстанови, Розумовський не занедбував теж і політичних справ України. За його впливом на дворі, переведено знову справи України з сенату до міністерства закордонних справ, він теж подбав про підчинення Києва й Запоріжжя безпосередно гетьманській владі. За те не міг Розумовський відборонитися від московської контролі над українськими фінансами, не міг врятувати для гетьманського скарбу приходів з мита від ввозу й вивозу з України, не міг добитися права вільних звязків з чужоземними державами, як теж визволити України від обовязків і тягарів, що падали на неї з приводу воєн поза межами України. Українські козаки й селянські підводи гинули тисячами в російсько-пруській війні, українські воли й харчі вибіралися без рахунку на прохарчування московської армії.

Смерть цариці Єлисавети (1761), коротке панування Петра III й палатна революція в користь його жінки, німецької княжни Катерини II. позначилися дуже болюче в історії України. Катерина, пройнята ідеями централізації російської імперії, поклала свою тяжку руку на автономії України. В інструкції генерал-прокураторові сенату князеві Вяземському вона виявила свої заміри щодо України й інших автономічних провінцій Росії, мовляв, їх „треба легкими способами привести до того, щоби вони обмосковилися й перестали дивитися (на

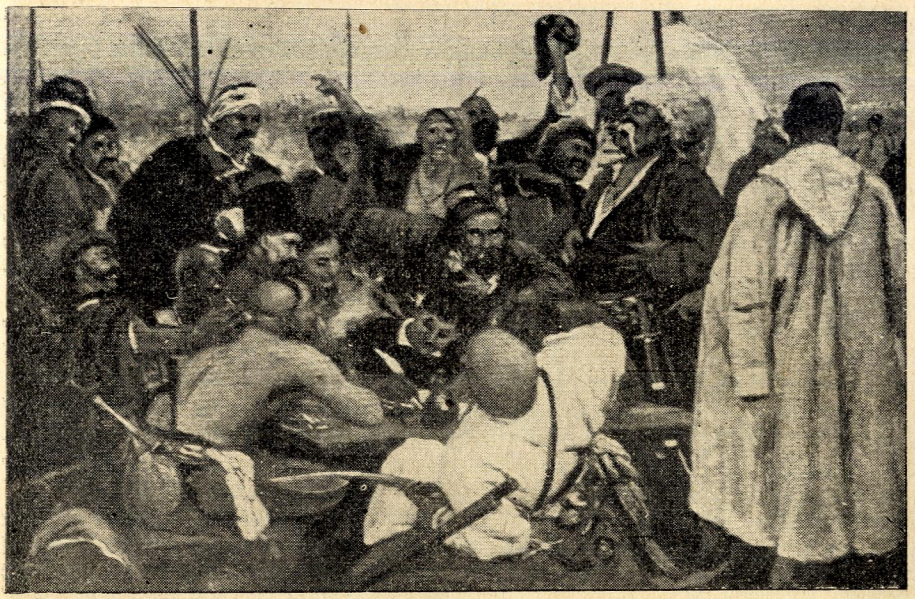

Запоріжці пишуть лист до султана. З картини Ріпина.

Росію), як вовки". Політичне наставлення Катерини пішло по лінії політики Петра І, про якого так ясно висловився Шевченко, мовляв „це той Первий, що розпинав неньку-Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину"...

Скасування гетьманства. На прикінці 1763 р. Катерина викликала Розумовського до Петербурга й „порадила" йому зректися гетьманства добровільно. Безпосередною причиною тої „поради" були заходи української старшини перемінити гетьманство в династичне наслідство, звязане з родом Розумовських. Та й без того Катерина думала про цілковиту ліквідацію гетьманства, „щоб навіть сама назва гетьманів зникла, не то щоб вибірати на цей уряд якусь особу". Розумовський, що в своїй адміністративно-політичній діяльности, постійно кермувався інструкціями з Петербурга й тепер, коли йому запропонували скласти булаву, не осмілився запротестувати. Рік згодом проголошено на Україні царський указ, що ним, нібито для добра України, на місце гетьмана установляється тимчасову Малоросійську Колєгію з чотирьох українців і чотирьох москалів, під проводом президента, а на ділі генерал-губернатора Румянцева. Йому то доручила цариця, спрямувати велитенські багатства України у всеросійське русло, як теж поволі, але постійно, затирати сліди правно-державної, устроєвої, звичаєвої й культурної окремішности України від Московщини.

Румянцев мав подбати про усправнення українського судівництва й адміністрації, щоб новими порядками прихилити українські симпатії до Росії, а рівночасно, щоб запевнити дохідність з поміщицьких маєтків у користь царського скарбу, мав остаточно прикріпити селян до землі й припинити їх вільний перехід від одного поміщика до другого. Виграючи селянство проти поміщиків і навпаки, Румянцев мав сте-

жити за настроями населення й не допускати до зросту хвилювань проти нового порядку й московської влади. Завдання його було нелегке; багато залежало від його особистого хисту й такту в поступованні.

Коли в 1765 р. зїхав Румянцев до Глухова, він не був уже тут новиком. Маючи здавна великі маєтности на Україні, що славилися своєю зразковою господаркою, Румянцев знав місцеві умови, знав людей і вмів ними покористуватися. Протягом своєї 20-літньої управи Україною зумів він майже вповні виконати ту точку інструкції цариці, що в ній доручувано йому „старатися викорінити серед українців погляд на себе, як на нарід цілком відмінний від москалів".

Йдучи слідами гетьмана Апостола, що для усталення норм землеволодіння перевів у 1729—31 рр. „генеральне слідство про маєтности", Румянцев перевів у 1765—67 рр. нову ревізію землеволодіння, а її висліди створили цілий статистичний архів у поверх 1000 фоліянтів зібраних протоколів, що хоч і не були використані Румянцевом, залишилися неоціненим історичним матеріялом для пізнання економічного стану України в пол. XVIII ст.

З черги перевів Румянцев реформу гарнізонового податку, який з оплат в натурі перемінив на грошеві, по рублеві й дві копійки від хати. Сам великий землевласник, він боровся з безплатними, військовими реквізиціями, а це, підчас турецько-московської війни в 1768—1774 рр. відчула Україна, як велику полегчу. До заслуг Румянцева на Україні слід теж причислити заведення правильної пошти, що єднала Київ та Глухів з визначнішими полковими містами.

Селянство, з одного боку ніби забезпечене перед зловживаннями суду й адміністрації, з другогож боку чимраз більше закріпощуване, нарікало на свою долю, виливаючи свій жаль у піснях, а тільки раз попробувало вийти з стану покірливої резигнації. Турбаївські селяни на Полтавщині, що їх з козаків переведено у кріпаків, зняли повстання, повбивали своїх дідичів й були приборкані щойно військовою силою.

Не виявила теж ділом свого незадоволення новими порядками козацька старшина. Упевнена в своїому упривілейованому становищі, дбаючи про побільшення прибутків з своїх маєтностей і робучої, селянської сили, вона тільки про те й думала, щоби дорівняти в правах російському дворянству а то й поповнити його ряди.

Правда, коли в 1767 р. цариця Катерина скликала до Петербурга представників усіх вільних станів (кромі селян-кріпаків) для складення нового кодексу державних законів, українські депутати використали нагоду для виявлення своїх автономістичних побажань. Їх речником був представник лубенського полку Григорій Полетика, відомий з своїх автономістично-республиканських поглядів, що йому дехто з учених приписує авторство знаменитої „Історії Русів". Та діяльність законодатних зборів не продовжилася довго. Катерина злякалася висловлюваних на них думок, що могли сколихнути підставами російського централізму й припинила їх, ніби через нову турецько-московську війну.

В тій війні станув Румянцев на чолі російської армії, що при помочі гетьманських і запоріжських козаків здобула Крим, Молдавію та Волощину. Колиж акція перенеслася за Дунай, на болгарську територію, Туреччина мусіла рятуватися миром, заключеним 1774 р. в Кучук-Кайнарджі. Тепер признано Росії частину чорноморського побе-

ріжжя, а унезалежнений від Туреччини Крим опинився під російським протекторатом, заміненим в 1783 р. на остаточне прилучення Криму до Росії. Україна відзискала доступ до Чорного Моря й остаточну забезпеку перед татарським хижацтвом, але разом з тим втратило змисл свого існування Запоріжжя — останнє заборола козацьких вольностей.

Смерть полковника Нечая під Красним. З картини Ждахи.

В многоважному році прилучення Криму до Росії, вийшов один царський указ про прикріплення селян до місць, на яких застала їх остання ревізія землеволодіння й другий, про скасування козацького устрою; десять козацьких полків і три компанійські перемінено на десять полків правильної кінноти, з обовязковою, шостилітньою службою...

Два роки згодом (1785) оповіщено „Грамоту про вільність дворянства", що створювала з колишньої козацької старшини особливо упривілейовану верству, якій віддано на поталу вже цілком закріпощене селянство. Була це не тільки нагорода за дотеперішну льояльність верхів українського громадянства, що вирекліся мрій про українську державність і автономію, але й забезпека для царського уряду, що тій верстві вже ніколи не присняться такі небезпечні для московського царату сни. Ще перед тим (1781) перемінено всю територію Гетьманщини на „Малоросійське генерал-губернаторство" з трьома губерніями або намісництвами (київське, чернигівське й новгородсіверське), що в свою чергу поділені на повіти, були підведені в усьому під загально-російський адміністративний штрихулець. З установ старої Гетьманщини залишився тільки Литовський Статут і Магдебурське Право. Все інше знищено й потоптано; бувало, що нищено таки українськими руками й топтано українськими ногами...

Запоріжжя під московською рукою. Вік Запоріжжя, як автономної одиниці в лоні Гетьманщини, від його повороту під московську руку в 1734-5 рр. був уже недовгий. Територія віддана Запоріжському Війську по його повороті з Олешок, була доволі широка — обіймала всю нинішну Катеринославщину, три повіти Херсонщини й окраїни Таврії та Харківщини. Відступлена Росії миром з 1740 р. вона була дотепер справжнім „диким полем", але з того часу вона швидко заселюється й починає жити осілим, хліборобським життям. Зразу ко-

льонізують запоріжці „дикі поля“ власними силами: козаки, що їм надоїло воєнне життя й вічне парубоцтво, виходили з складу запоріжського війська, женилися й поселювалися хуторами. Тіж козаки, що не хотіли кидати війська, не женилися, але відходили з коша й закладали собі господарства звані зимовиками. Та найбільше заселювалися запоріжські землі селянами, що тікали від панщизняного ярма на Правобереіжжю й від кріпацтва на Гетьманщині. До часу зруйнування Січі в 1775 р. повстало на запоріжських землях безліч хуторів і зимовиків, у чому до 150 більших сіл, а населення зросло до 200.000. Формально узалежнена від влади начальника московського гарнізону на Україні, а якийсь час від гетьмана (за Розумовського) в своїому нутрі творить „Область Війська Запоріжського“ автономну республику з дуже своєрідним, демократичним устроєм.

На чолі запоріжської адміністрації, суду й військової сили стояв вибираний кожного Нового Року кошовий отаман, окружений діловим, старшинським штабом. Ніби президент республики в часі мира, він ставав диктатором з правом життя й смерти підчас війни. По скінченні служби він ставав ніби сеніором, що разом з іншими запоріжськими „дідами“ не тратив свого дорадчого голосу й впливу на хід запоріжської політики.

До штабу кошового отамана належали — суддя, що був рівночасно й скарбником, осаул тобто адютант кошового, та писар, тобто свого роду канцлєр отаманської міністерії. Крім прибічного штабу запоріжських старшин були ще й інші. Полковниками звалися начальники поодиноких відділів підчас воєнних походів або адміністратори поодиноких частин запоріжської території, званих „паланками“. Було тих запоріжських „паланок“ — 8: самарська, кодацька, інгульська, бугогардова, орельська, протовченська, кальміюська й прогноївська. Крім полковників були ще й курінні отамани, теж виборні начальники курінів, більш-менш нинішних баталіонів, що їх було на Запоріжжі — 38. Кошовий з своїм штабом, полковниками й курінними отаманами це й була та фактична влада Запоріжжя дарма, що по формі влада належала до всього запоріжського „товариства“. За останні десятиліття свого існування запоріжське „брацтво“ почало вже дуже виразно різничкуватися під єрархічним і суспільним оглядом. Теперішні отамани, полковники та старшини, не були вже тими „голими очайдушами,“ що жили й пишалися тільки боротьбою з „бісурменом“, не розуміючи матеріяльних вартостей, нехтуючи почестями й життєвими вигодами. (Див. 401—408 ст.) Тай ціле „брацтво“ перестало вже бути лицарським орденом ідеалістів. Упадок особистої й збірної моралі помітний у життю Гетьманщини, поширився й на Запоріжжя. Кошовий і курінні отамани, що їм колись при виборі, мазали голову болотом, на знак безоглядної рівности з рештою брацтва, тепер уже дбають про платні за службу й прибутки з господарства, яке давно вже не обмежується до полювання й риболовлі, як колись.

Вся територія запоріжських земель, на якій поруч бжільництва, звіро- й риболовлі та випасу худоби розвинулося хліборобство, ділилася що року поміж куріні. Вони вибірали з паланок податкові прибутки в грошах і натурі, що йшли на утримання запоріжського війська. Податки й повинности некозацького населення запоріжських земель були невеличкі, а супроти панщизняних тягарів у Гетьманщині просто ніякі. Запоріжці й не налягали на них занадто. Дороблялися власним „промислом“, але вже зівсім неподібним до первісного, з XVI і першої

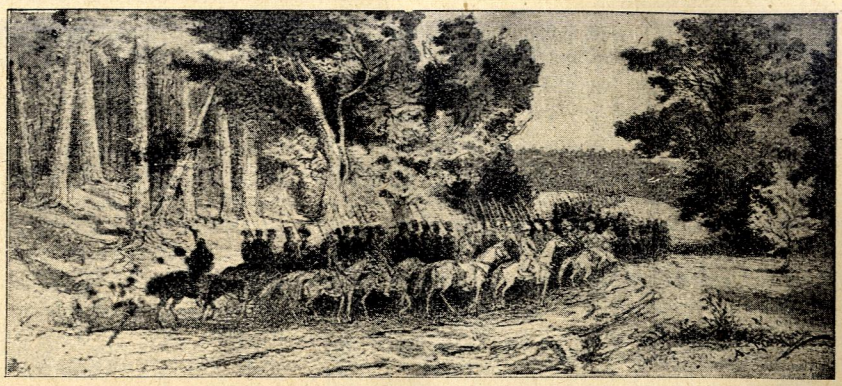

Похід козацької кінноти. З рисунку Сластьона.

половини XVII ст. Риба й футра, шкіри й вовна, мід і віск, коні, рогата худоба й вівці, вкінці збіжжя, управлюване по хуторах й зимовиках, оце були продукти, якими привчилися запоріжці торгувати з ближшими й дальшими сусідами. Чималу вагу для запоріжської торговлі мала й кримська сіль, що її до самої Польщі перевозили запоріжці до 1000 возів річно.

Поволи, але послідовно й уперто, колишній орден лицарів-очайдухів, перетворювався в упривілейовану клясу в громадянстві створеної тим орденом, автономної республики. На півдні України почала стабілізуватися ніби якась незалежна держава, якої демократичному устроєві не було пари в сусідів. Якраз цей устрій і примара стабілізації незалежности Запоріжжя стали сіллю в оці царського уряду. Винищуючи залишки автономії Гетьманщини, царат не міг спокійно дивитися на буйний розквіт „Вольностей Війська Запоріжського".

Почалося будування московських фортець на південньому заході запоріжських земель, понад Богом, і Свинюхою. З черги москалі, заступаючися за донськими козаками, що натискали на запоріжців від півн. сходу, примусили запоріжців зліквідувати їх оселі на побереіжжі Озівського моря. Відтак, в 1754 р. царський уряд, не питаючись запоріжців, викроїв з їхніх північно-західніх земель широку смугу, де довкола Єлисаветської фортеці (пізн. Єлисаветграду) поселив сербських утікачів з південніх провінцій Австро-Угорщини. Два роки згодом зробив те саме на східніх окраїнах запоріжської території, де довкола Бахмуту створив т. зв. Словяно-сербську провінцію. Серби непокоїли запоріжців, а в 1764 р. дійшло до кривавої сутички з ними під Ташликом, але симпатії царату були по стороні сербських зайд.

Московсько-турецька війна 1768—1774 рр. покінчилася перемогою Росії тільки завдяки блескучій участи в ній запоріжців. Перемога полковника Третяка над турецькою фльотою в 1770 р., участь запоріжців у боях під Очаковом й нарешті здобуття Кафи, це були лаврові листки слави, про які московська армія не могла й мріяти. Всеж таки добута запоріжцями перемога Росії, була смертю для їх власного існування.

Зруйнування Січі. Як тільки підписано турецько-московський мир у Кучук-Кайнарджі, московська армія, звільнена з турецького фронту, дістала наказ — зруйнувати Запоріжську Січ. Один московський ге-

нерал Текелій, з 65 тисячами салдатів і 50 гарматами, окружив несподівано Січ, а другий, Прозоровський, з 20-тисячною армією пішов походом на запоріжські паланки.

Запоріжцям проводив тоді, старий, досвідний отаман Петро Кальнишевський, що був кошовим уже в 1762 р., а від 1765 р. ні разу не змінявся на своїому уряді. Бачучи, якою сіллю запала Запоріжська Січ в око московського уряду, він старався яко мога, не дразнити москалів і йти їм під лад. Стримував запоріжське юнацтво від зачіпок з Польщею, Кримом та чужинецькими поселенцями земель, що їх відібрано запоріжцям, та старався кольонізувати й загосподарювати запоріжську територію. Сам він був добрий господар, що дбав про культурні потреби Запоріжжя. В самій Січі утримував школу, а на Україні побудував чотири величаві церкви. Коли його, по зруйнуванні Січі, арештували москалі, то забрали в нього 50.000 рублів і кількасот червінців, 639 коней, до 1000 рогатої худоби та 14.000 овець і кіз. Мало що менше сконфіскували москалі в його писаря Глоби, бо 30.000 рублів, 336 коней, 389 штук рогатої худоби та понад 12.000 овець. Розмірно багатими були й рядові запоріжці. Ці цифри свідчать вимовно про те, що Запоріжжя, за часів Кальнишевського, жило з осілої господарки, з хліборобства, випасного промислу й торговлі, що поширилася на всю територію запоріжських земель. Тому не мали основи нарікання московського уряду, ніби то запоріжці стоять на перепоні заселенню й загосподаренню чорноморського побережжя.

Дня 4 червня 1775 р. обскочило Січ військо москалів. На Січ повернено гирла 50 гармат. Жахлива несподіванка збентежила січовиків. Обурення на московську нікчемність спалахнуло постановою боронитися до останнього. Але розвага Кальнишевського й усовіщування січового духовника Володимира Сокальського, щоб не допустити до зайвого кровопролиття — перемогли. Хто здався, а хто втік з Січі, за Дунай. Кіш зруйнували москалі, а тих, що промовляли за добровільною капітуляцією... арештували. Кошового Кальнишевського, суддю Головатого й писаря Глобу, погнали, в кайданах, на північ. Кальнишевського запроторили на... Соловки, других до Тобольська. Дня 3 серпня 1775 р. проголошено маніфест Катерини II. з „виправданням" за зруйнування Січі й рівночасним обвинуваченням Запоріжжя в шкідливому для московської держави своєвіллю.

Повних двацятьпять літ промучився останній кошовий Кальнишевський у соловецькому манастирі. Тричі в рік, на Різдво, Великдень і на Спаса, випускали його з келії-одиночки в манастирську трапезу. Тоді то він розмовляв з прочанами й допитувався, що діється на Україні. Помер у 1803 р., маючи 112 літ від роду. Товариші його недолі померли скоріше.

Решту запоріжців, що піддалися москалям, переведено в свобідних („казьонних") селян, або затягнуто в полки „пікінєрів". Землі запоріжської старшини поконфісковано й обдаровано нею царських підлизнів. Князі Вяземський та Патьомкін стали тоді панами велитенських лятифундій, в сотні тисячів десятин. Перепало тоді 35.000 десятин і бувшому гетьманові Розумовському. До 1784 р. роздано поміщиками біля пяти міліонів десятин землі, разом з поселеними на них хліборобами. Хто не відрікся землі, попав у кріпацьке ярмо, що перед ним тікав на Запоріжжя. Решту вільних земель заселено чужинцями — сербами, болгарами, вірменами, а головно німцями. В 1789 р. примандрувала сюди м. і. секта пруських менонітів, що діставши грошеву допомогу,

довічне звільнення від військової служби й трицятилітнє звільнення від податків, дістали по 65 десятин на душу, найкращого чорнозему на Хортиці та на Дніпрових берегах. В половині XIX ст. було вже на давньому Запоріжжі до 100.000 німецьких, добре загосподарених кольоністів. „А на Січі мудрий німець картопельку садить"... співав потім Шевченко. Вільні колись землі Війська Запоріжського перейменували на „Новоросію" й віддали в управу генералові Патьомкіну, що мав їх загосподарити. Озброєний широкими повновластями й величезними капіталами, він почав закладати нові міста (Херсон, Миколаїв, Катеринослав) та села, деколи переборщуючи в усильности, з чого й пішла приповідка про „патьомкінські села", тобто такі, що існували тільки в уяві князя, або на папері. Протягом десятиліть до решти заселено й загосподарено вільні запоріжські землі, при чому чужинецькі зайди утворили тут доволі помітний відсоток населення.

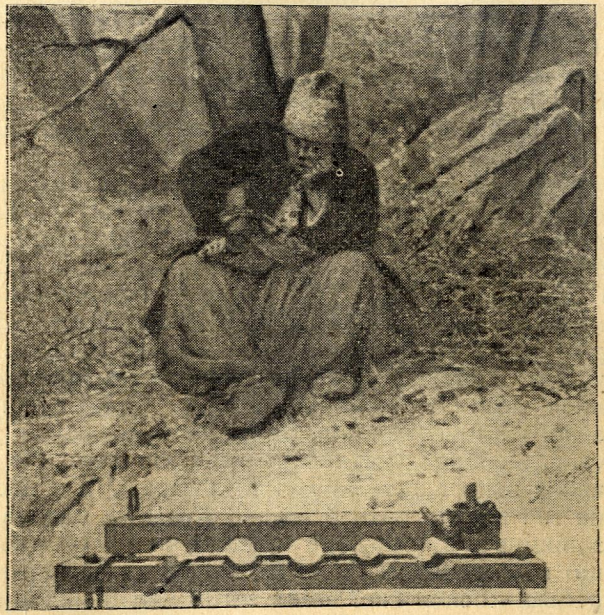

Кармелюк. З картини Ждахи.

Нова Січ. Біля 5000 запоріжців, що вспіли продертися крізь перстень військ Текелія, помандрувало човнами й суходолом на південь, до турецької границі. Опинившись у Білгороді (тепер Акермані) над Дністровим лиманом, вони вислали послів до турецького султана з просьбою приняти їх у турецьке підданство. Султан погодився й відступив запоріжцям лиман Дунаю на поселення. Тут і повстала Нова Січ... за Дунаєм.

Нова Січ, розкинута на просторих островах дунайської дельти, зорганізована по давним, запоріжським зразкам, зразу розросталася. За рік було вже в ній 7.000 запоріжців, а їх число збільшувалося з дня на день новими втікачами з Запоріжжя, Гетьманщини та Правоберіжжя. Злякався того царський уряд і почав робити заходи над розбиттям нової, січової організації. Оголосив амнестію для запоріжців, а рівночасно натискав на турецький уряд, щоб цей не дозволив козакам турбувати московського пограниччя. Та коли запоріжці ввійшли в збройний конфлікт з т. зв. „некрасівцями", тобто донськими козаками, що ще на початку XVIII ст. виемігрували з над Дону й поселилися над Дунаєм, то частина запоріжців покинула в 1785 р. гирло Дунаю й переселилася до Банату на австрійській території. Тут промучилися вони, під тиском австрійської урядовщини до 1812-13 рр., коли то вернули на Дунай, в Добруджу. Остаточно розправившися з „не-

красівцями", якийсь час жили вони своїм життям у тій Новій Січі. Як колись, над Дніпром, було в них 38 курінів, були слободи й хутори для жонатих запоріжців, була своя церква й манастирський захист на... Атоні. Але життя було ненормальне. Часті турецько-московські війни примушували їх боротися по турецькому боці, проти своїх земляків і одновірців. А що московська агітація за поворотом запоріжців до дому не вгавала, то випадки переходу більших і менших груп поза кордони Гетьманщини ставали чимраз частіші. Колиж у 1828 р. почалася турецько-московська війна й запоріжці дістали від турецької влади мобілізаційний наказ, прихильно до москалів настроєний кошовий Осип Гладкий, зібрав біля 500 своїх однодумців і разом з запоріжськими клейнодами перейшов на московський бік. Він допоміг москалям переправитися через Дунай, за що був щедро нагороджений, але загнав у біду запоріжців, які залишилися на турецькому боці. Тих, що зявилися на мобілізаційний приказ, турки арештували, Січ зруйнували, а кого в ній захопили, повбивали. Розлючені турки вирізали й українське, хліборобське населення Добруджі. По скінченні війни, арештованих запоріжців випустили з тюрми, але про відновлення Запоріжжя не могло вже бути й мови. Хто міг, вернув потайки до дому, а хто залишився в Добруджі, на ріллі чи при рибальському неводі. Запоріжці, що під проводом Гладкого піддалися москалям, дістали по скінченні турецько-московської війни землі над північним берегом Озівського моря й під назвою „Озівського Війська" проіснували до 1865 р. як погранична сторожа.

Кубанська козаччина. Царський уряд, зруйнувавши Запоріжську Січ у 1775 р., дуже скоро пожалував свого нерозважного кроку. Потреба в військовій організації, якою було Запоріжжя, не дала заступити себе регулярним військом у безустанних воєнних сутичках з Туреччиною. Колиж за Дунаєм станула Нова Січ, москалі рішили протиставити їй якусь противагу. Тому вже в 1776 р. проголошено формування двох „пікінєрських" полків, у які, в першу чергу, отворено доступ колишнім запоріжцям. Колиж організація пікінєрів не йшла, колишній, запоріжський старшина Сидір Білий дістав доручення зформувати чисто козацький відділ. В 1784 р. оформилося нарешті Божське Козацьке Військо, якому відведено землі поміж Богом і Дністром. В 1791 р. боролися божські козаки, під проводом полковника Антона Головатого з турками. На усті Дніпра здобули вони фортецю Березень, чим причинилися до здобуття Очакова. За хоробрість дістали від москалів щедрі нагороди й нову назву „Війська, вірних, чорноморських козаків". В 1792 р. переведено чорноморців на Кубань, де вони заснували місто Катеринодар. Було їх тоді до 7.000, а коли до них почали приставати втікачі з Задунайської Січі, сила їх помітно зросла. Якийсь час звали себе кубанці „Буджацьким, або Усть-Дунайським Козацьким Військом".

В основу організації нової козаччини лягли старі традиції й звичаї Запоріжжя, але вже в новій формі. В першу чергу кубанські козаки закинули запоріжську безженність і замісць жити по курінях, почали жити хуторами і слободами, шо їх звали „станицями". В 1813 і 1832 рр. переведено тут козаків з козацьких полків колишньої Гетьманщини, а в 1832 р. на те, щоби приспішити заселення Кубані, набрано на Україні дівчат і послано чорноморцям. На Кубань тікали й селяне; їх хоч і не записувано в козацькі реєстри, всеж таки залишувано віль-

ними хліборобами. В 1864 р. перейменовано чорноморців на Кубанське Козацьке Військо, але рівночасно влито в них багато неукраїнського елєменту з так званих „лінейних", московських козаків. Зчасом обмежено їх автономію, а давні клейноди й деякі залишки в устрою й організації перемінилися тільки в зовнішну, декоративну форму, насправді вже регулярної частини московської армії. Зате, коли вибила для України Велика Година, серед кубанців віджили старі запоріжські традиції й їм довелося ще раз в історії блиснути семибарвною веселкою слави в змаганню за Національне Визволення.,

Кобзар серед гайдамаків.
Рисунок Сластьона.

Місія Капніста. Безпримірний в історії України занепад державнотворчої думки й національної свідомости, розяснює на момент характеристична для свого часу, політична місія графа Василя Капніста на пруському дворі. В 1791 р. при нагоді напружених московсько-пруських взаємин, зявився в кабінеті пруського міністра Герцберга, як висланник старшинської аристократії, син миргородського полковника — Василь Капніст. Прийшовши до останнього відчаю „від тиранії російського уряду й князя Патьомкіна", мандатарі Капніста висловлювали готовість повстати проти Росії, якщо Прусія, війшовши у воєнний конфлікт з Росією, допоможе Україні відвоювати собі колишнє державноправне становище.

Нажаль війна з Росією не усміхалася тоді Прусії й відповідь Герцберга Капністові була виминаюча. Правда, звязків з Прусією тоді не порвано; піддержував їх брат Капніста, що подорожував тоді по Европі, як неофіціяльний емісар українських сепаратистів, але нічого з його заходів не вийшло.

Зорієнтувалася в тогочасних українських намірах московська влада й ще раз дещо „попустила". По смерти Катерини (1796), за короткого володіння її сина Павла (до 1801 р.) повернуто Україні дещо з її старого, гетьманського устрою. Між іншими привернено типову для української автономії установу — Генеральний Суд. Цар Павло, відступив був від політичної лінії своєї матері під впливом свого міністра Олександра Безбородька, що був колись київським полковником, а на царському дворі не переставав турбуватися справами своєї батьківщини. Говорилося навіть про віднову гетьманства, але в 1801 р. царя Павла вбито, а його наслідник Олександер І. завернув рішуче до політики Катерини II. В XIX сторічча вступила Гетьманщина вже як засвоєна й „освоєна" московська провінція...

XXIX. ПРАВОБІЧНА УКРАЇНА.

Хвастівський полковник — Семен Палій був уже справді „останнім козаком“ Правобічньої України. Південня Київщина й Браславщина, опинившися в 1711-12 рр знову під Польщею, були силою повернуті в умови зперед Хмельниччини. Нащадки давнього поміщицтва, як також ті, що, за безцін, набули в них права на українські посілости, жиди й латинські, чернечі чини посунули тепер лавою на Правобереіжжя й почали відновлювати свою давну господарку. На місце давних українських магнатів — Вишневецьких, Конецьпольських, Собіських, прийшли тепер Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чорторийські, Сангушки, Тишкевичі, Браницькі, що „лівим і правим“ позахоплювали велитенські маєтки й стали справжніми „кресовими короленятами“. Узалежнивши від себе дрібну й безземельну шляхту, вбравши селянські маси в панщизняні шори, вони не дбали про добро польської держави, нехтували королями та тільки те й робили, що змагалися поміж собою за впливи й маєтности. Мали великі апетити й одних та других було їм усе мало. Навіть колишні королівщини та староства, як канівське, корсунське, чигиринське й черкаське, опинившися в їх руках, перемінилися на їх дідичні маєтности.

Щоби скорше заселити ці незміряні простори й привабити до них селянські, робучі руки, вони зразу почали оголошувати „свободи“, тобто звільнення з робочих повинностей на ряд років для перших поселенців. Кинувся на їх заклики народ і посунув на Правобереіжжя з усіх українських земель, де панщина вже добре вдомашнилася. Волинь, Полісся й Галичина, а навіть лівобережна Гетьманщина, доставили тепер доволі людського матеріялу й нове життя зацвило на донедавна пустому й винищеному Правобереіжжю. Росло господарство краю, підіймався промисл, торговля й матеріяльна культура; раділи пани магнати, не мали на що нарікати й селяне, навіть тоді, коли минали „свобідні роки“ й треба було братися за виконування своїх службових повинностей. Та за свобідними роками й першими панщизняними, пішли чимраз тяжчі повинности і обовязки, а там і повна неволя. Великі власники віддавали землю в аренду дрібній шляхті, а вона, незвикла до праці, віддавала її ще дрібнішій, деколи й жидам. Повстала драбина арендних зобовязань — вимагав прибутку з своїх земель великий землевласник, потребував його арендар, не могли обійтися без прибутків і дальші посередники. На них усіх довелося тепер працювати селянинові. Зразу „дерли з нього одну шкуру, потім другу, третю й нарешті сему та останню“, — як говорили тоді про чимраз тісніші, панщизняні порядки.

Та на тому не кінець. Разом з поміщиками й арендарями посунули тепер на Правобереіжжя латинські, чернечі чини, що почали перетягати православне населення на унію й католицтво. Народ, що визнавав православя своєю національною релігією та для його оборони й поширення поклав стільки жертв майна й крови, не міг спокійно придивлятися до заходів над його знищенням. Тим більше, що поширювання католицтва велося не самою тільки проповіддю. Залежно від умов, використовувалося для цього всі засоби, аж до насильства над людським сумлінням включно. Позбавлений особистої волі, понижуваний на кожному кроці, ображуваний в своїх релігійних і національних почуваннях народ, почав хвилюватися. Чим далі тим частіше доходило

до конфліктів. Зразу поодиноких і припадкових, згодом збірних і організованих. Тай не диво. В жилах правобічного селянства плила ще кров козаків Хмельницького, в їх памяти не затерлася ще воля, в їх недалекому сусідстві жило ще вільне Запоріжжя, а навіть Гетьманщина приваблювала до себе, коли вже не суспільно-політичною, то бодай релігійною свободою. На цьому тлі виросла й змогутніла гайдамаччина.

Григорій Полетика.

Гайдамаччина. Сама назва „гайдамака" й „гайдамаччина", прикладена до правобічних повстанців, подібно, як слово „козак" — турського походження. „Гайде!"—значить стільки, що „тікай", татарське слово „гайда" перейшло теж у тому розумінню до української мови. „Гайдамаками" прозвали правобічних повстанців польські історики кінця XVIII в.й ця назва стала загальною в літературі й народній традиції. Народ звав гайдамаків ріжно — коліями, левенцями, а в Галичині — опришками. Почалася гайдамаччина з поодиничних виступів людей, що не видержавши насильства, почали мститися — убійствами й нищенням майна своїх особистих гнобителів. Алеж хто раз уже пішов у розріз зі законом, немав уже повороту до нормального життя. Таких людей ставало чимраз більше. Тікаючи на Гетьманщину, Запоріжжя, в Молдавію та Туреччину, вони там організувалися й уже цілими, озброєними гуртами вертали до краю — мститися за свої й несвої кривди. Народ бачив у них своїх месників, піддержували їх запоріжці, спочували гетьманці, як на борців за православну віру дивилося на них пригнічене та понижене православне духовенство. Серед таких умов перемінюється гайдамаччина в „безперестанну, організовану війну проти шляхти" (В. Антонович).

Польський уряд, що не розпоряжав майже ніяким регулярним військом, а на ціле Правоберіжжя не мав більше, як чотирі тисячі постійного війська, пробував ріжними способами боротися з гайдамаччиною. Спроба зорганізувати наємну міліцію не вдалася. В спокійні часи „міліціонери" тільки те й робили, що грабили спокійне населення, а підчас зустріч з гайдамацькими відділами... переходили на їхній бік. Куди надійнішими виявилися т. зв. „надворні міліції", утримувані коштом поодиноких магнатів. Організовані на козацький лад з селян, звільнених від панщизняних обовязків, були вони ніби тіню скасованої козаччини. Правлючись по козацькому звичаю, обіраючи зпоміж себе отаманів, сотників та осаулів (тільки полковники були наставленими шляхтичами), вони доходять до великих, чотири-пятитисячних корпусів. Здебільша

вірні своїм панам, вони всеж таки, в зустрічі з одновірними, гайдамацькими земляками, або б'ються з ними нещиро, або таки переходять на їхній бік. Герой Гайдамаччини — Гонта, був чейже одним з сотників такої, надворної міліції. Остаточно Польщі не довелося здушити гайдамаччини власними силами й засобами.

Повстання 1734 р. Коли в боротьбі за опорожнений Августом II. польський престіл, станули проти себе — ставленик колись Карла XII., а тепер Франції — Станислав Лєщинський та саксонський курфірст Август III., що його підтримувала Московщина, разом з московським військом вступила на польську територію й гетьманська армія. Населення Правобереж'жя зраділо нагодою й покладаючи надію на гетьманців, підняло повстання. Почалося з грюмлення жидів і шляхти, нищення панських маєтків та захоплювання міст і містечок.

З Київщини перекинувся повстанчий рух на Поділля й Волинь. Його керманичем і героєм став бувший старшина придворної міліції князів Любомирських — сотник — Верлан. Він перейшов до гайдамаків з цілою своєю сотнею й дуже скоро зорганізував довкола себе цілий полк. Відділи Верлана здобули Броди, Жванець, а навіть запускалися під Львів. Повстанчий рух захоплював народ скрізь, кудою проходив Верлан. Регулярні війська тікали, а придворні міліції спочували повстанцям, а то й переходили на їх бік. Щойно московська інтервенція трохи приборкала Верланову гайдамаччину. Сам Верлан з найближчими втік у Молдавію, але деякі його ватажки, вели боротьбу далі. Один з них — запорожець Грива здобув навіть Чигирин і Крилів. Тільки зрада козацького сотника Сави Чалого, що зруйнував запоріжську фортецю над Богом (1738 р.), придушила, на якийсь час, повстання. Відомстили зате Чалому запоріжці, що вбили його, в його, зрадою нажитому хуторі, в 1741 р.

На дрібних партизанських випадах і місцевих заворушеннях пройшло чергових десять років, поки в 1750 р. не піднялося нове повстанче полумя. Селяни втікачі, що зорганізувалися на запоріжській території, тут озброїлися й прибрали собі провідників зпоміж запоріжців, впали тоді в межі Київщини. Мошни, Умань, Винниця, Лятичів, піддалися повстанцям, що з черги заняли Хвастів та сягли своїми загонами аж до Полісся. Щойно посполите рушення шляхти припинило розмах повстанчих відділів, тай то не на довго.

Коліївщина. В 1768 р. піднялося знову нове повстання, тим разом найгрізніше з усіх дотеперішніх. Безпросвітна панщина й натиск католицького та уніятського духовенства на православну церкву, впарі з зловживаннями розквартированих по Україні військ, викликали кривавий протест. Намісник православного владики Мелхіседек Значко-Яворський, ігумен мотронинського манастиря, вичерпавши всі законні засоби для боротьби за права православної церкви, рішився зорганізувати повстання. Допомогло йому в цьому внутрішнє розладдя в Польщі; проти втручування москалів у польські справи й проти нездарного короля Станислава Понятовського зорганізувала польська шляхта конфедерацію. Центром руху був Бар на Поділлю, провідником Казимир Пулавський. Король, не бачив собі іншого рятунку й попросив москалів на допомогу. В межі Польщі вмашерував московський корпус, під проводом генерала Кречетнікова й обложив конфедератів у Бердичеві.

Загальне розпряження використали українські повстанці, під проводом Максима Залізняка.

Похід козацького обозу. Рисунок Сластьона.

Сам Залізняк, що свою молодість провів на Запоріжжю, вернув відтіля ще весною 1767 р. й ставши ніби послушником у жаботинському, а відтак мотронинському манастирі, на спілку з ігуменом-намісником організував повстання, яке залишилося в народній памяти під назвою Коліївщини. В противенстві до попередніх повстанчих рухів, повстання Залізняка було добре зорганізоване й оперте на гарно підготовленому пляні. Використовуючи замішання в Польщі, Залізняк пройшов з своїм відділом міста Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку, кермуючись на столицю „короленят" Потоцьких — Умань. Скрізь, де тільки зявився Залізняк, народ повставав; селяни винищували шляхту й жидів, руйнували двори й озброєні, хто чим міг, приставали до повстанців.

Умань, велике тоді торговельне місто, з василіянською школою, мала сильні укріплення й козацьку міліцію, під проводом Івана Гонти. Гонта, що поруч Залізняка став другим героєм повстання, подібно як Залізняк був селянського роду. На службі в придворній міліції Потоцьких доробився Гонта двох сіл та став заможною та впливою людиною. В його особистому інтересі було обороняти шляхту й створений нею лад на Україні. Та коли губернатор Уманя Младанович, вислав Гонту з сотнею проти Залізняка, обізвалася в ньому совість. Не вагаючись, перейшов Гонта до повстанців і разом з ними вдарив на Умань.

Дня 19 червня 1768 р. упала Умань. На вулицях лягло до 2000 жидівських і шляхотських трупів. Згинув губернатор Младанович, але його дітей вдалося Гонті врятувати. На раді, що відбулася по перемозі, проголошено Залізняка гетьманом, а Гонту уманським полковником. Відновлено старий козацький лад, з поділом краю на сотні й полки; уніятам і католикам залишено — або вернути до православної церкви, або вийти з краю. Здавалося, що вертають часи Богдана Хмельницького. Упевнювали в тому успіхи повстанців на Київщині, Поділлю, Волині й Поліссю, та прихильне відношення до повстання московських військ і взагалі московської влади. Московщині залежало на ослабленню Польщі й успіхи повстання були їй по нутру.

Та коли повстанці, ганяючись за шляхтою й жидами, перейшли

турецьку границю та спалили турецьке місто Балту, турецький, кримський та молдавський уряди, загрозили Росії війною, якщо вона не приборкає гайдамаків. Москва злякалася й рішила виступити проти повстанців. Полковник Гурієв з полком донських козаків і піхоти рушив зпід Бердичева на Умань. Гурієв, не маючи відваги виступити отверто, вжив підступу. Завів дружні переговори з повстанчими провідниками й на спільному бенкеті їх арештував. З черги кинулися московські салдати на табор неприготованих повстанців й захопили їх біля 900. Решта розбіглася. Полонених повстанців, що походили з Правобереіжжя віддали москалі польській владі, лівобереіжців вислали на суд до Києва. Гонта з 846 полоненими опинився в польських руках. По короткому слідстві й суді в с. Кодні біля Житомира всіх покарано смертю. Їх четвертували, садили на паль, вішали. Найлютіше покарано Гонту. З особливою жорстокістю мстився на повстанцях рейментар Стемпковський. Рівночасно московська влада карала повстанців лівобережного походження. 250 гайдамаків засуджено на смерть, але частину їх „помилувано" — їх били кнутом, виривали ніздря, пятнували білим залізом чола й остаточно заслали на каторжні роботи в сибірських копальнях. На Сибір помандрував і Максим Залізняк, де й закінчив життя.

Коліївщину остаточно приборкано, але духа бунту серед закріпощеного селянства Правобереіжжя, ані теж недовіря й підзорливости існуючого тут, шляхотського живла, не придушено. Народ хвилювався постійно, а шляхта, живучи, мов на вулькані, дуже часто виявляла свій переполох жорстокими репресіями. Особливо кривавою була тривога волинської шляхти в 1789 р. Тоді то заарештовано, мучено й навіть повбивано сотні невинних селян, запідозрених у готуванню повстання. Позатим було ще багато місцевих тривог та репресій.

Доля Галичини. В куди тяжчому положенню аніж Гетьманщина а навіть Правобічна Україна, найшлася в XVII—XVIII ст. Галичина. Умови політичного життя не дали тут змоги повстати й оформитися такій верстві, як козаччина, вони теж дуже скоро обезброїли останки української шляхти, ослабили міщанство й духовенство та непосильним ярмом лягли на шиї селянства.

„Віра й нація руська" були боєвим гаслом львівського міщанства ще протягом цілого XVII ст. Для нього воно жертвувало й далі майном, здоровлям і життям, для нього нехтувало особистими почестями й вигодами, через нього теж опускалося чимраз нище по щаблях суспільної драбини й економічного добробуту. Нарешті забракло терпцю й сили. Тому, що слабше — корилося або й зраджувало „віру й націю руську", що сильніше, більш підприємчиве — емігрувало. Здебільша на схід, у Придніпрянщину, що почала нове життя під охороною козаччини. Галичани взагалі, а львовяни зосібна, були тими, що підняли культурно-національний рух Києва XVII ст. до вершин, так само, як західньо-українського, галицького походження була помітна не так своєю скількістю, як якістю частина козацької єрархії. Зискує на цьому Східня Україна, але Західня безсумнівно тратить. Паде шкільництво, а з ним тратить церква свою рушійну силу; західньо-українське друкарство нидіє, не виходючи поза вузькі рямці церковщини — богослужебні книги стають одинокою літературою й лєктурою західньо-українського читача.

Хмельниччина. Раз тільки блиснуло сонце на західньо-українському обрію, коли в 1648 р. підступили під Львів полки Хмельницького. Сокаль, Тернопіль, Рогатин, Товмач, Заболотів, Янів, Городок, Яворів, Калуш, Дрогобич, оце список галицьких міст, які тоді підняли прапор повстання, що йому щиро й діяльно співчував столичний Львів, не кажучи вже про галицькі села, які з живловою силою кинулися тоді на своїх ворогів і гнобителів. Та Хмельницький завернув зпід Львова й залишив розбурханий край на поталу ворожої пімсти. Хто в тому часі не втратив душі, той втратив віру й рештки надії на визволення. Другий прихід Хмельницького під Львів у 1655 р. привітала Галичина зловіщою мовчанкою. Не відгукнулася вона, коли 1672 р. станув під Львовом Дорошенко, а коли нарешті в 1745 р. добилися українці до міської ради у Львові, то вони репрезентували вже не „руську націю", а розбиту й приборкану, віроісповідну громаду.

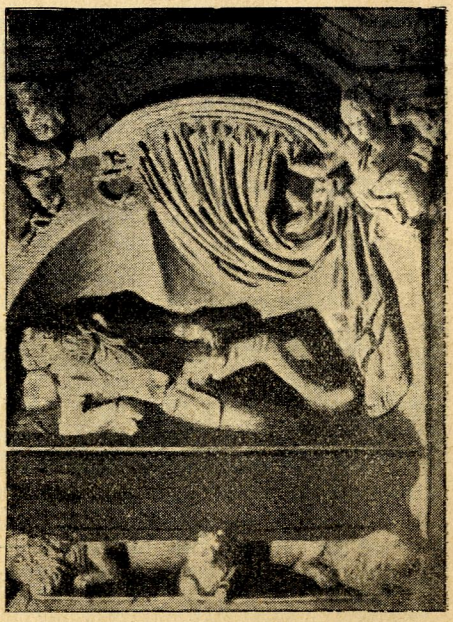

Нагробник К. Острожського.

Унія. Польський уряд, навчений досвідом підчас Хмельниччини, подбав про те, щоби Західня Україна не піддержувала звязків з рештою матірнього пня й православним закордоном. Для цього в 1676 р. варшавський сойм, під загрозою кари смерти й конфіскати маєтку, заборонив православним виїздити з краю, а в першу чергу зноситися з православним патріярхатом. Всі церковні справи віддано в беззастережне розпорядження місцевих владик, що схилялися до унії, або приняли її — явно чи потайки.

Залізняк.
З картини Іжакевича.

Правою рукою польської влади в справах західньо-української церкви був львівський владика Осип Шумлянський (1667—1708). З роду уніят, замолоду „товариш панцирної роти" й близький чоловік Яна Собіського, для того, щоби дістатися на львівське владицтво приняв православє. Зробив це, очевидно, нещиро, бо вже в 1677 р. написав до папи лист про свою готовість вернути на унію, а тимчасом робив заходи, щоби до неї приєднати решту владик і духовенства. Однодумців найшов він у кандидаті на перемиське владицтво — Інокентію Винницькому, та

унівському архимандриті Варлаамі Шептицькому. Для обміркування справ унії скликав польський король у 1680 р. церковний собор у Львові, але Шумлянський, знаючи, що з унії, на соборі, нічого не вийде, не приняв у ньому участи. Зате він працював для унії потайки. Пропонуючи на владицтва людей прихильних унії, виєднуючи користи й привілеї уніятському духовенству, він рівночасно затирав всякі формальні ріжниці поміж унією й православєм. Для себе придбав Шумлянський прибутки з маєтностей і манастирів київської митрополії, опорожненої по Йосифі Нелюбовичу Тукальському (1663—1675), що за свою українську, державницьку політику, опинився в тюрмі. Повівши таку підготовчу політику, Шумлянський зважився нарешті в 1700 р. явно приступити до унії. Грунт під унію був справді підготований і протести проти неї належали до виїмків. Запротестувало м. і. львівське Успенське брацтво, але Шумлянський, напавши з жовнірами польського коронного гетьмана на Успенську церкву, вирубав церковні двері й відслужив Богослуження після уніятського обряду. Брацтво всеж таки не піддалося й протривало в православію до 1708 р. Одиноким заборолом православя в Галичині залишився тільки Великий Скит у Маняві. Оснований в 1611 р. приятелем Івана Вишенського — Йовом Княгиницьким, він видержав на раз занятому становищі аж до свого скасування, уже за Австрії в 1785 р.

В перемиській епархії принято унію в 1691 р. за Інокентія Винницького, якого наслідник міг уже в 1761 р. похвалитися, що в його епархії нема вже ні одного православного. Волинська (луцька) епархія перейшла на унію в 1711 р. З того часу унія стала пануючим обрядом на цілій Західній Україні, а в половині XVIII ст. пробувала навіть поширитися на приналежній до Польщі Київщині. Мало не два століття боротьби з нею, як з авангардою польщини, виснажили західньоукраїнське громадянство до решти. Колиж вона все таки, „правим і лівим“ перемогла і вдомашнилася, стала черговою ознакою „віри й нації руської“, як колись було нею православє.

Опришківство. Подібно, як на Придніпрянщині народні маси протестували проти свого поневолення гайдамацькими повстаннями, в Галичині прийняв цей рух форми й назву опришківства. Вдомашнилося воно головно на Покуттю, де в карпатських лісах, на молдавсько-угорському пограниччю, найшло собі безпечний захист. Як гайдамаччина на Придніпрянщині, так опришківство в Галичині старалося використовувати пригожі для себе моменти внутрішнього розладдя й заворушень. Особливо сильно змоглося опришківство в перших десятиліттях XVIII ст., коли Польщу непокоїли шведи та хвилювала боротьба Станислава Лєщинського й Августа Саксонського за польський престіл. Використали теж опришки пізніші замішання в Польщі за Августа III.

В противенстві до придніпрянської гайдамаччини, що в моментах свого найбільшого напруження набірала військово-політичного характеру, покутське опришківство не виходило поза межі й форми розбійницької партизанки. Опришки нищили майно поміщиків, по словам народньої поговірки „брали в багатих, а давали вбогим“, тобто в той дикий спосіб, пробували зарівнювати ріжниці соціяльного й маєткового стану. Очевидно, практичний успіх з такого „вирівнування“ був мінімальний, але переляк, що його кинули опришки на „панів“, не зали-

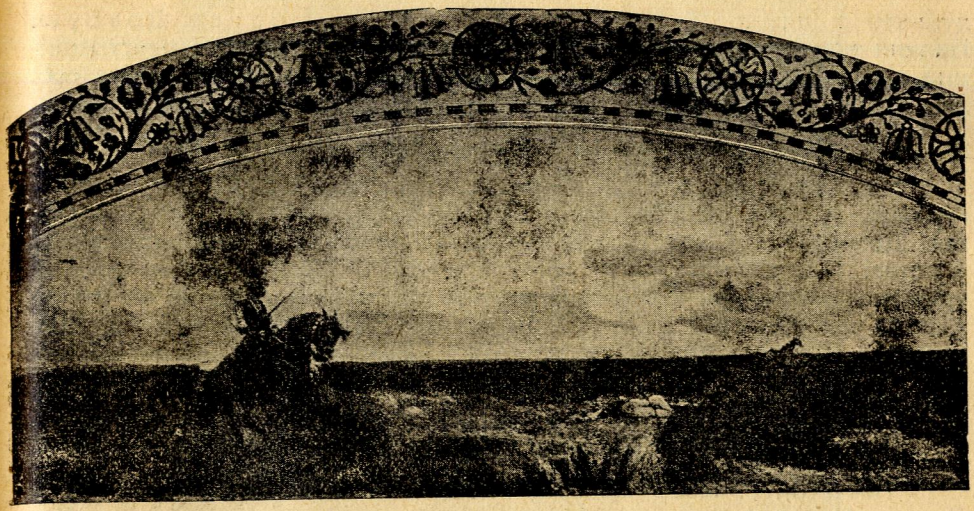

Чумацький шлях Ромодан. Картина Васильківського.

шився без деякого впливу на уклад відносин. В страху перед опришками, „пани" й урядники не насмілювалися попускати вудила свому рознузданню над безборонним народом. За той власне „страх на панів" народ спочував опришкам, підтримував їх і зберігав у вдячній памяти їх подвиги й постаті.

Славні були колись повстанчі загони Мухи в XV ст. (Диви 358—360 ст.) та Андрія Барула, що то, підпомаганий Молдавією, проголосив себе „правним спадкоємцем Руси, що її загорнув собі силою король Казимир". Вони наче були історичними батьками й передвісниками покутського опришківства. Але справжнім посівом опришківства, тобто бунту проти створених польською займанщиною умов соціяльно-політичного життя, була щойно доба Хмельниччини в Галичині. На гетьманські універсали, накликуючі до повстання, відгукнулася вся Галичина, але найсильніший відгомін пішов по Карпатах і Підгірю. Славний повстанчий загін Семена Височана з Отинії, мав до 15.000 мужви й сягав своєю акцією в глибину Покуття й Гуцульщини. Менчі повстанчі загони створилися тоді в Білих і Чорних Ославах, в Росяній, Делятині, Березові, Сопові, Ключеві Нижному, довкола Печеніжина, Кут і т. д.

Та Хмельниччина піднялася над Карпатами й Підгірям, мов бурун, блиснула на небосклоні мов метеор і згасла. Але в час, коли вся Галичина принишкла й упокорилася, Підгіря не переставало хвилюватися.

Підчас другого побуту Хмельницького в Галичині, на Підгірю знову формуються повстанчі загони. В 1659 р. вони не тільки нищать поміщицькі двори, але здобувають підгірські містечка й накладають на них контрибуцію. В 1665 р. оперував над Дністром ватажок Дрозденко, в 1683 р. піймали в Делятині сміливого ватага Нестора, в 1703—1712 рр. був пострахом Підгіря Іван Пискливий.

В 1704 р. зявився в Карпатах ватажок Пинта, що вславився своїм сміливим нападом на Косів. В 1712 р. злякала Коломию ватага Івана Панчишина, але всіх своїх попередників перевисшив очай-

душною сміливістю й справжнім лицарством — Олекса Довбуш. Палкий мов іскра, бистрий як олень, сміливий мов лев, неустрашимий, а притім лагідний і лицарський супроти безборонних, здобув собі Довбуш не тільки щиру вдячність у сучасників, але й вічну память у потомности. Для сучасників був месником народніх кривд, для потомних — недосяжним ідеалом легіня-героя.

Походив Довбуш з Печеніжина й був сином убогого гуцула-комірника. Засмакувавши в опришківстві замолоду, вже в 1738 р. виступає Довбуш з численною й добірною ватагою. Зразу опришкував у ватазі Олекси його брат Іван, але в 1739 р. дійшло між ними до кривавої бійки. Олекса, зранений братом в ногу, налягав на неї до смерти, а Іван покинув брата й перейшов з власною ватагою на Бойківщину. Іван помер скорше від Олекси. Для церкви в Беняві переказав свій опришківський ніж з написом: „Іван Добощук, славний збойник гірський, перед смертю своєю зложив той різак в церкві Беняшки". На другому його боці був напис: „Від того різака погиб з руки Добощака"...

Тимчасом Олекса Довбуш гуляв по Гуцульщині. Села Текуче, Ланчин, Утоpопи, Товмачик, Добротів, Устєріки, Ясена, Перегінсько, Молотьків, оце терен його перших, опришківських подвигів. Вслід за ними пішли — Вербіж, Воскресінці, Микуличин й нарешті гора Стіг, де Довбуш сам один вихопився живий з залізних кліщів цілої роти „смоляків", тобто жандармів старости Пшелуского. Страшна була пімста Довбуша на багатієві Дідушку з Довгополя, що нахвалявся післати голову ватажка до Станиславова. Славна була гостина Довбуша в домі Андрія Карпінського, якраз в хвилину народження, пізнішого польського поета Франциска. До очайдушности сміливим був наскок Довбушевої ватаги на Борщів у 1744 р. де він „не по гроші прийшов, але по душу (полковника Константина Злотніцкого), аби більше людей не мучив", — як сам казав...

Згинув Довбуш ранком дня 24 серпня 1745 р. в домі Степана Дзвінки в Космачі. Народня лєгенда прибрала смерть ватажка в квітки любовної історії, але по правді Довбуш не з любови до жінки Дзвінки, а з мести за його кривду тестеві увійшов з ним у пересправу й згинув.

Найкращим побратимом Довбуша був Василь Палійв, переємниками його опришківської „балти" були Василь Баюрак та Іван Бойчук, але ніодин з них не піднявся уже до рівня лицарської безінтересовности Довбуша. По ньому й само опришківство перевелося. Винищила його до решти австрійська жандармерія на прикінці XVIII ст.

Упадок Польщі. Остаточне заведення церковної унії й приборкання гайдамаччини московськими руками, не врятувало Польщі. Захитана великим народнім повстанням за Богдана Хмельницького, вона вже ніколи на могла вернути до рівноваги. Захопивши великі простори непольських земель, Польща не зуміла наладнати в них державної господарки й адміністрації. Віддала їх у руки магнатів - „короленят", для безоглядної, кольоніяльної експльоатації й визбулася впливу на уклад економічно-суспільних сил на тих землях. „Золота" вольність загалу польської шляхти, не вміла пожертвувати нічим для держави, віддаючи себе зате всевладі магнатів, що потворили згодом наче самостійні держави в державі. Дбаючи про особисті користи й вигоди, магнати нехтували загально-державними інтересами, не слухали цен-

Жінка переясл. полковника Семена Сулими.

тральної влади й легковажили короля, дуже часто вислугуючися постороннім політичним чинникам. В пору, коли окраїнні магнати розпоряжали головокружними багацтвами, витиснутими з кривди й поту поневолених народніх мас, в державній скарбниці не було грошей ні на військо ні на адміністрацію. Щож дивного, що, коли магнати вислугувалися чужинцям, то й королі перемінилися в ставлеників посторонніх, політичних сил. Замісць польських державних інтересів, перехрещувалися на варшавському дворі інтереси Франції, Німеччини й Росії. Остаточну перевагу здобула Росія, що не тільки посадила на польському престолі відданого собі Станислава Понятовського, але своїми „резидентами" й впровадженими до Польщі військами, господарила в ній, мов у себе дома. Не помогли „конфедерації" патріотично настроєної горстки польської шляхти проти московських зазіхань. Росія вміла організувати проти них свої „конфедерації" й на кожному кроці параліжувати змагання до реформи й направи відносин. В міру потреби вміла Росія використовувати хвилювання мас з приводу суспільних і релігійних утисків й у той спосіб підготовляла грунт під цілковите, державно-політичне поневолення Польщі.

Даремне старалася Польща скористати з московсько-турецького напруження в 1768 р. Проти московських посягань на Крим і Молдаву виступила Австрія, а пруський король, бажаючи відхилити увагу Росії від турецького півдня, зумів зацікавити її в... розборі Польщі. За ціну Молдавії, на яку наставилася Австрія, прийшло поміж Росією, Австрією й Прусією до згоди про обкроєння Польщі. Сталося це в 1772 р. Польщу вичеркнено з складу европейських великодержав. Росія загорнула собі частину Білоруси, Австрія взяла Галичину, Прусія — прибалтійське прибереіжжя. Не було кому, не було й чим протестувати проти такого насильства сусідів. Чужинецькі війська зайняли названі землі без одного вистрілу, а заляканий чи підкуплений варшавський сойм дав на розбір ще свою згоду. Про легчий успіх не могли сусіди Польщі й мріяти. Два роки згодом Австрія прилучила ще до своєї галицької займанщини українську частину Молдавії, з Чернівцями і Серетом, та частину румунської з Сучавою, що з неї в 1849 р. створила свою окрему провінцію — Буковину.

Перший розбір Польщі примусив схаменутися навіть засліплену у своїй „золотій вольности" шляхту. Дня 3 травня 1791 р. проголошено в Польщі нову конституцію, але вона не подобалася магнатам. Вони зорганізували т. зв. „торговицьку конфедерацію" й замісць рятувати батьківщину від остаточної заглади, віддали її в „опіку" Росії. Саме тоді закінчила Росія свою переможну війну з Туреччиною й ніщо не стояло їй на перешкоді зайняти Варшаву. Сойм, скликаний під охороною московських багнетів, скасував „травневу конституцію" й „відписав" Росії нову пайку земель — Київщину, Поділля, великий шмат Волині й дальшу частину Білоруси.

Та на тому ще не скінчилося. Коли в 1794 р. під проводом Тадея Костюшка, піднялося в Польщі повстання проти московського й пруського наїздника, окупантські армії розгромили повстанців і зайняли решту Польщі. Російські війська вмашерували до Варшави й Вильна. Москва, Прусія й Австрія поділилася землями Польщі без решти. Кінець Польщі, закріплений розділом її земель поміж Росію, Прусію й Австрію стався доконаним фактом. З карти Европи вичеркнуто Польщу як державу, українські землі розділено поміж Росію й Австрію. „Польща впала, тай нас роздавила" — як співав потім Шевченко. Під Австрією опинилися приборкані панщизняним ярмом, темні маси українського селянства з такимже малоосвіченим і заляканим духовенством, майже без міщанства, без шляхти й без інтелігентного проводу. Росія, обняла владу над такимиж масами українських селян-кріпаків, над якими віддала повну владу польському поміщицтву, московській, напливовій та українській, але обмосковленій аристократії. Щойно тепер досягла неволя народніх мас вершка свого насилення, щойно тепер могло здаватися, що „народня маса, придавлена кріпацькою неволею, мовчазна, нерухома, мертва, вже не встане, що вже прийшов останній кінець українському життю" (Грушевський).

Сталося, на щастя, інакше. „Під попелом минулого, під цвіллю сучасного, таїлися здорові, могучі зерна народнього життя. Вони скільчилися й зазеленіли пишним руном національного відродження, як тільки розтаяли перші леди, як тільки по українських полях повіяв перший весняний легіт.

XXX. УСТРІЙ, ПОБУТ І КУЛЬТУРА ПОДНІПРІВЯ В XVII—XVIII СТ.

Подібно, як князь Володимир був творцем Великої Київської Держави, так гетьман Богдан Хмельницький, досягнувши блескучих успіхів у всенародньому повстанні 1648 року, накреслив межі й поклав підвалини устрою й духової та матеріяльної культури Козацької Держави. Вік тієї держави був недовгий. Її світанок блиснув над Жовтими Водами а її вечір зайшов кривавою пурпурою під Полтавою, але перша, більш-менш трицятилітня доба її існування, від Хмельниччини до упадку Дорошенка (1676 р.) вспіла оформити нове політичне й культурне обличчя України.

В основу територіяльних меж Держави Богдана Хмельницького лягли його трактати з Польщею під Зборовом (1649) і під Білою Церквою. Автономна по формі, а суверенна по суті Україна обняла тоді цілу сучасну Чернигівщину й Полтавщину, на лівому, та Київщину, східнє Поділля й частину Волині, на правому березі Дніпра. (Диви карту на 461 ст.). По зірванню з Польщею в 1654 р. Хмельницький приєднав іще до України частину Білоруси (Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель) а в 1657 р. ще й Пинський повіт та східну частину Волині. В таких територіяльних межах прийшла Україна під московський протекторат і щойно польсько-московський мир в Андрусові, відділив від держави створеної Хмельницьким її правобічну частину. Тоді то Правобічна Україна вернула до Польщі на умовах зперед повстання 1648 р. але Лівобічна, прозвана Гетьманщиною, зберегла виїмковий державно-правний характер в складі московської імперії. Виходючи з переяславських „Статтей Богдана Хмельницького", Росія заключувала з кожночасним українським гетьманом окрему конституційну умову. В міру того, як Московщина вбивалася в силу і впливи на Україні, кожний черговий договір був ослабленням ваги попереднього: первісна суверенність її українського васаля звужувалася до чимраз тісніших прав автономної провінції. Особливо швидким ходом пішло обмежування прав України по андрусівському мирі. „Глухівські статті" Многогрішного (1669), „Конотопські" Самійловича (1672), „Коломацькі" Мазепи (1687) й нарешті „Рішительні Пункти" Апостола (1728) були наявними документами повільного, але послідовного „прибирання до рук" України. Всеж таки, аж до остаточного скасування гетьманства за Розумовського, була Україна окремим від

Полковник Михайло Миклашевський.

Московщини державним організмом, з своїм гетьманом-володарем, власним військом, фінансами, судом і адміністрацією, а до 1636 р. й власною, незалежною від Москви, духовною єрархією.

Гетьман. Влада гетьмана України, якнебудь узалежнена від Москви, в нутрі відповідала владі конституційного монарха. Вона поширювалася або повужувала, залежно від особистого хисту даного гетьмана. Коли він зумів приспати підзорливість Москви й здобути собі повагу й послух серед козацької старшини, міг правити, навіть не оглядаючись на договори з Московщиною й внутрішню, звичаєву конституцію. Зразком такого українського володаря був Мазепа тоді, як його різким противенством був Скоропадський.

Рада старшин. Закріпленої на письмі конституції Козацька Держава не мала, аж до часів Орлика (1710). Але і його „Конституція" ніколи не ввійшла в життя, а залишилася тільки документом звичаєвого права. В основуж того права ляг глибоко закорінений, український демократизм, що, виводючи свій родовід від віча княжих часів, у добу козаччини оформився в загально доступну Козацьку Раду. Але вже Хмельницький рідко користувався Радою, обмежуючися до поради з найблизшою старшиною. По ньому перейшло це в своєрідне правило, що гетьмани, у важніших справах, скликували на пораду генеральну й полкову, а часами й сотенну старшину. Згодом зїзди старшин стали ніби регулярними соймами й були скликувані кілька разів до року — на Різдво, Великдень, Спаса й Новий Рік. Рада старшин, прозвана в Орликовій Конституції „Генеральною Радою", відповідала „Боярській думі" в Московщині або сенатові західньо-европейських держав.

В противенстві до постійної Генеральної Ради, загальна Козацька Рада, скликувалася принагідно, найчастіше з приводу перемін на гетьманському столі. Пробувано поширити доступність тої Ради й на міщан і духовенство, а навіть на „чернь" і поспільство. Такою була м. і. Чорна Рада 1663 р. на якій обрано гетьманом Брюховецького. Найчастіше збіралася загальна Козацька Рада за Дорошенка. Пізніше Козацькі Ради скликувано тільки для вибору гетьмана. На ділі така рада нікого не вибірала а тільки приймала окликами вибір заранння зумовленого кандидата.

Територіяльний розподіл і адміністрація. Повставши й оформившися в бурхливий час Хмельниччини, Козацька Держава й надалі затримала свій територіяльно-адміністративний розподіл, пристосований первісно до вимогів воєнного часу. Сама вона мала назву „Війська Запоріжського" дарма, що властиве Запоріжжя було тільки невеликою її автономною частиною. Подібно звучав і титул володаря України: „Гетьман Війська Запоріжського".

Виконавча влада держави спочивала в руках колєгії генеральних старшин під головуванням гетьмана. Належали до неї — писар, обозний, хорунжий, бунчужний, осаули та судді, зразу звані „військовими", а відтак „генеральними". Писар, що його чужинці звали „канцлєром", виконував функції міністра закордонних справ. Його ознакою була державна печатка. Обозний, що в стислішому розумінні завідуваз артилєрією й військовими кватирами та постачанням, у дальшому сповняв службу міністра військозих справ. Суддів було

звичайно при гетьманові двох. Вони вирішували спірні справи цивільні й карні, деколи зїздючи на місця. У XVIII ст. генеральний суд став колегіяльним і був найвищою апеляцією для справ, вирішуваних у полкових і сотенних судах. Відзнакою суддів була „комишина“ або „суддівська тростина“, звана деколи „суддівською ліскою“. Двох осаулів, хорунжий та бунчужний, становили прибічний штаб гетьмана, без точніше означених функцій. У XVIII ст. повстав уряд генерального підскарбія.

Весь той штаб генеральних старшин, що був своєрідним кабінетом гетьманських міністрів, обирано разом з гетьманом, але він мав право робити переміни в його складі.

Як гетьман, так і генеральні старшин отримували річну плату та прибутки з т. зв. „рангових маєтностей“.

На прикінці XVII ст. гетьманові належалася плата в 1000 золотих червоних, генеральному писареві 1000 зл. польських, суддям по 300 золот. і т. д.

Сторінка Пересопницького Євангелія.

Але в основу старшинського добробуту лягли „рангові маєтности“, тобто землі привязані до поодиноких достоїнств. На гетьманську булаву йшли прибутки з чигиринського староства, а потім з „гадяцького ключа“. Окремі маєтности були привязані до полковницьких булав та сотенних пірначів.

Полки. Вся територія Козацької Держави, була поділена на полки. За Хмельницького було їх шіснацять; по відокремленню Правобереіжжя, лівобічна Гетьманщина мала їх десять: київський, чернигівський, стародубський, ніжинський, прилуцький, переяславський, лубенський, гадяцький, миргородський і полтавський. Полковник був не тільки військовим начальником козачого відділу даної території, але й її цивільним адміністратором. При ньому був штаб полкової старшини з такими ж назвами, як при гетьманові, але з обсягом влади, обмеженої тільки

до території полку. В свою чергу полк ділився на 10—20 сотень, що під адміністративним оглядом відповідали повітам. Сотник був заразом сотенним суддєю, тому штаб сотенної старшини був той сам, що при гетьмані й полковнику, тільки без судді.

Особливою категорією козацьких старшин були т. зв. „бунчукові товариші", Не маючи очеркнених обовязків, вони перебували біля гетьмана („під бунчуком") як старшини для особливих доручень. Гідности бунчукових товаришів були більш почесного характеру й носили їх переважно заслужені полкові чи сотенні старшини. Подібно, як при гетьманеві були „бунчукові" так при полковнику бували „значкові товариші", що сповняли туж саму функцію, що „бунчукові" при гетьмані. Гетьманській владі, через полковників і сотників підлягали всі міста й містечка в межах Гетьманщини, за виїмкою тих, що правилися магдебурським правом.

Військо. За Хмельницького було 60.000 постійного, козацького війська, але по розєднанню України на право- й лівобічну, Гетьманщина мала право утримувати 30.000 реєстровиків. Крім реєстрових козаків були ще затяжні, платні війська, звані „сердюками" або „компанійцями". По договорам з Москвою тих військ повинно було бути при гетьмані по полку, а в дійсности їх бувало більше. Виговський перший вчинив спробу створити з найманого елєменту регулярне військо й для цього затягнув під свої корогви багато чужинців, головно сербів. Чужинецькими фахівцями поповнювалися кадри козацької старшини. Вони українізувалися й були прародичами цілої низки українських, аристократичних родів. Основою козацького війська та його боєвої тактики була піхота. Слабо в нас була розвинута кіннота, дарма, що козаки вирушували в похід кінно, а народня традиція не уявляла собі козака інакше, як на коні. Добірна й гарно обставлена була козацька артилєрія.

Скарб. За Хмельницького перейшли на власність Української Держави т. зв. королівщини, тобто державні добра, та маєтности католицьких манастирів і польської шляхти, що їх Хмельниччина змела з лиця землі, або виперла поза межі Гетьманщини. З земель, на яких відновлено знищене народнім повстанням господарство, „меди, чинші, пастви й аренди бралися на Хмельницького". Не вдалося за те Хмельницькому перепровадити постійного оподаткування селян і міщан, а весь прибуток до гетьманського скарбу обмежувався до мита, податку з млинів, рудних копалень та монопольних оплат з меду пива й горівки, дьогтю та тютюну. Вони доходили до 100.000 червінців річно. Дуже часто гетьманський уряд віддавав державні монополі в аренду приватним підприємцям, або громадським установам.

Торговля. В міру того, як викликане Хмельниччиною, революційне хвилювання заспокоюється, вертає до нормального стану українська торговля. Дорогою на балтійські пристані, а головно Кенігсберг і Данціг, ідуть з України в широкий світ сирівці в заміну за промислові вироби щоденнього і вибагливого вжитку. Безпосередні торговельні звязки єднають Гетьманщину з Польщею, Литвою й Московщиною, а згодом з Кримом, Волощиною й Туреччиною. Одним з головних центрів торговлі Гетьманщини стає Стародуб.

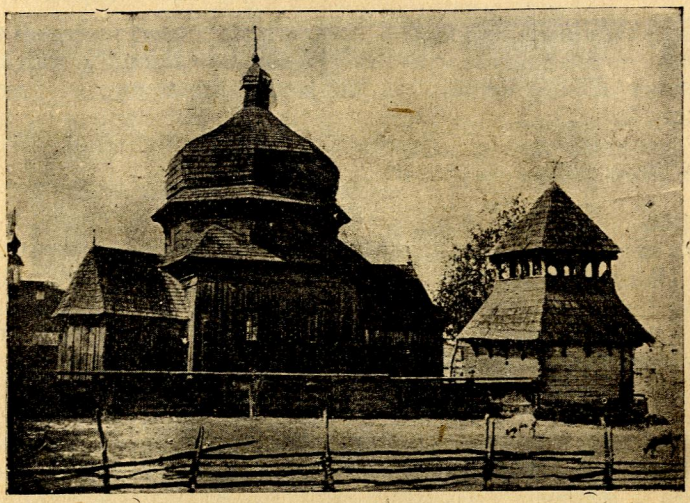

Благовіщенська церква в Ковлі з XVII. ст.

Суспільні кляси. Визвольний зрив Хмельниччини змів з лиця української землі горстку чужинецьких магнатів-можновладців й помітну частину чужої шляхти. Зате шляхта, що з вибухом повстання оповілася за Хмельницьким і приняла діяльну участь в революції, врятувала своє становище й маєтности. Вона поповнила ряди нової козацької аристократії, що остаточно зрівнялася в правах і привілеях з давньою шляхтою.

Зразу козацькі вольности були здобутком повстанчих мас — кожен, що з зброєю в руці станув під прапором Хмельницького, ставав вільним козаком, заслуженим для відродженої Української Держави. В народі, а потім в історичній традиції поширилося переконання, що „козацькою шаблею були скасовані" всі нерівности суспільних станів. І справді, в перших роках революції воно так виглядало. Але вже на прикінці гетьманування Хмельницького, українське громадянство різничкується, й вертає до вихідних, суспільних норм.

Владу й керму в державі захоплює козацька старшина — і та, що виросла з визволеного українського селянства й та, що перекочувала з старого шляхетського табору. На перших порах революції одних і других виносила на верх особиста талановитість, освіта, хоробрість та заслуга. Але вже чергове старшинське покоління, що формально дійшло до влади з вибору чи гетьманського назначення, в дійсности опирало свою карієру на родових традиціях і здобутих в часі революції маєтках. З штабу дієвих старшин створюється поволі окрема, особливо упривілейована кляса, до якої доступ стає чимраз трудніший. Володіючи власними родовими чи набутими, а крім цього „ранговими" маєтностями, ця молода українська аристократія дуже скоро вживається в спосіб життя й користування добрами давньої шляхти. Хмельниччина розгромила чужинецьку шляхту, але витворила свою, що не гірше від чужинецької, починає визискувати селянські робучі руки. Хмельниччина, не могучи змінити основ господарства й економії, в суспільну єрархію внесла тільки переміну осіб, а не устрою. Місце колишніх магнатів заняла тепер старшинська верхівка, місце шляхти козацька вільна верства. А хоч на тій переміні зискала селянська маса

деякі пільги, то тільки хвилево. Поворот до давньої панщини пішов повільним, але невідхильним кроком. Козацька „чернь", тобто колишні селяни-повстанці, що вийшли з революції впорожні, як теж і селянське „поспільство", над яким повисло марево закріпощення, пробувало боротися з старшинською „самоволею", але безуспішно. Сильнішими від людей були умови тогочасної економіки.

Міщанство. Майже на рівні з селянством стояло м і щ а н с т в о українських містечок, а тільки мешканці міст з магдебурським правом (Київ, Чернигів, Ніжин, Стародуб, а потім Новгород Сіверський, Мглин, Почеп, Погар і нарешті Остер, Козелець і Полтава) користувалися самоуправою й особливими привілеями в виконуванні торговлі і промислу. На чолі міського судівництва стояв війт, обираний вільними голосами всього міщанства. Відкликуватися від війтівського суду можна було до полкової, а відтак гетьманської канцелярії. В основу міської самоуправи лягли такі підручники, як „Саксон", „Порядок" та „Литовський Статут". На зразок міст з магдебурським правом, організувалися й поменчі міста й містечка Гетьманщини. На їх чолі стояв „городовий отаман" з „ратушею", тобто прибічною радою, підлеглою козацькій владі.

Духовенство. Особливою опікою козацької влади користувалося т. зв. чорне, тобто чернече духовенство. Зосереджуючи в манастирських мурах весь культурно-національний рух того часу, воно було щедро віновані маєтностями, так з гетьманських, як і з приватних фундацій. Великий вплив на громадські справи мало „біле", тобто світське духовенство. По традиції воно було виборне, так у своїх низших як і вищих ступнях, а будучи жонате, воно не тратило зязку з громадянством й разом з ним боролося не тільки на церковному, але суспільно-політичному фронті. За Польщі воно твердо обстоювало права православної церкви, а по приєднанні України до Московщини дивилося на одновірне з собою московське духовенство з почуттям культурої висшости. Тому воно боролося всіми силами проти втручування московської єрархії в церковні справи України. Підчинення київської митрополії московському патріярхові (1686 р.) приняло українське духовенство як болючий і понижуючий удар.

Селянство. Рушійною силою повстання Хмельницького було загальне невдоволення на панщизняне ярмо, що чим далі тим тісніше давило українське поспільство. Вїдалися народові в печінки „не так пани, як підпанки", оті непроглядні зграї панських урядників, економів, арендарів та інших посередників, поміж землевласником і селом. Найдошкульніше давалася в знаки селянству жидівська хапчивість. Визискувані й гноблені та понижувані на кожному кроці, українські селяни кинулися цілими лавами в ряди повстанчих військ Хмельницького й своєю масовістю запевнили йому блескучу перемогу. Та надії на повне визволення селянства з панщизняної неволі, завели. При договорах з поляками, козацька верхівка не тямила на свою селянську помішницю, але по приєднанню України до Московщини, коли давним панам не було вже повороту на Україну, українське селянство все таки зажило новим життям. Воно радо платило податки й сповняло повинности в користь Української Держави тим більше, що шлях до вільного козацтва дуже довго стояв для селянства отвором. Зрештою, поміж рядовим козацтвом та селянством не було тоді великої різниці щодо суспільного стану. Одні служили державі своїм здоровлям і життям, другі

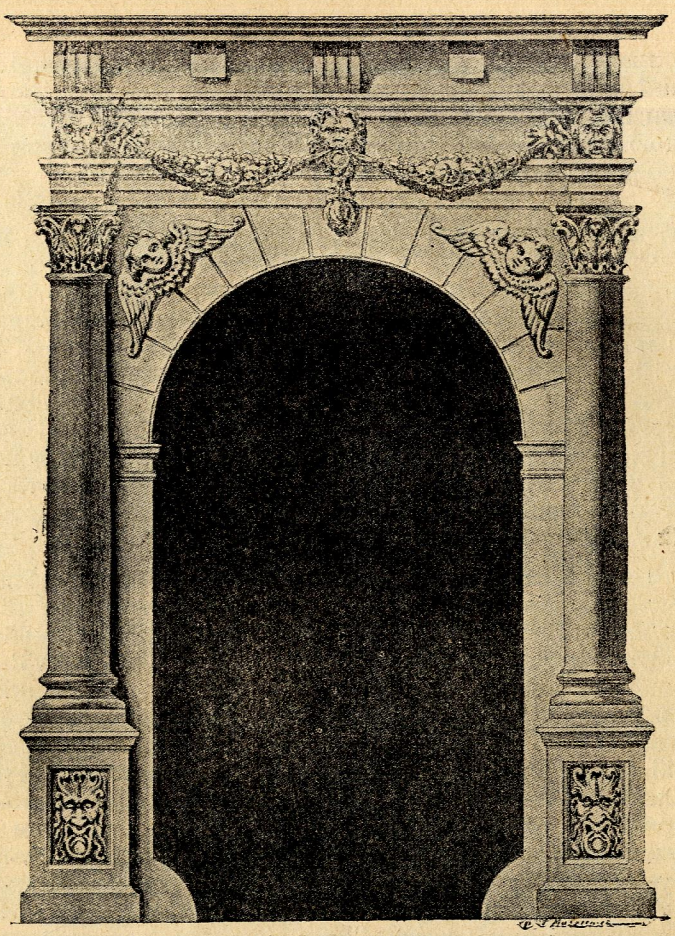

Ренесансові ворота палати Корнякта у Львові.

рацею й майном, позатим одні й другі були рівні. Але де далі козацька верства почала замикатися в собі, а разом з тим нова, земельна аристократія почала натискати на свої села, щоб видавити з них побільше прибутків. Земля без хлібороба-працівника була безвартна й тому замкнено селянству доступ до козацького стану, а потім припинено його вільний перехід з землі на землю. Силою економічної конечности привязано селянина хлібороба до землі й нарешті перемінено в безвільне, поміщицьке тягло. Селянство вернуло до стану, з якого визволила його Хмельниччина...

Перші предвісники повороту панщизняних порядків зявилися в манастирських маєтностях. Гетьманська влада вінувала манастирі не тільки землею, але й робучою селянською силою на ній. Гетьманськими універсалами замкнено доступ „манастирських“ селян до козаків навіть підчас загальної мобілізації. Вслід за манастирями почали діставати права на землю й селянську працю козацькі старшини. З черги починали вимагати „послушенства“ й ті землевласники, що основуючи села й хуторі „на свіжому корені“, приваблювали до них сільське населення довголітніми „свободами“. Пільгові роки кінчалися й починалися роки „послу-

шенства", зразу легкі, потім чимраз тяжчі й тісніші. Правда аж до Мазепи законні вимоги землевласника на селянське „послушенство" не перевищували ще двох днів праці в тиждень, але й це було вже великою кривдою в розумінню селян, що своєю кровю полили всі побоєвища визвольних, козацьких воєн.

Освіта й шкільництво. Школа, закладена в 1615 р. при Богоявленському брацтві в Києві, в 1631 р. перемінена митрополитом Петром Могилою на колєгію, була своєрідним університетом Гетьманщини. За Хмельницького вславилися поміж її професорами такі світочі тогочасної науки, як пізніший митрополит Сильвестер Косів та Інокентій Гізель. В 1694 р. переформовується київська колєгія на академію й гуртує довкола своїх катедр цвіт української науки й письменства. Вчать у ній — Лазар Баранович, Йоанікій Галятовський, Варлаам Ясинський, Осип Кроковський та інші, з-її шкільних лав виходять такі культурні діячі, письменники, проповідники та полємісти, як Антін Радивилівський, Семен Полоцький, Степан Яворський, Дмитро Туптало та Теофан Прокопович.

Богато вчителів та учнів київської академії, перейшовши в Москву, стає там розсадниками західньо-европейської культури та її українських питоменностей. Роля українських учених, письменників та мистців у розвитку московської культури другої половини XVII ст. многоважна, переломова. Без неї Москва не моглаб ніколи пробити собі „вікна в Европу" й мусілаб заглохнути в свойому фінсько-татарському назадництві. А хоч навчання в київській академії було оперте на богословській основі й обмежувалося зразу до граматики, реторики, поетики, діялєктики, льогіки й фільософії в їх середньовічно-схолястичному оформленні, то вже сам склад її учнів, що походили з усіх станів й готувалися в ній до всіх суспільно-громадських, політичних і церковних функцій, розсаджував її вузькі рямці до загально-освітнього й научного універсалізму. Грецька й латинська мова як основні, а польська, як помічна мова навчання, давали учням академії змогу доповнювати свою освіту лєктурою книжок, якими не могла похвалитися тогочасна українська наука й література. Не будучи університетом у стислому розумінню цього слова, київська академія була підготовчим ступнем до нього. Вона облегчувала українській молоді студії за кордоном. Поїздки української молоді на науку за кордон, сталися у XVII-XVIII ст. нормальним явищем. Їдуть туди не тільки діти заможних старшин-землевласників, але й простих козаків і міщан так само, як для всіх, навіть для селянських дітей стоять отвором двері київської академії. Тоді, коли на дикій Московщині закордонні поїздки молоді були заборонені духовною владою, що лякалася західньо-европейської, культурно-релігійної „зарази", а за Петра I треба було силою ламати ляк москалів перед закордоном, тоді українці почували себе в Західній Европі, як у себе дома. Привязані до своєї церкви й обряду, вони не лякалися студіювати по католицьких та протестантських школах. Неменче свобідно почувалися чужинці на Україні — щойно на її північно-східніх межах кінчалася культурна Европа й починався дикий степ та московська варварія.

Сирійський діякон Павло Алепський, що подорожував по Україні й Московщині в останніх роках Хмельниччини (1654—1655) носив „наначе замок на серці" а думки його „були до краю придавлені",

Могилянська академія з »Тезісу« Інокентія Щирського.

коли їздив по Московії, та як тільки ступив на українську землю, його душу „залила радість і серце розширилося".

Найбільшого свого розцвіту досягла київська академія за часів гетьмана Мазепи. Скількість її учнів досягла тоді 2000 річно, а хоч вона, по полтавському розгромі, впала до 160, то вже у другому десятиліттю XVIII ст. вона піднімається до поверх 1000. Вчилася в ній не тільки молодь Гетьманщини, Правобічної України, Галичини, а навіть заглухлого Закарпаття, але й великий гурт молоді південно-словянських країв, що стогнали тоді під турецьким ярмом. Київська академія кінця XVII й перших десятиліть XVIII ст. була огнищем культури не тільки для самої України, але для цілої низки споріднених з нею культурою країн словянського світу. Ще будучи колєгією, вона мала свої філії в Винниці на Поділлі (1632) та в Гощі на Волині (1639). Ставши академією вона потворила свої колєгії в Чернигові (1700), Білгороді, а від 1726 р. в Харкові, Переяславі (1730) та інших городах, творючи в той спосіб мережу середнього шкільництва на Україні. Добою розцвіту київської академії по Мазепі були часи митрополита Рафаїла Заборовського (1731—1747) що не тільки відбудував академічні будинки, але й притягнув до академічних катедр таких визначних учених і богословів того часу, як Митрофан Довгалєзський, Михайло Козачинський та Юрій Конiський. Зпід їхньої руки вийшла ціла низка діячів, з фільософом Григорієм Сковородою на чолі, що своєю працею й творчістю поклали підвалини під українське культурно-національне а потім і політичне відродження XIX ст. З київської академії вийшов м. і. й славний московський письменник Ломоносов.

Та в міру поступу науки київська академія, з особливим узглядненням богословя й схолястичною методою навчання, починає відставати від життя. Українська молодь шукає чимраз частіше знання на закордонних університетах, вслід за чим гетьман Розумовський починає заходи над закладенням українського університету в Батурині та над переміною могилянської академії на університет. Думка про університет не вмірає разом з гетьманстом. Переємник Розумовського — Румянцев носиться з думкою заложення двох українських університетів — у Києві й Чернигові. Університету домагається від царського уряду українське дворянство в своїх „наказах" з 1767 р., але заснування українського університету, головнож у Києві, суперечило політичним інтересам московської влади. Щойно в 1786 р. вдалося князеві Патьомкіну добути дозвіл на закладення університету в Катеринославі. Смерть Патьомкіна не дала зреалізуватися проєктові катеринославського університету, вслід за чим почали виринати нові університетські проєкти то в Чернигові, то в Лубнях, то знов у Новгороді Сіверському. Нарешті в 1805 р. станув на українській землі перший університет, але не на території Гетьманщини, а на Слобідщині, в Харкові, що весь час свого існування була безпосередно підчинена московській владі. Гетьманська Україна, Козацька Держава не добилася таки свого університету й мусіла вдоволятися його сурогатом, що ним була Могилянська Академія. Та й на її научний універсалізм наложив свою тяжку руку царський уряд. В 1783 р. введено в ній навчання російською мовою, а в 1810 р. перемінено її на духовну, суто богословську академію, а її філії на богословські семінарії.

Важкі умови політичного життя Гетьманщини не дали київській академії піднятися до рівня університету, вони спиняли в розвою її колєгії, не сприяли теж розвиткові початкового, народнього шкіль-

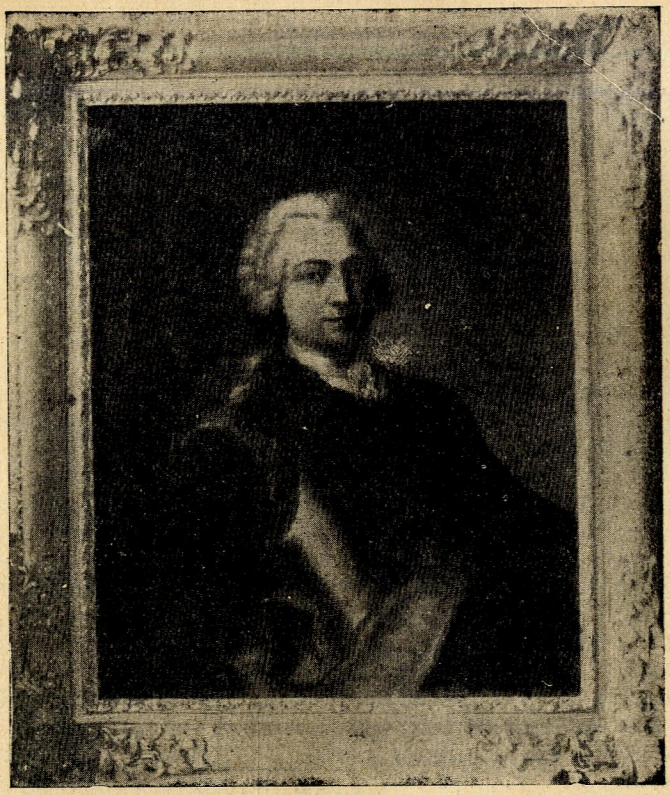

Григор Орлик ґенерал-поручник Людвика XV., продовжувач проукраїнської пропаґанди свого батька Пилипа.

ництва. А все таки народнє шкільництво Гетьманщини не приносить сорому культурі Козацької Держави, ані своєго скількістю ані якістю. В 1748 р. було на території семи полків Гетьманщини 866 народніх шкіл, що в зіставленні з густотою населення, давало одну школу на 1000 голов. В 1767 р. в одному тільки чернигівському полку було 143 школи, тобто на 746 голов населення припадала одна школа. В чотирьох полках Слобідської України було тоді 124 школи. Ті школи утримувало само населення, що дорожило грамотністю й освітою. Ще за Хмельницького здивував сирійського подорожника Павла Алеського факт поширеної серед „козацького народу" грамотности. По його словам більшість козаків як теж багато жінок приходило до церкви з молитовниками, а на хорах усі співали з нот. Про таку грамотність нікому й не снилося в тогочасній Московщині.

Та подібно, як колись на цілій Україні під Польщею, а потім в Галичині, Волині й на Правобічній Україні, вся українська верхівка культурно ополячувалася, так теж обмосковлювалася поволи й громадська верхівка Гетьманщини.

„Відірвана від народу, не чуючи в себе міцного грунту під ногами, українська старшина хилилася в політиці, хилилася і в культурному та національному життю й з легким серцем приймала чужі звичаї, чужу мову, чужу культуру. Дивилася на москалів, як на варварів, на півдиких, некультурних людей, але приймала мову й звичаї... тих

варварів" (М. Грушевський). Тут вирішувала питання, не культурна висшість, що від часів Хмельницького до Мазепи була по українському боці, але політична перевага Московщини.

На Гетьманщині, як скрізь у країнах переможених менче культурними народами, наростала та різноголосиця поміж почуттям культурної висшости й пониженням, випливаючим з політичної залежности. Українська дворянська верства, „ця невеличка горстка людей", як писав про неї „правитель" України Румянцев до цариці Катерини „інакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші в цілому світі й що нема від них нікого сильнішого, нікого сміливішого, нікого розумнішого, та що ніде нема нічого доброго, нічого корисного, нічого справді свобідного а все, що в них є, то найкраще"...

Україна в очах чужинців. По правді така висока думка українців про себе була далека від вияву якогось самодурства. Безсторонні чужинці, що, подорожуючи в XVIII ст. по Україні й Московщині мали змогу порівняти культуру обох країв, завсігди віддають першенство Україні. Англієць Джозеф Маршаль, що на прикінці 60-их рр. XVIII ст. побував на Чернигівщині, почував себе там так, як „у першому-ліпшому англійському графстві". Його захоплювала лагідна й привітна українська вдача й гостинність. Чистоту й огрядність українських хат прирівнював другий англієць — Даніель Клєрк до таких-же в Голяндії та Норвегії. „За столом українського селянина — писав він — більша чистота, аніж за столом у московського князя". Чесність, господарність, привітність та гостинність українців, захоплювала не тільки Клєрка, а всіх чужосторонніх гостей тогочасної України. Німець Готліб Гмелін, що був на Україні в 70-их рр. XVIII ст. завважив у своїх „Подорожах", що „українці розмірно побожні, отверті, приступні для кожного, та замилуванні в музиці й співі. Люблять чистоту й тому найбідніша українська хата куди привітніша, ніж найбагатший двір на Московщині".

Тих прикмет, що так захоплювали чужинців, дуже довго не могла затерти й викорінити московська неволя. Барон Гакстгавзен, що подорожував по Московщині й Україні в 40-их рр. м. ст. пише в своїх „Студіях" м. і. таке:

„Українці є противенством москалів. Українець є вдумчивий, запальний, радо згадує минуле свого народу й упоюється спогадами про геройські подвиги своїх предків. Коли його спитати — хто він, то він відповість з радісною гордістю: я козак.

Українці, це поетичний, багатий фантазією народ, й тому легко собі уявити, яка сила народніх пісень, казок і переказів в них збереглася. Вони мають великий талант до мистецтва, а до співу створений в них дзвінкий голос, чутке ухо й память. Гостинність, чистота і дбайливість в утримуванні всього в порядку, відрізнює їх від безсабашности москалів. Непомірно більше, аніж у москалів розвинуте в українців і естетичне почування. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці поменчих черт характеру, помічується, що українці мають куди більше змислу для краси, аніж москалі".

Нарешті німецький поет і перший перекладчик українських, народніх пісень Ф. Боденшедт, в передмові до своєї збірки п. з. „Поетична Україна", каже:

„Український народ, що хотів оборонити свою свободу перед поляками й москалями, пережив довгу й тяжку боротьбу й нарешті знемігся".

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934/1935 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934/1935 р.р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложаться на цілість в обсмі около 900 сторін друку з поверх 450 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ ДАРОМ, бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в передплаті за цілість 18 зл., а в книгарській продажі куди дорожче!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шилінгів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 18·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками
УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА
найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку цілу низку цікавих і вартісних творів.

Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: **місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2·60 зл., піврічно 5·— зл., річно 9·60 зл.—Поодинокі томи „У. Б." можна дістати в усіх краєвих книгарнях.**
Передплату слати на адресу: УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Косцюшка 1. а. чекове конто П. К. О. 500.277 з допискою: на „У. Б.".
ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" ГРУДЕНЬ 1934
Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.
Друк. Медицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9. телефон 34-76.

РЛ 1745
1/2